

CĀNDRAVYĀ
OF
CANDRA

Part I (Chapt

EDITED
KSHITISH CHAND

McMASTER UNIVERSITY LIBRARY

3 9005 0227 589

1953

PK
541
.C5
1953
v.1

DECCAN COLLEGE MONOGRAPH SERIES

1. *Panipat 1761*—by T. S. Shejwalkar. Crown 4to, pp. 141 and 9 maps. 1946. Rs. 12/-. [M 1].
2. *Anthropometric Measurements of the Marathas*—by Iravati Karve. Crown 4to, pp. 71 and 4 plates. 1948. Rs. 8/-. [M 7].
3. *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*—by H. D. Sankalia (being the Thakkar Vasson Madhavji Lectures for 1944 at the University of Bombay). Crown 4to, pp. xvi + 245 and 2 maps. 1948. Rs. 12/-. [M 10].
4. *Etched Beads in India*—by H. D. Sankalia. Crown 4to, pp. vi + 19 and 19 plates. 1949. Rs. 12/-. [M 11].
5. *Report on the Excavations at the Site of the Great Stupa at Sankalia*—by H. D. Sankalia and M. G. D. Sankalia. Crown 4to, pp. vi + 19 and 19 plates. 1952. Rs. 30/-. [M 12].
6. *Stone Age and Pleistocene in India*—by H. D. Sankalia. Crown 4to, pp. 46 + 4 plates. 1952. Rs. 12/-. [M 13].
7. *Phonemics of Old Tamil*—by V. M. Dandekar. Crown 4to, pp. vi + 71 + 2 plates. 1951. Rs. 12/-. [M 14].
8. *Anthropometric Measurements of the Marathas*—by V. M. Dandekar. Crown 4to, pp. vi + 71 + 2 plates. 1951. Rs. 12/-. [M 15].
9. *Nagpur Affairs (Selections)*—by T. S. Shejwalkar. [M 25].
10. *Godavari Palaeolithic*—by T. S. Shejwalkar. Crown 4to, pp. ii + 59 + 49 figs. 1951. Rs. 12/-. [M 26].

Bot 5971
Sec 10-R5

Mills Memorial Library

McMaster University

DECCAN COLLEGE MONOGRAPH SERIES

1. *Historical Grammar of Kannada Inscriptions*—by G. S. Gai. Royal 8vo, pp. xi + 315. 1948. Rs. 21/-. [D 2].
2. *Cultural History from Vedic to Medieval Period*—by D. R. Patil. Royal 8vo, pp. xviii + 348. 1946. Rs. 15/-. [D 3].
3. *Historical Grammar of Inscriptional Prakrits*—by M. A. Mehendale. Royal 8vo, pp. xi + 315. 1948. Rs. 21/-. [D 5].
4. *Juvenile Delinquency and Destitution in Poona*—by Mrs. G. N. Ruttonsha. Demi 8vo, pp. 180. Rs. 8/-. [D 6].

CĀNDRA VYĀKARAṆA
OF
CANDRAGOMIN

CĀNDRA VYĀKARAṆA
OF
CANDRAGOMIN

EDITED BY
K. C. CHATTERJI

DECCAN COLLEGE
POSTGRADUATE & RESEARCH INSTITUTE,
POONA

CĀNDRA VYĀKARAṆA
OF
CANDRAGOMIN

Part I (Chapters 1-3)

EDITED BY
KSHITISH CHANDRA CHATTERJI, SASTRI M.A., D.LITT.
Lecturer in Sanskrit, University of Calcutta, Calcutta.
Formerly Editor, *Calcutta Oriental Journal*, *Surabhārat*,
Oriental Literary Digest, etc.

POONA

1953

CODE No. L. 35-1

First Edition, 1000 Copies, September 1953

PRICE Rs. 12/-

All Rights Reserved

Pages 1-352 printed at the Elm Press, 63 Beadon Street, Calcutta.
Rest printed by S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Navin Samarth Vidyalaya's
Samarth Bharat Press, 41 Budhwar Peth, Poona 2.
Published by Dr. S. M. Katre, for the Deccan College Postgraduate
and Research Institute, Yeravda, Poona 6.

PREFACE

The Cāndra Vyākaraṇa was the first great revised edition of the Aṣṭādhyāyī of Pāṇini, embodying all the suggestions and corrections of Kātyāyana and Patañjali. It has profoundly influenced later systems of Sanskrit grammar and appears to have been particularly popular in Bengal, Bengali commentators on grammar and lexicon quoting profusely from this system. It marks a revolt against the use of arbitrary monosyllabic technical terms and Candra tries to avoid studiously all such terms (*Candrapajñam a-saṁjñakam vyākaraṇam*). How far he has succeeded in this attempt will be considered in the Introduction which will form a part of Volume II of this work.

Though this system of grammar was so popular in Bengal even a few centuries ago, not a single manuscript of the work has been preserved here. LIEBICH did a great service to the cause of Sanskrit learning by bringing out two editions of the Cāndra Vyākaraṇa, the first containing the text only and the second the text along with the Vṛtti which is attributed to Candra himself. LIEBICH's books have long gone out of print and the need of a new edition was felt strongly by scholars, especially by grammarians and lexicographers. No apology is therefore necessary for the present edition, which though based upon LIEBICH, utilises the quotations in the commentaries of lexicons and of other systems of grammar current in Bengal and suggests better readings in many cases. For facility of comparison, the views of Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali are quoted under every rule. Bhoja's *Sarasvatī-kaṇṭhābharṇa* is the second great revised edition of Pāṇini, and rules from Bhoja also have been given in every case.

The second volume will contain the remaining three chapters of our grammar along with Candra's Dhātupāṭha, alphabetical index of rules, Uṇādi Sūtras with index, introduction, Errata, etc., etc.

The best thanks of the Editor are due to Dr. S. M. KATRE, the Director of the Deccan College Post-graduate and Research Institute, Poona, for including the book in the *Sources of Indo Aryan Lexicography Series*.

CALCUTTA,

27th August, 1953.

Kshitish Chandra Chatterji.

N. B.—Foot-Note to p. 2

* The footnote on p. 3 and on p. 8 are to be omitted and in each case पूर्वाक्ष in the text is to be deleted. In many cases ि, ी, ु, े etc. have got broken down but they can be easily detected by the reader.

श्रीः

चान्द्रव्याकरणम्

नमो वागीश्वराय ।

सिद्धं प्रणम्य सर्वज्ञं सर्वीयं जगतो गुरुम् ।

लघु विस्पष्टसम्पूर्ण* मुच्यते शब्दलक्षणम् ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो हि लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तार्थः† ।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥ [शिवसूत्रम् १]

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं कराति

* सम्पूर्णशब्देन वैदिकानामपि शब्दानां लक्षणमिहोपनिबद्धमिति विस्पष्टमेव प्रतीयते । अत एव संक्षिप्तसारटीकायां गोपीचन्द्रः—विश्वजनादेरुत्तरश्छो द्विर्वा भवति । प्राप्ते विभाषेयम् । वामनेनास्यच्छान्दसत्वमुक्तम् । चन्द्रेणापि भाषाभागे नोक्तमिति ।

† तथाच महाभाष्यम्—अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? वृत्तिसमवायार्थं उपदेशः ॥ १५ ॥ वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । ... का पुनर्वृत्तिः ? शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः ? वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेशः । ... अनुबन्धकरणार्थश्च ॥ १६ ॥ वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थम् । ... इष्टबुद्धार्थश्च । इष्टबुद्धार्थश्च वर्णानामुपदेशः । इष्टान् वर्णान् भोक्तव्यान् इति । न ह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुमिति ॥ ... अथ किमर्थमुपदिश्यते ?

वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म बसते ।

तदर्थमिष्टबुद्धार्थं लघ्वर्थञ्चापि धर्यते ॥

प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन । ऋकोऽणो रलौ [१।१।१५] इत्यकारेण । जातिनिर्देशश्चायम्* ।

ऋ लृ क् ॥ २ ॥ [शि० २]

ऋ लृ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति चतुर्भिः । अकोऽकि दीर्घः [५।१।१०६] इत्यकारेण, इको यणचि [५।१।७४] इतीकारेण, उगितः [५।२।४४] इत्युकारेण, ऋकोऽणो रलौ [१।१।१५] इत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयाः, तेषां सुज्ञानमुपदेशप्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृपेश्च पूर्वत्रासिद्धम् [६।३।२७] इति लत्वमसिद्धम्, तत ऋकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थम् लृकार उपदिश्यते† । लत्वविधानाद् यानि पराण्यच्कार्याणि

* तथाच महाभाष्यम् । अवर्णाकृतिरूपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति, तथे-
वर्णाकृतिः, तथोवर्णाकृतिः । अत्र कैयटः । अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते ।
नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशस्तत्र । [शि० सू० १, वा १३] ।

† अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषयः । यश्चापि प्रयोगविषयः
सोऽपि क्लृपिस्थस्यैव । क्लृपेश्च लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् लृकारस्यैवाच्-
कार्याणि भविष्यन्ति । नार्थं लृकारोपदेशेन । अत उत्तरं पठति—लृकारोपदेशो
यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः । लृकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थोऽ-
शक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च । यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् । यदृच्छया कश्चिद्
लृतको नाम, तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः । दध्यलृतकाय देहि । मध्व-
लृतकाय देहि । उदङ्ङलृतकोऽगमत् । प्रत्यङ्ङलृतकोऽगमत् । चतुष्टयी
शब्दानां प्रवृत्तिः । जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्चतुर्धाः ।
अशक्तिजानुकरणार्थः । अशक्त्या कयाचिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्य
लृतक इति प्रयुक्तम् । तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यलृतक इत्याह, कुमार्यलृतक
इत्याहेति ॥ प्लुत्याद्यर्थश्च लृकारोपदेशः कर्तव्यः । के पुनः प्लुत्यादयः ?

प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः । क्लृप्तशिखः । क्लृप्तः । प्रक्लृप्तः । प्लुत्यादिषु कार्येषु
क्लृपेर्लृत्वमसिद्धं तस्य सिद्धत्वाच्च कार्याणि न सिध्यन्ति । तस्माद् लृकारोपदेशः
क्रियते । [द्वितीयशिवसूत्रगतं भाष्यम्] ।

तान्यलृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि ? प्लुतः स्वरितो
द्विर्वचनञ्च । क्लृप्तशिखः प्रक्लृप्तः क्लृप्तवानिति । यच्चाशक्तिज-
मसाधशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते, तत्स्यस्याप्य-
लृकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थमुपदेशः क्रियते । ऋतक इति प्रयोक्तव्ये
शक्तिवैकल्यात् कुमार्यलृतक इति प्रयुक्तः* । तमन्योऽनुकरोति—
कुमार्यलृतक इतीयमाहेति ।

ए ओ ङ् ॥ ३ ॥ [शि० ३]

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते ङकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन—इकोऽदेङ् क्रियार्थायाः
[६।२।१] इत्येकारेण ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥ [शि० ४]

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते चकारमितं करोति
प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति चतुर्भिः । अच आदैज्-
भेतुररक्तविकारे [५।२।३६] इत्यकारेण, खितीच एकाचोऽमः
[५।२।४] इतीकारेण, एचोऽयवायावः [५।१।७५] इत्येकारेण, अजागृ-
णिश्वीनां सिच्यतङ्गादैच् [६।१।३] इत्येकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ।

ज्ञापकादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवानिति ॥†

वर्णेषु ये वर्णकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति† ।

* The neuter is expected in such cases. Supply शब्दः.

† पूर्वाश्च is not found in Liebig.

‡ प्रत्याहार इति । तथाच पञ्चमशिवसूत्रगतं महाभाष्यम्—

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न ॥ य एतेऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः
क्रियन्ते, एतेषामज्ग्रहणेषु ग्रहणं कस्मान्न भवति ? किं च स्यात् ? इधि
णकारीयति मधु णकारीयति । इको यणचि [६।१।७७] इति यणदेशः

तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वणमिच्छन्त्याचार्याः । नुग्विधिलादेशणत्वेष्वाकारे प्रतिविधातव्यम् ।

हयवरलण् ॥५॥

ह य व र ल इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति द्वाभ्याम् । इणः षः [६।४।३४] इतीकारेण, इको यणचि [५।१।७४] इति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाण्यनेन णकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वेण णकारेण । जातिनिर्देशश्चायम् । अयं रेफो यकारात् पर उपदिश्यते । तस्य यरूपादाने ययुपादाने यमुपादाने चोपादाने सति प्रातर्नयतीत्यत्र यरो ञमि ञम् वा [६।४।१४०] इति ञमादेशः प्राप्नोति, नदीह्रद इत्यत्राचो रहाद् द्वे [६।४।१४१] इति द्विवचनं प्राप्नोति, नरं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इति यमादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्ष्ये लक्षणं प्रवर्तते इति दर्शने यरो ञमि ञम् वा [६।४।१४०] इति ञम् प्रत्यासन्नतरो भवतीत्येवमेतत् प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां ङकारादयो ये यथास्वं स्थानतो गुणतश्च प्रत्यासन्नतरास्ते विहिताः । ये च न स्थानतो नापि गुणतश्च* स्थानमात्रेण गुणमात्रेण च* ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रेण प्रत्यासन्नो

प्रसज्येत ॥ आचारात् ॥ किमिदमाचाराविति ? आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः ॥ अप्रधानत्वात् ॥ अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते । क्व तर्हि ? हल्षु । कुत एतत् ? एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयान्तुल्यजातीयेषूपदिशति—अचोऽक्षु हलो हल्षु ॥ लोपश्च बलवत्तरः । लोपः खल्वपि तावद् भवति ।

* इदं चकारद्वयमुद्वेजकमेव । काशिकायां तु समीचीनः पाठ उपलभ्यते—ये तु न स्थानतो नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वान्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवतीति ।

रेफस्य णकारो न भवति । द्विवचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावेऽपि सति यत् कार्यित्वं प्राप्तं तत् साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः । अनुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इत्येतदप्यनुस्वारस्य निमि प्रत्यासन्नतरं सकृदेव यमं विदधाति । न च रेफस्य निमित्तस्यानुनासिकः प्रत्यासन्नतरोऽस्तीति न भविष्यति नरं रथेनेत्यत्र । अत्र हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः, अन्यत्र प्रयोजनाभावात्, हलामपि जातिनिर्देशात् ॥५॥

It is a thousand pities Candra did not remove the most glaring defect of the S'ivasūtras. अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्च परश्च । तत्राण्ग्रहणेऽपि अण्ग्रहणेषु च सन्देहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति । A sūtra should, on all accounts, be free from ambiguity. Probably Candra thought that since अ stood first it would form the pratyāhāra अण् with the first ण and since इ came after अ it would form the pratyāhāra इण् with the second ण, so that there was no chance of any ambiguity arising. Acc. to the Pāṇini school in the rule अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः i.e. 69 alone the pratyāhāra अण् is formed with the second ण, in all other cases it is formed with the first ण. पूर्वैवाण्ग्रहाः सर्वे परेणवेण्ग्रहा मताः । ऋतेऽणुदित् सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु ॥ Patañjali says : किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविव णकारो द्विरनुबध्यते? एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति । अणुदित् सवर्णं [१।१।६९] परिहाय पूर्वैवाण्ग्रहणं परेणवेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ।

It will be noticed that Candra combines the two S'ivasūtras ह य व र ण् and लण् into one, viz. ह य व र ल ण्. With ण् only one pratyāhāra viz. अण् is used in grammar. This अण् occurs in Pāṇini viii.3.3, 9 and viii.4.2, 63. Of these

viii.3.3 दीर्घादिति समानपादे and viii. 3.9 आतोऽदिति नित्यम् treat of phenomena peculiar to the Vedas. अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि viii. 4. 2 no doubt excludes ल by the use of the pratyāhāra अट्. Candra puts it the other way and mentions the letters the intervention of which prevents णत्व in his rule चुटुतुल-शब्दवाये vi.4.132. As regards शश्छोऽदिति viii. 4. 63, following in the footsteps of Kātyāyana who framed the Vārttika: छत्वममि तच्छमभ्रुणा तच्छ्लोकेनेति प्रयोजनम् Candra says: शश्छोऽमि vi. 4. 157.

अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत ह र य व इति, पर एव वा यथान्यासमिति ? कश्चात्र विशेषः ? रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विवचन-परसवर्णप्रतिषेधः ॥ २ ॥ रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विवचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिकस्य स्वर्णयति प्रातर्नयतीति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा [पा० ८।४।४५] इत्यनुनासिकः प्राप्नोति । द्विवचनस्य । भद्रह्रदः भद्रह्रदः इति यरः [पा० ८।४।४६] इति द्विवचनं प्राप्नोति ॥ परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन । वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययि० [८।५।५८] इति परसवर्णः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः ॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च ॥ ५ ॥ यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेवित्ति । रलो व्युपधात् ० [पा० १।२।२६] इति कित्त्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति । किं तर्हि ? रलः अव्युपधादिति । किमिद-मव्युपधादिति ? अवकारान्ताद् व्युपधादव्युपधादिति ॥ व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः । गौधेरः । पचेरन् । यजेरन् । जीवेरदानक् । जीरदान् । ० वलीति [पा० ६।१।६६] लोपो न प्राप्नोति । नैष दोषः । रेफोऽप्यत्र निर्दिश्यते । लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलीति चेति । अथवा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं—रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विवचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत् प्रतिषेधो न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । द्विवचनेऽपि नेमौ रहौ कार्यिणी द्विवचनस्य । किं तर्हि । निमित्तमिमौ रहौ द्विवचनस्य । तद् यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति नेदानीं तौ भुञ्जाते ।

अमङ्गणनम् ॥६॥ [शि० ७]

अ म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः । शश्छोऽमि [६।४।१५७] इत्यकारेण, अनुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इति यकारेण, यरो अमि अम् वा [६।४।१४०] इति अकारेण, विन्-मतोर्मम्* इति मकारेण, ङमो ह्रस्वाद् द्वे [६।४।१७] इति ङकारेण । केचित्तु* सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि अकारेण भवत्विति मकारानु-बन्धं प्रत्याचक्षते । तथा च सति अमो ह्रस्वाद् द्वे [६।४।१७] इति द्वित्वाभाजोर्भभोरभावाद् द्वित्वाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् ।

झभञ् ॥७॥ [शि० ८]

झ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते अकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन—अत आद् यञि [६।२।३९] इति यकारेण ।

* This would appear to be a rule of the Vedic section which has not yet been discovered.

† तथाच महाभाष्यम्—किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनौ वर्णविभावप्य-नुबध्येते, न अकार एवानुबध्येत । कथं यानि मकारेण ग्रहणानि—हलो यमां यमि लोपः [पा० ८।४।६४] इति ? सन्तु अकारेण, हलो यमां यमि लोप इति । नैवं शक्यम् । अकारभकारपरयोरपि हि अकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न अकारभकारौ अकारभकारयोः स्तः । कथं पुनः खय्यम्परे [पा० ८।३।६] इति ? एतदप्यस्तु अकारेण—पुनः खय्यञ्पर इति । नैवं शक्यम् । अकारभकारपरं हि खयि रुः प्रसज्येत । न अकारभकारपरः खयस्ति ॥ कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् [८।३।३२] इति । एतदप्यस्तु अकारेण ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यमिति । नैवं शक्यम् । अकारभकार-योरपि हि पदान्तयोर्भकारभकारावागमौ स्याताम् । न अकारभकारौ पदान्तौ स्तः । एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनः, वैषम्यात् संख्यातानुदेशः [पा० १।३।१०] न प्राप्नोति । सन्तु तावद् येषामागमानागमिनः सन्ति । अकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वागमावपि न भविष्यतः ।

घठधष् ॥८॥ [शि० ९]

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते कारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति द्वाभ्याम्—भष एकाचः स्ध्वोर्वशो भष् [६।३।६९] इति भकारभकाराभ्याम् ।

जवगडदश् ॥९॥ [शि० १०]

ज व ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः—भोभगो-अघोभ्योऽशि लोपः [६।४।२४] इत्यकारेण, हशि चातो रोः [५।१।११९] इति हकारेण, वशि [५।४।१२८] इति वकारेण, भलो जश् [६।३।६७] इति जकारेण, भष एकाचः स्ध्वोर्वशो भष् [६।३।६९] इति वकारेण ।

खफछठथचटतव् ॥१०॥ [शि० ११]

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्य *पूर्वांश्चान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवत्येकेन । नश्छव्यप्रशानः [६।४।३] इति छकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ।

कपय् ॥११॥ [शि० १२]

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः—अनुस्वारस्य ययि यम् [६।४।१५१] इति यकारेण, मय उञ्जोऽचि वः [६।४।१६] इति मकारेण, भयो हो भय् [६।४।१५६] इति भकारेण, पुमः खय्यमि [६।४।२] इति खकारेण, चयः शरि द्वितीयः [६।४।१५८] इति चकारेण ।

शपसर् ॥१२॥ [शि० १३]

श प स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति

* पूर्वांश्च is not found in Liebig.

प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति पञ्चभिः—यरो जमि जम् वा [६।४।१४०] इति यकारेण, हलो भरां भरि सस्थाने लोपो वा [६।४।१५५] इति भकारेण, खरि चर् भलः [६।४।१४८] इति खकार-चकाराभ्याम्, ङ्णोः कुक्कुको शरि [६।४।१२] इति शकारेण ।

हल् ॥१३॥ [शि० १४]

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्योच्चारणं भवति षड्भिः—शिदनेकाल् सर्वस्य [१।१।१२] इत्यकारेण, हलि पित्युत औत् [६।२।३०] इति हकारेण, सुपि वलि तद्वत् [६।३।५१] इति वकारेण, रलो हलादेरिदुतोः सनि च [६।२।२१] इति रेफेण, भलो भलि [६।३।५५] इति भकारेण, शल इगुपान्ताददृशोऽनितः क्सः [१।१।६५] इति शकारेण । अथ किमर्थ-मुपदिष्टोऽप्ययं हकारः पुनरुपदिश्यते* ? अदेङ् विकल्पक्सविधी-डविधयो यथा स्युरिति । तत्र स्निहित्वा स्नेहित्वेत्यत्र रलो हलादेरि-दुतोः सनि च [६।२।२१] इत्यदेङ् विकल्पो यथा स्यात्, लिहेश्चालिक्ष-दिति शल इगुपान्ताददृशोऽनितः क्सः [१।१।६५] इति क्सो यथा स्यात् । रुदिहि स्वपिहीति वलादिलक्षणादिङ् [५।४।९९] यथा स्यात् । अदाग्धामिति भलग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । हयवरल-णित्यत्र तर्हि किमर्थं हकार उपदिश्यते ? अश्वग्रहणे हश्ग्रहणे च ग्रहणं यथा स्यात् ।

णङञ्जवाः स्युरेकस्माच्, चतुर्भ्यश्च कचौ, णशौ ।

द्वाभ्यां ज्ञेयौ, पञ्चाभ्यो र्शम्यः, षड्भ्यो लस्तु विधीयते ॥

एष प्रत्याहारः पूर्वव्याकरणेष्वपि स्थित एव । अयं तु विशेषः, ऐऔष्

* हकारो द्विरुपात्तोऽयमिति शल्यपि बाञ्छितः ।

अहणाधुक्षदित्येतद् द्वयं सिद्धं भविष्यति ॥

इति यदासीत् तद् ऐऔजिति कृतम् । तथा हि । लघावन्ते द्वयोश्च
बह्वो गुरुः [फिट्-सूत्र २।१९] तृणधान्यानां च द्व्यषाम् [फिट्-
सूत्र २।४] इति पठ्यते ।

आदिरिता समध्यः ॥१॥

आदिरन्त्येनासता लक्षितो गृह्यमाणो मध्यैः सह ग्राह्यः । अकोऽकि
दीर्घः [५।१।१०६] । दण्डाग्रम्, दधीन्द्रः, मधूष्टः । सुप् सुपा
[२।२।१] । राजपुरुषः, नीलोत्पलम् ।

[आदिरन्त्येन सहैता । पा० १।१।७१, आदिरितान्त्येन समध्यः ।
सरस्वतीकृष्ठाभरण १।२।१]

उता सर्वर्गः ॥२॥ [स० क० १।२।२]

उकारेण लक्षित आदिः सह वर्गेण ग्राह्यः । चोःकुः [६।३।५९] ।
व्यक्तिः ।

[अणुदित् सर्वर्णस्य चाप्रत्ययः । पा० १।१।६९]

ता तत्कालः ॥३॥ [स० क० १।२।३]

तकारेण लक्षितस्तत्कालो ग्राह्यः । अतो भिस ऐस् [२।१।२]
वृक्षैः, प्लक्षैः । इह न भवति । मालाभिः ।

[तपरस्तत्कालस्य । पा० १।१।७०]

दोऽपः ॥४॥ [स० क० १।१।५]

दाग्रहणेऽपकारकस्यैव ग्रहणं वेदितव्यम् । दो दत् [६।२।९६] ।
दत्तम् । इह न भवति । दातं वहिः, अवदातं मुखम् ।

[दाघा ध्वदाप् । पा० १।१।२०]

अनंश्चिद्वमित् ॥५॥ [स० क० १।१।६]

अनवयवभूतं यच्चिह्नं तदसद् वेदितव्यम् । इट ईटि [६।३।५७]
अकोपीत् । अनंश्चिद्वमित् किम् ? एकाचो हलादेः क्रियार्थाद् भूषाभीक्ष्ण्ये

यङ् [१।१।४०] । पापच्यते । एरच् [१।३।४५] । चयः,
जयः । इणः क्विप्, तुक् ; एतीति इत् । गच्छति, न तिष्ठति,
लुप्यत इत्यर्थः ।

विधिर्विशेषणान्तस्य ॥६॥

यद् विशेषणं तदन्तस्य विधिर्वेदितव्यः । अत इज् [२।४।१९] ।
दाक्षिः, प्लाक्षिः । यत्तु न विशेषणं न तेन तदन्तविधिः । नडादिभ्यः
फक् [२।४।३५] । नाडायनः, चारायणः । इह न भवति । सौत्र-
नाडिः ।

[येन विधिस्तदन्तस्य । पा० १।१।७२, स० क० १।२।१९]

सप्तम्यां पूर्वस्य ॥७॥

सप्तमीनिर्देशो पूर्वस्यैव कार्यं वेदितव्यम् । इको यण् अचि [५।१।
७४] । दध्युदकम् । समिदत्रेति कस्मान् न भवति ? अचीत्यौपश्लेषिक
आधारः । तत्रैतावदुच्यते । पूर्वस्यैव भवति, न परस्येति ।

[तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । पा० १।१।६६, सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य ।
स० क० १।२।२८]

पञ्चम्यां परस्य ॥८॥

पञ्चमीनिर्देशो परस्यैव कार्यं वेदितव्यम् । अतो भिस ऐस्
[२।१।२] । वृक्षैः । इह न भवति । मालाभिरत्र । इह कस्मान् न
भवति दृषद्भिरिति ? अनन्तरे कृतार्थत्वान्न व्यवहितस्य कार्यम् ।

[तस्मादित्युत्तरस्य । पा० १।१।६७, पञ्चम्या परस्य । स० क० १।२।२९]

आदेः ॥९॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेर्वर्णस्य प्रत्येतव्यम् । द्वान्तःप्रादे-
रनादप ईत् [५।२।११३] । द्वीपः, अन्तरीपः, समीपः, नीपः ।

[आदेः परस्य । पा० १।१।५४, परस्यादेः । स० क० १।२।३३]

षष्ठ्यान्त्यस्य ॥१०॥ [स० क० १।२।३०]

पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने यत् कार्यं तदन्त्यस्य वेदितव्यम् । अष्टनो
वा सुप्यात् [५।४।५२] । अष्टाभिः, अष्टभिः ।

[अलोऽन्त्यस्य । पा० १।१।५२] ।

डित् ॥११॥ [स० क० १।२।३१]

डकार इद् यस्य सोऽन्त्यस्य भवति । अनङ् सौ [५।४।४५] ।
सखा । पष्ठेऽत्येव । विरुनः ।

[डिच्च । पा० १।१।५३] ।

शिदनेकाल् सर्वस्य ॥१२॥ [स० क० १।२।३४]

शकार इद् यस्य सोऽनेकाल् चादेशः सर्वस्य स्थाने वेदितव्यः ।
जसः शीः [२।१।८] । सर्वे । भ्रसृजो भर्ज् वा [५।३।६२] । भ्रष्टा,
भर्ष्ठा ।

[अनेकाल् शित् सर्वस्य । पा० १।१।५५ । चन्द्रेणात्पाच्छ्रस्र पूर्वनिपातविधि-
रनुसृतः] ।

टकितावाद्यन्तौ ॥१३॥ [स० क० १।२।३५]

पष्ठीनिर्दिष्टस्य टकितावाद्यन्तौ वेदितव्यौ । ब्रुव ईट् [६।२।३४] ।
ब्रवीति । त्रपुजतुनोः पुक् [३।३।१०८] । त्रापुषम्, जातुषम् ।

[आद्यन्तौ टकितौ । पा० १।१।४६ । चन्द्रेण पदयोः पौर्वापर्यविपर्ययेण
विधेयाविमर्शदोषः परिहृतः] ।

मिदचोऽन्त्यात् परः ॥१४॥ [पा० १।१।४७, स० क० १।२।३६]

मकार इद् यस्य सोऽन्त्यादचः परो वेदितव्यः । वच उम् [६।२।
६९] । अवोचत् । पराधिकार आ कपः [४।४।१४८] ।

Candra is debarred by his vow from using the word
"pratyaya", so he uses "para" in its stead. The Pratyaya

section extends up to the end of the fourth Chapter, i.e., up
to the samāsanta suffix *kap*. Cf. Sarasvatī-Kaṇṭhābharāṇa
i. i. 9: ततो विधीयमानः खनादिरा कपः प्रत्ययः ।

ऋकोऽणो रलौ ॥ १५ ॥ [स० क० १।२।३७]

ऋ लृ इत्येतयोः स्थाने योऽण् तस्मात् परो रेफलकारी वेदितव्यौ ।
कर्ता । कल्प्ता । ऋकारल्कारी ।

[उरण् स्वरः । १।१।५१]

विप्रतिषेधे ॥१६॥

द्वयोः सावकाशयोरेकत्र प्रसङ्गे यत् परं तद् भवति । यथा
आत्वात् [६।२।४०] एत्वम् [६।२।४१] । वृक्षेभ्यः । परशब्दश्चाय-
मिष्टवाची* । तेन पूर्वविप्रतिषेधादयो न पठितव्या भवन्ति ।

[विप्रतिषेधे परं कार्यम् । पा० १।४।२, स० क० १।२।११९]

तिजः क्षान्तौ सन् ॥१७॥

तिजः क्षमायां वर्तमानात् सन् परो भवति । तितिक्षते ।
क्षान्ताविति किम् ? तेजनम्, तेजः, तेजयति । नकारः सन्यङोरः
[५।१।१] इति चिह्नार्थः ।

[गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । पा० ३।१।५, तिजः क्षमायां सन् । स० क०
१।३।१]

The Bhāṣya does not restrict the sense in any way.
Under गुप्तिज्किद्भ्यः सन् iii.1.5 the Kāśikā says : निन्दाक्षमाव्याधि-
प्रतिकारेषु सन्निष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । Jinendrabuddhi
adds : संशयेऽपि दृश्यते - विचिकित्सति मे मन इति । Jainendra says :
किद् गुप्तिजः सन् निषज्यादिनिन्दाक्षमे ii.1.3 and the examples in the
Laghuvṛtti are ज्वरं चिकित्सति and शत्रुं चिकित्सति.

* इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यद्विष्टं तद् भवतीति । महा-
भाष्यम् १।१।३ ।

कितः संशयचिकित्सयोः ॥१८॥

कितः संशये चिकित्सायां च वर्तमानात् सन् परो भवति ।
विचिकित्सति । चिकित्सति । अन्यत्र । निकेतः, संकेतः, केतनम्,
केतः, केतयति ।

[कितः संशयप्रतीकारयोः । स० क० १।३।२]

गुपो निन्दायाम् ॥ १९ ॥

गुपो निन्दायां वर्तमानात् सन् परो भवति । जुगुप्सते । अन्यत्र ।
गापिता, गोपनम्, गोपायति ।

[गुपो गर्हायाम् । स० क० १।३।१]

वध एरी च ॥२०॥

वधेर्निन्दायां वर्तमानात् सन् परो भवति, इकारस्य च ईकारः ।
वीभत्सते । अन्यत्र वधकः ।

[मान्दधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । पा० ३।१।६, वधेरेर्दीर्घश्च
स० क० १।३।४]

शान्दान्मानः ॥२१॥

शानो दानो मानश्च सन् परो भवति, इकारस्य च ईकारः ।
शीशांसति, शीशांसते । दीदांसति, दीदांसते । मीमांसति*, मीमांसते ।

* The Nyāsa and the Padamañjarī assert: मान्दधी
अनुदात्तेतौ, शेषौ स्वरितेतौ. So मीमांसति in our commentary is hard
to justify. The Mahābhāṣya distinctly says: गुप्तिज् कितमाना
अनुदात्तेतः. Kaiyaṣa says: अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न
त्वयमनुदात्तेत्. Nāges'a, however, dissents from this view of
Kaiyaṣa. He says: वेदे चिकित्सतीति परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह—
अनुक्रमेति । अत्राग्रहणे सूत्र एव तदभाव आशङ्क्यतेति तन्निवारणायेत्यर्थः ।
भाष्ये—अनुदात्तेत्करणं किमथमिति वस्तुव्येऽनुबन्धकरणमित्युक्तिर्यान् शानो-
र्वृत्त्युक्तस्वरितेत्वबोधनाय । यत्तु वृत्त्यादौ वधेरप्यनुदात्तेत्वमुक्तम्, तत्र मान

कथं निशानम्, अवदानमिति ? इयतेद्यंतेश्च ल्युटा सिद्धम् । कथं
माननं मानो मानयतीति ? चौरादिकेन सिद्धम् । ततश्च वा णिच्,
घुपेरविशब्दने [५।४।१५१] इति लिङ्गात् । शान्दान्साहचर्यादिह
भौवादिकस्य मानो ग्रहणम् ।

[मानो विचारणायाम् । शान्दानोर्वा । स० क० १।३।६-७]

तुमो लुक् चेच्छायाम् ॥२२॥

तुमन्तादिच्छायामर्थे सन् भवति, लुक् च तुमो भवति, श्रुतत्वात् ।
चिकीर्षति । इह कस्मान् न भवति, कर्तुमिच्छतीति ? पृथक्पदेनाभि-
धानात् । तुम् इति किम् ? भोजनमिच्छति । इच्छायामिति किम् ?
भोक्तुं गच्छति । चिकीर्षितुमिच्छतीति इच्छासनन्तात् सन् न भवति ।
कथम् ? स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न हीच्छायां सनो विधानकाले
इच्छासनन्ता प्रकृतिरस्ति । इह तु भवत्येव । जुगुप्सिपते । कथम्
कूलं पिपतिषतीति* ? यथा कूलं पतितुमिच्छतीति वाक्यं भवत्येवं वृत्ति-

चिन्त्यम्, भाष्यविरोधश्च । एवं कितेः परस्मैपदित्वेऽपि भाष्यानुग्रहश्चिन्त्यः ।
वैदिकपरस्मैपदप्रयोगास्तु छान्दसत्वादपि सुसाधाः, लोके त्वात्मनेपदमेवोचितम् ।
एवं च वधेरपि स्वरितेत्वं परस्मैपदमेव उचितमिति वदन्ति ।

Nāges'a's reference to the Vṛtti would appear to be due to
oversight, for it is not the Kās'ikā that makes these state-
ments, but the commentaries on the Kās'ikā.

* आशङ्क्यामचेतनेषूपसंख्यानम् ॥ ३।१।७।१२ ॥ आशङ्क्यामचेतनेषू-
पसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्मा लुलुठिषते । कूलं पिपतिषतीति । किं पुनः
कारणं न सिध्यति ? एवं मन्यते चेतनावत् एतद् भवति इच्छेति, कूलं
चाचेतनम् । अचेतनग्रहणेन नार्थः, आशङ्क्यामित्येव । इदमपि सिद्धं भवति
इया मुमूर्षति ॥ न वा तुल्यकारणत्वादच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः ।
३।१।७।१३ ॥ न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि
कारणं चेतनावत् देवदत्ते कूले चाचेतने । किं कारणम् ? इच्छाया हि
प्रवृत्तित उपलब्धिः । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ कर्त

रपि भविष्यति । वाक्यमेव तर्हि कथं भवति ? लोकस्य तथा विवक्षातः ।

[धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । पा० ३।१।७। तुमुनन्ताद्वा तस्य च लुग्वचनम् ३।१।७।१९, तुमर्हादिच्छायाम् । आशङ्कायां च । नेच्छासनः । स० क० १।३।७-९]

व्याप्यात् काम्यच् ॥२३॥

इषेर्व्याप्यादिच्छायामर्थे काम्यच् परो भवति । पुत्रमिच्छति, पुत्र-काम्यति । वस्त्रकाम्यति । व्याप्यादिति किम् ? दात्रेणेच्छति । इह कस्मान् न भवति—राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ? सापेक्षत्वात् । न ह्यन्य-मपेक्षमाणोऽन्येन सहैकार्थीभावमनुभवितुं शक्नोति । इहापि तर्हि न स्यात्—आत्मनः पुत्रमिच्छतीति ? नवात्र भवितव्यम् । न हि भव-त्यात्मनः पुत्रकाम्यतीति । कथं तर्हि पुत्रस्यात्मीयभावो गम्यते ? अन्यस्याश्रुतत्वात्, इच्छायाश्च तद्विषयत्वात् । चकारः सतिशिष्टस्वर-वाधनार्थः । पुत्रकाम्यिष्यतीति ।

[काम्यच्च । पा० ३।१।९, सुपः कर्मणः काम्यच् । स० क० १।३।१० Candra has abjured all technical terms, so he sometimes uses व्याप्य and sometimes आप्य for कर्म (चन्द्रस्य प्रतिज्ञा संज्ञैव न कर्तव्या ।

चिकीर्षुर्भवति, नासावाधोष्यति कटं करिष्यामीति । किं तर्हि ? सन्नद्धं रज्जुकोलकूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते भिदा जायते देशादेशान्तरमुपसंक्रामति । श्वानः खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीलाः शूनाक्षाश्च भवन्ति ॥ उपमानाद्वा सिद्धम् ॥ ३।१।७।१४ ॥ उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । कथम् ? लुलुठिषत इव लुलुठिषते । पिपतिषतीव पिपतिषति । न तिङन्तेनोपमानमस्ति । एव तर्हि, इच्छेवेच्छा । सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ ३।१।७।१५ ॥ अथवा सर्वं चेतनावत् । एवं ह्याह—कंसकाः सर्पन्ति । शिरोबोऽधः स्वपिति । सुवर्चला आदित्यमनुपर्वति । आस्कन्व कपिलकेत्युक्ते दृणमास्कन्वति । अयस्कान्तमयः संक्रामति । ऋषिः पठति । दृणोत प्रावाणः ।

सुपस्यविवरणसंज्ञिका ४।३।१०१) । For कर्मणि द्वितीया Candra has क्रियाप्ये द्वितीया ii. i. 43. Hemacandra defines कर्म as कर्तुं व्याप्यम् ii. 2. 3.]

ससंख्यादमः क्यज् वा ॥२४॥

इषेर्व्याप्याद् विद्यमानसंख्यादमकारान्तादिच्छायामर्थे क्यज् वा भवति । पुत्रमिच्छति, पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति । वस्त्रमिच्छति, वस्त्रीयति, वस्त्रकाम्यति । ससंख्यादिति किम् ? स्वरिच्छति । पृथगिच्छति । अम इति किम् ? इदमिच्छति । किमिच्छति । ककारः क्यस्य वा [५।३।६६] इति सामान्यग्रहणार्थः, चकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः ।

[सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३।१।८, अनव्ययादमः क्यज् वा । स० क० १।३।११ । Candra uses असंख्य for अव्यय and ससंख्य for अनव्यय.]

उपमानादाचारे ॥२५॥ [पा० ३।१।१०]

व्याप्यादुपमानादाचारेऽर्थे क्यच् परो भवति । पुत्रमिवाचरति, पुत्रीयति माणवकम् । उपमानादिति किम् ? पुत्रमाचरति ।

आधारात् ॥२६॥

आधारादुपमानादाचारेऽर्थे क्यच् परो भवति । कुट्टामिवाचरति कुटीयति प्रासादे । प्रासादीयति कुट्टाम् ।

[अधिकरणाच्च । पा० ३।१।१०।१, अधिकरणाच्चोपमानादाचारे । स० क० १।३।१२ which should have been printed as two rules.]

कर्तुर्विप् ॥ २७॥ [स० क० १।३।१३ म]

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे विप् परो भवति । अश्व इवाचरति, अश्वति । गर्दभति ।

[अपर आह—सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विप् वक्तव्योऽश्वतिगर्दभतीत्येव-मर्थम् । ३।१।११ भाष्यम्]

गल्भक्लीवहोडेभ्यो ङित् ॥ २८॥ [स० क० १।३।१४ म]

गल्भादिभ्य उपमानभूतेभ्य आचारेऽर्थे विप् परो भवति, स च

डिद्धत् । गल्भते, क्लीबते, होडते । गल्भाञ्चक्रे । डकारस्तडानार्थः ।
कथं गल्भायते ? मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते न
परान् ।

[आचारे गल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब् वा । ३।१।११।३]

क्यङ् ॥ २९ ॥ [स० क० १।३।१४]

कर्तृरूपमानादाचारेऽर्थे क्यङ् भवति । अश्वायते, गर्दभायते,
श्येनायते । पयायते, पयस्यते । क्यङि वा [६।२।१०२] इति सकार-
लोपः । आजायते, अप्सरायते । ओजोऽप्सरसोः [६।२।१०३] इति
नित्यं सकारलोपः, पुनर्विधानात् ।

[कर्तः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३।१।११]

च्यर्थे भृशादिभ्यः स्तलोपश्च ॥ ३० ॥

अभूततद्भावे भृशादिभ्यः क्यङ् भवति, अन्त्यसकारतकारयोश्च
लोपो भवति । अभृशो भृशो भवति, भृशायते । शीघ्रायते । भृश ।
शीघ्र । चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस्, उन्मनायते । अभिमनस्,
अभिमनायते । दुर्मनस्, दुर्मनायते । सुमनस्, सुमनायते । रेहत्,
रेहायते । वेहत्, वेहायते । संश्चत्, संश्चायते । तृपत्, तृपायते ।
शचि । वचस् । अण्डर । ओजस् । नील । मद्र । फेन । हरित । मन्द ।
कर्तुरित्येव । अभृशं भृशं करोति । इह कस्मान् न भवति—भृशीभव-
तीति ? उक्तार्थत्वात् ।

[भृशादिभ्यो भ्रुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । पा० ३।१।१२, भृशादिभ्यभूततद्भाव-
ग्रहणम् ३।१।१२।१ ; च्यर्थे भृशोत्सुकशीघ्रचपल०, संश्चत्तृपद्रेहवेहवचस्सोजसां
लोपश्च, उदभिदुःसुभ्यो मनसः । स० क० १।३।१५-१७]

डाज् लोहितादिभ्यः क्यप् ॥ ३१ ॥

डाजन्ताल्लोहितादिभ्यश्च च्यर्थे वर्तमानेभ्यः क्यप् भवति । पट-
पटायति, पटपटायते । लोहितायति, लोहितायते । वर्मायति, वर्मा-

यते । पकारो वा क्यपः [१।४।१४२] इति चित्त्वार्थः । आकृतिगण-
श्चायम् ।

[लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् । पा० ३।१।१३, डाज् लोहितजिह्वाश्यामधूमचर्म-
हर्षगर्वनर्मसुखदुःखमूर्च्छातिद्राकृपाकरणादिभ्यः क्यप् । स० क० १।३।१८]

कष्टकक्षसत्त्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ३२ ॥

कष्टादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः क्रमणेऽर्थे क्यङ्
भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति, कष्टायते । कक्षायते । सत्त्रायते ।
गहनायते । पाप इति किम् ? कष्टाय तपसे क्रामति । चतुर्थीनिर्देशः
किम् ? रिपुः कष्टं क्रामति ।

[कष्टाय क्रमणे । पा० ३।१।१४, सत्त्रकक्षकष्टगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् ।
३।१।१४।१, सत्त्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ।
काशिका । तस्मै क्रामति कष्टकक्षसत्त्रगहनेभ्यः कल्कचिकीर्षायां क्यङ् ।
स० क० १।३।१९]

रोमन्थं वर्तयति हनुचाले ॥ ३३ ॥

रोमन्थशब्दाद् द्वितीयान्ताद्धनुचलनविषयाद् वर्तयतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ्
भवति । रोमन्थायते गौः । हनुचाल इति किम् ? कीटो रोमन्थं
वर्तयति ।

[कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । पा० ३।१।१५, हनुचलने ३।१।१५।१,
तं वर्तयति रोमन्थाद्धनुचलने । स० क० १।३।२०. Candra changes
हनुचलने into the rather unusual हनुचाले and saves a syllable.]

वाष्पोष्मफेनमुद्रमति ॥ ३४ ॥

वाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उद्रमतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति ।
वाष्पायते, ऊष्मायते, फेनायते ।

[वाष्पोष्मभ्यामुद्रमने । पा० ३।१।१६, फेनाच्चेति वक्तव्यम् । भाष्यम् ।
वाष्पोष्मफेनेभ्य उद्रमने । स० क० १।३।२१]

सुखादीनि वेदयते ॥ ३५ ॥

सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वेदयत इत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति ।
सुखायते, दुःखायते । इह कस्मान्न भवति—सुखं वेदयते प्रसाधको
देवदत्तस्येति ? सापेक्षत्वात् । सुख । दुःख । तृप् । कृच्छ्र । अस्र* ।
अलीक । करुण । कृपण । सोढ । प्रतीप ।

[सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । पा० ३।१।१८. The Kāśikā includes
गहन in the list. सुखदुःखतृप्कृच्छ्रास्त्रालीककरुणकृपणसोढप्रतीपेभ्योऽनुभवे ।
स० क० १।३।२२]

शब्दादीन् करोति ॥ ३६ ॥

शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यङ् भवति ।
शब्दं करोति, शब्दायते । वैरायते । कलहायते । अभ्रायते । कण्वायते ।
मेघायते । अट्टायते । अटायते । अन्ये पुनरटायते पठन्ति, तेषामटते-
ग्रंङि स्त्रियामकारे च रूपम् । अटायते । शीकायते । सोटायते ।
कोटायते । पोटायते । प्रुटायते । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।

[शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । पा० ३।१।१७, अट्टाट्टाशीकाकोटा-
पोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाप्रहृणं कर्तव्यम् । भाष्यम् । सुदिनदुर्दिनाभ्यां च । नीहाराच्च
३।१।१७।१-२, शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघाट्टाट्टाशीकासोटाकोटापोटाप्रुष्टाट्टाट्टासुदिन-
दुर्दिननीहारेभ्यः करणे । स० क० १।३।२३]

नमस्तपोवरिवसः क्यच् ॥ ३७ ॥

नम-आदिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे क्यच् परो भवति ।
नमस्करोति, नमस्यति देवान् । तपस्यति शत्रून् । वरिवस्यति गुरून् ।

[नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । पा० ३।१।१९, नमसः पूजायाम्, वरिवसः
परिचर्यायाम्, चित्रङ आश्चर्ये । पा० ३।१।१९ भाष्यम्, स० क०
१।३।२५-२७]

Under the Vārttika तपसः परस्मैपदं च iii. 1. 15. 1 the
Bhāṣyakāra says : तपश्चरति तपस्यति. Candra would appear to be
the first to take तपस्यति in the sense of सन्तापयति and is follow-

* अस्र became आस्र in Hemacandra and आस्र in Jumara.

ed by Bhoja, Hemacandra and others. But Candra and his
followers are undoubtedly in the wrong, for तपः is not a well-
established word in the sense of सन्ताप in general. Candra was
evidently influenced by Mahābhāṣya iii. 1. 87.

Bhoja follows Kātyāyana and frames four separate rules :
तपसः क्यच्, नमसः पूजायाम्, वरिवसः परिचर्यायाम्, चित्रङ आश्चर्ये 1. 3.
24-27. Under the first of these we find : तपः करोति तपस्यति ।
तपःशब्दो यदा व्रतवचनस्तदान्तर्भूतकर्मकत्वात् क्यजन्तोऽकर्मकः, यदा सन्ताप-
वचनस्तदा तत्सन्ध्विनाथेन सकर्मकः । शत्रूणां तपः करोति तपस्यति शत्रू-
निति । Hemacandra says in his Bṛhadvytti under तपसः क्यन्-
iii. 4. 36 : अत्र यदा व्रतपर्यायस्तपःशब्दः, तदा क्यन्-कर्मणो वृत्तावन्तर्भूतत्वाद-
कर्मकत्वम् ; यदा तु सन्तापक्रियावचनः, तदा क्यन्-कर्मणो वृत्तावन्तर्भवेऽपि
स्वकर्मणा सकर्मक एव । शत्रूणां तपः करोति तपस्यति शत्रूनिति । यथा
व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयति ।

चित्रङ आश्चर्ये ॥ ३८ ॥ [स० क० १।३।२७]

चित्रङ् शब्दाद् द्वितीयान्तादाश्चर्ये वर्तमानात् करोतीत्यस्मिन्नर्थे
क्यच् परो भवति । चित्रं करोति, चित्रीयते । डकारस्तडानार्थः ।
आश्चर्य इति किम् ? चित्रं करोति ।

कण्डादिभ्यो यक् ॥ ३९ ॥ [पा० ३।१।२७]

कण्डादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः करोतीत्यस्मिन्नर्थे यक् भवति । कण्डू-
करोति, कण्डूयति कण्डूयते । कण्डूज् । मन्तुज्, मन्तूयति, मन्तूयते ।
वल्गु, वल्गूयति* । असुज्, असूयति, असूयते ।* हृणिङ्, हृणीयते ।
महिङ्, महीयते । वेङ्, वेयते । लाङ्, लायते । वेङ्लाट् इति केचित्
पठन्ति, वेट् लाट् इति च, तेषां वेङ्लाट् इति वेट् इति लाट् इति ।

* Goyicandra says : चान्द्रास्तु ज्ञानुबन्धानेतान् पठन्ति evidently
referring to असु, मन्तु and वल्गु. In the Mādhaviya Dhātuvṛtti we
find under मन्तु अपराधे—चन्द्रस्तु ज्ञातं पठित्वा मन्तूयते इति चाह ।
Rama Tarkavagās'a follows G. and says under Mugdhabodha
655 : ज्ञातः कण्डूदिवत्वारो जितो हृण्यादयस्त्रयः.

तिरस्, तिरस्यति । इयस्, इयस्यति । इरस्, इरस्यति । उरस्, उरस्यति । उपस्, उपस्यति । कुसुभ मगध, कुसुभ्यति, मगध्यति । यकि [५।३।६४] इत्यलोपः । गोधा । मेधा । तन्तस् । पम्पस् । भिषज् । अरर । सपर । इषुध । चुरण । तुरण । भुरण । दुवस् । गद्गद । एला । केला । खेला । लेट् । लोट् । सुख । दुःख ।

[कण्डासुबलुगन्तुमहोङ् हणीङ् वेङ् लाङ् वेङ् लाङ् लेङ् लोडुरुदिरस्तिरोदुवस्-
इयसुपतिरजिभषजिभषणुज्भ्यो यक् । एलावेला० । स० क० १।३।२८-२९]

एकाचो हलादेः क्रियार्थाद् भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् ॥४०॥

एकोञ्च यस्य हलादिः क्रियार्थस्तस्माद् भृशार्थे पौनःपुन्ये च वर्तमानाद् यङ् भवति । भृशं शीघ्रम्*, आभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यम् । अत्यर्थं पुनःपुनर्वा पचति, पापच्यते । एकाच इति किम् ? जागर्त्यभीक्ष्णम् । हलादेरिति किम् ? अभीक्ष्णमीहते । क्रियार्थादिति किम् ? प्राप्तिः† भृशम् । प्रादयो हि क्रियाया न वाचकाः । किं तर्हि ? विशेषद्योतकाः । भृशाभीक्ष्ण्य इति किम् ? पचति । क्रियार्थादित्यधिकारः प्राक् सुविविधेः [२।१।१]

[धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३।१।२२, धातो-
हलादेरेकाचः क्रियासमभिहारे यङ् । स० क० १।३।३०]

अमृत्रिमूत्रिसूच्यशृणुभ्यः ॥४१॥

एतेभ्यो भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् भवति । अरायते । सोसूत्रते । मोमूत्रते । सोसूच्यते । अटाट्रते । अशाश्यते । प्रोणोनूयते ।

[ऊर्णोत्तेजोपसंख्यानम् । ...सूचिसूत्रिमूत्राट्रत्यंशूणोतिप्रहणं यङ् विधा-
वनेकाजहलाद्यर्थम् । पा० ३।१।२२, अट्रतिमूत्रिमूत्रिसूच्यशृणुभ्यः । स० क० १।३।३२]

* Should we read भृशमत्यर्थम् ?

† प्राटति—काशिका, हृदयहारिणी । प्राप्ति—हेमचन्द्रः । धातोरिति किम् ? सोपसगादुत्पत्तिर्भा भूत् । भृशं प्राटति । काशिका ।

गत्यर्थात् कौटिल्य एव ॥४२॥

गत्यर्थेभ्यः कौटिल्य एव यङ् भवति, न भृशाभीक्ष्ण्यमात्रे । चङ्-
क्रम्यते । दन्द्रम्यते । जङ्गम्यते । अन्यत्र पुनः पुनः क्रामति ।

[नित्यं कौटिल्ये गतो । पा० ३।१।२३, कौटिल्य एव गत्यर्थेभ्यः । स० क० १।३।३३]

लुपसदचरगृजपजभदहदशो गर्ह्यात् ॥४३॥

लुपादिभ्यो गर्हितार्थेभ्यो यङ् भवति । गर्हितं लुम्पति, लोलुप्यते । सासद्यते । चञ्चूर्यते । निजेगित्यते । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । गर्ह्यादिति किम् ? लुम्पति । एवशब्दानुवृत्तेर्गर्हितार्थेभ्य एवैतेभ्यो यङ् भवति, नान्यार्थेभ्यः । पुनः पुनः लुम्पति । प्रकृतिविशेषणं किम् ? जपति वृषलः ।

[लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । पा० ३।१।२४, स० क० १।३।३४]

न शुभरुचः ॥४४॥

शुभिरुचिभ्यां यङ् न भवति । अभीक्ष्णं शोभते । भृशं रोचते ।

[क्रियमाणेऽपि ह्येकाजभलादिप्रहणे यत्रैकाचो हलादेश्वोत्पद्यमानेन यङार्थ-
स्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद् यथा भृशं शोभते, भृशं रोचते ।
महाभाष्यम् । ३।१।२२, न शुभरुचगृणातिभ्यः । स० क० १।३।३५]

चुरादिभ्यो णिच् ॥४५॥ [स० क० १।३।३६]

चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् परो भवति । चोरयति । नाटयति । णकार आदैर्जर्यः, चकारः सामान्यग्रहणाविधातार्थः । चुरादिषु पठ्यते—
सुपो धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च [धातुपा० १०।१०३] इति । तेनेष्ठ-
वत्कार्याणि भवन्ति, न भवन्ति च । पटुं करोति, पटयति । लघयति ।
इष्ठवद्भावादन्त्याजादिलोपः आदभावश्च । तथा स्थूलमाचष्टे स्थवयति

¹ Candra uses अन्त्याजादि for Pāṇini's टि. The rule for the elision of टि is इष्ठेनेयःस्वन्त्याजादेः v. 3. 158.

दवयतीत्यादि । *सत्यामाचष्टे, सत्यापयति । अर्थापयति । वेदापयति ।
 एवामापुकं वक्ष्यति [६।१।५५] । पाशं विमोचयति, विपाशयति । रूपं
 पश्यति, निरूपयति । वीणया उपगायति, उपवीणयति । तूलैरनुकुष्णाति,
 अनुतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति, उपश्लोकयति । सेनया अभिनिर्वाति,
 अभिषेणयति । लोमान्यनुमार्ष्टि, अनुलोमयति । त्वचं गृह्णाति, त्वचयति ।
 नैकाचः [५।३।१६५] इति लोपाभावः । वर्मणा संनह्यति, संवर्मयति ।
 वर्णं गृह्णाति, वर्णयति । चूर्णैरवध्वंसयति, अवचूर्णयति । सूत्रं करोति,
 सूत्रयति । एवं मुण्डयति । मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रतयति ।
 वस्त्रं समाच्छादयति, संवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति
 कलयति । इष्टवद्भावादादौचामभावः [अत्याजादिलोपश्च] । तस्मा-
 न्नाग्लोपि० [६।१।६२] इति सन्वद्भावाभावः† । अजहलत्, अचकलत् ।
 अपीपटदिति बहुलवचनादित्वम् । एवं कृतयति, तूस्तयतीत्यादि । णिङ्
 अङ्गनिरसन इति तत्रैव पठ्यते [धातुपा० १०।१०४] हस्तं निरस्यति,
 हस्तयते । पादयते । उतपुच्छयते । निपुच्छयते । परिपुच्छयते ।
 निरसन इति किम् ? पुच्छमाचष्टे, पुच्छयति । श्वेताश्वाश्वतरगालो-
 डिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्चेति तत्रैव पठ्यते [धातुपा०
 १०।१०५] । श्वेताश्वमाचष्टे तेन वाभिक्रामति, श्वेतयते । अश्वयते ।
 गालोडयते । आह्वरयते । भाण्डानि समाचिनोति, संभाण्डयते । चीवरं
 समर्जयति परिदधाति वा, सञ्चीवरयते । फलवति [१।४।१२४]
 इति तङ् । तथा चाह धातुकारोऽपि । पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव
 सिद्धम् [पाणिनीयधातुपा० १०।३९५] इति ।

* सत्यस्य कृञाप्तापुक् च । पा० ३।१।२५।१, सत्यं करोति सत्यापयति ।
 भाष्यम् ।

† इष्टवद्भावादादौचामभावः । तस्मादग्लोपित्वमिति सन्वद्भावाभावः ।
 MSS.

[सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।
 पा० ३।१।२५, प्रातिपदिकाद्वान्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । धातुपा० १०।३६८ ; तत्
 करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यथम् । आख्यानात् कृञास्तदाचष्ट इति कृल्लुक्
 प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । ३।१।२६।५-६ निङङ्गान्निरसने ।
 श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । पाणिनीयधातुपाठः ।
 सुपो धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणलघुपटुप्रभृतीनि करोति ।
 स्थूलादीनाचष्टे च । सत्यार्थवेदानामापुक् च । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वर-
 काणामश्वतरेतकलोपश्च । कृतत्वचवर्णान् गृह्णाति । हलिकल्पोरच्च । व्रताद्
 भोजने तन्निवृत्तौ च । रूपास्त्रिध्याने । पाशाद्विमोचने संयमने च । तूस्ताद्वि-
 हनने । लोम्नोऽनुमार्जने । वस्त्रात् समाच्छादने परिधाने च । तेनातिक्रामति ।
 सेनावीणावर्मचूर्णतूलश्लोकशासोवासीभ्योऽभियानोपगानसन्नहनावध्वंसनावकोपणो-
 पस्तवनोन्मोचनपरिच्छेदनेषु । अङ्गात् तन्निरस्यति ङित् । पुच्छादुदसने व्यसने
 पर्यसने च । भाण्डात् समाचयने । चीवरादर्जने परिधाने च । स० क०
 १।३।३७-५५, ५७-६३]

प्रयोजकव्यापारे ॥४६॥

कर्तारं यः प्रयुङ्क्ते तद्व्यापारे क्रियार्थान् णिच् परो भवति ।
 कारयति । हारयति । ननु च कर्तापि करणादीनां प्रयोजक इति तद्व्या-
 पारेऽपि णिच् प्राप्नोति । प्रयोजकग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति,
 चुरादिभ्यश्च पृथग्वचनसामर्थ्यात् । कथं कंसं धातयति कथकः, बलिं
 बन्धयतीति ? अत्रापि तथा परेषां प्रत्यायनात् । तथा हि वक्तारो
 भवन्ति । गच्छ हन्यते कंसः । किं ते गतेन ? हतः स कंस इति ।
 एवमारान्विवासमाचष्टे, रात्रिं विवासयति । कौशाम्ब्याः प्रस्थितो
 माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति । पुण्ययोगमाचष्टे, पुण्येण चन्द्रं
 योजयतीति ।

[हेतुमति च । पा० ३।१।२६, धातोर्हेतुव्यापारे । स० क० १।३।५६]

गुपूधूपविच्छपणपन आयो वा ॥ ४७ ॥

गुपादिभ्यः स्वार्थे आयः परो भवति वा । गोपायिता, गोप्ता ।

धूपायिता, धूपिता । विच्छायिता, विच्छिता । पणायिता, पणिता ।
पनायिता, पनिता । पनिसाहचर्यात् स्तुत्यर्थस्य पणेरग्रहणम् । इह न
भवति । शतस्य पणिता ।

[गुपूधूपविच्छपणिपनिभ्य आयः । पा० ३।१।२८, गुपूधूपविच्छपणिपनिभ्य
आयो वा । स० क० १।३।६४]

ऋत ईयङ् ॥ ४८ ॥

ऋत ईयङ् वा भवति । ऋतीयता, अर्तिता ।

[ऋतेरीयङ् । पा० ३।१।२९, स० क० १।३।६५]

कमो णिङ् ॥ ४९ ॥

कमो णिङ् वा भवति । कामयिता, कमिता ।

[कनेणिङ् । पा० ३।१।३०, स० क० १।३।६६]

शित्यायादयः ॥ ५० ॥

गुपादिभ्यः शिति परभूते आयादयो नित्यं भवन्ति, पुनर्विधानात् ।
गोपायति, धूपायति, विच्छायति, पणायति, पनायति, ऋतीयते,
कामयते ।

[आयादय आर्धधातुके वा । पा० ३।१।३१, नित्यं शित्यायादयः । स० क०
१।३।६७]

अनेकाचो लिट् आम् कृभ्वस्ति लिट् चानु ॥ ५१ ॥

अनेकाचः क्रियार्थात् परस्य लिट् आमादेशो भवति, कृभ्वस्तिभ्यो
विहितश्च लिङनुप्रयुज्यते । चुलुम्पाञ्चकार । चिकीर्षाञ्चकार ।
कारयाम्ब्रभूव । पाचयामास । पृथग्वचनसामर्थ्यादस्तेर्न भूभावः ।
अनेकाच इति किम् ? पपाच ।

[कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि । पा० ३।१।३५ । कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् ।
किं प्रयोजनम् ? चुलुम्पाद्यर्थम् । ३।१।३५ भाष्यम्, अनेकाचो लिट् आम्
कृभ्वस्तीनां च लिङनुप्रयोगः । स० क० १।३।६८]

इजादेर्गुरुमतोऽनृच्छर्णोः ॥ ५२ ॥ [स० क० १।३।६९]

इजादिर्यः क्रियार्थो गुरुमानृच्छत्यूर्णोतिवर्जितस्ततः परस्य लिट्
आम् भवति, कृभ्वस्ति लिट् चानुप्रयुज्यते । ईहाञ्चक्रे । व्युच्छाञ्च-
कार । इजादेरिति किम् ? ततश्च । गुरुमत इति किम् ? इयेप ।
नैप लविधानकाले गुरुमान् । उच्छेस्तु लविधानकाल एव गुरुमत्त्वादाम्
भवत्येव, ऋद्धिप्रतिषेधाच्च लिङ्नात् । अत एवास्य संयोगपरस्यापि
गुह्यत्वम् । अनृच्छर्णोरिति किम् ? आनर्छ । प्रोर्णुनाव ।

[इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । पा० ३।१।३६, ऊर्णो तेऽचोपसंख्यानम् । वा६]

कासयद्यासः ॥ ५३ ॥

कासः अयः दयः आसश्च परस्य लिट् आम् भवति, कृभ्वस्ति लिट्
चानुप्रयुज्यते । कासाञ्चक्रे । पलायाञ्चक्रे । उद्याञ्चक्रे ।
आसाञ्चक्रे ।

[कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि । दयायासश्च । पा० ३।१।३५, ३७ ; दयायास्-
कास्भ्यश्च । स० क० १।३।७०]

जाग्रुपो वा ॥ ५४ ॥ [स० क० १।३।७१]

जागर्तरुषश्च परस्य लिट् आम् भवति वा, कृभ्वस्ति लिट् चानु-
प्रयुज्यते । जागराञ्चकार, जजागार । ओषाञ्चकार, उवोष ।

[उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । पा० ३।१।३८]

भीहीहूनां द्वे च ॥ ५५ ॥

भी ह्री हू इत्येतेषां लिट् आम् भवति वा, तत्सन्नियोगेन च द्वित्वम्,
कृभ्वस्ति लिट् चानुप्रयुज्यते । विभयाञ्चकार, विभाय । जिह्याञ्च-
कार, जिहाय । जुह्वाञ्चकार, जुहाव । लिटि* [५।१।२, पा० ६।१।

* Candra's rule चङ् लिटोः does not contain the word लिटि,
but Pāṇini's rule लिटि धातोर्नभ्यासस्व does contain it. The
commentator is either referring to Candra's rule or quoting
from Pāṇini through inadvertence

८] इति सिद्ध द्विवचने द्वे चेति नियमार्थं वचनम्—एतेषामेवामि
द्वित्वं भवति नान्येषामिति । तथा चैवोदाहृतम् ।

[भीह्रीभृह्वां श्लुवच्च । पा० ३।१।३९, स० क० १।३।७२]

विभराम् ॥ ५६ ॥

विभर्तेर्लिट् आम् वा निपात्यते, द्वित्वमित्त्वञ्च*, कृभ्वस्तिलिट्
चानुप्रयुज्यते । विभराञ्चकार, बभार ।

विदाम् ॥ ५७ ॥

विदेर्लिट् आम् वा निपात्यते, एङभावश्च, कृभ्वस्तिलिट् चानु-
प्रयुज्यते । विदाञ्चकार, विवेद ।

[उवविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । पा० ३।१।३८, विदेः क्चिच् । स० क०
१।३।७३]

लोढः कृलोढ् ॥ ५८ ॥

लोडन्तस्य विदेर्विदामिति निपात्यते वा, कृञाश्च परो लोडनुप्रयु-
ज्यते । विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुरुवन्तु । वेत्तु, वित्ताम्,
विदन्तु ।

[विदाङ्कुरुवन्तिवत्यन्यतरस्याम् । पा० ३।१।४१, लोटः कृञाश्च लोटानुप्रयोगः ।
स० क० १।३।७४]

स्यतासौ लृलुटोः ॥ ५९ ॥

लृटि लृडि च परभूते क्रियार्थात् स्यः परो भवति, लुटि तास् ।
करिष्यति । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता ।

[स्यतासौ लृलुटोः । पा० ३।१।३३, स० क० १।३।७५]

लुङि सिच् ॥ ६० ॥ [स० क० १।३।७६]

लुङि परभूते क्रियार्थात् सिच् परो भवति । अकार्षीत् । इकारः

* Here, as elsewhere, Liebig has इत्वम् from MSS., but
ऋपुभृमाहाडामित् vi. 2. 128 shows that the correct reading is
इत्वम्.

०सिच्यतङ्ग्रादैच् [६।१।३] इति चिह्नार्थः । चकार आगमानुदात्तस्वर-
वाधनार्थः ।

[च्लि लुङि । च्लेः सिच् । पा० ३।१।४३-४४ । Pāṇini prescribes
च्लि in the aorist and for च्लि substitutes सिच्, अङ्, etc. to make
his rules विश्वतोमुखः ।]

स्पृशमृशकृषतृपटपो वा ॥ ६१ ॥

स्पृशादिभ्यो लुङि सिज् वा भवति । अस्प्राक्षीत्, अस्पर्क्षीत्, अस्पृक्षत् ।
अग्राक्षीत्, अमाक्षीत्, अमृक्षत् । अक्राक्षीत्, अकाक्षीत्, अकृक्षत् ।
अत्राप्सीत्, अतार्प्सीत्, अतृपत् । अद्राप्सीत्, अदाप्सीत्, अदृपत् ।

[स्पृशमृशकृषतृपटपः सिज् वा । पा० ३।१।४४, स्पृशिमृशिकृषितृपटिभ्यो
वा । स० क० १।३।७७]

दाधागातिस्थाभूपोऽतङि लुक् ॥ ६२ ॥

एतेभ्य उत्तरस्य सिचोऽतङि लुग् भवति । अदात्, अधात्, अगात्,
अस्थात्, अभूत्, अपात् । अतङीति किम् ? अदिपातां ग्रामौ देवदत्तेन ।
गातिपिबत्योर्निदशसाहचर्याभ्यां ग्रहणादिह न भवति । अगासीद् गायनः ।
अपासीन् नृपः ।

[गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । पा० २।४।७७, दाधागातिपिबति-
स्थाभूभ्यः परस्मैपदे लुक् । स० क० १।३।७८]

प्राधेशाच्छासो वा ॥ ६३ ॥

प्रादिभ्यः परस्य सिचो लुग् वा भवति । अघ्रात्, अघ्रासीत् ।
अधात्, अधासीत् । अशात्, अशासीत् । अच्छात्, अच्छासीत् । असात्,
असासीत् । अतङीत्येव । अघ्रासातां सुमनसौ देवदत्तेन ।

[विभाषा प्राधेत्साच्छासः । पा० २।४।७८, शाच्छासाप्राधेड्भ्यो वा ।
स० क० १।३।७९]

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ६४ ॥ [पा० २।४।७९, स० १।३।८०]

तनादिभ्यः परस्य सिचस्तथासोः परतो लुग् वा भवति । अतत्,

अतथाः । अतनिष्ट, अतनिष्ठाः । असात, असाथाः । असनिष्ट, असनिष्ठाः ।
तथासोरिति किम् ? अतनिष्ठाताम् । थासा सहचरितस्यैव तशब्दस्य
ग्रहणादिह न भवति । अतनिष्ट यूयम् । करोतेरलुक्पक्षेऽपि ह्रस्वात्
[६।३।५६] इति सलोपः । अकृत, अकृथाः ।

शल इगुपान्तादृशोऽनितः क्तः ॥६५॥

शलन्तादिगुपान्ताद् दृशिवर्जितात्* क्रियार्थादिनितो लुङि क्तो भवति ।
अलिङ्क्षत् अधुक्षत् । शल इति किम् ? अभैत्सीत् । इगुपान्तादिति
किम् ? अघाक्षीत् । अदृश इति किम् ? अदर्शत्, अद्राक्षीत् । अनित
इति किम् ? अकोषीत् ।

[शल इगुपधादिनितः क्तः । न दृशः । पा० ३।१।४४-४५, शल इगुपधाद-
दृशोऽनितः क्तः । स० १।३।८१]

श्लिषः ॥६६॥ [स० क० १।३।८२]

श्लिष्यतेर्लुङि क्तो भवति । पुनर्विधानात्† पुष्यत्यादिविहितोऽङ्
बाध्यते । उपाश्लिषत् कन्यां देवदत्तः । चिणपि तर्हि बाध्येत, उपा-
श्लेपि कन्या देवदत्तेनेति ? पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते
न परान् । अनित इत्येव । अश्लेपीत् । अघाक्षीदित्यर्थः ।

[श्लिष आलिङ्गने । पा० ३।१।४६, नासत्त्वाश्लेषे । स० क० १।३।८३]

सत्त्वाश्लेषे ॥६७॥

प्राणिविषय एवाश्लेषे वर्तमानाच्छ्लिष्यतेर्लुङि क्तो भवति, नान्यत्र ।
उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । व्यत्यश्लिषज्जतु च काष्ठं च ।

[योगविभागात् सिद्धम् : पा० ३।१।४६।४ योगविभागः करिष्यते । श्लिषः ।
श्लिषः क्तो भवति । तत् आलिङ्गने । आलिङ्गने च श्लिषः क्तो भवति ।]

* Liebhich has अदृशिवर्जितात्.

† Liebhich puts a comma after भवति and a full stop after पुन-
र्विधानात्.

णिश्चिद्रुस्रुक्मः कर्तरि चङ् ॥६८॥

ण्यन्ताच्छ्रुयत्यादिभ्यश्च लुङि कर्तरि चङ् भवति । अचीकरत् ।
अशिश्नियत् । अदुद्रुवत् । असुस्रुवत् । 'अचकमत । कर्तरीति किम् ?
अकारयिषातां कटौ देवदत्तेन । चकारश्चङि [५।१।२४] इति
चिह्नार्थः । डकारोऽदेङ् प्रतिषेधार्थः ।

[णिश्चिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । पा० ३।१।४८, णिश्चिद्रुस्रु कमेरुपसंख्यानम्
३।१।४८।१, णिश्चिद्रुस्रुकमिभ्यः कर्तरि चङ् । स० क० १।३।८४]

धेश्चेर्वा ॥६९॥

धेटः श्वयतेश्च लुङि वा चङ् भवति । अदधत्, अघासीत्, अघात् ।
अशिश्नियत्, अश्वयीत्, अश्वत् । कर्तरीत्येव । अधिषातां गावो
वत्सेन ।

[विभाषा धेट् इव्योः । पा० ३।१।४९, धेट् दिवभ्यां वा । स० क० १।३।८५ ।

Anxious to avoid विधेयाविमर्श Candra ends his rule with वा
which stood at the beginning of Pāṇini's rule.]

ऋसृशाससुख्यावचोऽङ् ॥७०॥

एतेभ्यो लुङ्ङङ् भवति । आरत्, समारत् । असरत् । अशिषत् ।
आस्थत्, पर्यास्थत् । आख्यत् । अवोचत् । शास्साहचर्यादाद्ययोरुप्त-
शपोर्ग्रहणम् । तेनह न भवति । आर्षीत् । असार्षीत् ।

[अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । सतिशास्त्यतिभ्यश्च । पा० ३।१।५२, ५६ ।
शास्यसुख्यावचिभ्योऽङ् । ऋसृभ्यां वा । स० क० १।३।८६-८७ । Probably
our commentary was the first to insist that this अङ् is added only
to the roots र् and स्र belonging to the *hu*-class, in the case
of the Bhvādigaṇya roots the forms would be आर्षीत् and
असार्षीत्. Thus Goyicandra says : भ्वादेर्न ग्रहणमिति चान्द्राः. This
led subsequent grammarians like Bhoja to make *an* optional
in the case of the two roots. Hemacandra frames the rule :
सत्यर्तर्वा iii. 4. 6r and says in his Bṛhadvytti : सृ ऋ आभ्यां धातुभ्यां

शब्दादत्र कर्ता प्रतीयते, चिण् पुनर्व्याप्य एव । यदा तु कर्तरि लकार-
स्तदा, अकृत कटः स्वयमेव । तथा, अदोहि गौः स्वयमेव, अदुग्ध गौः
स्वयमेवेति । रुधेरपि व्याप्यविवक्षायामिष्यत एव चिण् । अरोधि
गौर्देवदत्तेनेति । यदा तु गौरात्मन एव कर्तृत्वं तदा, अरोधि
गौरात्मनेति भवत्येव । य एव चार्थ आत्मनेति स एव चार्थः
स्वयमेवेति । अरोधीति चोक्ते नाश्रुते कर्तृवाचिनि पदान्तरे कर्तृत्वं
गम्यते । तस्मादिहापि व्याप्यविवक्षायां चिणा भवितव्यम् । यदा तु
कर्तरि लकारस्तदा, अरुद्ध गौः स्वयमेवेति । तदाप्यात्मानमिति
पदान्तराद् व्याप्यता गम्यते, स्वयमेवेति वा वचनात् । अतप्त
तपस्तापस इति कर्तर्येव लकारः, तपआप्याद् [१४।७५] इति तङ् ।
तपिश्चात्र करोत्यर्थे वर्तते । अकृत तपस्तापस इत्यर्थः ।

[चिण् भावकर्मणोः । पा० ३।१।६६, भावकर्मणोः । स० क० १।३।१०० ।
Candra uses आप्य for व्याप्य here, though the Vrtti has व्याप्य.]

नानोस्तपः ॥ ७९ ॥ [स० क० १।३।१०१]

अनोर्विशेष्यात् तपश्चिण् न भवति । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ।
अनोरिति किम् ? अतापि पृथिवी राज्ञा ।

[तपोऽनुतापे च । पा० ३।१।६५]

तिङ् शिति यगलिडाशीर्लिङि ॥ ८० ॥

तिङि शिति च भावाप्ययोर्यङ् भवति, लिटमाशीर्लिङं च वर्ज-
यित्वा । आस्यते देवदत्तन । आस्यमानम् । गम्यते ग्रामः । गम्य-
मानः । अलिडाशीर्लिङीति किम् ? वभूवे देवदत्तेन । विभिदे कुसूलः ।
भविषीष्ट । पक्षीष्ट ओदनः । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेति भिद्यत इति
श्रवणाद् व्याप्यता गम्यते, स्वयमेवेति श्रवणात् कर्तृत्वम् ; कर्तृत्व-
विवक्षायां तु भिनन्ति कुसूल आत्मानमिति । दुग्धे गौः । पयो मुञ्च-
तीति गम्यते । तथा, अदुग्ध गौः स्वयमेवेति । प्रस्नुते गौः स्वयमेव ।

नमते दण्डः स्वयमेवेति स्नुनमः स्वयम् [१।४।१०२] इति तङ् ।
अवकिरते हस्ती स्वयमेव, श्रथ्नीते माला स्वयमेव, ग्रथ्नीते माला
स्वयमेव, चिकीर्षते कटः स्वयमेवेति किरादिश्रन्थग्रन्थसनामाप्ये [१।४।
१००] इति तङ् । तस्मादुदुम्बरः सलोहितफलं पच्यत* इति
व्याप्यतैवात्र सक्रियाविशेषणा विवक्षिता । कर्तृत्वविवक्षायां तु
पच्यतात्मानमिति । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति पदसंस्कारकाले
फलवति [१।४।१२४] इति तङ् । पदान्तरसम्बन्धे तु कर्तुः फला-
सम्भवो गम्यते । तथा कारयते कटः स्वयमेव, चोरयते गौः स्वयमेव,
भूषयते कन्या स्वयमेव, मण्डयते कन्या स्वयमेव, श्रयते दण्डः स्वयमेव,
ब्रूते कथा स्वयमेव, आहृते गौः स्वयमेवेति कर्तृत्वैव गम्यते । आङो
यमहनः० [१।४।७३] इति तङ् ।

[सार्वधातुके यक् । पा० ३।१।६७, स० क० १।३।१०२. P's rules for
Sārvadhātuka and Ārdhadhātuka are : तिङ् शित् सार्वधातुकम् । आर्थ-
धातुकं शेषः । लिट् च । लिङाशिषि । Since Candra is debarred
from using Sārvadhātuka, he has to use this periphrasis. यक्चिणोः
प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूजामुपसंख्यानम् । ३।१।८९।१ यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थि-
ग्रन्थिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति । भाष्यम् । भावकर्मणोर्यङ्-
विधाने कर्मकर्तृयुपसंख्यानम् ३।१।६७।३, कर्मकर्तरि च । न दुहः । णिश्रिब्रूजा-
त्मनेपदाकर्मकभूषाकर्मकिरादिश्रन्थग्रन्थसन् स्नुनमिभ्यश्चिण् च । स० क०
१।३।१०३-१०५]

तपस्तपआप्यात् ॥ ८१ ॥

तप आप्यं यस्य तस्मात्तपतेर्यङ् भवति । तप्यते तपस्तापसः ।
तपआप्यात् [१।४।७५] इति तङ् । तपआप्यादिति किम् ? उत्त-
पति सुवर्णं सुवर्णकारः । कर्त्रर्थ आरम्भः ।

[तपस्तपःकर्मकस्यैव । पा० ३।१।८८, तपस्तपःकर्मकात् । स० क० १।३।१०६]

* Liebhich has तस्मादुदुम्बरः, स लोहितफलं पच्यते.

कर्तरि शप् ॥ ८२ ॥ [पा० ३।१।६८, स० क० १।३।१०७]
क्रियार्थात्तिङि शिति च परभूते कर्तरि शप् भवति । तरति ।
नयति । धारयः । पारयः । अलिङाशीलिङीत्येव । वभूव । भूयात् ।
शकार एचोऽशित्यात् [५।१।४९] इति चिह्नार्थः । पकारः शप्श्यनः
[५।४।३५] इति चिह्नार्थः ।

अदादिभ्यो लुक् ॥ ८३ ॥ [स० क० १।३।१०८]

अदादिभ्यः परस्य शपो लुग् भवति । अत्ति । हन्ति ।

[अदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २।४।७२]

दृनां द्वे च ॥ ८४ ॥

जुहोत्यादीनां शपो लुग् भवति द्वित्वं च । जुहोति विभेति ।

[जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । पा० २।४।७५, स० क० १।३।१०९ ; श्लौ । पा०
६।१।१०, श्लुचिङि (read श्लुचडोः) । स० क० ६।१।२]

चिणः ॥ ८५ ॥

चिणः परस्य तशब्दस्य लुग् भवति । उदपादि । तिङ् शितीत्येव ।
अकारितराम् ।

[चिणो लुक् । पा० ६।४।१०४, पदस्ते चिण् तलुक् च । स० १।३।१२]

यङो बहुलम् ॥ ८६ ॥

यङो बहुलं लुग् भवति । रोरवीति, रोरूयते । क्वचित्तु
नित्यमेव भवति । लोलुवः, पोपुवः । क्वचिन्न भवति । लोलूया ।

[यङोऽर्चि च । पा० २।४।७४, लुग्बहुलम् । स० १।३।३१]

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ८७ ॥ [पा० ३।१।६९, स० १।३।११०]

दिवादिभ्यः परस्य शपो विषय श्यन् भवति । दीव्यति, सीव्यति ।

भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्त्रसिन्नुटिलपो वा ॥ ८८ ॥

भ्राशादिभ्यः श्यन् वा भवति । भ्राश्यते, भ्राशते । भ्लाश्यते

भ्लाशते । भ्रम्यति, भ्रमति । भूवादित्वान्न* दीर्घत्वम् । क्राम्यति,
क्रामति । क्लाम्यति, क्लामति । त्रस्यति, त्रसति । व्रुट्यति, व्रुटति ।
लप्यति, लपति ।

[वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्त्रसिन्नुटिलषः । पा० ३।१।७०, ०लविभ्यो,
वा । स० १।३।११२]

Bhoja (i. 3. 112) follows Candra, but changes लपः into लपिभ्यः,
As regards भ्रम् Kās'ikā says भ्रमु अनवस्थाने, भ्रमु चलने, द्वयोरपि ग्रहणम्
and gives the examples भ्राम्यति, भ्रमति as against Candra's भ्रम्यति,
भ्रमति. Hemacandra says in his Bṛhadvṛtti on iii. 4-73: भ्राम्यति ।
भ्रमति । भौवादिकस्य भ्रम्यति । Jinendrabuddhi says : द्वयोरपि ग्रहणमिति ।
विशेषानुपादानात् । अर्थभेदाच्च । अन्यो हि चलनार्थः, अन्यश्चानवस्थानार्थः,
तथाहि चलन्नपि कार्येषु स्थिरारम्भी स्थिर इत्युच्यते । अचलन्नपि
कार्येष्वस्थिरारम्भस्थिर इत्युच्यते । तत्रार्थद्वयेऽपि प्रत्ययद्वयं यथा स्यादिति
द्वयोरपि ग्रहणम् । रूपभेदोऽप्यस्त्येव । चलनार्थस्य श्यनि विहिते दीर्घत्वं न
भवति, अशमादित्वात् । शपि तु द्वयोरपि तुल्यम् । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति—
भ्रम्यति, भ्रमति, भ्राम्यतीति । In the printed Hṛdayahāṇi on
Sarasvatī-Kaṇṭhābharaṇa i. 3. 112 we read भ्राम्यति भ्रामति where
भ्रामति is evidently an error for भ्रमति. Similarly भ्राश्यति भ्राशति
भ्लाश्यति भ्लाशति would appear to be erroneous forms of भ्राश्यते
भ्राशते भ्लाश्यते भ्लाशते.]

यसः ॥ ८९ ॥

यसः श्यन् वा भवति । यस्यति, यसति ।

[यसोऽनुपसर्गात् । पा० ३।१।७१, स० क० १।३।११३]

समः ॥ ९० ॥

सम एव पराद् यसः श्यन् वा भवति । संयस्यति, संयसति । सम
इति किम् ? आयस्यति ।

* This is a curious form based on Pāṇini's rule भूवादयो
धातवः I.3.1.

[संयसश्च । पा० ३।१।७२, स० क० १।३।११४]

कुषिरज आप्ये ॥९१॥

कुषे रजश्च यदाप्यं तस्मिन्नेव कर्तरि श्यन् भवति । कुष्यति पादः स्वयमेव । रज्यति वस्त्रं स्वयमेव । आप्य इति किम् ? कुष्णाति, रजति ।

[कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । पा० ३।१।९०, कुषिरजोः कर्मकर्तरि परस्मैपदं च । स० क० १।३।११५]

तुदादिभ्यः शः ॥९२॥ [पा० ३।१।७७, स० क० १।३।११६]

तुदादिभ्यः शः परो भवति । तुदति । नुदति ।

रुधादीनां श्नुम् ॥९३॥ [स० क० १।३।११७]

रुधादीनामन्त्यादचः परः श्नुम् (श्नः ?) भवति । रुणद्धि । भिनत्ति ।

[रुधादिभ्यः श्नुम् । पा० ३।१।७८, Candra and Bhoja change the Ablative into the Genitive because 'n' is inserted after the final vowel.]

तनादिभ्यः उः ॥९४॥ [स० क० १।३।११८]

तनादिभ्यः उः परो भवति । तनोति । सनोति । करोति ।

[तनादिकृञ्भ्यः उः । पा० ३।१।७९]

स्वादिभ्यः श्नुः ॥९५॥ [पा० ३।१।७३, स० क० १।३।११९]

स्वादिभ्यः श्नुः परो भवति । सुनोति । सिनोति ।

श्रुकृविवां श्रुकृधि च ॥९६॥ [स० क० १।३।१२०]

श्रु कृवि धिवीत्येतेषां श्नुर्भवति श्रु कृ धि इत्येते चादेशा भवन्ति । श्रुणोति । कृणोति । धिनोति ।

[श्रुवः श्रु च । धिन्विकृण्वोर च । पा० ३।१।७४, ८०]

अक्षो वा ॥९७॥ [स० क० १।३।१२१]

अक्षः श्नुः परो भवति वा । निरक्ष्णोति, निरक्षति ।

[अक्षोज्यतरस्याम् । पा० ३।१।७५]

तनूकृतौ तक्षः ॥९८॥

तनूकरणे तक्षः श्नुर्वा भवति । निस्तक्ष्णोति, निस्तक्षति । तनूकृताविति किम् ? सन्तक्षति वाग्भिः ।

[तनूकरणे तक्षः । पा० ३।१।७६, स० क० १।३।१२२. Candra saves a syllable by changing करणे to कृतौ.]

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुभ्यः ॥९९॥

एतेभ्यः श्नुः परो भवति । स्तम्भोति । स्तुम्भोति । स्कम्भोति । स्कुम्भोति । स्कुनोति ।

[स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । पा० ३।१।८२, स्तन्भुस्तुन्भु-स्कन्भुस्कुन्भुस्कुभ्यः । स० क० १।३।१२३]

श्राः ॥१००॥

एतेभ्य एव श्नाः परो भवति । स्तम्भ्नाति । स्तुम्भ्नाति । स्कम्भ्नाति । स्कुम्भ्नाति । स्कुनाति ।

क्रादिभ्यः ॥१०१॥

क्रादिभ्यः श्नाः परो भवति । क्रीणाति । प्रीणाति ।

[क्रादिभ्यः श्ना । पा० ३।१।८१, श्ना क्रादिभ्यश्च । स० क० १।३।१२४]

हलो हौ शानच् ॥१०२॥ [स० क० १।३।१२५]

हलन्ताद्वौ परतः श्नाविषये शानच् परो भवति । पुषाण, गृहाण । हल इति किम् ? क्रीणीहि । हाविति किम् ? अश्नाति ।

[हलः श्नुः शानज्भौ । पा० ३।१।८३]

बहुलम् ॥१०३॥ [स० क० १।३।१२६]

बहुलमित्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

[कृत्यल्युटो बहुलम् । पा० ३।३।११३]

भावाप्ययोः ॥१०४॥

क्रियायां क्रियाव्याप्ये चार्थे इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

[तयोरेव कृत्यवतत्त्वार्थाः । पा० ३।४।७०, भावकर्मणोरा ण्यतः । स० क० १।३।१२७]

तव्यानीयरकेलिमरः ॥१०५॥

तव्यादयः क्रियार्थात् परे भावाप्ययोर्बहुलं भवन्ति । कर्तव्यम् । करणीयम् । कर्तव्यः कटः । करणीयः कटः । भिदेलिमा मापाः । बहुलाधिकारात् करणादिष्वपि भवन्ति । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो ब्राह्मणः । समावर्तनीयो गुरुः । प्रवचनीय उपाध्यायः । उपस्थानीयः शिष्यः । तव्यस्य वा स्वरितत्वं वक्ष्यामः ।

[तव्यस्तव्यानीयरः । पा० ३।१।९६, स० क० १।३।१२८, केलिमर उपस्थानम् । पा० ३।१।९६१, केलिमर कर्मकर्तरि । स० क० १।३।१३५]

वास्तव्यः ॥१०६॥

वसेस्तव्यः कर्तरि दीर्घत्वं च निपात्यते । वसतीति वास्तव्यः । [वसेस्तव्यत् कर्तरि णिञ्च । पा० ३।१।९६।२. The next Vārttika तद्धितो वा derives वास्तव्य from वास्तु with यत्. वास्तव्यः कर्तरि । प्रवचनीयोपस्थानीयरमणीयादयो वा । स्नानीयादयः करणे । दानीयादयः सम्प्रदाने । समावर्तनीयादयोऽप्पादाने । स्थानीयादयोऽधिकरणे । स० क० १।३।१२९-१३४]

यत् ॥१०७॥

क्रियार्थाद् बहुलं भावाप्ययोर्यत् परो भवति । ज्ञेयम्, ज्ञेयम्, भव्यम् । भव्यः पुरुषः । गेयानि ब्राह्मणेन सामानि । गेयो ब्राह्मणः साम्नाम् । ऋहलो ण्यत वक्ष्यति [१।१।१३०] ।

[अचो यत् । पा० ३।१।९७, स० क० १।३।१३६]

पुशकितकिचितियतिशसिसहियजः ॥१०८॥

पवर्गान्ताच्छकादिभ्यश्च भावाप्ययोर्बहुलं यद् भवति । जप्यम्, लभ्यम् । शक्यम् । तक्यम् । चत्यम् । यत्यम् । शस्यम् । सह्यम् । यज्यम् । जनिवधोरिगुपान्तानां च स्वरं वक्ष्यामः ।

[पोरुपधात् । पा० ३।१।९८, स० क० १।३।१३९, शकिसहोश्च । पा० ३।१।९७, यति जनेष्वसंख्यानम् ३।१।९७।१, अत्यल्पमिदमुच्यते, तकिशसिचितियति-जनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम् । भाष्यम् । शकितकिचितियतिशसिसहि-वधियजिभजिभ्यः । स० क० १।३।१४० Candra follows Jainendra and includes यद्. Jumara (Sam. iii. 200) has यज्यमित्येके and Goyi-candra says : एक इत्युक्तम् चान्द्रशास्त्रे दृष्टत्वात् ।]

गदमदयमोऽप्रादेः ॥१०९॥

गदादिभ्यः प्रादिरहितेभ्यो यद् भवति । गद्यम् । मद्यम् । यम्यम् । अप्रादेरिति किम् ? प्रगाद्यम् । प्रमाद्यम् । आयाम्यम् । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निर् । दुर । वि । आङ् । अधि । अपि । नि । अति । सु । उद् । अभि । प्रति । परि । उप । यमो नियमार्थं वचनम् ।

[गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । पा० ३।१।१००, गदमदयमिभ्योऽनुपसर्गे । स० क० १।३।१४१]

चरः ॥११०॥

चरतेर्भावाप्ययोर्यद् भवति । चयम् । अप्रादेरित्यव । अभिचार्यम् ।

अगुरावाङ् ॥१११॥

चरतेराङ् परादगुरो यद् भवति । आचार्यो देशः । अगुराविति किम् ? आचार्यः ।

[अनुपसर्गान्चरतेराङ् चागुरौ । ३।१।१००।१, चरेराङ् चागुरौ । काशिका ३।१।१००, स० क० १।३।१४२]

अवद्यपण्यवर्या गह्वे विक्रेयानिरोधेषु ॥११२॥ [स० १।३।१४३]

अवद्यमिति निपात्यते गह्वेऽर्थे । अनुद्यमन्यत् । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयेऽर्थे । पाण्यमन्यत् । वर्येत्यनिरोधे गम्यमाने । वृत्यान्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति । वार्या ऋत्विजः ।

[अवद्यपण्यवर्या गह्वेऽपणितव्यानिरोधेषु । पा० ३।१।१०१ । विक्रेय is shorter and easier to understand than पणितव्य.]

वह्यं करणम् ॥११३॥ [पा० ३।१।१०२, स० क० १।३।१४४]
वह्यमिति निपात्यते करणं चेत् । वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् ।
वाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥११४॥ [पा० ३।१।१०३, स० १।३।१४५]
अर्य इति निपात्यते स्वामिति वैश्ये च । आर्योऽन्यः ।

ऋतुमत्युपसर्गा ॥११५॥

उपसर्गेति निपात्यते ऋतुमती चेत् । उपसार्यान्या ।

[उपसर्गा काल्या प्रजने । पा० ३।१।१०४, स० क० १।३।१४६]

अजर्यं सङ्गतम् ॥११६॥

अजर्यमिति कर्तरि निपात्यते सङ्गतं चेत् । अजर्यमार्यसङ्गतम्
[जातकमाला] । सङ्गतमिति किम् ? अजरिता कम्बलः ।

[अजर्यं सङ्गतम् । पा० ३।१।१०५, कर्तर्यजर्यं सङ्गतम् । स० क० १।३।१४७]

The correct reading would appear to be कर्तर्यजर्यं सङ्गतम्, which is found in the Sarasvatī-kaṇṭhābharāṇa. Candra and Bhoja generally emend the rules of Pāṇini in the light of the observations of Kātyāyana and Patañjali, and Kātyāyana has the Vārttika अजर्यं कर्तरि iii. 1. 105. I and Patañjali says : कर्तृविशेषणं सङ्गतग्रहणम् । सङ्गतं चेत् कर्तृ भवतीति । तद् यथा । हृषेलोऽसु [पा० ७।२।२९] इति, लोमानि चेत् कर्तृणि भवन्ति । So कर्तरि in the Vṛtti is from the sūtra. Kramadīśvara has जिरश्च सङ्गमे कर्तरि (दृढन्त २१३).]

वदः सुपः क्यप् च ॥११७॥

वदतेः सुपः परात् क्यप् भवति, यत् च । ब्रह्मोद्यम्, ब्रह्मवद्यम् ।
सुप इति किम् ? वाद्यम् । अप्रादेरित्येव । अभिवाद्यम् ।

[वदः सुपि क्यप् च । पा० ३।१।१०६, स० क० १।३।१४८. Since in the system of Pāṇini an उपपद is denoted by the Locative, P. and B. have सुपि.]

भुवः ॥११८॥ [स० क० १।३।१५०]

भवतेः सुपः परात् क्यप् भवति । ब्रह्मभूयं गतः । सुप इत्येव ।
भव्यम् । अप्रादेरित्येव । प्रभव्यम् ।

[भुवो भावे । पा० ३।१।१०७, भुवोऽनुपसर्गस्याकर्मकत्वाद् भाव एवो-
दाहियते । हृदयहारिणी ।]

भावे हनस्त च ॥११९॥ [स० क० १।३।१५१]

हन्तेः सुपः पराद् भावे क्यप् भवति, तकारश्चान्तादेशः । ब्रह्म-
हत्या । भाव इति किम् ? श्वघात्यः । सुप इत्येव । घातो वर्तते ।
अप्रादेरित्येव । उपघातः । ण्यदपि न भवति बहुलाधिकारात् ।

[हनस्त च । पा० ३।१।१०८]

इणस्तुशासुवृज्जुषः ॥१२०॥

इणादिभ्यः क्यप् भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । वृत्यः ।
वृजस्तु वार्या ऋत्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । कथम् उपेयः,
अवश्यस्तुत्यः, आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतम् [रघु० ५।३४], अनिवार्यो
गजरन्यैः स्वभाव इव देहिनामिति [महाभारते] ? बहुलाधिकारात् ।

[एतिस्तुशासुवृज्जुषः क्यप् । पा० ३।१।१०९, क्यप्विधौ वृज्ग्रहणम् । वा ?
इणस्तुशासुवृज्जुषिभ्यः । स० क० १।३।१५२]

ऋदुपान्तादकलृपिचृतः ॥१२१॥

ऋकारोपान्तात् क्रियार्थात् कलृपिचृतिवर्जितात् क्यप् भवति ।
वृत्यम् । अकलृपिचृत इति किम् ? सङ्कल्प्यम् । विचर्त्यम् ।

[ऋदुपधाच्चाकलृपिचृतेः । पा० ३।१।११०, ऋदुपधाच्चानृचिकलृपिचृतेः ।
स० क० १।३।१५३]

खेयम् ॥१२२॥

खनतेः क्यपि खेयमिति निपात्यते ।

[ई च खनः । पा० ३।१।१११, खनेरी च । स० क० १।३।१५४]

भुवोऽसंज्ञायाम् ॥१२३॥ [पा० ३।१।११२, स० क० १।३।१५५]

भृञोऽसंज्ञायां क्यव् भवति । भृत्यः । असंज्ञायामिति किम् ? भार्या । ननु च संज्ञायामपि स्त्रियां क्यवस्ति ? न, तस्य भावे विधानात् ।

समो वा ॥१२४॥

संपूर्वाद् भृञः क्यव् भवति वा । संभृत्यः, संभार्यः ।

[समश्च बहुलम् । पा० ३।१।११२।४, समि वा । स० क० १।३।१५६]

कृष्टमिष्टमृजिशंसिदुहिगुहः ॥१२५॥

कृञादिभ्यः क्यव् भवति वा । कृत्यम्, कार्यम् । वृष्यम्, वर्ण्यम् । मृज्यम्, मार्ग्यम् । शस्यम्, शंस्यम् । दुह्यम्, दोह्यम् । गुह्यम्, गोह्यम् ।

[विभाषा कृवोः । मृजेर्विभाषा । पा० ३।१।१२०, ११३ । शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् । काशिका ३।१।१०९ । भाष्य एतदुपसंख्यानं न दृष्टम् । पदमञ्जरी । कृष्टमिष्टमृजिशंसिदुहिगुहिभ्यः । स० क० १।३।१५७]

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकृष्टपच्यव्यथ्याः ॥१२६॥

एते शब्दा निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्यो राजसूयः । कथं सूर्यः ? सूरशब्दात् स्वार्थिको यत्*, अथवा सूर्यागस्त्ययोः [५।३।१५३] इति निपातनात् । मृषापूर्वाद् वदतेः क्यप् सिद्ध एव । मृषोद्यम् । पक्षे न भविष्यति बहुलाधिकारात् । रोचत इति रुच्यः । कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः शालयः । न व्यथते, अव्यथ्यः ।

[राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकृष्टपच्यव्यथ्याः । पा० ३।१।११४ सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि । सुसर्तिभ्यां सतैस्त्व सुवतेर्वा रुडागमः । कृष्यं संज्ञायाम् । कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च । ३।१।११४।१-३ ; कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि । रुच्याव्यथ्यौ कर्तरि । राजसूयसूर्यौ यज्ञदेवतयोः । स० क० १।३।१५८-१६०] ।

* सुरशब्दात् स्वार्थिको ण्यत्—MSS., but when ण्यत् is added to सुर, the form will be सौर्यं. Besides a तद्धित suffix ण्यत् has yet to be discovered. सुर एव सूर्य इति चन्द्रगोपी । सु० म० ।

कुप्याज्यभिद्योद्धासिधायुग्यानि नास्ति ॥१२७॥

एतानि शब्दरूपाणि संज्ञायां निपात्यन्ते । कुप्यम्, धनम् । आज्यम्, घृतम् । भिद्यो नाम नदः । एवमुद्धाः । सिध्यः । कथं पुष्यः ? तिष्यपुष्ययोः [५।३।१५४] इति निपातनात् । युग्यम्, यानम् । अन्यत्र । गोप्यम्, अङ्ग्यम्*, भेद्यम्, उज्ज्यम्, सेधन† सेध्यम्, योग्यम् ।

[पा० ३।१।११४, भिद्योद्धा नदे । पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे । युग्यं च पत्रे । पा० ३।१।११५, ११६, १२१ ; अज्जेद्वीपसंख्यानं संज्ञायाम् ३।१।१०९।२ भिद्योद्धा नदे । तिष्यपुष्यसिद्धौ नक्षत्रे । युग्य पत्रे । आज्यं घृते । कुप्यं धने । स० क० १।३।१६१-१६५]

जित्याविपूयविनीय हलिमुञ्जकल्केषु ॥१२८॥

जित्यादयो हल्यादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते । जित्या हलिः ; जेय-मन्यत् । विपूयो मुञ्जः ; विपाव्यमन्यत् । विनीयः कल्कः ; विनेय-मन्यत् ।

[विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । पा० ३।१।११७, जयतेहलौ । बौ नोपूङ्भ्रां कल्कमुञ्जयोः । स० क० १।३।१६६-१६७]

पदास्वैरिपक्ष्यवाह्यासु ग्रहः ॥१२९॥ [स० क० १।३।१६८]

पदादिष्वर्थेषु ग्रहः क्यव् भवति । प्रगृह्यं पदम्, यदचि न सन्धीयते । अवगृह्यं पदम्, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्वैरिषु । गृह्यका इमे । अव-रुद्धका इत्यर्थः । पक्षेत्रषु । अर्जुनगृह्याः‡ । वाह्यायाम् । ग्रामगृह्या स्त्री । ग्राह्यमन्यत् ।

* Liebig has आय्यम् from MSS., but there is no reason why the nasal should be dropped. Cf. व्यङ्गा.

† सेधनम् in the Vṛtti would appear to be an interpolation, since the commentator does not mention the non-gerundive forms in the other cases.

‡ अर्जुनगृह्याः MSS., but पक्ष्येषु is plural and अर्जुनगृह्याः is found in the Hṛdaya-hāriṇī.

[पदास्वरिवाह्यापक्षेषु च । पा० ३।१।११९, पदास्वरिपक्ष्यवाह्यासु ग्रहः ।
स० क० १।३।१६८]

ऋहलो ण्यत् ॥ १३० ॥

ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च क्रियार्थान् ण्यद् भवति । कार्यम्, हार्यम् ।
पाक्यम्, वाक्यम् ।

[ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३।१।१२४, स० क० १।३।१६९]

पाणिसमवाभ्यां सृजः ॥ १३१ ॥

पाणिपूर्वात् समवपूर्वाच्च सृजतेर्ण्यद् भवति । पाणिसर्ग्या रज्जुः ।
समवसर्ग्या । पाणिसमवाभ्यामिति किम् ? सृज्यम् ।

[पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः । समवपूर्वाच्च । ३।१।१२४।१-२ । पाणौ सृजः ।
समवपूर्वाच्च । स० क० १।३।१७०-१७१ ।

ओरावश्यके ॥ १३२ ॥ [पा० ३।१।१२५, स० क० १।३।१७२]

उवर्णान्तादवश्यम्भावे गम्यमाने ण्यद् भवति । लाव्यम् । अवश्य-
लाव्यम्* । लव्यमन्यत् ।

आसुयुवपरिपिलपित्रपिचमिदभः ॥ १३३ ॥

आङ्पूर्वात् सुनोतेर्यौत्यादिभ्यश्च ण्यद् भवति । आसाव्यम्,
याव्यम्, वाप्यम्, राप्यम्, अभिलाप्यम्, अपत्राप्यम्, आचाम्यम्,
अवदाभ्यम् ।

[आसुयुवपरिपिलपित्रपिचमिदभः । पा० ३।१।१२६, लपिदभिभ्यां च । ३।१।
१२४।३, आसुयुवपरिपिलपित्रपिचम्यामिदभिभ्यः । स० क० १।३।१७३]

अमावसो वा ॥ १३४ ॥

अमापूर्वाद् वसतेर्ण्यद् भवति वा । सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावित्य-

* Liebhich has अवश्यं लाव्यम् but all grammars have the
compound अवश्यलाव्यम्. द्योतितस्यापि क्वचित् प्रयोगो दृश्यते, लाघवं
प्रत्यनादरात् ।

मावास्या, अमावस्या । ण्यता मुक्ते यद् भवति । *अनौवस इति
प्रतिषेधान् नाद्युदात्तत्वं भवति ।

[अमावस्यदन्यतरस्याम् । पा० ३।१।१२२, अमावसोऽधिकरणे णिद्वा ।
स० क० १।३।१७४] ।

प्रणाय्योऽसम्मतौ ॥ १३५ ॥

प्रणाय्य इति निपात्यते ऽसम्मतश्चेत् । प्रणाय्यश्चौरः । असम्मत
इति किम् ? प्रणयः साधुः । कथं तदेतज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म
ब्रूयात् प्रणाय्याय चान्तेवासिने इति* ? बहुलाधिकारात् ।

[प्रणाय्योऽसम्मतौ । पा० ३।१।१२८, प्रणाय्योऽसम्मतनिष्कामयोः ।
स० क० १।३।१७६] ।

धाय्यपाय्यानायसानाय्यनिकाय्या नाम्नि ॥ १३६ ॥

धाय्यादयः शब्दाः संज्ञायां निपात्यन्ते । धाय्या सामिधेनी ।
ततोऽन्यत्रापि रूढा वर्तते । धाय्याः शंसति† । धेयमन्यत् । पाय्यं

* This is evidently the latter part of a rule from the
Vedic section. The full rule was probably यतो द्वाचोऽनौवसः
Liebhich has अनौ वसः which does not appear to be correct.

† One MS. has प्रणाय्यायान्तेवासिने चेति. The commentator
has evidently taken this from the Kās'ikā where we find :
यद्येवं कथम् एतज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्यायान्तेवासिने
नान्यस्मै कस्मैचनेति । सम्मतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया-
सम्मतिरन्तेवासी भवति । तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने
प्रणाय्याय ब्रह्म प्रब्रूयादिति युज्यते । The quotation is found in the
same form in the S'abdakaustubha. Durga has ज्येष्ठाय पुत्राय
पिता ब्रह्म ब्रूयात् प्रणाय्याय चान्तेवासिने (Kātantra, Kṛdvṛtti 123)

‡ शंसन्ति MSS., but Kās'ika, Hṛdayahāriṇi and S'abdakaustubha
have शंसति which is found in Aitareya Brāhmaṇa
xiii. 7.

मानम् । पेयमन्यत् । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । यो हि गार्हपत्यादानीय
प्रणीयते । आनेयोऽन्यः । सान्नाय्यम् हविर्विशिष्टमेव । सन्नेयमन्यत् ।
निकाय्यो निवासः । निचेयोऽन्यः ।

[पाय्यसन्नाय्यनिकाय्यधाया मानहविर्निवाससामिधेनीषु । पा० ३।१।
१२९, पाय्यधाये मानसामिधेन्योः । याज्या दानर्चिः । सान्नाय्यनिकायो
हविर्निवासयोः । अग्नावानाय्यपरिचाय्योपचाय्यसमूहाः । स० क० १।३।१७-
१७९, १८१]

क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चार्यौ ॥ १३७ ॥ [पा० ३।१।१३०, स० क०
१।३।१८०]

क्रतावभिधेय एतौ शब्दौ निपात्येते । कुण्डैः पीयते सोमोऽस्मिन्
कुण्डपाय्यः क्रतुः । निपातनादाद्युदात्तत्वम् । सञ्चीयते सोमोऽस्मिन्निति
सञ्चार्यः क्रतुः ।

अग्नौ चित्योपचाय्यपरिचाय्याः ॥ १३८ ॥

चित्यादयोऽग्निविषये निपात्यन्ते । चित्योऽग्निः । चयनं चित्या ।
चिनोतेः क्यप्, अन्तोदात्तत्वं च । अग्नेश्चित्या, अग्निचित्या । उपचीयते,
उपचाय्योऽग्निः । परिचीयते, परिचाय्यः । समूह्य इत्यूहिना सिद्धम्,
तस्यापि बहुवचने क्वचित् प्रयोगात् [पा० ३।१।१३१-३] । संवाह्य
इति चाग्नौ भवत्येव ।

[अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः । चित्याग्निचित्ये च । पा० ३।१।१३१-
१३२, अग्नावानाय्यपरिचाय्योपचाय्यसमूहाः । चित्याग्निचित्ये च । स० क०
३।१।१८१-१८२] ।

कर्तरि ष्वल्तृजचः ॥ १३९ ॥ [स० क० ३।१।१८६]

कर्तरि कारके क्रियार्थात् परे ष्वल्तृजचो भवन्ति । पाचकः, पक्ता,
पचः । बहुलमित्येव । पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चुप्यते,*

* चुप् is read in the Paṇiniya Dhātupāṭha as चुप् मन्दायां
गती and is evidently intransitive. This is why Patañjali and

गलेचोपकः । श्वपचो जारभर इत्यण्विषयेऽप्यञ् भवति बहुलाधि-
कारात् । कथं नदी चरी भपी प्लवी चोरी गाही सूदी देवीति ?
गौरादिषु पठितव्याः । कर्तरीत्यधिकारः प्राक् सुबुविधेः [२।१।१] ।

[कर्तरि कृत् । पा० ३।४।६७, ष्वल्तृचौ । ३।१।१३३, कृतो बहुलमिति
वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गले-
चोपकः । ३।३।११३ भाष्यम् । गलेचोपकपादहारकादयः कर्मणि । अहंतौ
तृच् । पचपतवदवशन्नरणक्षमभूवञ् गुप्सृपिन्तृदिशिभिषिभिधिमिहिदिहिरहि-
वहादिभ्योऽञ् । नदभयप्लुगुतृदृसृदिविसिचिचोरिचिलिगाहिभ्यष्टित् । ब्रुवः
शित् । स० क० १।३।१८७-१९१]

नन्दिग्रहादिभ्यो ल्युणिनी ॥ १४० ॥

नन्दादिभ्यो ग्रहादिभ्यश्च कर्तरि ल्युणिनी परौ भवतः । नन्दि-
वासिमदिदूषिसाधिशोभिवर्धिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दयतीति
नन्दनः । एवं वासनः । मदनः । दूषणः । साधनः । शोभनः । वर्धनः ।
रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायामण्यन्तात् । सहनः । तपनः । दमनः ।
दुर्धर्षणः (?) * । जल्पनः । दर्पणः । रमणः । संक्रन्दनः । संहर्षणः ।
संकर्षणः । जनार्दनः । मधुसूदनः । पवनः । लवणः । निपातनाण् णत्वम् ।
विभीषणः । चित्तविनाशनः । कुलदमनः । व्याप्यपूर्वाणामण्विषयेऽपि

others use the causal form चोप्यते. It is usual, however, for
Bengali commentators to use the non-causal form चुप्यते. Thus
Durga says in his Vṛtti : कथं गले चुप्यते इति गलेचोपक इति ?
शुद्धतिः १३ ।

* दुर्धर्षणः is not found in the Ga. apāṭha of any well-known
grammar in this connexion for the simple reason that there
is a separate rule prescribing युच् for the root धृष्. I am
inclined to think the word is दुश्च्यवन which though not found
in the nandyādi-gaṇa in other systems of grammar might have
been suggested by the word संक्रन्दनः. Cf. संक्रन्दनो दुश्चवनः Amara.

भवति । गृह्णातीति ग्राही । स्थायी । निरक्षी । निश्वावी । याचिन्नजवद-
वसां नञ्पूर्वाणाम् । अयाची । अवाजी । अवादी । अवासी । अचाम-
चित्तकर्तृकाणाम् । अकारी घर्मस्य बालातपः । विषायी*, विषयीति
देशे । अभिभवी, अभिभावीति भूते । परिभवी, परिभावीति पक्षे
ह्रस्वत्वं निपातनात् । कथम् उत्साही, उदासी, उद्धासी, संमर्दी
निवेशीति ? अत इतिना [४।२।११९] सिद्धम् । एवमव्याहारी,
अपराधी, उपरोधी ।

[नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणित्यचः । पा० ३।१।१३४, नन्दिवाशिमदिनिदि-
साधिशोभिर्वाधंभीषिभूषिदूषिसहिदूषिजल्पिभ्यो ल्युः । रमिश्चिकृतितपितृविदहि-
युपूभ्यः संज्ञायाम् । लुवो नो णश्च । समि कन्दिकृषिहृषिभ्यः । कर्मणि दम्पदि-
नाशिसूदिभ्यः । ग्रहिस्थापराधिमन्त्रिसम्मदिभ्यो णिति । उपावयो रुधः । उदि
भासिदसिसहिभ्यः । श्रुशाविशिवसिवपिरक्षिभ्यो नौ । याचिन्नजिवदिवसिव्याह-
संव्यवहृभ्यो नञि । अचोचित्तवत्कर्तृकात् । अभौ भुवो भूते । परिव्योगुणश्च
वा । विज्ञयी विषयी च देशे । स० क० १।३।१९२-२०५] ।

ज्ञाकृप्रीगुपान्तात् कः ॥ १४१ ॥

जानातेः किरतेः प्रीणातेरिगुपान्ताच्च कर्तरि कः परो भवति ।
जानातीति ज्ञः । उत्किरः । प्रियः । विक्षिपः । बहुलमित्येव । विक्षेप्ता,
विक्षेपकः । देवः । प्रसेवः । मेपः ।

[इगुपघज्ञाप्रोकिरः कः । पा० ३।१।१३५, इगुपघज्ञाप्रोक्भ्यः कः । स० क०
१।३।२०६]

आतः प्रादिभ्यः ॥ १४२ ॥

आकारान्तात् क्रियार्थात् प्रादिभ्यः परात् को भवति । प्रस्थः ।
त्रैङ् पालने [धातुपा० १।४८४] इत्यस्य सुत्रः । सुलः ।

[आतश्चोपसर्गं । पा० ३।१।१३६, स० क० १।३।२०८]

पात्राध्माधेदृशः शः ॥ १४३ ॥ [पा० ३।१।१३७]

* S. K. reads विशयी.

पादिभ्यः परः शो भवति । उत्पिबः । घ्रादिसाहचर्यात् पिबते-
ग्रहणम् । उज्जिघ्रः । बहुलाधिकाराद् व्याघ्र इति को भवति* ।
विधमः । उद्धयः । पश्यः, विपश्यः, उत्पश्यः ।

[पात्राध्माधेदृशिभ्यः शः । स० क० १।३।२११]

धारिपारिवेदुदेजिचेतिसातिसाहिविन्दोऽप्रादेः ॥ १४४ ॥

धार्यादिभ्यो विन्दतेश्च प्रादिरहितेभ्यः शो भवति । धारयः,
पारयः, वेदयः, उदेजयः, चेतयः, सातयः, साहयः, विन्दः, गोविन्दः,
अरविन्दः । अप्रादेरिति किम् ? प्रवदकः ।

[अनुपसर्गालिम्पिध्विन्दधारिपारिवेदुदेजिचेतिसातिसाहिविभ्यश्च । पा० ३।१।
१३८, गवि च विन्देः संज्ञायाम् । ३।१।१४०।२, गवादिष्विति वक्तव्यम् ।
भाष्यम् । धारिपारिवेदुदेजिचेतिसातिसाहिविन्दोऽनुपसर्गेभ्यः । गवादिषु
विन्देः । स० १।३।२१२, २१५]

लिपो नेश्च ॥ १४५ ॥

लिम्पतेः प्रादिरहितान् नेश्च परात् शो भवति । लिम्पः । निलिम्पा
नाम देवाः । कथं ददो दध इति ? दददधोरचा सिद्धम्† । स्वरविशेष-
मष्टमे वक्ष्यामः ।

[अनुपसर्गान्तो लिम्पेः । ३।१।१३८।१, लिपश्च । नौ संज्ञायाम् । स०
क० १।३।२१३-२१४]

ज्वलादिभ्यो णो वा ॥ १४६ ॥

ज्वल दीप्तौ [धातुपा० १।५६१] इत्येवमादिभ्यो णः परो वा
भवति । ज्वालः, ज्वलः । चालः चलः । [धातुपा० १।५८७]
कसपर्यन्ता ज्वलादयो वृत्करणात् ।

[ज्वलितकसन्तेभ्यो णः । पा० ३।१।१४०, ज्वलादिदुनीभूभ्यो णः । स०
क० १।३।२१७]

* को भवति appears to be a later addition.

† This looks like a line of verse.

इयादिण व्यधश्चसतनः ॥ १४७ ॥

श्यायतेराकारात्तेभ्य इणादिभ्यश्च णो भवति । अवश्यायः । क-
बाधनार्थं श्याग्रहणम् । दायः, धायः । प्रत्यायः, व्याधः, स्वासः, अव-
तानः । लेहः, श्लेप इत्यच्चा सिद्धम् ।

[श्याद्व्याध्यासुसत्प्रतीणवसावह्लिहदिलषवसश्च । पा० ३।१।१४१, लिहि-
दिलष्याद्व्याधिवसितनीण्यः । सं० क० १।३।२१८]

आसमः स्त्रोः ॥ १४८ ॥

आडः समश्च परात् स्त्रवतेर्णो भवति । आस्त्रावः, संस्त्रावः । कथ-
मास्त्रवः ? बहुलाधिकारात् । आसम इति किम् ? परिस्त्रवः ।

[पा० ३।१।४१, समाजोः खुरो वा । सं० क० १।३।२२२. Goyi-candra says under Sam. iii. 295 : आखव इत्यपि भवतीति चन्द्रमतम्, नान्यस्य ।]

हसोऽवात् ॥ १४९ ॥

हृ सा इत्येताभ्यामवात् पराभ्यां णो भवति । अवहारः, अवसायः ।
अवादिति किम् ? हरः ।

[पा० ३।१।१४१, अवे ह्रसाभ्याम् । सं० क० १।३।२२१]

दुन्योऽप्रादेः ॥ १५० ॥

दुनोतेनयतेश्च प्रादिरहिताण् णो भवति । दावः, नायः । अप्रादेरिति
किम् ? प्रदवः, प्रणयः । बहुलाधिकारात् वनदवः ।

[दुन्योरनुपसर्गे । पा० ३।१।१४२, ज्वलादिदुनीभूभ्यो णः । स० १।३।२१७]

सुखो वा ॥ १५१ ॥

भवते णो वा भवति । भावः, भवः ।

[भवतेऽर्चेति वक्तव्यम् । काशिका ३।१।१४३, ज्वलादिदुर्गभूभ्यो णः । सं
क० १।३।२१७]

ग्रहः ॥ १५२ ॥ [स० क० १।३।२२३]

अस्माणो वा भवति । ग्राहो जलचरः । ग्रहः सूर्यादिः ।

[विभाषा ग्रहः । पा० ३।१।१४३]

गेहे कः ॥ १५३ ॥ [पा० ३।१।१४४, सं० क० १।३।२२४]

गृहे ऽभिधेये ग्रहः को भवति । गृहम्, गृहाः ।

गस्थकन् ॥ १५४ ॥ [पा० ३।१।१४६, सं० क० १।३।२२५]

गायतेस्थकन् भवति । गायकः ।

पुट ॥ १५५ ॥

गायतेः परो ण्युङ् भवति । गायनः, गायनी ।

[ण्युट् च । पा० ३।१।१४७, स० क० १।३।२२६]

हो ब्रीहिकालयोः ॥ १५६ ॥

जहातेर्व्रीहौ काले च ण्युङ् भवति । हायना नाम व्रीहयः । हायनः
संवत्सरः । व्रीहिकालयोरिति किम् ? हाता ।

[हश्च ब्रौहिकालयोः । पा० ३।१।४८, हाक्हाडिभ्यां ब्रौहिकालयोः ।
स० क० १।३।२२७]

नृतिखनिरजः शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १५७ ॥

नृत्यादिभ्यः शिल्पिनि कर्तरि ष्वन् भवति । नर्तकः, खनकः, रजकः ।
उच्चारणादनुनासिकलोपः । षकारो ङीष् । नर्तकी, खनकी, रजकी ।

[शिल्पिनि ष्वुन् । पा० ३।१।१४५, नृत्तिखनिरञ्जिभ्य इति वक्ष्यम् ।
भाष्यम् । रञ्जिनृत्तिखनिभ्यः शिल्पिनि ष्वुन् । स० क० १।३।२२८]

प्रसृत्वो बुन् ॥ १५८ ॥

प्रसृलू इत्येतेभ्यः शिल्पिनि वुन् भवति । प्रवकः, सरकः, लवकः ।
यस्य तु न *तच्छिल्पम्, प्रोता स भवति ।

[प्रसूत्वः सर्वाभहारे वृत् । पा० ३।१।१४९, प्रलूज्-सूभ्यः साधुकारिणि वृत् । सं० क० १।३।२२९]

* Either drop तत् or say : अत्र तच्छब्देन बुद्धिस्थं प्रवर्णं परामृश्यते, सर्वनाम्नामुत्सर्गतो बौद्धपरामर्शकत्वात् ।

आशिषि ॥ १५९ ॥

आशंसायां गम्यमानायां क्रियार्थाद् वुन् भवति । जीवतात्, जीवकः । नन्दतात्, नन्दकः ।

[आशिषि च । पा० ३।१।१५०, स० क० १।३।२३०]

इति चान्द्रे व्याकरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

व्याप्यादण् ॥ १ ॥

क्रियाया यद् व्याप्यं ततः परात् क्रियार्थादण् भवति । कुम्भं करोति, कुम्भकारः । काण्डलावः । वेदाध्यायः । बहुलाधिकारादिह न भवति । आदित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । ग्रामं गच्छति । कथं मांसशीला, मांसकामा, मांसभक्षा, कल्याणाचारा, कल्याणप्रतीक्षा, दुःखक्षमेति ? मांसे शीलमस्याः, मांसशीला । एव सर्वत्र योज्यम् । यद्येवमम्भोऽभिगमोऽस्या अम्भोऽभिगमेति प्राप्नोति, अम्भोऽभिगामीति चेप्यते । न भविष्यति, समासप्रकरणेऽपि बहुलाधिकारात् ।

कर्मण्यण् पा० ३।२।१, स० क० १।४।१, शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च, ईक्षिभिम्यां च । ३।२।१।७-८ । शीलिकामिभक्ष्याचरोक्षिभिम्यो णः । स० क० १।४।३. Candra shows good sense in not recognising the suffix ण in the case of मांसशील etc. The fact that the first member retains its independent accent and that the feminine is formed with आ and not ई is enough to show that these are Bahuvrīhi compounds. Kram. makes शीलिकामिभक्ष्यर्हिभ्यो वा (Krd. 89) optional. Jinendrabuddhi says : ननु च शील्यादिभ्यः कर्मणि घञां कृत्वा तदन्तेन बहुव्रीहौ कृते सिध्यत्येव मांसशीलादि ।

तत् किं ण-विधानेन ? नेतवस्ति । बहुव्रीहौ बहुभक्षा इत्यत्र बहोर्नञ् वदुत्तर-पदभूमि [६।२।१७५] इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अवश्यञ्चाण्बाधनार्थो णो वक्तव्यः* । अन्यथा हि यदा मांसं कामयते इतीदं वाक्यं भवति, तदाणपि स्यात् । Haradatta says : इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति, तत्र भक्षयतेः कर्मण्येरजन्तस्य बहुव्रीहिणा सिद्धम् । एवमन्यत्रापि । यः पुनरप्यन्तस्तस्य घञान्तस्य बहुव्रीहिः । नार्थ एतेन । ननु बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ् वदित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि भावेऽजन्तेन व्यधिकरण-पदो बहुव्रीहिर्भविष्यति—बहुषु भक्षीऽस्य बहुभक्ष इति, तत्रोत्तरपदार्थस्य बहुत्वाभावाद् बहुस्वरो न भविष्यति । सत्यम् । अण्बाधनार्थं तु वचनम्* । Hemacandra says in his Bṛhadvṛtti under शीलिकामिभक्ष्याचरोक्षि-क्षमो णः v.1.73 : अल्घञान्तैः शीलादिभिर्बहुव्रीहौ सति धर्मशीलादयः सिध्यन्ति । अण्बाधनार्थं तु वचनम् । अणि हि स्त्रियां डी स्यात्, तथाच धर्मशीलीत्याद्यनिष्ठं रूपं स्यात् । एवंप्रायेषु च बहुव्रीह्याश्रयणे अम्भोऽति-गमेति स्यात्, अम्भोऽतिगामी चेप्यते । कामीति ण्यन्तस्योपादानादण्यन्तादणव पयस्कामीति । ण्यन्तस्य तु णे सति पयःकामेति भवति । अत एव च ण्यन्त-निर्देशादण्यन्तनिर्देशे कृकमिकंसेत्यादौ केवलस्यैव कमेर्ग्रहणम्, तेन णे सति सकाशदेशो न भवति । The Laghunyāsa explains : अल्घञान्तरिति । ण्यन्तेभ्योऽलि, अण्यन्तेभ्यस्तु घञि । अम्भोऽतिगमेति स्यादिति । अतिगम्यते पुवर्णेत्यलि बहुव्रीहौ न चैतदिष्यते । स्थिते तु अम्भः कर्म अतिगच्छति । कर्मणोऽण् [५।१।७२] ।

आतोऽप्रादेः कः ॥ २ ॥

आकारान्तात् प्रादिरहितात् को भवति । गोदः, कम्बलदः । अप्रादे-रिति किम् ? वडवासन्दायः । बहुलमित्येव । स्वर्गह्वायः, तन्त्रवायः, धान्यमायः, गोदायो व्रजतीति । सप्रादेरपि क्वचिद् भवति । प्रपाप्रदः, पथिप्रज्ञः, गोसंख्यः । पूर्वक एवायं कः । अण् तु न सर्वत्रेत्युक्तम् ।

[आतोऽनुपसर्गे कः । प्रे दाज्ञः । समि ह्यः । पा० ३।२।३, ६, ७ । आतोऽ-नुपसर्गात् कः । समः ह्यः । आडो दश्च । प्राज्ञ् जश्च । स० क० १।४।४-७]

* Candra would say : अण्निवृत्तिस्तु बहुलाधिकारात् ।

सुपः ॥ ३ ॥

सुबन्तात् परादाकारान्तात् क्रियार्थात् को भवति । कच्छेन पिवति, कच्छपः । द्वाभ्यां पिवति, द्विपः । पादपः । समे तिष्ठति, समस्थः । विषमस्थः । तुन्दं परिमार्ष्टि, तुन्दपरिमृजः । पूर्वक एव चायं कः । अलस एवोच्यते । एवं शोकमपनुदतीति शोकापनुदः पुत्रो जातः, आनन्दकर एवोच्यते । अन्यत्र तुन्दपरिमार्जः, शोकापनोदः । एवं मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूषि । काकगुहास्तिलाः । अंशं हरतीति श्वपचादिवदच् । अंशहरः । पूर्ववदणभावः । उद्यमने तु दृश्यते भारहारः । एवं कवचहरः क्षत्रियकुमारः । एवं ताच्छील्ये पुष्पाहर इति । तथा पूजार्हा ब्राह्मणी । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजपः सूचकः । सप्तम्या बहुलम् [५।२।११] इत्यलुक् । शक्तिग्रहः, लाङ्गलग्रहः, अङ्कुशग्रहः, यष्टिग्रहः, तोमरग्रहः, घटग्रहः, घटीग्रहः, धनुर्ग्रह इति सर्वमचा सिद्धम् । एवं सूत्रग्रह इति धारणे, अन्यत्र सूत्रग्राहः । संज्ञायामपि । शं करोति, शङ्करा । खे शेते, खशयः । पार्श्वेन शेते, पार्श्वशयः । उत्तानः शेते, उत्तानशयः । दिग्धसहशय इति समासद्वयम् । किङ्करा, यत्करा, तत्करा, बहुकरेति पूर्ववदेवाच् ।

[सुपि स्थः । पा० ३।२।४, योगविभागात् सिद्धम् । ३।२।४।२ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३।२।५, तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यमुखाहरणयोः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । ३।२।५।१-२, हरतेरनुद्यमनेञ्च । वयसि च । आङि ताच्छील्ये । अहः । स्तम्बकर्णयो रमिजयोः । शमि धातोः संज्ञायाम् । अधिकरणे शेते । पा० ३।२।९-१५, स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः । ३।२।१३।१, अधिकरणे शेतेः पार्श्वदिषूपसंख्यानम् । दिग्धसहपूर्वाञ्च । उत्तानादिषु कर्तृषु । ३।२।१५।१-३, अच् प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानम् । सूत्रे च धार्यर्थे । ३।२।१।१-२, किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज् विधानम् । ३।२।२।११, सुपि स्थापास्तान्नाभ्यः । मूलविभुजोर्वीरहकुमुदमहीधोषधुं धादयः । नखमुचकाकगुहौ हेतुकर्मणोः । शोकापनुदतुन्दपरिमृजावानन्दकरालसयोः । हृञोऽज् व्योऽनुद्यमनयोः । आङस्ताच्छील्ये । अहः ।

स्तम्बकर्णयो रमिजपिभ्यां हस्तिसूचकयोः । घटघटीधनुर्दण्डविंत्सलाङ्गलाङ्कुशशक्तितोमरेषु ग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थे । प्रहरणादिष्वदण्डादिषु धृञः । शमि धातोः संज्ञायाम् । किंयत्तद्बहुषु कृञः । शीङः पार्श्वदौ करणे । उत्तानादौ कर्तरि । दिग्धसहे च । अधिकरणे । गिरौ ङित् । स० १।४।८-२५]

चरेष्टः ॥ ४ ॥ [पा० ३।२।१६, स० क० १।४।२६]

सुपः पराच्चरतेष्टो भवति । कुरुषु चरति, कुरुचरः । कुरुचरी । भिक्षां चरति, भिक्षाचरः । सेनायां चरति, सेनाचरः । आदायचरः । बहुलाधिकारादिह न भवति—कुरुचरतीति ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्यः सर्तेः ॥ ५ ॥

पुरस् अग्रतस् अग्र इत्येतेभ्यः परात् सर्तेष्टो भवति । पुरःसरः । पुरःसरी । अग्रतःसरः, अग्रतःसरी । अग्रेसरः, अग्रेसरी । निपातनादलुक्, असंख्यमेकारान्तं वा ।

[पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । पा० ३।२।१८, स० क० १।४।२८]

पूर्वात् कर्तुः ॥ ६ ॥

पूर्वशब्दात् कर्तृवाचिनः परात् सर्तेष्टो भवति । पूर्वः सर्ता, पूर्वसरः । पूर्वसरी । कर्तुरिति किम् ? पूर्वं सरति, पूर्वसारः ।

[पूर्वं कर्तरि । पा० ३।२।१९, स० क० १।४।२९]

कृञो हेतुशीलानुलोमेषु ॥ ७ ॥

सुपः परात् करोतेर्हेतौ कर्तरि शीले वा गम्यमानेऽनुलोमे वा कर्तरि टो भवति । प्रतीतशक्तिकं कारणं हेतुः । विद्या यशस्करी । कन्या शोककरी । धनं कुलकरम् । शीलं प्रकृतिः । श्राद्धकरः । अनुलोमोऽनुकूलः । वचनकरः । एवम्, दिवाकरः, दिवसकरः, दिनकरः, निशाकरः, रजनीकरः, क्षपाकरः, विभाकरः, प्रभाकरः ; भास्करः कस्कादित्वात् सकारः ; कारकरः, अन्तकरः, अनन्तकरः, आदिकरः, बहुकरः, नान्दीकरः, किङ्करः, लिपिकरः, लिबिकरः, बलिकरः, भवितकरः,

कर्तृकरः, चित्रकरः, क्षेत्रकरः, एककरः, जङ्घाकरः, बाहुकरः, अहस्करः, यत्करः, तत्करः, धनुष्करः, अरुष्करः, कर्मकरः, घटीकर इत्यादि। हेत्वादिष्विति किम् ? कुम्भकारः, कर्मकारः, शब्दकारः, श्लोककारः, कलहकारः, गायकारः, वैरकारः, चाटुकारः, सूत्रकारः, मन्त्रकारः, पदकारः, क्रमकारः। कुम्भादिकरणशीलेषु तु बहुलाधिकारान् न भविष्यति।

[कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु। दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहु-
नान्दीकिंलिपिलिबिलिभक्तिकर्तृ चित्रक्षेत्रसंस्थाजङ्घाबाह्वर्ह्यस्तद्वनुरेषु। कर्मणि
भूतो। न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु। पा० ३।२।२०-२३, कृञो
हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु। आद्यन्तानन्त-
कारबाह्वर्हिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्तृ नान्दीलिपिलिबिलिभक्तिक्षेत्रजङ्घा-
धनुरस्सङ्ख्यादिवसदिनरजनिदोषाक्षपाक्षणादासु च। भूतो कर्मशब्दे। स० क०
१।४।३०-३१। शब्दादिगणे कुम्भकर्मपदक्रमाणां पाठश्चन्द्रादिमतमाश्रित्य कृतः।
गोयीचन्द्रः। ३।१।१६।]

स्तम्बशकृद्भ्यां व्रीहिवत्सयोरिन् ॥८॥

स्तम्बशकृद्भ्यां परात् करोतेव्रीं हिवत्सयोरर्थयोरिन् भवति। नकार
आचुदात्तार्थः। स्तम्बकरिव्रीहिः। शकृत्कर्त्तृत्सः। व्रीहिवत्सयोरिति
किम् ? स्तम्बकारः, शकृत्कारः।

[स्तम्बशकृतोरिन्। पा० ३।२।२४, स्तम्बशकृतोव्रीं हिवत्सयोः। ३।२।२४।१,
व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्। भाष्यम्। स्तम्बशकृतोरिन् व्रीहिवत्सयोः। स०
क० १।४।३३।]

ह्रस्वो दृतिनाथाद् पशौ ॥९॥

हरतेदृतिनाथाभ्यां परात् पशौ कर्तरि इन् भवति। दृतिहरिः
पशुः। नाथहरिः। पशाविति किम् ? दृतिहारः, नाथहारः।

[हरतेदृतिनाथयोः पशौ। पा० ३।२।२५, स० क० १।४।३४।]

फलेग्रहिरात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः ॥१०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते। फलानि गृह्णाति, फलेग्रहिः। आत्मानमेव
विभर्ति, आत्मम्भरिः। कुक्षिमेव विभर्ति, कुक्षिम्भरिः।

[फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च। पा० ३।२।२६, अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः।
कुक्षिम्भरिः। उदरम्भरिः। काशिका। फलेमलरजःसु ग्रहेः। देववातयोरापेः।
आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिन्। स० क० १।४।३५-३७।]

एजेः खश् ॥११॥ [पा० ३।२।२८, स० क० १।४।३८।]

एजयतेः सुपः परात् खश् भवति। खकारः खिति ससंख्यस्य
[५।२।७५] इति विशेषणार्थः। अङ्गमेजयः, जनमेजयः।

शुनीस्तनाद् धेटः ॥१२॥

शुनीस्तनाभ्यां पराद् धेटः खश् भवति। शुनिन्धयः, शुनिन्धयी।
स्तनन्धयः, स्तनन्धयी। प्रकृतावानर्थक्याद् टकारो डीवर्थो विज्ञायते।

नासिकानाडीमुष्टिघटीखरीभ्यः ॥१३॥

एतेभ्यः पराद् धेटः खश् भवति। नासिकन्धयः, नाडिन्धयः,
मुष्टिन्धयः, घटिन्धयः, खरिन्धयः।

[शुनीस्तनमुञ्जकुलास्यपुष्पेषु धेटः। नासिकानाडीघटीखरीमुष्टिषु च। स०
क० १।४।३९-४०; नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः। पा० ३।२।२९, स्तने धेटः।
मुष्टौ ध्मश्च। ३।२।२९।१-२ अत्यल्पमिदमुच्यते। नासिकानाडीमुष्टिघटी-
खारीष्विति वक्तव्यम्। भाष्यम्।]

ध्मः पाण्यादिभ्यश्च ॥१४॥

धमतेर्नासिकादिभ्यः पाण्यादिभ्यश्च परात् खश् भवति।
नासिकन्धमः, नाडिन्धमः, मुष्टिन्धमः, घटिन्धमः, खरिन्धमः।
पाणिन्धमः, करन्धमः, वातन्धम इत्यादि।

[See under the previous rule. ध्मः पाणिकरवातेषु च। स० क०
१।४।४१।]

कूलादुदो रुजिवहः ॥१५॥

कूलपूर्वाद् उदः पराभ्यां रुजिवहिभ्यां खश् भवति । कूलमुदुजः, कूलमुदुहः ।

[उदि कूले रुजिवहोः । पा० ३।२।३१, उदि रुजिवहिभ्यां कूले । स० क० १।४।४२]

वहाम्राह्लिहः ॥१६॥

वहाम्राभ्यां पराल्लिहः खश् भवति । वहल्लिहो गौः । अम्रल्लिहो वायुः ।

[वहाम्रे लिहः । पा० ३।२।३२, वहाम्रयोर्लिहः । स० क० १।४।४३]

परिमाणात् पचः ॥१७॥

परिमाणार्थात् परात् पचतेः खश् भवति । द्रोणम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः ।

[परिमाणे पचः । पा० ३।२।३३]

मितनखात् ॥१८॥

मितनखाभ्यां परात् पचतेः खश् भवति । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ।

[मितनखे च । पा० ३।२।३४, परिमाणार्थमितनखेषु पचः । स० क० १।४।४४]

विध्वरुस्तिलात्तुदः ॥१९॥

विध्वादिपूर्वात् तुदतेः खश् भवति । विधुन्तुदः, अरुन्तुदः, तिलन्तुदः ।

[विध्वरुषोस्तुदः । पा० ३।२।३५, खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्ध्वजधेट-
तुदजहातिभ्यः । ३।२।२८।१, बहुविध्वरुस्तिलेषु तुदः । स० क० १।४।४५]

वातमजशर्धं जहेरम्मदपरन्तपद्विषन्तपभगन्दरपुरन्दराः ॥२०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते । वातमजन्तीति वातमजा मृगाः । शर्धं जहति, शर्धजहा मापाः । इरया माद्यति, इरम्मदः । परं तापयति, परन्तपः । द्विषन्तं तापयति, द्विषन्तपः । भगं दारयति, भगन्दरः । पुरं दारयति, पुरन्दरः ।

[खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्ध्वजधेट-तुदजहातिभ्यः । ३।२।२८।१, उग्रम्पश्ये-
रम्मदपाणिन्वमाश्च । द्विषत्परयोस्तापेः । पूःसर्वयोर्दारिसहोः । ३।२।३७, ३९, ४१
वातशर्धयोरजिजहातिभ्याम् । तापेद्विषत्परयोर्णिलुक् च । पुरन्दरभगन्दरौ
संज्ञायाम् । इरम्मदश्च । स० क० १।४।४६, ५०-५२]

उग्रासूर्याद् दृशः ॥२१॥

उग्रासूर्याभ्यां पराद् दृशः खश् भवति । उग्रं पश्यति, उग्रम्पश्यः ।
सूर्यं न पश्यन्ति, असूर्यम्पश्याति मुखानि । दृशिना सम्बद्धस्य नञः
सूर्येण सहैकार्थ्यं गमकत्वात् ।

[असूर्यललाटयोर्दृशितयोः, उग्रम्पश्येरम्मदशानिन्वमाश्च । पा०
३।२।३६-३७, असूर्योर्ग्रयोर्दृशः । स० क० १।४।४७]

ललाटात् तपः ॥२२॥

ललाटात् परात् तपतः खश् भवति । ललाटन्तपः । सूर्यादिः ।
[असूर्यललाटयोर्दृशितयोः । पा० ३।२।३६, ललाटे तपः । स० १।४।४९]

प्रियवशाद् वदः ॥२३॥

प्रियवशाभ्यां पराद् वदः खश् भवति । प्रियंवदः, वशंवदः ।

[प्रियवशे वदः खश् । पा० ३।२।३८, प्रियवशयोर्वदः । स० १।४।४८]

वाचंयमो व्रते ॥२४॥ [स० क० १।४।५३]

वाचंयम इति निपात्यते व्रते गम्यमाने । वाचयामोऽज्यत्र ।

[वाचि यमो व्रते । पा० ३।२।४०]

सर्वात् सहः ॥२५॥

सर्वशब्दात् परात् सहतेः खश् भवति । सर्वसहः ।

[पूःसर्वयोर्दारिसहोः । पा० ३।२।४१, सर्वे सहः । स० क० १।४।५४]

कूलाभ्रकरीपाच्च कषः ॥२६॥

कलादिभ्यः सर्वाच्च परात् कषतेः खश् भवति । कूलङ्कपा नदी ।
अभ्रङ्कपो गिरिः । करीषङ्कपा वात्या । सर्वङ्कपः खलः ।

[सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । पा० ३।२।४२, सर्वकूलाभ्रकरीषेषु च कषः । स० क० १।४।५५]

मेघर्तिभयात् कृञः खः ॥२७॥

मेघादिभ्यः परात् करोते खो भवति । मेघङ्करः, ऋतिङ्करः, भयङ्करः । कथमभयङ्करः ? भयेन सुबन्तस्य तदन्तविधिः ।

[मेघर्तिभयेषु कृञः । पा० ३।२।४३, उपपदविधौ भयाद्व्यादिग्रहणम् । पा० १।१।७२।९, मेघर्तिभयेषु कृञः खः । स० क० १।४।५६]

क्षेमप्रियमद्रादण् च ॥२८॥

क्षेमादिभ्यः परात् करोते खो भवति, अण् च । क्षेमङ्करः, क्षेमकारः । प्रियङ्करः, प्रियकारः । मद्रङ्करः, मद्रकारः । अण्ग्रहणं हेत्वाद्विषु टप्रतिषधार्थम् ।

[क्षेमप्रियमद्रेण् च । पा० ३।२।४४, क्षेमप्रियमद्रमद्रेण्वण् च । स० क० १।४।५७]

आशिताद्भुवो भावकरणयोः ॥२९॥

आशितशब्दात् पराद्भुवतेभवि करणे च खो भवति । दुःखमाशितम्भवम् । अलमाशितम्भव ओदनः ।

[आशिते भुवः करणभावयोः । पा० ३।२।४५, आशिते भुवो भावकरणयोः । स० क० १।४।५८]

भृवृत्तजिसहितपिदमो नास्ति ॥३०॥

एभ्यः संज्ञायां खो भवति । विश्वम्भरा वसुधा । पतिंवरा कन्या । रथन्तरं साम । शत्रुञ्जयः । शत्रुसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः ।

[संज्ञायां भृवृत्तजिधारिसहितपिदमः । पा० ३।२।४६, भृवृत्तजितपिदमित्सहिभ्यः संज्ञायाम् । स० क० १।४।५९]

धारैर्धर् च ॥३१॥ [स० क० १।४।६०]

धारयतेः सुपः परात् खो भवति, धरादेशश्च । वसुधरा ।

गमः ॥३२॥

सुपः पराद् गमः खो भवति । सुतङ्गमः, भुजङ्गमः, मितङ्गमा हस्तिनी, पूर्वङ्गमाः पन्थानः, हृदयङ्गमा वाचः ।

[गमश्च । पा० ३।२।४७, सुतमितजनपूर्वहृदयतुरभुजप्रवल्ग्वेषु गमः । स० क० १।४।६१]

विहायसो विह च ॥३३॥ [पा० ३।२।३८।२, स० १।४।६२]

विहायसः पराद् गमः खो भवति, विह इत्ययं चादेशः । विहङ्गमः । खड् ॥३४॥

सुपः पराद् गमः खड् भवति । तुरङ्गः, भुजङ्गः, प्रवङ्गः, प्लवङ्गः । विहायसो विह चत्येव । विहङ्गः ।

[खड्प्रकरणे गमेः सुप्पुपसंस्थानम् । खच्च डिङ्गा ३।२।३८।१, ३ । तुरादिषु खड् च । स० क० १।४।६३]

ङः ॥३५॥

सुपः पराद् गमेर्ङो भवति । भुजगः, तुरगः, प्रवगः, प्लवगः, पतगः, अन्तगः, अत्यन्तगः, अध्वगः, दूरगः, पारगः, सर्वगः, अनन्तगः, सर्वत्रगः, पन्नगः, ग्रामगः, गुरुतल्पगः, सुगः, दुर्गः, निर्गो देशः । विहायसो विह चेत्येव । विहगः ।

[अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ङः । पा० ३।२।४८, उपकरणे सर्वत्रपन्नयोःपसंस्थानम् । सुदुरोरधिकरणे । निसो देशे । ३।२।४८।१, ३, ४, उपकरणेऽन्येष्वपि दृश्यते । भाष्यम् । इश्च । सर्वसर्वत्रात्यन्तानन्तपुरःप्रतीपग्रासगुरुतल्पादिषु च । अग्रादिमध्यान्ताध्वदूरपारागारादिषु तदन्तेषु च । खगागोरगपतगपन्नगनगापगाशुगावयः संज्ञायाम् । स० क० १।४।६४-६७]

उरगः ॥३६॥

अयं शब्दो निपात्यते । उरसा गच्छति, उरगः ।

[उरसो लोपश्च । पा० ३।२।४८।२, खगागोरगपतगपन्नगनगापगाशुगावयः संज्ञायाम् । स० क० १।४।६७]

हनः ॥३७॥

सुपः पराद्धन्तेर्भो भवति । क्लेशमपहन्तीति क्लेशापहः । तिमिं
वध्यात्, तिमिहः । तमोऽपहः । दुःखापहः । पटहः । कथं दारवाघाटः ?
घटतेर्भविष्यति । एवं चारवाघाटः, वर्णसंघाटः । चर्वाहन्तीति
चारवाघाटः । एवं वर्णसंघाटः । दारवाघातोऽपि तर्हि प्राप्नोति ?
असंज्ञायामिष्यत एव ।

[आशिषि हनः । अपे (अपात्—स० क०) क्लेशतमसो ङः । पा० ३।२।
४९-५०, स० क० १।४।७०-७१, दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् ।
चारौ वा । कर्मणि समि च । ३।२।४९।१-३, दर्पज्वरवोषदुःखादिषु च । दारावाडो-
ऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् । चारौ वा । समश्च । स० क० १।४।७३-७५,
Goyicandra says under क्लेशादेरपात् Sam. iii. 138 : क्लेशापहस्त-
मोऽपह इति सिद्धार्थमेव पाणिनिसर्ववर्मादिसूत्रमस्ति । भयापहः दुष्खापह इति
सिद्धिस्तु शिष्टप्रयोगदर्शनाद् वृत्तिकारेणाभ्युपगता । विषपाहो मन्त्रः, तिमिरापह-
मञ्जनम्, वातपित्तकफापहं ज्वरापहमौषधम् इत्यादि प्रमादजं वा शिष्टाभ्युपगतं
वेति न निश्चिन्मः ।]

शीर्षकुमाराण् णिनिः ॥३८॥

शीर्षकुमाराभ्यां पराद्धन्तेर्णिनिर्भवति । शीर्षघाती, कुमारघाती ।

[कुमारशीर्षयोर्णिनिः । पा० ३।२।५१, स० क० १।४।७६]

टक् ॥३९॥

सुपः पराद्धन्तेर्बहुलं टग् भवति । जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नी
पाणिलेखा । जायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नी वृषली । श्लेष्मघ्नं
त्रिकटुकम् । पित्तघ्नं घृतम् । वातघ्नं तैलम् । कृतघ्नः खलः । शत्रुघ्नः
शूरः । गोघ्नोऽतिथिरिति बहुलाधिकारात् सम्प्रदानेऽपि ।

[लक्षणे जायापत्योष्टक् । अमनुष्यकर्तृके च । पा० ३।२।५२-५३,
दाशगोघ्नी सम्प्रदाने । पा० ३।४।७३, टग् लक्षणे जायापत्योः । लक्षणवति च ।
अश्वितवति । ब्रह्मकृतशत्रुवृत्रादिषु च । हस्तघ्नखुघ्नशतघ्नीसमन्व्यादयः संज्ञायाम् ।
गोघ्नः सम्प्रदाने च । स० क० १।४।७७-८२ । Cf. ब्रह्मादिभ्यः He. v. i.

85, गोब्रह्मशत्रुकृताद्धन्तः Kramadīśvara iii. 126 and हनचरगष्टक्
Mugdhabodha 1011]

शक्तौ हस्तिकपाटात् ॥४०॥

शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटाभ्यां पराद्धन्तेष्टग् भवति ।
हस्तिघ्नः । कपाटघ्नः । शक्ताविति किम् ? हस्तिघातः, कपाटघातः ।
हस्तिकपाटादिति किम् ? चौरघातः ।

[शक्तौ हस्तिकपाटयोः । पा० ३।२।५४, हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ । स०
१।४।८३]

नगरादहस्तिनि* ॥४१॥

नगरात् पराद्धन्तेरहस्तिनि कर्तरि टग् भवति । नगरघ्नोऽग्निः ।
अहस्तिनीति किम् ? नगरघातो हस्ती ।

[नगरे चाहस्तिनि । स० क० १।४।८४]

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥४२॥ [पा० ३।२।५५, स० क०

१।४।८५]

एतौ शब्दौ शिल्पिनि कर्तरि निपात्येते । पाणिभ्यां हन्ति पाणिं
वा हन्ति, पाणिघः । ताडं हन्ति, ताडघः । शिल्पिनीति किम् ?
पाणिघातः, ताडघातः ।

राजघः ॥४३॥ [स० क० १।४।८६]

अयं शब्दो निपात्यते । राजानं हन्ति, राजघः ।

[राजघ उपसंख्यानम् । पा० ३।२।५५।१]

गः ॥४४॥

* अमनुष्यकर्तृके च । पा० ३।२।५३ । अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम् । इह
मा भूत् । नगरघातो हस्ती । यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते शशघ्नी शकुनिरिति न
सिध्यति । अस्तु तर्ह्यमनुष्यकर्तृक इत्येव । कथं नगरघातो हस्ती ? कृत्यल्यटो
बहुलम् [३।१।१३] इत्येवमत्राण भविष्यति । महाभाष्यम् ।

सुपः पराद् गायतेष्टग् भवति । वक्त्रगः, वक्त्रगी । सामगः, सामगी । बहुलमित्येव । सामसंगाः ।

[गापोष्टक् । पा० ३।२।८, कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्तते । काशिका । गायो-
ऽनुपसर्गात् । स० क० १।४।८७]

शीधुसुरात् पिवः ॥४५॥

शीधुसुरापूर्वात् पिवादेशसम्बन्धिनः पा पाने [धातुपा० १।२७४]
इत्येतस्मादृग् भवति । शीधुपः, शीधुपी । सुरापः, सुरापी । शीधुसुरा-
दिति किम् ? क्षीरपा । पिव इति किम् ? सुरां पाति, सुरापा । कथं
संज्ञायां सुरापा सुरापीति ? तत्र व्युत्पत्त्यर्थत्वात् क्रियाया द्वयमपि
भविष्यति ।

[सुराशीघ्रोः पिवतेः । बहुलं तणि । ३।२।८।१-२, सुराशीघ्रोः पिवः ।
स० क० १।४।८८ । कथं संज्ञायां सुरापा सुरापीति ? सातिपिबत्योर्भविष्यति ।
न च घात्वर्थभेदः, संज्ञासु घात्वर्थस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वात् । हेमचन्द्र-बृहदृतिः ।
५।१।७५]

सुभगाद्यस्थूलपलितनग्नान्धप्रियादच्चेभुवः खिण्णुच्खुकजौ
॥४६॥

सुभगादिभ्योऽच्च्यन्तेभ्यश्चिच्सादृश्याच्च्यर्थे वर्तमानेभ्यः परा-
द्धवतेः कतरि खिण्णुच्खुकजौ भवतः । सुभगम्भविण्णुः, सुभग-
म्भावुकः । आढ्यम्भविण्णुः, आढ्यम्भावुकः । स्थूलम्भविण्णुः, स्थूल-
म्भावुकः । पलितम्भविण्णुः, पलितम्भावुकः । नग्नम्भविण्णुः, नग्न-
म्भावुकः । अन्धम्भविण्णुः, अन्धम्भावुकः । प्रियम्भविण्णुः, प्रिय-
म्भावुकः । अच्चेरिति किम् ? आढीभविता । स्वाढ्यम्भविण्णुरित्यादि
तदन्तविधिना सिद्धम् ।

[आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेण्वच्चौ कृञः करणे ख्युन् । पा०
३।२।५६, आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियतदन्तेष्वच्चिण्वभूततद्भावे भुवः
खिण्णुच्खुकजौ । स० क० १।४।८९]

कृञः करणे ख्युन् ॥४७॥ [पा० ३।२।५७, स० १।४।९०]

सुभगादिभ्योऽच्च्यन्तेभ्यश्चिच्सादृश्याच्च्यर्थे वर्तमानेभ्यः परात्
करोतेः करणे कारके ख्युन् भवति । सुभगङ्करणम् । आढ्यङ्करणम् ।
स्वढ्यङ्करणम् । स्थूलङ्करणम् । पलितङ्करणम् । नग्नङ्करणम् । अन्ध-
ङ्करणम् । प्रियङ्करणम् ।

स्पृशोऽनुदकात् किन् ॥४८॥

स्पृशोऽनुदकात् परात् क्विन् भवति । घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् ।
मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । अनुदकादिति किम् ? उदकस्पर्शः ।
ककारोऽदेङ्भावार्थः । नकारः क्विनः [६।३।६०] इति चिह्नार्थः,
इकारो वेरतचः [५।१।६४] इति [चिह्नार्थः] ।

[स्पृशोऽनुदके क्विन् । पा० ३।२।५८, स० क० १।४।९१]

दधृगुणिक् कृञ् च ॥४९॥

एते शब्दाः क्विनन्ता निपात्यन्ते । धृषेद्वित्वमन्तोदात्तत्वं च ।
दधृक् । उत्पूर्वस्य स्निहेस्तकारलोपः षत्वं च । उणिक् । कृञ्चेरनु-
नासिकलोपाभावः । कृङ् । ऋत्विक् स्रग् दिगिति निपातनात् सिद्धम् ।
ऋत्विगभ्यः० [४।१।१५१], स्रजो विनिः [४।२।१३७], दिगादिभ्यः०
[३।३।१७] इति निपातनात्* ।

[ऋत्विगदधृक्स्रग्दिगुणिकञ्चुयुजिकृञ्चां च । पा० ३।२।५९, ऋत्विग-
दधृगुणिकृञ्चः । दिक्स्रजौ कर्मणि । स० क० १।४।९४-९५]

अञ्चुयुजः ॥५०॥

अञ्चुयुजिभ्यां क्विन् भवति । प्रत्यङ्, युङ् ।

[अञ्चेरुपसर्गं च । युजेः केवलात् । स० क० १।४।९२-९३]

* This last sentence looks like a later addition.

समानान्यत्यदादेरुपमानाद् व्याप्ये दृशः कसकञौ च ॥५१॥

समानान्याभ्यां त्यदादिभ्यश्चोपमानेभ्यः पराद् दृशो व्याप्ये कसकञौ भवतः, क्विञ्च । समान इव दृश्यते सदृक्षः, सदृशः, सदृक् । अन्यादृक्षः, अन्यादृशः, अन्यादृक् । त्यादृक्षः, त्यादृशः, त्यादृक् । तादृक्षः, तादृशः, तादृक् । समानान्यत्यदादेरिति किम् ? वृक्ष इव दृश्यते । उपमानादिति किम् ? स दृश्यते । व्याप्य इति किम् ? स इव पश्यति । नकारः ० कञ् क्वरप्ल्युनः [२।३।१७] इति विशेषणार्थः ।

[त्यदाविषु दृशोऽनालोचने कञ् च । पा० ३।२।६०, दृशोः समानान्ययोश्चोपसंख्यानम् । ३।२।६०।१, दृशे कसश्च वक्तव्यः । काशिका । समानान्यत्यदाविषूपमानेषु दृशः कसकञौ च । स० क० १।४।९६]

भजो ण्विः ॥५२॥ [पा० ३।२।६२, स० क० १।४।९७]

भजः सुपः पराण् ण्विः परो भवति । अर्धभाक्, पादभाक् ।

क्विञ्जन्मनिन्क्वनिप्वनिपः ॥५३॥

क्विप् विच् मनिन् क्वनिप् वनिप् इत्येते क्रियार्थात् परे बहुलं भवन्ति । उखासत्, पर्णध्वत्, वेदिषत्, अण्डसूः, द्विट्, प्रद्विट्, मित्रद्विट्, मित्रध्रुक्, गोधुक्, अश्वयुक्, वेदवित्, काण्ठभित्, रज्जुच्छित्, गोजित्, ग्रामणीः, अग्रणीः, सेनानीः, सम्राट्, विराट्, विभ्राट्, सस्यात्, क्रव्यात् । बहुलाधिकारादन्नादः, क्रव्यादः । विच् । रेट् । मनिन् । सुदामा । क्वनिप् । सुधीवा । वनिप् । भूरिदावा । इकारो वेरन् च [५।१।६४] इति चिह्नार्थः ।

[आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३।२।७४-७५ । आतो विज्मनिन्क्वनिप्वनिपः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । विच् च । स० क० १।४।९८-१००, सत्सृष्टिषु दृष्टुह्युजविदभिदच्छिदजिनीराजाम् (स०-राजभ्यः) उपसर्गोऽपि विच् । अदोऽजन्ते । ऋच्ये च । पा० ३।२।६१, ६८-६९, स० क० १।४।१०१-१०३]

दुहो दुघः ॥५४॥* [स० क० १।४।१०४]

दुहः सुपः पराद् दुघः परो भवति । कामदुघा धेनुः । बहुलाधिकारात् कामधुक् ।

[दुहः कब् घश्च । पा० ३।२।७०]

आवश्यकै णिनिः ॥५५॥

अवश्यम्भावे गम्यमाने क्रियार्थाण् णिनिर्भवति । अवश्यन्दायी । शतं दायी ।

[आवश्यकामधर्म्ययोर्णिनिः । पा० ३।३।१७०, स० क० १।४।१०५]

अजातेः शीलाभीक्ष्ण्ययोः ॥५६॥

अजातिवाचिनः सुपः परात् क्रियार्थाच्छीलाभीक्ष्ण्ययोर्गम्यमानयोर्णिनिर्भवति । उष्णभोजी । क्षीरपायिनः[†] उशीनराः । उदासारी । प्रत्यासारी । अजातेरिति किम् ? ब्राह्मणानामन्वयिता ।

[सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । पा० ३।२।७८, ८१, सुप्यजातौ ताच्छील्ये । उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेः । व्रताभीक्ष्ण्ययोः । स० क० १।४।१०६, १०७, १११]

साधोः ॥५७॥

साधुशब्दात् परात् क्रियार्थाण् णिनिर्भवति । साधुकारी साधुदायी । कथं ब्रह्मादी ? ब्रह्मणो वादः ब्रह्मवादः, सोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादी ।

[णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् । ब्रह्मणि वदः । पा० ३।२।७८।१-२ ; साधौ । ब्रह्मणि वदः । स० क० १।४।१०८-९]

कर्तृरुपमानात् ॥५८॥

कर्तृवाचिन उपमानार्थात् परात् क्रियार्थाण् णिनिर्भवति । उष्ट्र इव

* दुघः MSS. दुघः परः is not a "lapsus" for दुघ आवेशः as Liebhich thought.

† Durga and others have क्षीरपायिणः.

क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । कर्तुरिति किम् ? शालीनिव कोद्रवान् भुङ्क्ते ।
उपमानादिति किम् ? उष्ट्रः क्रोशति ।

[कर्तव्युपमाने । पा० ३।२।७९, स० क० १।४।११०]

व्रते ॥५९॥ [पा० ३।२।८०]

सुपः परात् क्रियार्थाद् व्रते गम्यमाने णिनिर्भवति । अश्राद्धभोजी ।
अर्थित्वात् प्रवृत्तौ नियमः । सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति ।

[व्रतानीक्ष्ययोः । स० क० १।४।१११]

मनः ॥६०॥ [पा० ३।२।८२, स० क० १।४।११२]

मन्यतेः सुपः पराण् णिनिर्भवति । पटुमानी ।

आत्मनि खश्च ॥६१॥

आत्मविषयान्मन्यतेः सुपः परात् खश् भवति, णिनिश्च । पण्डित-
मात्मानं मन्यते, पण्डितम्मन्यः, पण्डितमानी ।

[आत्ममाने खश्च । पा० ३।२।८३, खश्चात्ममाने । स० क० १।४।११३]

भूते ॥६२॥ [पा० ३।२।८४, स० क० १।४।११४]

अयमधिकारः ।

यजः ॥६३॥

यजतेः सुपः पराद् भूतेऽर्थे वर्तमानाण् णिनिर्भवति । अग्निष्टो-
मेनेष्टवान्, अग्निष्टोमयाजी । भूत इत्यव । अग्निष्टोमेन यजते ।

[करणे यजः । पा० ३।२।८५, स० क० १।४।११५]

हनः कुत्सायाम् ॥६४॥

हन्तेः सुपः परात् कुत्सायां गम्यमानायां णिनिर्भवति । पितृव्यघाती,
मातुलघाती । कुत्सायामिति किम् ? चौरं हतवान् । ब्रह्महा भ्रूणहा
वृत्रहेति पूर्वक एव क्विप् । अन्यपूर्वादपि दृश्यते । मधुहा । अन्योऽपि
च दृश्यते । ब्रह्मघ्नः । वृत्रस्य हन्तुः [कुमारसम्भवः २।२०] । अन्यतो-
ऽपि च दृश्यते । ब्रह्मवित् । भूत एव भविष्यति, तत्र प्रसिद्धत्वाद् बहुला-

धिकाराद्वा । एवं सुकृत्, कर्मकृत्, पापकृत्, मन्त्रकृत्, पुण्य-
कृदिति पूर्वैर्णैव सिद्धम् । अन्यपूर्वादपि च दृश्यते । सूत्रकृत्, शास्त्र-
कृत्, भाष्यकृत् । अन्यपूर्वोऽपि च दृश्यते । मन्त्रवित् । अन्योऽपि
च दृश्यते । कर्मकारः, मन्त्रकारः । सोमसुदिति पूर्वैर्णैव सिद्धम् ।
अन्यपूर्वादपि च दृश्यते । सुरासुत् । अन्योऽपि च दृश्यते । सोमं
सुतवान् । अग्निचित्, श्यनचित्, कङ्कचिदिति पूर्वैर्णैव सिद्धम् ।
सीमविक्रयी, घृतविक्रयी, तैलविक्रयी, क्षीरविक्रयी । विक्रयशब्दादिनि-
र्भविष्यति । देवदृश्वा, राजयुध्वा, राजकृत्वा, सहयुध्वा, सहकृत्वेति
पूर्वैर्णैव क्वनिपा सिद्धम्, अनिष्टनिवृत्तिस्तु बहुलाधिकारात् ।

[कर्मणि हनः । कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । काशिका । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु
क्विप् । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । सोमे सुञः । अगतौ चेः । कर्मण्यग्या-
ख्यायाम् । कर्मणीनि विक्रियः । दृशेः क्वनिप् । राजनि युधिक्ञः । सहे च ।
पा० ३।२।८६-८७, ८९-९६ । कर्मणि हनः कुत्सायाम् । क्विब्ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ।
कृञः सुपुण्यपापकर्मसन्त्रपदेषु । सोमे सुञः । चेरग्नौ । कर्मण्यग्याख्यायाम् ।
अन्यत्रान्यतोऽपि चान्योऽपि च दृश्यते । विक्रियः कुत्सायामिनिः । दृशेः क्वनिप् ।
राज्ञि युधौ हेतौ । सहे च । तयोः कृञः । स० क० १।४।११६-१२७]

डः ॥६५॥

सुपः परात् क्रियार्थाद्भूते वर्तमानाद्बहुलं डो भवति । उपसरे
जातः, उपसरजः । ब्राह्मणेभ्यो जातः, ब्राह्मणजो धर्मः, क्षत्रियजं युद्धम्,
बुद्धिजः संस्कारः । न जातोऽजः । द्विर्जातो द्विजः । प्रजाता प्रजा ।
अभिजाः, परिजाः । पुमनुजा । अनुजाः । प्रह्वः । ब्रह्मज्यः । परिखाता
परिखा । वरमाहतवान् वराहः ।

[सप्तम्यां जनेडः । पञ्चम्यामजातौ । उपसर्गे च संज्ञायाम् । अनौ कर्मणि ।
अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३।२।९७-१०१, सप्तम्यां जनेडः । पञ्चम्यामजातौ ।
जातावपि दृश्यते । उपसर्गे च संज्ञायाम् । असंज्ञायां च । अनोः कर्मणि ।
ब्रह्मज्यवपुष्यवाचवराहपटहपरिखाः । स० क० १।४।१२८-१३४]

क्तवतुः ॥६६॥ [स० क० १।४।१३५]

क्रियार्थात् परो भूते काले कर्तरि क्तवतुर्भवति । गतवान् शयितवान् ।

[निष्ठा । पा० ३।२।१०२]

भावाप्ययोः क्तः ॥६७॥

भावे तद्व्याप्ये चार्थे भूते वर्तमानात् क्रियार्थात् क्तो भवति । आसितं भवता । कृतः कटो भवता ।

[तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः । पा० ३।४।७०, भावकर्मणोः क्तः । स० क० १।४।१३६]

कर्तरि चारम्भे ॥६८॥

क्रियारम्भे कर्तरि क्तो भवति, यथाप्राप्तं च । प्रकृतो भवान् कटम् ; प्रकृतः कटो भवता । प्रसुप्तो भवान् ; प्रसुप्तं भवता ।

[आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । पा० ३।४।७१, कर्तरि चारम्भे क्रियायाः । स० क० १।४।१३७]

श्लिषशोडस्थासवसजनरुहज्भ्यः ॥६९॥

श्लिषादिभ्यः कर्तरि क्तो भवति, यथाप्राप्तं च । आश्लिष्टो गुरुं भवान् ; आश्लिष्टो गुरुर्भवता । अधिशयितः खट्वां भवान् ; अधिशयिता खट्वा भवता । उपस्थितो गुरुं भवान्, उपस्थितो गुरुर्भवता । उपासितो गुरुं भवान्, उपासितो गुरुर्भवता ; अनूपितो गुरुं भवान् ; अनूपितो गुरुर्भवता । अनुजातो माणवको माणविकाम्, अनुजातो माणविका माणवकेन । आरूढो वृक्षं भवान्, आरूढो वृक्षो भवता । अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः, अनुजीर्णो वृषली देवदत्तः ।

[See under next rule. श्लिषशोडस्थासवसजनरुहज्भ्यः । स० १।४।१३८]

गत्यर्थानाप्यादाधारे च ॥७०॥

गत्यर्थादप्यादाच्च क्रियार्थादाधारे क्तो भवति, कर्तरि च, यथाप्राप्तं च । इदमेपां* यातम्, इह ते याताः, इह तैर्यातम्, अयं तर्यातः पन्थाः । इदमेपामासितम्, इह त आसिताः, इह तैरासितम् । देवश्चेदृष्टः सम्पन्नाः शालय इति कारणसामग्रीसम्पत्तिरत्राभिमतः ।

[गत्यर्थकर्मकश्लिषशोडस्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । क्तोऽधिकरणे च प्रोव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । पा० ३।४।७२, ७६, गत्यर्थकर्मकपिबतिभुजिभ्योऽधिकरणे च । स० क० १।४।१३९ । अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्पन्नत्वात् । ३।३।१३३२ अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः । किं कारणम् ? अनिष्पन्नत्वात् । देवश्चेद् दृष्टो निष्पन्नाः शालयः ? तत्र भवितव्यं सम्पत्स्यन्ते शालय इति ॥ सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् । ३।३।१३३३॥ सिद्धमेतत् । कथम् ? भविष्यत्प्रतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति । कश्चिदाह — देवश्चेदृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति । स उच्यते — सर्वं वोचः । सम्पन्नाः शालय इति । महाभाष्यम् । देवश्चेदृष्टः सम्पन्नाः शालय इति शालिहेतवः सम्पन्ना इत्यतीतता । दुर्गवृत्तिः कृत् ४८३]

आहारार्थात् ॥७१॥

अभ्यवहारार्थादाधारे क्तो भवति, यथाप्राप्तं च । इदमेपां भुक्तम्, इदमेपां पीतम् । इह तैर्भुक्तम्, इह तैः पीतम् । ओदन-स्तैर्भुक्तः, पीतमुदकम् । अकर्त्रर्थो योगविभागः । कथं पीता गाव इति ? पीतमासां विद्यत इति पीताः, बाहुलकाद्वा ।

सुत्वा सुत्वानौ सुत्वान इति क्वनिपा सिद्धम् । यज्वा यज्वानौ यज्वान इति वनिपा सिद्धम् ।

[सुयजोर्बन्धि । पा० ३।२।१०३, सुयजिभ्यां इवन्धि । स० १।४।१४१, आहारार्थेभ्योऽकर्तरि । स० क० १।४।१४० । अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्ति विभक्ताः । पीतमेषामस्ति पीता इति । अथवा, उत्तरपद-लोपोऽत्र षट्ठव्यः । विभक्तधना विभक्ताः । पीतोदकाः पीता इति । महाभाष्यम् ३।४।६७]

* The correct reading would appear to be तेषाम्.

जृपोऽनृन् ॥७२॥

जीर्यते रतृन् भवति । जरन् (Greek *geron*), जरती ।

[जीर्यते रतृन् । पा० ३।२।१०४, स० क० १।४।१४२]

श्रुसद्वसो लिङ् वा ॥७३॥

शृणोत्यादिभ्यो भूते लिङ् वा भवति । उपशुश्राव, उपाश्रूषीत्, उपाशृणोत् । उपससाद, उपासदत्, उपासीदत् । अनूवास, अन्व-
वात्सीत्, अन्ववसत् ।

[भाषायां सद्वसश्रुवः । पा० ३।२।१०८, श्रुसद्वसिभ्यो लिङ् वा । स०
क० १।४।१४३]

लिटः कसुः ॥७४॥ [स० क० १।४।१४४]

लिटः क्वसुरादेशो वा भवति । उपशुश्रुवान्, उपशुश्राव । जग्मि-
वान्, जगाम ।

[लिटः कानज् वा) क्वसुश्च । पा० ३।२।१०७]

ईयिवाननाश्वाननूचानः ॥७५॥ [स० क० १।४।१४५]

लिङन्ता* एते शब्दा वा निपात्यन्ते । ईयिवान्, इयाय ; उपेयिवान्,
उपेयाय ; समीयिवान्, समियाय । अनाश्वान्, नाश । अनूचान्,
अनूचाच ।

[उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । पा० ३।२।१०९ । उपेयुषः । उपेयुषा ।
न चात्रोपसर्गस्तत्रम्, अन्योपसर्गपूर्वाद्भिन्नोपसर्गाच्च भवत्येव । काशिका ।]

लृङ् ॥७६॥ [पा० ३।२।११०, स० क० १।४।१४६]

भूते वर्तमानात् क्रियार्थल्लृङ् भवति । अकार्षीत् । कथं रात्रि-
शेषेऽमुत्रावात्समिति ? सकलां रात्रिं जागरितो रात्रेः प्रभातत्वादद्यतन-
मिव कालं मन्यते । यस्तु मूर्हर्तमपि सुप्तः सोऽनद्यतनमेव जानन्नाह ।

* Should we read क्वस्वन्ता ?

अमुत्रावत्समिति । सर्वत्र च भूतकालसामान्यविवक्षायां लृङ् भवत्येव ।
यथा । अगमाम घोषान्, अपाम पयः, अशयिष्महि पूतितृणवित* ।

[अविवक्षितविशेषे । व्यामिश्रे च । वसेर्जागरणसन्ततो रात्रिशेषे । स० क०
१।४।१४७-१४९ वसेर्लृङ् रात्रिशेषे । जागरणसन्ततो । पा० ३।२।११०।३-४]

अनद्यतने लृङ् ॥७७॥ [पा० ३।२।१११, स० क० १।४।१५०]

अविद्यमानाद्यतन भूतेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थल्लृङ् भवति ।
अपचत् । अनद्यतन इति किम् ? अपाक्षीत् । अन्यार्थः† किम् ? अद्य
ह्यो वाभुक्ष्महि ।

स्मृत्युक्तौ लृट् ॥७८॥

स्मृतिवचने सति भूतानद्यतनेऽर्थे लृङ् भवति । स्मरसि देवदत्त
कश्मीरेषु वत्स्यामः ? अभिजानासि देवदत्त कलिङ्गेषु वत्स्यामः ?

[अभिज्ञावचने लृट् । पा० ३।२।११२, स० क० १।४।१५२]

न यदि ॥७९॥ [पा० ३।२।११३]

यच्छब्दे प्रयुज्यमाने स्मृतिवचने सति भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानात्
क्रियार्थल्लृङ् भवति न‡ । स्मरसि देवदत्त यत् कश्मीरेष्ववसाम ?

[ह्रस्वतोल्लङ् च । पा० ३।२।११६, न ह्रस्वद्यत्सु । स० क० १।४।१५३]

वाकाङ्क्षायाम् ॥८०॥ [स० क० १।४।१५४]

क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां स्मृतिवचने प्रयुज्यमाने भूतानद्यतनेऽर्थे
वर्तमानात् क्रियार्थल्लृङ् वा भवति, यदि चायदि च । स्मरसि देवदत्त

* पूतीकतृणेषु ३।२।११० महाभाष्यम् ।

† अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतनोऽनद्यतन इति ।
किं प्रयोजनम् ? अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति । अद्य च ह्यश्वाभुक्ष्महीति व्यामिश्रे
लङेव यथा स्यात् । यद्येवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति, न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते ।
अद्यतनेऽप्यद्यतनो विद्यते । कथम् ? व्यपदेशिवद्भावेन । महाभाष्यम् ३।२।१११

‡ लृङ् न भवति is the usual form.

यत् कश्मीरेषु वत्स्यामो यत् तत्रौदनं भोक्ष्यामहे ? स्मरसि देवदत्त यत् कश्मीरेष्ववसाम यत् तत्रौदनमभुञ्ज्महि* ? स्मरसि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे ? स्मरसि देवदत्त कश्मीरेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्ज्महि* ? इह कस्मान् न भवति—स्मरसि देवदत्त, इति ह कश्मीरेष्ववसाम, कश्मीरेषु शश्वदवसामेति ? व्यवस्थितविभाषया बहुलाधिकाराद्वा ।

[See under 79. विभाषा साकाङ्क्षे । पा० ३।२।११४]

परोक्षे लिट् ॥८१॥ [पा० ३।२।११५, स० क० १।४।१५५]

परोक्ष साधनविषये भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानात् क्रियार्थल्लिङ् भवति । जगाम । सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल विललाप । अत्यन्तापह्णवे प्रत्यक्षस्याप्यपह्णुत्वात्† । कः कलिङ्ग‡ जगाम ? कः कामरूपं विवेश ? परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये [पा० ३।२।१११।१] दर्शनयोग्यत्वात् परोक्षत्वस्याविवक्षायां लङ् भवत्येव । अजयज्जर्तो हूणानिति । सतोऽपि चाविवक्षा भवति, यथानुदरा कन्येति§ । एवम्, इति हाकरोत्, इति ह चकार । शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार । किमगच्छत् पाटलिपुत्रम् ? किं जगाम ? कथं भूतानद्यतने परोक्षे चापरोक्षे च—करोति स्म, वसन्तीह पुरा छात्रा इति ? स्मपुराशब्दाभ्यां भूते काले ज्ञापिते तस्मिन् काले वर्तमानत्वात् । यथा

* अभुञ्ज्महि (अभुञ्ज्महि + अभुक्ष्महि) — Liebig from MSS.

† अपह्णवत्वात्—MSS.

‡ Durgavṛtti on Kātantra iii, i. 16 also has कलिङ्ग instead of कलिङ्गान्. In view of कलिङ्गेषु in C. i. 2. 78 Vṛtti, कलिङ्ग here would appear to be a scribal error.

§ सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अनुदरा कन्या । अलोमिकेडका । महाभाष्यम् १।४।२४

भावते राघवस्तदेति । ऊपुरिह पुरा छात्रा इति परोक्षे लिङ्स्त्येव । परोक्षत्वस्याविवक्षायाम् अवसन्निह पुरा छात्रा इति लङ् । अनद्यतनस्याप्यविवक्षायाम् अवात्सुरिह पुरा छात्रा इति लुङ् । पृष्ठप्रतिवचने ननु करोमीति वर्तमाने क्रियाकलस्यानुवृत्तेः । एवम्, अहं नु करोमीति । न करोमीति वर्तमानेऽपि प्रतिषेधः ।

[परोक्षे लिङ्स्त्यन्तापह्णवे च । पा० ३।२।११५।१, हशश्वतोर्लङ् च । प्रश्ने (प्रष्टव्ये—स०) चासन्नकाले । लट् स्म । अपरोक्षे च । ननौ पृष्ठप्रतिवचने । नन्वोर्विभाषा (०वा—स०) । पुरि लुङ् चास्मे । पा० ३।२।११६-१२२, स० १।४।१५८-१६४, तदादौ च । परोक्षे च प्रयोक्तुर्दर्शनाहं प्रसिद्धे । स० १।४।१६५, १५१]

वर्तमाने लट् ॥८२॥ [पा० ३।२।१२३, स० क० १।४।१६६]

वर्तमानार्थे वर्तमानात् क्रियार्थल्लिङ् भवति । पचति, पठति ।

विदेः श्वसुः ॥८३॥

विदेः परस्य लटः श्वसुर्बहुलं भवति । विद्वान्, वेत्ति, विदन् ।

[विदेः शतुर्वसुः । पा० ७।१।३६, वेत्तेः श्वसुश्च । स० क० १।४।१८१]

शतृ ॥८४॥

लटः शत्रादेशो भवति बहुलम् । सन् ब्राह्मणः, अस्ति ब्राह्मणः । जुह्वत्, जुहोति । हे पचन् । पचन्तं पश्य । पचता कुतम् । जल्पन्तो ज्ञायन्ते पण्डिताः । पठन्नास्ते । मा पचन् । धारयन्नुपनिषदम् । चौरस्य द्विपन् । चौरं द्विपन् । सुन्वन्तः । अहंन् ।

[लटः शतृज्ञानचावप्रथमासमानाधिकरणे । सम्बोधने च । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । पा० ३।२।१२४-१२६, स० क० १।४।१७१-१७३ ; सदादयश्च बहुलम् । इङ् जुहोत्योर्वावचनम् । माङ्ग्राक्रोशे । ३।२।१२६।४-३, द्विषोऽमित्रे सुञ्चो यज्ञसंयोगे । अहंः प्रशंसायाम् । पा० ३।२।१३१-१३३, माङ्ग्राक्रोशे । अस्तिविद्यतोऽङ् जुहोतिवेत्तिजानातिभ्यो वा । द्विषः शत्रौ । सुञ्चो यज्ञमाने । अहंः प्रशंसायाम् । स० क० १।४।१७७-१७८, १८३-१८५]

इङः शक्तौ ॥८५॥

इङः शक्तौ गम्यमानायां लटः शत्रादेशो भवति । अधीयन् पारायणम् । शक्ताविति किम् ? अधीते पारायणम्, न च शक्नोति ।

[इङ्धार्योः शत्रेच्छिणि । पा० ३।२।१३०, इङ्धारिभ्यां शतृ शक्तौ । स० क० १।४।१८२]

शानच् ॥८६॥

लटः शानजादेशो भवति बहुलम् । पचमानः, पचते । हे पचमान । पचमानं पश्य । पचमानेन कृतम् । शयाना भुञ्जते यवनाः । अधीयान आस्ते । मा पचमानः । पूङ्गजोश्च शानच्याद्युदात्तत्वं वक्ष्यामः ।

[See under 84. पूङ्गजोः (०यजिभ्यां-सं०) शानन् । पा० ३।२।१२८, स० १।४।१८६]

शक्तिवयःशीलेषु ॥८७॥

शक्त्यादिषु गम्यमानेषु लटः शानज् भवति । पुनर्विधानादत-
डानभ्योऽपि । कतीह कण्वे* निघ्नानाः ? कतीह जल्पमानाः ? कतीह
कवचं पर्यस्यमानाः ? कतीह नृत्यमानाः ?

[ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । पा० ३।२।१२९, शक्तिवयस्ताच्छील्येषु
चानश् । स० क० १।४।१८७]

तौ लटः ॥८८॥

तौ शतृशानचौ लृटोऽपि बहुलं भवतः । करिष्यन्, करिष्यमाणः ।
करिष्यति, करिष्यते ।

[तौ सत् । ३।१।१२७, लृटः सट् । ३।३।१४, लृट् । शतृशानचौ चास्य
लङ् चत् । स० क० २।४।१५-१६]

* Several writers have कण्व् which is supported by one MS. करिणं also will be a very good reading.

शीलसाधुधर्मेषु तृन् ॥८९॥

शीलादिष्वर्थेषु क्रियार्थाद्बहुलं तृन् भवति । उपादाता कुमारकान् ।
गन्ता खेटम्* । मुण्डयितारः श्राविष्ठायना भवन्ति वधूमूढाम् । शीलादि-
ष्वित्यधिकारः पादपरिसमाप्तिं यावत् । कथं होता पोता नेष्टा
त्वष्टा क्षत्तेति ? औणादिका एवैते [उ० १।५०] ।

[आ ववेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधिकारिषु । पा० ३।२।१३४, तच्छीलतद्धर्म-
तत्साधुकारिषु ववेः । स० क० १।४।१८८]

निरालम्भां कुरिणुच् ॥९०॥

निरा अलमित्येताभ्यां परात् कृञः शीलादिषु गम्यमानेष्विष्णुज्
भवति । निराकरिणुः, अलङ्कुरिणुः ।

* गन्ता खलः IMSS. कर्ता कटम् । गन्ता खेटम् । काशिका । गन्ता
खेटम् । भाषावृत्तिः ॥ साधु गच्छति गन्ता खेलम् । साधुः कुशलार्थ एवात्र ।
दुर्गवृत्तिः, कातन्त्रकृत् २६० । खेलं सलीलम् । टीका । खेलं सलीलमित्यर्थः ।
पञ्जी । साधु यथा स्यात् तथा गच्छतीत्यर्थः । गन्ता खेलमिति । कविराजः ।
'सलीलम्' इति पञ्जी । तथाच रुद्रः— सलीलं खेलनमित्यपीति । व्याख्यासारः ।
(Read सलीलं खेलमित्यपि.) कर्ता विटः । गन्ता खेला । साधु करोति, साधु
गच्छतीत्यर्थः । शाकटायनवृत्तिः ४।३।२२२ । (The correct reading would
appear to be कर्ता कटम् । गन्ता खेटम् or खलम्) कर्ता कटम् ।
गन्ता खेलम् । हृदयहारिणी १।४।१८९ । गन्ता खेलः । कर्ता विकटः । साधु
गच्छति, साधु करोतीत्यर्थः । हैमबृहद्वृत्तिः ५।२।२७ (Here also the
correct reading would appear to be गन्ता खेटम् । कर्ता कटम्.)
गच्छतीति गन्ता खेलः (correct reading खेलम्) सलीलं गच्छतीत्यर्थः ।
शब्दार्णवचन्द्रिका on जैमिन्द्र ii.2.125. साधौ । गन्ता खेलः । निर्णेता वेदार्थ
मतुः । सुपद्य ४।१।११६ । गन्ता खेलमिति सलीलं गन्ता । प्रथमान्तपाठे
कर्तृविशेषणम् । मकरन्दः. Because the sense is that of साधुकारिन् and
सखेलम् means 'with ease', खेटम् which is not a word of fre-
quent occurrence appears to have been changed into खेलम्.
Cf. सा सखेलमितोऽगमत् Bhatti vi.12. एव ते MSS.

चालशब्दार्थादनाप्यादुश्च ॥१७॥

चालार्थच्छब्दार्थान्च व्याप्यरहिताच्छीलादिषु युज् भवति ।
चालनः, चोपनः । खणः, शब्दनः । अनाप्यादिति किम् ? पठिता
विद्याम् ।

[चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् । पा० ३।२।१४८, स० क० १।४।२१९ ।
By changing चलन into the rather unusual चाल Candra saves a
syllable.]

तड्वतो हलादेरङः ॥१८॥

तड्वान् यो हलादिरङकारकस्तस्माच्छीलादिष्वथपु युज् भवति ।
वर्तनः, वर्धनः, देवनः । परिदेवक इति [पा० ३।२।१४७, स० क०
१।४।२१८] न भवति बहुलाधिकारात् । तड्वत इति किम् ? भविता ।
हलादेरिति किम् ? एधिता । आदिग्रहणं किम् ? जुगुप्सनः, तितिक्षण
इत्यत्रापि यथा स्यात् । अङ इति किम् ? शयिता । अनाप्यादित्येव ।
वसिता वस्त्रम् ।

[अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३।२।१४९, अङितो हलादेरात्मनेपदिनः ।
स० क० १।४।२२०]

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृग्धिज्वलशुचलषपतपदः ॥१९॥ [पा० ३।२।
१५०, स० क० १।४।२२१—०पदिभ्यः]

एभ्यः शीलादिषु युज् भवति । जवनः, चङ्क्रमणः, दन्द्रमणः,
सरणः, गर्धनः, ज्वलनः, शोचनः, अभिलषणः, प्रपतनः, प्रपदनः ।
चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं व्याप्यवदर्थम् । पदिग्रहणमुक्त्वा वाधितस्य
युचः पुनर्विधानार्थमित्येके । तदनर्थकं बहुलाधिकारात् । ताच्छीलि-
केपूत्सर्गस्यापवादसमावेशाभावज्ञापनार्थमित्यपरे । तथाप्यनर्थकं समा-
वेशस्यापि दर्शनात् । तथा हि । गामुको गन्तेति समावेशोऽपि दृश्यते ।
एवं विकल्पी विकल्थन इति, भासुरं भास्वरं भासनमिति, जागरिता

जागरूक इति, वर्धिष्णुर्वर्धन इति, अपलापुकोऽपलपण इति । तस्माद्
बहुलाधिकारादेवात्र सिद्धम् ।

[पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् । असरूपनिवृत्त्यर्थं
तु । पा० ३।२।१५०।१-२ ; चलनार्थानां पदेश्च ग्रहणं सकर्मकार्थम् । इह
ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति । ताच्छीलिकेषु मिथो वासरूपविधिर्नास्तीति ।
..प्रायिकं चैतज् ज्ञापकम् । क्वचित् समावेश इष्यत एव । गन्ता खेटं
विचक्षणः । काशिका]

क्रुधभूषार्थात् ॥१००॥

क्रोधार्थेभ्यो मण्डनार्थेभ्यश्च शीलादिषु युज् भवति । क्रोधनः,
कोपनः । भूषणः, मण्डनः ।

[क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । पा० ३।२।१५१, क्रुधभूषार्थेभ्यश्च । स० १।४।२२२]

न यदीक्षः ॥१०१॥

यकारान्तादीक्षश्च युज् न भवति । क्नुयिता । दीक्षिता । सूदि-
दीपिभ्यां प्रतिपेधो वक्तव्यः—सूदिता, दीपिता ? न वक्तव्यः । अरिसूदन
इतीह दृश्यते । दीपेरपि रो बाधको भविष्यति । कथं तर्हि दीपिता ?
तूतो रेण समावेशो भविष्यति, युचो न भविष्यति*, बहुलाधिकारात् ।

[न यः । सूददीपदीक्षश्च । पा० ३।२।१५२-१५३, न यान्तसूददीपदीक्षिभ्यः ।
स० क० १।४।२२३ । See Candra i. 2. 116 Vṛtti.]

लषपतपदस्थाभूशृष्टृषहनकमगम उकञ् ॥१०२॥

लषादिभ्यः शीलादिषूकञ् भवति । अपलापुकः, प्रपातुकः
उपपातुकः, उपस्थायुकः, प्रभावुकः, प्रशासकः, प्रवर्षुकः, आघातुकः,
कामुकः, आगामुकः ।

[लषपतपदस्थाभूशृष्टृषहनकमगमशृभ्य उकञ् । पा० ३।२।१५४, स० क०
१।४।२२४]

* This refers to the root दीप् only, for Patajali says : स
सति यदीपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति युचो रेण समावेश इति ।

जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङ्कः पाकन् ॥१०३॥ [पा० ३।२।१५५, स० क० १।४।२२५]

जल्पादिभ्यः शीलादिषु पाकन् भवति । जल्पाकः, भिक्षाकः, कुट्टाकः, लुण्टाकः, वराकः । षकारो ङीषर्थः, जल्पाकी । कथं प्रजवी ? प्रजवोऽस्यास्तीति प्रजवी । एवं विजयी, दरी, क्षयी, विश्रयी, अत्ययी, वमा, अव्ययी, अभ्ययी, परिभवी, प्रसवीति ।

[प्रजोरितिः । जिदृक्षिविश्रोषवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । पा० ३।२।१५६-१५७, प्रे जूसूभ्यामितिः । जीणदृक्षिपरिभूवमाभ्यमाव्यथिभ्यः । स० क० १।४।२२६-२२७]

स्पृहियृहिपतिशीङ् आलुच् ॥१०४॥

एभ्यः शीलादिष्वालुज् भवति । स्पृहयालुः, गृहयालुः, पतयालुः, शयालुः । कथं दयालुः, निद्रालुः, तन्द्रालुः, श्रद्धालुरिति ? मत्वर्थीयं वक्ष्यामः [४।२।१५७] ।

[स्पृहियृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । पा० ३।२।१५८, आलुचि शीङ्ग्रहणम् ३।२।१५८।१, दयिपतिगृहिस्पृहिनिद्रातन्द्राशीङ् श्रद्धाभ्य आलुच् । स० क० १।४।२२८]

धेसिशदसदो रुः ॥१०५॥

धादिभ्यः शीलादिषु रुर्भवति । धारुः, सेरुः, शद्रुः, सद्रुः । कथं दारु ? अङ्ग लेदार्णि [४।४।१७] इति निपातनात् ।

[दाघेदसिशदसदो रुः । पा० ३।२।१५९, स० क० १।४।२२९]

सृघसदः क्मरच् ॥१०६॥

एभ्यः क्मरज् भवति । सृमरः, घस्मरः, अघरः ।

[सृघस्यदः क्मरच् । पा० ३।२।१६०, स० क० १।४।२३०]

भञ्जिभासिमिदो घुरच् ॥१०७॥

भञ्ज्यादिभ्यो घुरज् भवति । भज्यते स्वयमेव भनक्ति वात्मानम्,

भङ्गुरं काष्ठम् । यस्तु परं भनक्ति तत्र न भवति बहुलाधिकारात् । भासत इति भासुरः । मेदुरः ।

[One expected either भञ्जभासमिदो घुरच् or भञ्जिभासिमिदे-धुरच् ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् । पा० ३।२।१६१, भासिमिदिभ्यां घुरच् । भञ्जेः कर्मकर्तरि । स० क० १।४।२३१-२३२]

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥१०८॥ [पा० ३।२।१६२]

विदादिभ्यः कुरज् भवति । वेत्तीति विदुरः । भिद्यते स्वयमेव भिनति वात्मानम्, भिदुरः । छिद्यते स्वयमेव छिनति वात्मानम्, छिदुरः । यस्तु परं भिनति छिनति वा तत्र न भवति, बहुलाधिकारात् । तत्रापि केचिदिच्छन्ति—दोषान्धकारभिदुरो दृष्टारिपक्षच्छिदुर इति ।

[छिदिभिदिभ्यां कुरच् । विदेश्च । स० क० १।४।२३३-२३४ । न हि वयं कर्मकर्तरि नेति वूमः, तस्यापि कर्तृतया तत्र प्रत्ययस्याप्रत्यूहत्वात्, किन्तु शुद्धेऽपि कर्तरि यथासम्भवं भवत्येव । शब्दकौस्तुभः]

इणजिसुनशः क्वरप् ॥१०९॥

इणादिभ्यः क्वरब् भवति । इत्वरः, जित्वरः, सूत्वरः, विनश्वरः ।

[इण्जिसुनशतिभ्यः क्वरप् । पा० ३।२।१६३, इण्जिसुनशिभ्यः क्वरप् । स० क० १।४।२३५]

गत्वरः ॥११०॥

गत्वर इति निपात्यते ।

[गत्वरश्च । पा० ३।२।१६४, गमेस्त च । स० क० १।४।२३६]

जागुरूकः ॥१११॥ [पा० ३।२।१६५, स० क० १।४।२३७]

जागर्तेरूकः परो भवति । जागुरूकः ।

यजजपदहदशो यङः* ॥११२॥

* The rule must have read originally यजजपवददशो यङः as is clearly shown by the Jainendra Vyākaraṇa. The व was probably dropped through the error of some scribes and ह

यजादिभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः परो भवति । यायजूकः, जञ्जपूकः, दन्दहूकः, दन्दशूकः ।

[यजजपदशो यङः । पा० ३।२।१६६, चेक्रीयितान्तां यजिजपिदन्शि-
वदाम् । कातन्त्र-कृद्वृत्तिः । २८९, यज्जपवद्दशादूकः । जै० २।२।१४८,
यज्वद्दशजपादूकः । शा० ४।३।२४०, यजिजपिदंशिवदिभ्यो यङः । स० क०
१।४।२३८ । Hemacandra has यजिजपिदंशिवदादूकः v. 2. 47 and says
in his Brhadvṛtti: अन्येभ्योऽपीति केचित् । दन्दहूकः । पापचूकः ।
निजागदूकः । नानशूकः । पम्पशूकः ।]

सहचलिवहः किकिनौ ॥११३॥ [स० क० १।४।२३९...वहिभ्यः]

सहादिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ परो भवतः । सासहिः, चाचलिः,
वावहिः ।

[सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम् । पा० ३।२।१७१४, अपर
आह—सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । भाष्यम् ।]

पापतिः ॥११४॥ [स० क० १।४।२४०]

पापतिरिति नीगभावो निपात्यते ।

चक्रिससिजज्ञयः ॥११५॥

चक्रादयो निपात्यन्ते । कथं दधि ? अस्थिदधि० [५।४।३१] इति
निपातनात् सिद्धम् । नेमिरित्यौणादिकः [१।६४] ।

inserted later on to make some sense. This was probably
hastened by दह and दश occurring side by side in the rule जप-
जभदहदशभञ्जपशाम् vi. 2. 135. All later grammarians including
Vararuci, Bhoja, Hemacandra and other followers of
Candra have दद in their rules instead of दह and Goyicandra,
Viṣṇumis'ra and other commentators do not refer to Candra
in this connexion. By the time the Vṛtti was composed दह
might have established itself as the correct reading, for we
find दन्दहूक in the Vṛtti, or the Vṛtti also might have been
tampered with.

[भाषायां धाञ्जकुसुजनिनमिभ्यः । पा० ३।२।१७१३, चक्रिससिजज्ञि-
दधिनेमयः । स० क० १।४।२४१]

स्म्यजसहिंसदीपनमकमकम्पो रः ॥११६॥

स्म्यादिभ्यो रो भवति । स्मेरः, अजस्रम्, हिंसः, दीप्रः, नम्रः,
कम्रः, कम्प्रः । युजपि भवत्येव । कमनः, कम्पन इति ।

[नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः । पा० ३।२।१६७, दीपिकम्प्यजसि-
हिंसिकमिस्मिनमिभ्यो रः । स० क० १।४।२४२]

सनाशंस उः ॥११७॥

सनन्तेभ्य आशंसश्च उः परो भवति । चिकीर्षुः । आशंसुः ।
०भिक्षुनटसूत्रम् [३।३।७७] इति भिक्षुः ।

[सनाशंसभिक्ष उः । पा० ३।२।१६८, सनाशंसिभिक्षिभ्य उः । स०
क० १।४।२४३]

विन्दुरिच्छुः ॥११८॥ [पा० ३।२।१६९]

एतौ शब्दौ निपात्येते ।

[वेत्तीच्छत्योर्नुञौ च । स० क० १।४।२४४]

स्वप्नक् तृष्णक् ॥११९॥

स्वपितृषो नजिङ् निपात्यते ।

[स्वपितृषोर्नजिङ् । पा० ३।२।१७२, स्वपितृषिधृषिभ्यो नजिङ् । स० क०
१।४।२४५, Candra makes no provision for घृष्णक् which is found
in the Kāśika and Amarakoṣa.]

शृवन्देरारुः ॥१२०॥ [पा० ३।२।१७३—०न्धो०]

शृणातेर्वन्दतेश्च आरुः परो भवति । शरारुः, वन्दारुः ।

[शृवन्दिभ्यामारुः । स० क० १।४।२४६]

भियः क्रुः ॥१२१॥

विभेतेः क्रः परो भवति । भीरुः । कना भीरुकः । लत्वेन । भीलुकः ।

[भियः कृक्लुकनौ । पा० ३।२।१७४, भियः कृकनपि वक्तव्यः । भाष्यम् ।
भियः कृक्लुकनः । स० क० १।४।२४७]

स्थाभासपिसकसो वरच् ॥१२२॥

स्थादिभ्यो वरज् भवति । स्थावरः । ईश्वरार्थात् ० [२।२।६९]
इति ईश्वरः । भास्वरः, पेस्वरः, कस्वरः ।

[स्थेशभासपिसकसो वरच् । पा० ३।२।१७५, स० क० १।४।२४८]

यो यङः ॥१२३॥

यातेर्यङन्ताद् वरज् भवति । यायावरः । कथं भ्राट्, भाः, धूः
दिद्युत्, ऊर्क्, पूः, ग्रावस्तुत्, स्वयम्भूः, प्रतिभूरिति ? विवपा पूर्वेण
सिद्धम् । वाक्, प्राट्, श्रीः, शतद्रुः, कटप्रूः, सूः, जूरित्यौणादिकाः [३।६९] ।
एवमायतस्तूः, जूहूः, दिद्युत्, जगत्, दददिति । धीरिति सुप्यसुधियः
[५।३।८९] इति निपातनात् सिद्धम् । विभुः, प्रभुः, सम्भुः, शम्भुः, मितद्रु-
रित्यौणादिकाः [१।२१] । धात्री, दात्रम्, नेत्रम्, शस्त्रम्, योत्रम्,
योक्त्रम्, स्तोत्रम्, तोत्त्रम्, सेत्रम्, सेक्त्रम्, मेड्ढ्रम्, पत्त्रम्, दंष्ट्रा,
नद्धीति करणे ष्ट्रनौणादिकाः [३।४२] । तथा हलस्य पोत्रम्, सूकरस्य
पोत्रम्, अरित्रम्, लवित्रम्, धवित्रम्, सवित्रम्, खनित्रम्, सहित्रम्,
चरित्रम्, पवित्रम् । यज्ञे पवित्रम्, पवित्रा नाम नदी, पवित्रो नाम
ऋषिः, पवित्रोऽग्निरिति । प्रक्षिक्वण इति यत्राभूतकालता तत्र क्तः ।
एवं राज्ञां मतः, राज्ञामिष्टः, राज्ञां बुद्धः, राज्ञां पूजितः । एवं शीलितः,
रक्षितः, क्षान्तः, आक्रुष्टः, जुष्टः, रुष्टः, रुषितः, अभिव्याहृतः, दयितः,
हृष्टः, कान्तः, संयतः, उद्यतः, अमृत इति । कष्टमिति भूततायामेव
हेतोः, फलं त्वत्र भावि ।

इति चान्द्र व्याकरणे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

[यद्य यङः । आजभासपुधुर्विद्युतोर्जिप्रावस्तुवः विवप् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यते । भुवः संज्ञान्तरयोः । विप्रसंभ्यो द्रुसंज्ञायाम् । धः कर्मणि ष्टन् ।

दाम्नीशसयुजस्तुतुवसिसिचमिहपतदशनहः करणे । हलसूकरयोः पुवः । अर्ति-
लूधूसूखनसहचर इत्रः । पुवः संज्ञायाम् । कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ङीतः
क्तः । मतिबुद्धिपूजाथेभ्यश्च । प० ३।२।१७६-१८८ । वचिप्रच्छायातस्तुकटप्रुजुश्रीणां
दीर्घश्च । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च । दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च विवप् चेति वक्तव्यम् ।
भाष्यम् । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च । ३।२।१७८।२-४ । दुप्रकरणे मितद्रादिभ्य
उपसंस्थानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् । ३।२।१८०।१ ।

शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि ।

रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।

कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत् स्मृताः ॥ महाभाष्यम् ।

यातेर्यङः । आजभासपुधुर्विद्युतोर्जिप्रावस्तुवः विवप् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।
श्रिङ्द्रुलुज्जायतस्तुकटप्रुपरिव्रजां दीर्घश्च । वचिप्रच्छायाप्रसारणं च । ध्यः
सम्प्रसारणं च । जुहोतेर्द्वे च । द्युतिगमोश्च । दृणातेर्ह्रस्वश्च । भुवः संज्ञायाम् ।
दुः शंसिप्रोषु । धः कर्मणि ष्टन् । नोदाप्शसुयुजस्तुतुवसिसिचमिहपत-
पानहिभ्यः करणे । दंशेरषित् । सीरसूकरास्ये पुवः । अर्तिलूधूसूखनसहचरिभ्य
इत्रः । पुवः संज्ञायाम् । कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ङीतः क्तः प्राग्वत् । मतिबुद्धि-
पूजाथेभ्यः । शीङ्दिलविसञ्जग्जिलङ्गिलिपितृपिदृक्पिधुधिरिहमुहिदिहि-
स्निहिक्लमिश्म्यवत्रासिसुधाञ्भूयमदिमुदिप्रभृतिभ्यः । शीलिरक्षिभिमि-
कमिजुषिरुषितुषिहृषिभ्यः । कुशियसिभ्यामाङि । रभेः सभि च । दमेरुदि च ।
अभिव्याङि ह्रञ्जः । नञि मृङः । कषेरनिटो भविष्यति च । सर्वेभ्यो हेतु-
सम्पत्तौ वा । स० क० १।४।२४९-२७७]

उणादयः ॥१॥

क्रियार्थात् परे ब लमुणादयो भवन्ति । केचिद्वर्तमाने । कारुः,
वायुः । केचिद् भूते । वृत्तं तदिति वर्त्म । भसितं तदिति भस्म । केचि-
द्भविष्यति । ग्रामगमी, ग्रामागामी । भविष्यतीति भावी । लुङ्-
विषयेऽपि । श्वो ग्रामगमी । केचिदपादाने । भीमः, भीष्मः । केचित्
सम्प्रदाने । दाशः ।

[उणादयो बहुलम् । भूतेऽपि दृश्यन्ते । भविष्यति गम्यादयः । दाशगोष्ठी सम्प्रदाने । भीमादयोऽपादाने । ३।३।१, ३।४।७३-७४ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम् । ३।३।११, उणादयो भूतेऽपि । सर्वधातुभ्यो सनिन् । भविष्यति गम्यादयः । स० क० २।४।१-३]

भविष्यति लट् ॥२॥

भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थल्लुट् परो भवति । करिष्यति ।

[लट् शेषे च । पा० ३।३।१३, लट् । स० क० २।४।१५]

अनद्यतने लुट् ॥३॥ [पा० ३।३।१५, स० क० २।४।१२]

अविद्यमानाद्यतन भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थल्लुट् परो भवति । श्वः कर्ता । अन्यपदार्थः किम् ? अद्य श्वो वा गमिष्यति । कथं यावद् भुङ्क्ते ततो व्रजतीति ? वर्तमानसमीपस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । पदाद्वा वर्तमानता गम्यते, पदान्तराद्भविष्यता । लट् तर्हि कस्मान्न भवति ? ततः प्रभृति वर्तमानस्य विवक्षितत्वात् । भविष्यद्विवक्षायां तु यावच्छब्दप्रयोगो न स्यात् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युदिति वर्तमानस्यैव विवक्षितत्वात्, तत्समीपस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । पुराशब्दाद्वा भविष्यत्तावगमे तदा तस्य वर्तमानत्वात् । कदाकर्हिशब्दप्रयोगे तु स्वे स्वे विषये विवक्ष्यमाणे लकारत्रयं भवति । कदा भुङ्क्ते ? कदा भोक्ष्यते ? कदा भोक्ता ? कर्हि भुङ्क्ते ? कर्हि भोक्ष्यते ? कर्हि भोक्ता ? लिङादयोऽपि भवन्ति । कदा बुभुजे ? कदा भुक्तवान् ? तथा किवृत्तप्रयोगे लिप्सायां गम्यमानायाम् । को भवतां भिक्षां ददाति ? को भवतां भिक्षां दास्यति ? को भवतां भिक्षां दाता ? तथा लिप्स्यमानसिद्धावपि विवक्षितायाम् । यो भवतां भिक्षां ददाति स स्वर्गलोकं याति । यो भवतां भिक्षां दास्यति स स्वर्गलोकं यास्यति । यो भवतां भिक्षां दाता स स्वर्गलोकं याता । यो भवतां भिक्षामदात् स स्वर्गलोकमगमत् ।

तथा । उपाध्यायश्चेदागच्छत्यथ त्वं छन्दोऽधीष्व । उपाध्यायश्चेदागमिष्यत्यथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायश्चेदागन्ता अथ त्वं मीमांसामधीष्वेति । तथा, ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्वेति । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेदथ त्वं छन्दोऽधीष्वेत्याशंसायां लिङ् अस्त्येव । तस्मादूर्ध्वमौहूर्तिकादन्यत्रापि भवितव्यमेव लिङा । उपाध्यायश्चेदागच्छेदथ त्वं छन्दोऽधीष्वेति ।

[यावत्पुराणिपातयोर्लट् । विभाषा कदाकह्योः (कदाकह्योर्वा-स०) । किंवृत्ते लिप्तायाम् । लिप्स्यमानसिद्धौ च । लोट्थलक्षणे च । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । पा० ३।३।४-९, स० क० २।४।४-९]

माङि लुङ् ॥४॥ [पा० ३।३।१७५, स० क० २।४।१०]

माङि प्रयुज्यमाने भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थल्लुङ् भवति । मा कार्षीत् । डकारः किम् ? मा करोतु । मा करिष्यति ।

[कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचिदाहुः । अङिदपरो माशब्दो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः । काशिका]

स्मपरे लङ् च ॥५॥ [स० क० २।४।११]

स्मोत्तरे माङि प्रयुज्यमाने लङ् भवति, लुङ् च । मा स्म करोत् । मा स्म कार्षीत् ।

[स्मोत्तरे लङ् च । पा० ३।३।१७६]

तुमुन् भावे क्रियायां तदर्थायाम् ॥६॥

भविष्यदर्थे वर्तमानात् क्रियार्थाद् भावे तुमुन् भवति क्रियायां तदर्थायां प्रतीयमानायाम् । पक्तुं व्रजति । भाव इति किम् ? पक्ष्यामीति व्रजति । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः । तदर्थायामिति किम् ? गमिष्यतस्ते भविष्यत्यन्नं भोजनाय । तुमुनो नकारः स्वरार्थः, उकार उच्चारणार्थः । कथं कारको

व्रजति? पूर्वेणं ण्वुला सिद्धम् । तृजादयोऽपि तर्हि प्राप्नुवन्ति? न, तैस्तादर्थ्यनिवगमात् । न हि कर्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीति तादर्थ्यं गम्यते । ण्वुलपि तर्हि न प्राप्नोति, न हि कारको व्रजतीति तादर्थ्यं गम्यते । अथ प्रकरणात् तादर्थ्यं गम्येत? तृजादिष्वपि समानम् । तस्मान्नैव तादर्थ्ये ण्वुलादयः सम्भवन्ति, प्रकरणात् तादर्थ्यं गम्यते । तथापि बहुलाधिकाराण् ण्वुल् भविष्यति, तृजादयो न भविष्यन्ति । पाकाय व्रजति, पक्तये व्रजति, पचनाय व्रजतीत्येवमादि घञाद्यन्तात् तादर्थ्यं चतुर्थ्या सिद्धम् । गोदायो व्रजतीति कविषयेऽपि बहुलवचनादण् भविष्यति । अन्यत्रापि तर्हि प्राप्नोति? बहुलाधिकारादन्यत्र न भविष्यति ।

[तुमुन्-ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । भाववचनाश्च । अण् कर्मणि च । पा० ३।३।१०-१२, क्रियायां च क्रियार्थायाम् । ण्वुल् च । कर्मणि चाण् । तुमुन् भावे । भाववचनाश्च । स० क० २।४।१७-२१]

घञ् कारके च ॥७॥

भावे कारके च क्रियार्थाद्बहुलं घञ् भवति । भावे । पाकः, त्यागः । कारकेऽपि संज्ञायां तावत् । पद्यतेऽनेनेति पादः । रुजतीति रोगः । विसृतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शो व्याधिविशेषः । सरति कालान्तरमिति सारः ; स्थिरोऽर्थः । सरन्त्यनेनेति सारो बलम् । अतीसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । प्रास्यत इति प्रासः । दीर्यन्त एभिरिति दाराः । जीर्यतेऽनेनेति जारः । असंज्ञायामपि दायो दत्तः । लाभो लब्धः ।

[पदरजविशस्पृशो घञ् । स्पृश उपताये । वा १ । सू स्थिरे । व्याधिमत्स्य-बलेष्विति वक्तव्यम् । भाष्यम् । भावे । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । पा० ३।३।१६-१९ । दारजारौ कर्तरि णिलुक् च । करणे च । ३।३।२०।४-५, संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् ३।३।१९।२, संज्ञाव्यभिचारार्थद्वकारः । काशिका । घञ् । पदिरजविशिभ्यः कर्तरि । स्पृशेरुपताये । दृजृभ्यां णिलुक्

च । सतः स्थिरव्याधिबलमत्स्येषु । अकर्तरि कारके च संज्ञायाम् । स० क० २।४।२२-२७]

संख्यातात् ॥८॥

संख्यायाः परिमितार्थाद् घञ् भवति । एकस्तण्डुलनिश्चायः । बहुलाधिकारादेको निश्चयः । एका तिलोच्छ्रितः ।

[परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । पा० ३।३।२०, घञानुक्रमणमजवविषये । ३।३।२०।२ । संख्यातात् परिमाणाख्यायाम् । स० क० २।४।२८]

इङः षिद्धा ॥९॥

इङो घञ् भवति, षिद्धा । उपेत्याधीयतेऽस्मादुपाध्यायः । उपाध्यायी, उपाध्याया ।

[इङश्च । इङश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीष् । पा० ३।३।२१, ०२१।१, इङश्च । अपादाने षिद्धा । स० क० २।४।२९-३०]

शृ वायुवर्णनिवृतेषु ॥१०॥ [३।३।२१।२]

शृ इत्येतस्माद् घञ् भवति वाय्वादिष्वर्थेषु । शारो वायुः । शारो वर्णः । नीशार आवरणम् । एतेष्विति किम् ? शरः ।

[शृणातेर्वायुवर्णनिवृतावरणेषु । स० क० २।४।३१, निशीर्यते शीताद्युपद्रवो येन तत् नीशारो निवृतम् । ... निवृता द्यूतोपकरणमिति कश्चित्, नियमेन कृता इत्यन्वयात् । शारैरिव क्रीडितम् । हेमचन्द्रः ५।३।२० बृहद्भक्तिः]

प्रादिभ्यो रुवः ॥११॥

प्रादिभ्यः पराद् रौतेर्घञ् भवति । संरावः । प्रादिभ्य इति किम् ? रवः । कथं रावः ? बहुलाधिकारात् ।

[उपसर्गे रुवः । पा० ३।३।२२, स० क० २।४।३३]

समो युद्बुदुवः ॥१२॥

समः परेभ्यो यौत्यादिभ्यो घञ् भवति । संयावः, सन्दावः, सन्दावः । सम इति किम् ? यवः, द्रवः, दवः । कथं यावो द्रावो दाव इति ? संपूर्वेभ्यो घञ् एवेति नियमादप्यपि वानित्यत्वात् ।

[समि युद्धुवः । पा० ३।३।२३, स० २।४।३५, अनुपसर्गाद्वा । स० २।४।३६]

वेः क्षुश्रुवः ॥१३॥

विपूर्वात् क्षौतेः शृणोतेश्च घञ् भवति । विक्षावः, विश्वावः ।
वेरिति किम् ? क्षवः श्रवः ।

[वौ क्षुश्रुवः । पा० ३।३।२५, स० क० २।४।३४]

श्रिभुवोऽप्रादेः ॥१४॥

श्रयतेर्भवतेश्च प्रादिरहिताद् घञ् भवति । श्रावः, भावः । अप्रादे-
रिति किम् ? प्रश्रयः, प्रभवः । कथं प्रभावः, विभावः, अनुभावः
इति ? बहुलाधिकारात् । प्रकृष्टो वा भावः प्रभावः, विगतो वा भावो
विभावः, अनुगतो वा भावोऽनुभावः ।

[श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । पा० ३।३।२४, प्रवृद्धो भावः प्रभावः । भाष्यम्
१।४।६०, प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासो भविष्यति । काशिका । श्रियः । व्यनुप्रेषु
च भुवः । स० क० २।४।४३, ३७]

नियः ॥१५॥

नयतेः प्रादिरहिताद् घञ् भवति । नायः । अप्रादिरित्येव ।
प्रणयः । कथं नयः ? न्यायो नये [१।३।२८] इति निपातनात् ।

अवोदः ॥१६॥

अव उदित्यवंपूर्वान् नियो घञ् भवति । अवनायः, उन्नायः ।
कथमुन्नयः ? बहुलाधिकारात् । उद्गतो वा नय उन्नयः ।

[अवोदोर्नियः । पा० ३।३।२६, उदि च नियः । अवे । स० क० २।४।३८-३९]

परिदूते ॥१७॥

परिपूर्वान् नयतेर्दूतविषये घञ् भवति । परिणायेन शारीन्
हन्ति । द्यूत इति किम् ? परिणयः ।

[परिन्योर्नोणो द्यूताभ्रेषयोः । पा० ३।३।३७, परौ द्यूते । स० क० २।४।४०]

प्रात् स्रुस्तुवः ॥१८॥

प्रपूर्वेभ्यः स्रवत्यादिभ्यो घञ् भवति । प्रस्तावः, प्रद्रावः,
प्रस्तावः । प्रादिति किम् ? स्रवः, द्रवः । कथं स्तावः ? बहुलाधि-
कारात् ।

[प्रे द्रुस्तुस्तुवः । पा० ३।३।२७, प्रे द्रुस्तुभ्याम् । स्रुवोऽनुपसर्गाच्च । स० क०
२।४।४१-४२, अप्रादेर्वा नोस्तुवः । स० सा० ३।२७८]

निरभेः पूलवः ॥१९॥

निरभिपूर्वाभ्यां पूलूभ्यां घञ् भवति । निष्पावः, अभिलावः ।

[निरभ्योः पूलवोः । पा० ३।३।२८, निरभ्योः पूलूभ्याम् । स० क० २।४।४५]

न्युदो गुः ॥२०॥

नेरुदश्च पराद् गिरतेर्घञ् भवति । निगारः, उद्गारः । न्युद इति
किम् ? गरः ।

[उन्म्योर्गः । पा० ३।३।२९, स० क० २।४।४६, गु निगरणे गृशब्दे
द्वयोरपि ग्रहणमिति जयादित्यः । गिरतेरेवायं प्रत्यय इति कातन्त्रचन्द्रवृत्तिकारौ ।
गोयीचन्द्रः ३।२६४]

कृ धान्ये ॥२१॥ [पा० ३।३।३०, किरौ । स० क० २।४।४७]

किरतेर्धान्यविषये घञ् भवति । उत्कारो धान्यस्य । धान्य इति
किम् ? पुष्पोत्करः ।

नीवाराः ॥२२॥

नीवारा इति निपात्यते धान्येऽभिधेये ।

[नौ वृ धान्ये । पा० ३।३।४८, नौ वृजः । स० क० २।४।४८]

यज्ञे संस्तावः ॥२३॥

संस्ताव इति निपात्यते यज्ञविषये । संस्तवोऽज्यः ।

[यज्ञे समि स्तुवः । पा० ३।३।३१, स० क० ३।४।४९]

प्रस्त्रोऽज्यत्र ॥२४॥

यज्ञादन्यत्र प्रपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् भवति । प्रस्तारः । यज्ञे तु वर्हिः*
प्रस्तारः ।

[प्रे स्त्रोऽयज्ञे । पा० ३।३।३२, प्रे स्त्रोऽन्यत्र । स० क० २।४।५०]

प्रथने वेरशब्दे ॥२५॥

प्रथनेऽभिधये विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् भवति शब्दादन्यत्र । पठस्य
विस्तारः । अशब्द इति किम् ? वाक्यविस्तरः ।

[प्रथने वावशब्दे । पा० ३।३।३३, स० क० २।४।५१]

छन्दोनाम्नि ॥२६॥

छन्दोनामविषये स्तृणातेर्घञ् भवति । प्रस्तारपङ्क्तिः, विष्टार-
पङ्क्तिः, आस्तारपङ्क्तिश्छन्दः ।

[छन्दोनाम्नि च । पा० ३।३।३४, स० क० २।४।५२]

आस्तारपङ्क्तिरादितः प्रस्तारपङ्क्तिरन्ततः ।

संस्तारपङ्क्तिर्मध्यतो विष्टारपङ्क्तिर्वाह्यतः ॥ ऋ० प्रा० १६।४०]

अवात् त्रश्च ॥२७॥

अवपूर्वात् तरतेः स्तृणातेश्च घञ् भवति । अवतारः, अवस्तारः ।
बहुलाधिकारादवतरः ।

[अवे तृस्त्रोर्घञ् । पा० ३।३।३२०, अवे च । ओ वा । स० क० २।४।
५३-५४]

न्यायो नये ॥२८॥

न्याय इति निपात्यते नयेऽर्थे । न्ययोऽन्यः ।

[परिन्योर्नोङो दूयताभ्रेवयोः । पा० ३।३।३७, इणो नावभ्रेवे । स० क०
२।४।५५]

पर्यायः क्रमे ॥२९॥

पर्याय इति निपात्यते क्रमेऽर्थे । पर्ययोऽन्यः ।

[परावनुपात्यय इणः । पा० ३।३।३८, परावनुपात्यये । स० २।४।५६]

* वर्हिःप्रस्तारः—L. from MSS.

व्युपाच्छीडः ॥३०॥

विपूर्वादुपपूर्वाच्च शीडः क्रमे घञ् भवति । तव राजविशायः,
मम राजोपशायः । क्रम इत्येव । विशयः* । उपशयः ।

[व्युपयोः शोतेः पर्याये । पा० ३।३।३९, व्युपयोः शीडः । स० क०
२।४।५७]

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये ॥३१॥

हस्तप्राप्यविषयाच्चिनोतेरस्तेये घञ् भवति । पुष्पप्रचायः ।
हस्तप्राप्य इति किम् ? वृक्षाग्रे पुष्पप्रचयः । अस्तेय इति किम् ?
पुष्पप्रचयं हस्तेन करोति चौरः ।

[हस्तादाने चेरस्तेये । पा० ३।३।४०, हस्तादानग्रहणेन प्रत्यासत्तिरा-
देयस्य लक्ष्यते । काशिका । प्रत्यासत्तौ चेरस्तेये । स० क० २।४।५८]

चितिराशिवसदेहेषु चः कः ॥३२॥

चित्यादिष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् भवति, चकारस्य च ककारः । आकाय-
मग्निं चिन्वीत । गोमयनिकायः । ब्राह्मणनिकायः । कायः शरीरम् ।

[निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेशे चः । पा० ३।३।४१, शरीरनिवासयोः
कश्चादेः । चितौ च । राशौ वा । स० क० २।४।५९-६१]

सङ्घेऽनुत्तराधरे ॥३३॥

प्राणिसमूहे चोत्तराधरवर्जिते चिनोतेर्घञ् भवति, चकारस्य च
ककारः । वैयाकरणनिकायः । अनुत्तराधर इति किम् ? सूकरनिचयः ।

[सङ्घे चानोत्तराधरे । पा० ३।३।४२, स० क० २।४।६२]

उदः श्रियुपूदुवः ॥३४॥

उत्पूर्वेभ्यः श्रयत्यादिभ्यो घञ् भवति । उच्छ्रायः, उद्यावः,

* विशयः not found in Liebig.

† This च shows the influence of P's rule on the Vṛttikāra.

उत्पावः ? उद्वावः । उद इति किम् ? प्रश्नयः । कथं समुच्छ्रयः ?
बहुलाधिकारात् ।

[उदि श्रयतिषीतिपूदुवः । पा० ३।३।४९, उदि वा । उदियुपूदुवः ।
स० क० २।४।४४, ६३]

आक्रोशे न्यवाइ ग्रहः ॥३५॥

आक्रोशे गम्यमाने निपूर्वादिवपूर्वाच्च ग्रहो घञ् भवति । निग्राहस्ते
वृषल भूयात् । अवग्राहस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ?
निग्रहः, अवग्रहः ।

[आक्रोशोऽन्योऽग्रहः । पा० ३।३।४५, न्यवयोराक्रोशे । स० क० २।४।६५]

समो मुष्टौ ॥३६॥

सम्पूर्वाद् ग्रहो मुष्टावर्थे घञ् भवति । संग्राहो मल्लस्य । मुष्टाविति
किम् ? संग्रहः ।

[समि मुष्टौ । पा० ३।३।३६, स० क० २।४।६६]

परैर्यज्ञे ॥३७॥

परिपूर्वाद् ग्रहो यज्ञविषये घञ् भवति । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञ
इति किम् ? परिग्रहः ।

[परौ यज्ञे । पा० ३।३।४७, स० क० २।४।६७]

ग्राह्णिप्तायाम् ॥३८॥

प्रपूर्वाद् ग्रहो लिप्तायां गम्यमानायां घञ् भवति । पात्रप्रग्राहेण
चरति भिक्षुः पिण्डपाताथी । लिप्तायामिति किम् ? प्रग्रहः ।

[प्रे लिप्तायाम् । पा० ३।३।४६, स० क० २।४।६८]

वा वणिजाम् ॥३९॥ [स० क० २।४।६९]

वणिक्सम्बन्धिन्यभिधेये प्रपूर्वाद् ग्रहो घञ् वा भवति । तुलाप्रग्राहेण
चरति वणिक्, तुलाप्रग्रहेण चरति वणिक् ।

[प्रे वणिजाम् । पा० ३।३।५२]

रश्मौ ॥४०॥

प्रपूर्वाद् ग्रहो रश्मावभिधेये घञ् वा भवति । प्रग्राहः, प्रग्रहः ।

[रश्मौ च । पा० ३।३।५३, स० क० २।४।७०]

अवाइ वर्षविवन्धे ॥४१॥

अवात् पराद् ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे वा घञ् भवति । अवग्राहो वृष्टेः,
अवग्रहो वा ।

[अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । पा० ३।३।५१, अवे वर्षप्रतिबन्धे । स० क०
२।४।७१]

आङ्गो रुल्लोः ॥४२॥

आङ्पूर्वाद् रौतेः प्लवतेश्च वा घञ् भवति । आरावः, आप्लावः ।
आरवः, आप्लवः ।

[विभाषाङ्गि रुल्लवोः । पा० ३।३।५०, आङ्गि रुल्लुभ्याम् । स० २।४।७२]

वृञ् आच्छादे ॥४३॥

वृणोतेराच्छादेऽर्थे वा घञ् भवति । प्रावारः, प्रावरः ।

[वृणोतेराच्छादने । पा० ३।३।५४, स० क० २।४।७४]

परैर्भुवोऽवज्ञाने ॥४४॥

परिपूर्वाद् भवतेरवज्ञानेऽर्थे वर्तमानाद्वा घञ् भवति । परिभावः,
परिभवः । अवज्ञान इति किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ।

[परौ भुवोऽवज्ञाने । पा० ३।३।५५, स० क० २।४।७३]

एरच् ॥४५॥ [पा० ३।३।५६, स० क० २।४।७७]

इवर्णान्तात् क्रियार्थादज् भवति । चयः, जयः । भयम् । चकार-
*स्थाथघञ् क्ताजबित्रस्यान्त इति चिह्नार्थः ।

[अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम् । ३।३।५६।१]

* This is a rule from Chap. VIII of Candra's grammar and
corresponds to P's थायघञ् क्ताजबित्रकाणाम् vi. 2. 144.

स्थास्नापाव्यधिहनिधुधः कः ॥४६॥

स्थादिभ्यो भावे कारके च को भवति । आखूत्यो वर्तते । प्रतिष्ठन्ते-
ऽस्मिन्निति प्रस्थः । प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्तः । प्रपिबन्त्यस्यामिति
प्रपा । आविध्यतेऽनन्त्याविधः । विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्नः* । निघ्नः,
उपघ्नः, स्तम्बघ्नः । *आयुध्यन्तेऽनन्त्यायुधम् ।

[घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनिधुधर्थम् । ३।३।५८।४, स्थास्नापा-
व्यधिहनिधुधादिभ्यः कः । स० क० २।४।७६]

ऋदोरप् ॥४७॥ [पा० ३।३।५७, स० क० २।४।७९]

ऋकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्चाव् भवति । करः, धरः । भवः, पवः ।
दकारोऽसन्देहार्थः ।

[यदि तादपि परस्तपर ऋदोरप् [३।३।५७] इतोहं स्यात् यवः स्तवः,
लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः । कस्तर्हि ? दकारः । किं दकारे
प्रयोजनम् ? अथ किं तकारे ? यद्यसन्देहार्थस्तकारो दकारोऽपि ; अथ मुख-
मुखायस्तकारो दकारोऽपि । महाभाष्यम् १।१।१]

गृहवृद्धनिश्चिगमवशरणः ॥४८॥

ग्रहादिभ्योऽव् भवति । ग्रहः ; कपिरिकादीनाम् [६।३।४६]
इति रेफस्य लत्वम् ; ग्लहः । वरः, दरः, निश्चयः, गमः, वशः, रणः ।

[गृहवृद्धनिश्चिगमवश्च । पा० ३।३।५८, वशिरण्योश्चोपसंख्यानम् । ३।३।५८।
३, वृद्धवशिनश्चिरणगमिग्रहः । स० क० २।४।८०]

*विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः । महाभाष्यम् । विहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्नः ।
काशिका । विहन्यतेऽनेनेति विघ्नः । दुर्गवृत्तिः । विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्नः ।
हृदयहारिणी । In view of the fact that Adhikarapa is finished
and we are now dealing with Karaṇa, I am inclined to think
विहन्यतेऽनेनेति विघ्नः is the correct reading here.

*आयुध्यन्ते तेनायुधम् । महाभाष्यम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधम् । काशिका,
दुर्गवृत्तिः, हृदयहारिणी । The correct reading in the Vṛtti would
appear to be आयुध्यते and not आयुध्यन्ते.

प्रादिभ्योऽद् ॥४९॥

प्रादिपूर्वादोऽव् भवति । प्रघसः । प्रादिभ्य इति किम् ? घासः ।

[उपसर्गेऽद् । पा० ३।३।५९, अदेहपसर्गे । स० क० २।४।८२]

नेर्ण च ॥५०॥

निपूर्वादो णो भवति, अप् च । न्यादः, निघसः ।

[नौ ण च । पा० ३।३।६०, स० क० २।४।८३]

व्यधजपोऽप्रादेः ॥५१॥

व्यधो जपश्च प्रादिरहितादव् भवति । व्यधः, जपः । अप्रादेरिति
किम् ? आव्याधः, उपजापः ।

[व्यधजपोरनुपसर्गे । पा० ३।३।६१, व्यधजपिभ्यामनुपसर्गे । स० क०
२।४।८४]

स्वनहसो वा ॥५२॥

स्वनो हसश्चाव् भवति वा । स्वनः, स्वानः । हसः, हासः ।
अप्रादेरित्येव । प्रस्वान, प्रहासः ।

[स्वनहसोर्वा । पा० ३।३।६२, स्वनहसिभ्यां वा । स० क० २।४।८३]

यमः संव्युपाच्च ॥५३॥

यमः समादिपूर्वादप्रादेश्चाव् भवति वा । संयमः, संयामः ।
वियमः, वियामः । उपयमः, उपयामः । यमः, यामः ।

[यमः समुपनिविषु च । पा० ३।३।६३, स० क० २।४।८५]

नेः ॥५४॥

निपूर्वाद् यमोऽव् भवति वा । नियमः, नियामः । योगविभाग
उत्तरार्थः ।

[यमः समुपनिविषु च । पा० ३।३।६३, स० क० २।४।८५]

गदनदपठस्वनः ॥५५॥

गदादिभ्यो निपूर्वेभ्योऽब् वा भवति । निगदः, निगादः । निनदः,
निनादः । निपठः, निपाठः । निस्वनः, निस्वानः ।

[नौ गदनदपठस्वनः । पा० ३।३।६४, नौ गदनदपठस्वनिभ्यः । स० क० २।४।८६]

क्वणो वीणायाश्च ॥५६॥

क्वणतेर्निपूर्वादप्रादेर्वीणासम्बन्धिनश्चाब् वा भवति । निक्वणः,
निक्वाणः । प्रक्वणो वीणायाः, प्रक्वाणः । क्वणः, क्वाणः ।

[क्वणो वीणायां च । पा० ३।३।६५, क्वणोऽनुपसर्गाच्च । उपसर्गे च
वीणायाः । स० क० २।४।८७-८८]

पणः परिमाणे ॥५७॥

पणतेः परिमाणेऽब् भवति । पणः । परिमाण इति किम् ? पाणः ।

[नित्यं पणः परिमाणे । पा० ३।३।६६, स० क० २।४।८९]

मदोऽप्रादेः ॥५८॥

मदोऽप्रादेरब् भवति । मदः । अप्रादेरिति किम् ? प्रमादः ।

[मदोऽनुपसर्गे । पा० ३।३।६७, स० क० २।४।९०—०पसर्गात्]

प्रसंभ्यां हर्षे ॥५९॥

प्रपूर्वात् संपूर्वाच्च मदो हर्षेऽब् भवति । प्रमदः कन्यानाम् । सम्मदः
कोकिलानाम् ।

[प्रमदमम्मदौ हर्षे । पा० ३।३।६८, प्रसमोहर्षे । स० क० २।४।९१]

समुद्गमजः पशुषु ॥६०॥

संपूर्वादुत्पूर्वाच्चाजः पशुविषयेऽब् भवति । समजः पशूनाम् । समूह
इत्यर्थः । उदजः पशूनाम् । प्ररणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् ? समाजो
ब्राह्मणानाम् । उदाजः शकुनीनाम् ।

[समुदोरजः पशुषु । पा० ३।३।६९, स० क० २।४।९२]

प्रजने सतेः ॥६१॥ [पा० ३।३।७१, स० क० २।४।९३]

प्रथमगर्भग्रहणे सतरब् भवति । गवामुपसरः । उपसारोऽन्यः ।

हवः ॥६२॥

ह्वयतेरपि हव इति निपात्यते । हवः, निहवः, अभिहवः, उपहवः,
विहवः, आहवः ।

[ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु । आडि युद्धे । पा० ३।३।७२-७३,
न्यभ्युपविषु ह्वः सम्प्रसारणं च । आडि युद्धे । स० क० २।४।९४-९५]

निपानमाहावः ॥६३॥ [पा० ३।३।७४]

आहाव इति निपात्यते निपानं चेत् । आह्वायोऽन्यः ।

[निपाने वृद्धिश्च । स० क० २।४।९६]

वधो घातः ॥६४॥

वध इति निपात्यते हनो भावे, घात इति च ।

[हनश्च वधः । पा० ३।३।७६, हनो वा वध च । स० क० २।४।९९ म]

मूर्तौ घनः ॥६५॥ [पा० ३।३।७७]

घन इति निपात्यते मूर्तिश्चेत् । घातोऽन्यः । अन्तर्घणो नाम वाहीकेषु*
देशविशेषस्तत्र पूर्वपदाद् [६।४।१०२] इति णत्वमस्त्येव । तथा प्रघण
इति गृहकदेशस्य संज्ञायामस्त्येव ।

[अन्तर्घर्णो देशः । पा० ३।३।७८, अन्ये णकारं पठन्ति—अन्तर्घर्णो देश
इति । तदपि ग्राह्यमेव । काशिका । मूर्तिनिकरमेघेषु घनः । अन्तर्घर्णोऽन्तर्घ-
णश्च देशः । स० क० २।४।९९-१००]

गृहांशे प्रघाणः ॥६६॥

अगारैकदेशे प्रघाण इति निपात्यत ।^१ यस्योपरि काष्ठानि हन्यन्ते
उद्गतो घन इत्युद्घनः । अपघन इति पाणिपादस्याभिधानम्, अपपूर्वेण

* Kāśikā has वाहीकेषु but Durga, Dandanātha, Goyl and others have वाह्लीकेषु.

घनेन सिद्धम् । एवमयोघनः, विघनः । द्रुघण इति संज्ञायां णत्वम् ।
स्तम्बघन इति स्तम्बपूर्वेण घनेन सिद्धम् ।

[अगारकदेशे प्रघणः* प्रघाणश्च । उद्घनोऽत्याधानम् । अपघनोऽङ्गम् ।
करणेऽयोविद्रुपु । स्तम्बे क च । पा० ३।३।७९-८३, प्रघणः प्रघाणश्चागारक-
देशे । अपघनोऽघनावङ्गात्याधानयोः । विघनायोघनौ करणे । द्रुघनद्रुघणौ ।
स्तम्बे क च । स० क० २।४।१०१-५]

परियोडघनिधाः ॥६७॥

परिघः, उद्घः, निघ इति हनो निपात्यन्ते । सङ्घेऽनुत्तराधारे
[१।३।३३] इति सङ्घः ।

[परो घः । सङ्घोऽघौ गणप्रशंसयोः । निघो निमित्तम् । पा० ३।३।८४,
८६-८७ । परो ङित् । समुदोर्गणप्रशंसयोः । नौ निमित्ते । स० क० २।४।
१०७-१०९]

ङित् क्तिः ॥६८॥ [पा० ३।३।८८, स० क० २।४।११०]

ङित् क्रियार्थात् क्तिः परो भवति । कृत्रिमम्, पक्त्रिमम् ।

द्वितोऽथुच् ॥६९॥ [पा० ३।३।८९, स० क० २।४।१११]

द्वितोऽथुज् भवति । वेपथुः, क्षवथुः, श्वयथुः ।

विछरक्षो नङ् ॥७०॥

आभ्यां नङ् भवति । विहनः, रक्षणः । कथं याच्ञादयः ? टु याचु
याच्ञायाम् [धातुपा० १।५९१], शीङ् स्वप्ने [धातुपा० २।५१],
प्रश्नाख्यानयोरिञ् च [१।३।९२], यज्ञे संस्तावः [१।३।२३],
०यत्नकथोपयोगपु० [१।४।७८] इति निपातनात् ।

[यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । स्वपो नन् । पा० ३।३।९०-९१, यजि-
यतिप्रच्छरक्षिभ्यो नः । विच्छेर्नङ् । स्वपो नन् । स० क० २।४।११२-११४]

प्रादिभ्यो दाधः क्तिः ॥७१॥

प्रादिपूर्वाभ्यां दाधाभ्यां किर्भवति । आदिः, निधिः । कथमन्तर्धिः ?
तिरोऽन्तर्धौ [२।२।३३] इति निपातनात् ।

[उपसर्गे घोः क्तिः । पा० ३।३।९२, आङि दः क्तिः । उपसर्गे घः । स०
क० २।४।११५-११६]

व्याप्यादाधारे ॥७२॥

व्याप्यपूर्वाभ्यां दाधाभ्यामाधारे किर्भवति । वालधिः, इषुधिः ।

[कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३।३।९३, कर्मण्यधिकरणे । स० क० २।४।११७]

अभिविधाविनुण् ॥७३॥ [स० क० २।४।११८]

अभिव्याप्तौ भाव इनुण् भवति । सांकटिनं वर्तते । सांराविणम् ।

[अभिविधौ भाव इनुण् । पा० ३।३।४४]

स्त्रियां क्तिन् ॥७४॥ [पा० ३।३।९४, स० क० २।४।११९]

स्त्रीलिङ्गे भावे कारके च क्तिन् भवति । कृतिः, इष्टिः ।

अतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयः ॥७५॥ [०च । पा० ३।३।९७]

एते शब्दा अन्तोदात्ताः* साधवो भवन्ति । अवतेरुतिः । यौतेर्यूतिः ।

जवतेरूतिः । सिनोतेः सुनोतेर्वा सातिः । हिनोतेर्हेतिः । कीर्तयतेः कीर्तिः ।

[अतियूतिजूतिसातिहेतिज्ञप्तिर्कीर्तयश्च । स० क० २।४।१२३]

व्यतिहारे णच् ॥७६॥

क्रियाव्यतिहारे स्त्रियां णज् भवति । व्यवहासी, व्यवचर्ची ।

[कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । पा० ३।३।४३, क्रियाव्यतिहारेऽनीहोक्ष्यादिभ्यो
णच् । स० क० २।४।१५४]

नाम्नि क्तिच् ॥७७॥

संज्ञायां क्तिज् भवति । तन्तिः, रन्तिः, वन्तिः, भूतिः ।

[क्तिचक्षुः च संज्ञायाम् । पा० ३।३।१७४, क्तिचक्षुः संज्ञायाम् ।
स० २।४।२८४ । Candra does not mention आशिषः]

* In P. there is the anuvṛtti of उदात्तः from the preceding rule.

समजमनविदसुशीभृजिणो भावे क्यप् ॥७८॥

समजादिभ्यः संज्ञायां भावे क्यब् भवति । समज्या, मन्या, विद्या, सुत्या, शय्या, भृत्या, इत्या । आसुतिः, भृतिः, समितिरित्यपि भवति, बहुलाधिकारात् । भाव इति किम् ? भार्या । नाम्नीत्येव । संवित्तिः ।

[संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदपुञ् शोड्भृजिणः । पा० ३।३।१९, षुड्शोड्मनिविचरिभ्यः संज्ञायाम् । अजेः समि । भृजो वा । स० क० २।४।१२६-१२७, ९]

नेः सत्पतः ॥७९॥

निपूर्वाभ्यां सदिपतिभ्यां क्यब् भवति । निषद्या, निपत्या ।

[सदिपतिभ्यां नौ । स० क० २।४।१२८]

कृत्रजयजः ॥८०॥

कृत्रादिभ्यः क्यब् भवति । कृत्या, व्रज्या, इज्या ।

[व्रजयजोभवि क्यप् । कृत्राः श च । इच्छा । पा० ३।३।१८, १००-१, व्रजियज्यास्यदीर्घः क्यप् । कृत्राः श च । स० क० २।४।१२५, १३०]

मृगयाटाट्ये ॥८१॥

एतो शब्दौ भावे निपात्येते । मृगयतेर्मृगया, अटाट्यतेरटाट्या । कथमिच्छा, क्रियेति ? ० इच्छायाम् [१।१।२२] ० क्रियायाम् [१।३।६] इति निपातनात् ।

[इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानां निपातनं कर्तव्यम् । जागर्तरेकारो वा । पा० ३।३।१०१ भाष्यम् । इच्छामृगये च । अटाट्याट्या । स० क० २।४।१३१, १३३]

परेः सूचरो यः ॥८२॥

[परो सूचरिभ्यां यः । स० क० २।४।१३२]

परिपूर्वाभ्यां सूचरिभ्यां स्त्रियां यो भवति । परिसर्या, परिचर्या ।

जागुः ॥८३॥ [स० क० २।४।१३४]

जागर्तयो भवति । जागर्या ।

अः सनाद्यन्ताच्च ॥८४॥

जागर्तेः सनाद्यन्ताच्च परोऽकारो* भवति । जागरा । चिकीर्षा, जिहीर्षा, पुत्रीया । अटाट्यतेरटाटा । कण्डूतिरिति बहुलाधिकारात् ।

[अ प्रत्ययात् । पा० ३।३।१०२, अ प्रत्ययाच्च । स० २।४।१३५ । Amara does not take cognisance of कण्डूति. "कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया ।" Jumara says: कण्डूतिरित्येके । Sam. iii. 358, स० २।४।२८४]

गुरोर्हलः ॥८५॥ [स० क० २।४।१३६]

गुरुमतो हलन्तादः परो भवति । ईहा, ईक्षा । कथमाप्तिः, राद्विरिति ? बहुलाधिकारात् ।

[गुरोश्च हलः । पा० ३।३।१०३, स्त्रियां क्तिनावादिभ्यश्च । ३।३।१४।१, न राध्यञ्ज्यापिदीपिचायिल्लसिध्वस्यादेर्निष्ठायाभिनटः । स० क० २।४।१३७]

भिदादिषितोऽङ् ॥८६॥

भिदादिभ्यः षितश्च स्त्रियामङ् भवति । भिदा । छिदा । विदा । क्षिपा । गुहा । मेधा । सेधा । गोधा । तारा । हारा । कारा । आरा । धारा । रेखा । लेखा । ऊहा । चूडा । पीडा । वपा । वसा । रुजा । मृजा । भित्तिरित्यादिषु क्तिनपि भवति बहुलाधिकारात् । पितः खल्वपि । जृष्, जरा । डुपचष्, पचा । क्षिप् हिंसायाम् । [धातुपा० १।२७], क्षिया । घटादयः पितः [धातुपा० १।५२२] । घटा । कप कृपायामिति वचनात् [धातुपा० १।५१९] कृपा । पक्तिरिति बहुलाधिकारात् ।

[षिद्भिदादिभ्योऽङ् । पा० ३।३।१०४, भिदा विदारणे । छिदा द्विधीकरणे । आरा शस्त्रग्राम् । धारा प्रपाते । गुहा गिर्योषधयोः । ३।३।१०४।१-५, षितोऽङ् । क्रमेः सम्प्रसारणं च । याचितृषिभ्यां नुट् च । भिदिच्छिदिबिदिदधिरुजिमृजि-क्षिपिचुरिपृच्छिभ्योऽसंज्ञायाम् । गुहितुलिवसिबपिषिपिभ्यः संज्ञायाम् । रिखि-

* परो अकारो—Liebich.

लिखिशुभिसिधिमिधिशुभिम्यो गुणश्च । ऋकृद्भृतृभ्यो वृद्धिश्च । स० क० २।४। १३८-१४४]

आतोऽन्तःप्रादिभ्यः ॥८७॥

आकारान्तादन्तःप्रादिपूर्वात् स्त्रियामङ् भवति । अन्तर्धा । सन्धा, संस्था, उपदा, उपधा । कथं श्रद्धा ? प्रज्ञाश्रद्धा० [४।२।१०५] इति निपातनात् । अन्तःप्रादिभ्य इति किम् ? स्थितिः । कथमवस्थितिः, संस्थितिः, संगीतिः, प्रपीतिरिति ? बहुलाधिकारात् ।

[आतश्चोपसर्गे । पा० ३।३।१०६, स० क० २।४।१४६, श्रदन्तरोरुपसर्गवृत्तिः । काशिका । अच्छ श्रदन्तरित्येतानाचार्यः शाकटायनः । उपसर्गान् क्रियायोगान्मेने ते तु त्रयोऽधिकाः ॥ बृहद्देवता २।९५ । अच्छब्दस्थोपसंख्यानम् । १।४।५८।५]

कुम्बिचर्चिभ्याम् ॥८८।

एताभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यामङ् भवति । कुम्बा, चर्चा । पूजायां स्वतेः [४।४।५४] इति निपातनात् पूजा, ०कथोपयोगेषु ० [१।४।७८] इति कथा, स्मृ चिन्तायाम् [धातुपा० १।२६५] इति चिन्ता ।

[चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । पा० ३।३।१०५, भूषिभीषिचिन्तिपूजिकथिकम्पिचर्चिस्पृहितोलिदोलिभ्यश्च । स० क० २।४।१४५]

णिश्रन्थग्रन्थविदासघट्टवन्दो युच् ॥८९॥

ण्यन्ताच्छ्रन्थादिभ्यश्च युज् भवति । कारणा, हारणा । श्रन्थना, ग्रन्थना, वेदना, उपासना, घट्टना, वन्दना ।

[ण्यसश्रन्थो युच् । पा० ३।३।१०७, युच्-प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् । ३।३।१०७।१, ण्यसश्रन्थघट्टवन्दविदिभ्यो युच् । स० २।४।१४८]

इपोऽनिच्छायाम् ॥९०॥

इषेरनिच्छायां युज् भवति । अन्वेपणा, पर्येषणा । अनिच्छाया-मिति किम् ? इष्टिः । परीष्टिरिति बहुलाधिकारात् ।

[इषेरनिच्छार्थस्य । परेवा । पा० ३।३।१०७।२-३, इषेरनिच्छायाम् । अधिपर्येवा । स० क० २।४।१४९-१५०]

ण्वुच् ॥९१॥

स्त्रीलिङ्गे भावे कारके च क्रियार्थाद्वहुलं ण्वुज् भवति । आसिका । शायिका । प्रवाहिका । उद्दालपुष्पभञ्जिका । भवतः शायिका । अर्हति भवान् इक्षुभक्षिकाम् । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । इक्षुभक्षिका म उदपादि ।

[पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । पा० ३।३।१११, स० क० २।४।१६२]

प्रश्नाख्यानयोरिञ् च ॥९२॥

प्रश्ने आख्याने च इङ् भवति, यथाप्राप्तं च । कां त्वं कारिमकार्षीः ? कां कारिकाम् ? कां कृतिम् ? कां क्रियाम् ? कां कृत्याम् ? सर्वां कारिमहमकार्षम् । सर्वां कारिकाम् । सर्वां कृतिम् । सर्वां क्रियाम् । सर्वां कृत्याम् । कथं वापिर्वासिरिति ? औणादिक इञ् [१।५६] । कथमाजिरातिः ? औणादिक इण् [१।५७] । पादस्याज्यातिगोपहते पदः [५।२।५८] इति लिङ्गाद्वा ।

[विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च । पा० ३।३।११०, प्रश्नाख्यानयोरिञ्च वा । स० क० २।४।१६१]

सम्पदादिभ्यः क्तिप् ॥९३॥ [पा० ३।३।१०८।९]

भावे कारके च सम्पदित्येवमादिभ्यः क्विब् भवति । सम्पत् । विपत् । प्रतिपत् । परिपत् । बहुलाधिकारात् सम्पत्तिरित्यादौ कितनपि भवति ।

[समादिषु पदिसदिविदिशासिश्चुनहिवृषिप्रुषिवृतिपतीणभृप्रभृतिभ्यः क्विप् । ऋधियुक्षुधितृषित्विषिरुचिचिमुदिमृदिगृत्रादिभ्यश्च । ह्रीभोलूभूकण्डूयि-कुञ्भिदिच्छिदिनुदिदृशिपुजिज्वरत्वरवस्त्रिबुमवनुशदादिभ्यो वा । स० क० २।४।१५१-१५३]

आक्रोशे नञोऽनिः ॥९४॥

आक्रोशे गम्यमाने नञ्पूर्वात् क्रियार्थादिनिर्भवति । अकरणिस्ते भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अकृतिस्तव षट्स्य । नञ् इति किम् ? मृतिस्ते वृषल भूयात् ।

[आक्रोशे नञ्प्रतिनिः । पा० ३।३।११२, स० क० २।४।१५५]

ग्लाहाज्यः ॥९५॥

ग्ला हा ज्या इत्येतेभ्योऽनिर्भवति । ग्लानिः, हानिः, ज्यानिः । कथं कृषिः किरिगिरिरिति* ? औणादिका एते ।

[ग्लाज्याहाभ्यो निः । ३।३।९५।४, इक्कृष्यादिभ्यः । ३।३।१०।८, ग्लाम्लाज्याहाभ्यः । स० क० २।४।१५६]

इकिश्तिपः स्वरूपे ॥९६॥ [स० क० २।४।१८१]

क्रियार्थस्य स्वरूपेऽभिधेये क्रियार्थात् पर इ-कि-श्तिपो भवन्ति । इन्धिः, युधिः, पचतिः । कथमकारः ककार इत्यादि ? कारशब्देन समासः, यथा एवङ्कारः, ओङ्कारः, चीत्कारः†, शीत्कारः, हृङ्कारः, वषट्कारः, स्वाहाकार इत्यादि । औणादिको रेफः [२।८८] । कथं मत्वर्थीयो मतुवर्थीय इति ? गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ।

[इक्श्तिपो धातुनिर्देशे । वर्णात् कारः । रादिफः । मत्वर्थाच्छः । ३।३।१०।२-५, इकिश्तिपः स्वरूपे । अर्थे च । स० क० २।४।१८१-२]

The Pañji commenting on Durga's Vṛtti इकिश्तिपो धातुस्वरूपेऽर्थे ज्ञापकादेव सिद्धाः (Krdvṛtti 408) says : अन्ये तु इक्श्तिपाविति मन्यमाना द्वौ प्रत्ययावित्याहुः, तदसत्, इन्धिश्चन्यग्रन्थोत्यादिनिर्देशानुपपत्तिप्रसङ्गात्, इह हीक्प्रत्ययेऽनुषङ्गलोपः स्यादिति । तस्मादिप्रत्ययोऽपि विधेयः । तथाच चान्द्रसूत्रम्—इ-कि-श्तिपः स्वरूपे इति ।

* The Uṇādi section makes provision for कृषि alone by the rule इगुपान्तात् किः १. 52. The Vṛttikāra was probably thinking of the Uṇādi of Pāṇini .
† चीत्कारः—L.

ल्युट् ॥९७॥

क्रियार्थात् परो बहुलं ल्युङ् भवति । गमनम्, भोजनम्, पानम्, दानम् । इध्मव्रश्चनः, पलाशशातनः । प्रस्कन्दनः । प्रपतनः । गोदोहनी, सक्तुधानी । करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम्, अधिकरणम् ।

[ल्युट् च । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरमुखम् । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३।३।११५१-१७, स० क० २।४।१६४-१६६]

ष्ठिवुसिवो दीर्घश्च ॥९८॥ [०वा । स० क० २।४।१६७]

ष्ठीव्यतेः* सीव्यतेश्च ल्युङ् भवति दीर्घश्च बहुलम् । निष्ठीवनम्, निष्ठेवनम् । सीवनम्, सेवनम् ।

[पृषोदरादित्वादीर्घमाहुः पणिनीयाः । ष्ठिवुसिवोर्दीर्घश्चेति चन्द्रसूत्रम् । गोयचन्द्रः कृदन्त ३७४. Candra would appear to be the first grammarian to make provision for ष्ठीवनम् and सीवनम्]

कृञः कर्तरि ॥९९॥ [स० क० २।४।१६८]

करोतेः कर्तरि ल्युङ् भवति दीर्घश्च । करोतीति कारणम् । कर्तरीति किम् ? करणम् ।

[चकारात् करोतीति कारणम् । कातन्त्रीया कृद्वृत्तिः ४०९]

घः ॥१००॥

* साहचर्यं is not a नियामक in all cases and there is no reason why the divādi root should be regarded as the base of ष्ठीवन in preference to the bhvādi which is much more frequently used. The Vṛttikāra manifestly goes against the Sūtrakāra. S'araṇadeva alone quotes the rule twice (vii. 3. 86, viii. 2. 77) as ष्ठिवुसिवोर्दीर्घश्च. The original form of the rule would therefore appear to be ष्ठिवुसिवोर्दीर्घश्च, as Candra generally uses the singular in preference to the dual and plural.

क्रियार्थाद्वहुलं घो भवति । वकः । कषः, निकषः* । गोचरः, सञ्चरः
वहः । आपणः ।

[पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३।३।११८, पुंसि संज्ञायां घः ।
स० क० २।४।१७३ । वक्तोति वकः । हृदयहारिणी ।]

व्रजव्यजौ ॥१०१॥

एतौ शब्दौ निपात्येते । व्रजः, व्यजः । कथं निगम इति ? अपा
सिद्धम् ; स्वरं तु वक्ष्यामः । हलन्ताद् घञ् उक्त एव [१।३।७] ।
लेखः, वेदः, कवीमार्गः, अध्यायः, न्यायः, उद्यावः, संहारः, आधारः,
आवाय इति बहुलाधिकारात् । तथा तैलोदङ्को घृतोदङ्क इति घञौव ।
इह तु न भवति—उदकोदञ्चन इति । आनाय इति जालेऽभिधेये ।
आनयोऽन्यः ।

[गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । पा० ३।३।११९, गोचरसञ्चर-
वहव्रजव्यजक्रमापणनिगमवकभगाकर्षनिकपाश्च । स० क० २।४।१७४, हलश्च
(हलो घञ्-स०) । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च (०संहारादहारा-
धारा०-स० । उदङ्कोऽनुदके । जालमानायः । पा० ३।३।१२३-१२४, स०
क० २।४।१७५-१७८]

खनो डरेकौ च ॥१०२॥

खनतेर्घो भवति, डर इकश्च । आखनः, आखरः, आखनिकः ।
आखनिकवक इति वकशब्देन समासः । आख इति डेन सिद्धम् ।
आखान इति घञा सिद्धम् ।

[खनो घ च । पा० ३।३।१२५, डो वक्तव्यः । आखः । डरो वक्तव्यः ।
आखरः । इको वक्तव्यः । आखनिकः । इकवको वक्तव्यः । आखनिकवकः ।
भाष्यम् । खनो घ च । डडरेकेकवकाश्च । स० क० २।४।१७९-१८०]

* पकः । निपकः । L. from MSS.

† Read अपामार्गः with Kāśīkā, Durga, Hr̥daya etc.

ईषद्दुःसुभ्यः खल् ॥१०३॥

ईषदादिभ्यः परात् क्रियार्थात् खल् भवति । ईषत्करः कटो
भवता । दुष्करः । सुकरः । ईषल्लभ्य इति बहुलाधिकारात् ।

[ईषद्दुःसुभ्यः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । पा० ३।३।१२६, भावकर्मणोर्दुःरी-
षत्सु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । स० क० २।४।१८३]

कर्त्राप्याभ्यां च भूकृञः ॥१०४॥

ईषद्दुःसुभ्यः पराभ्यां कर्त्राप्याभ्यां परौ यौ भूकृञौ ताभ्यां खल्
भवति । ईषदाढेन भवनम्, ईषदाढम्भवम् । दुराढेन भवनम्,
दुराढम्भवम् । स्वाढेन भवनम्, स्वाढम्भवम् । ईषदाढः क्रियते,
ईषदाढङ्करः । दुराढङ्करः । स्वाढङ्करः । यदा त्वीषदाढ एव
किञ्चित् क्रियते तदा कस्मान्न भवति ? करोतेरभूतप्रादुर्भावार्थत्वात् ।

[कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । पा० ३।३।१२७, भूकृञ्भ्यां कर्तृकर्मणोश्च
च्यर्थे । स० क० २।४।१८४]

आतो युच् ॥१०५॥ [पा० ३।३।१२८, स० क० २।४।१८५]

आकारान्तात् क्रियार्थादीषदादिभ्यः पराद् युज् भवति । ईषत्पानः,
दुष्पानः, सुपानः ।

शासियुधिदृशिधृषिमृषः ॥१०६॥ [०मृषिभ्यश्च । स० २।४।१८६]

शास्यादिभ्यः ईषदादिपूर्वेभ्यो युज् भवति । दुःशासनः, दुर्योधनः,
दुर्दर्शनः, दुर्धर्षणः, दुर्मर्षणः । बहुलाधिकाराद् भावाप्ययोरेव खल्युचौ
भवतः ।

* कदा त्वमागतोऽसि देवदत्त ? एष आगच्छामि । आगच्छन्तमेव मां
विद्धि । कदा गमिष्यसि ? एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धीति

* Candra skips P. iii. 3. 131-138 and frames a rule corres-
ponding to P. iii. 3. 139. The Vṛtti shows that those rules are
not necessary. The author probably took the hint from the

वर्तमानतैवात्र लटो गम्यते । भूतभविष्यत्ता त्वर्थप्रकरणशब्दान्तरा-
दिभिः, वर्तमानसमीपोऽपि वा वर्तमान एव—भूतस्तावत् तत्फल-
स्यानुवृत्तेः, भविष्यन्नपि तदर्थसाधनानुष्ठानात् । क्रियाकालविवक्षायां
तु यथाप्राप्तमेव । अद्यागमम् । अद्य गमिष्यामि । आशंसायां तु
भविष्यत्कालोऽपि व्यापारः सिद्धेरभिप्रेतत्वाद् वर्तमानवद् भूतवद् वा
प्रतिभाति । उपाध्यायश्चेदागच्छति ! युक्ता व्याकरणमधीमहे ।
उपाध्यायश्चेदागतः ! एतदधीतं व्याकरणम् । उपाध्यायश्चेदागमत् !
एते व्याकरणमध्यगीप्समहि । भूतविशेषस्याविवक्षितत्वाल्लङ् लोटौ न
भवतः । यथास्वं कालविवक्षायां तु यथाप्राप्तमेव । उपाध्यायश्चेदा-
गमिष्यति ! युक्ता व्याकरणमध्येष्यामहे । उपाध्यायश्चेदागन्ता युक्ता
व्याकरणमध्येतास्महे । क्षिप्रवचने पुनरप्राप्तस्यैव क्षिप्रत्वमाशास्यत इति
भूतवद् वर्तमानवद्वा विधिर्न भवति । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति !
क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे । क्षिप्रतयाश्च विवक्षितत्वादनद्यतनविवक्षा
नास्तीति लुङ्पि न भवति । आशंसावचने ० प्रार्थनं ० [१२१] इति लिङ्
अस्त्येव । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् ! आशंसे युक्तो व्याकरणमधीयीय ।
क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोर्विप्रकर्षविवक्षाया अभावादनद्यतनवद्विधिर्न
भवति । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । यावज्जीवं भृशमन्नं
दास्यति । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित ।
येयं पौर्णमास्यागामिनी, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते । तथा
भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागे सन्निकर्षख्यापनपरत्वाद्
विवक्षाया लुङ् न भवति । योज्यमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्,
Kāśīkā : यो मग्न्यते गच्छामीति पदं वर्तमाने काल एव वर्तते, कालान्तर-
गतिस्तु वाक्याद् भवति, न च वाक्यगम्यः कालः पदसंस्कारवेलायामुपयुज्यत
इति, तादृशं वाक्यार्थज्ञं प्रतिपत्तारं प्रति प्रकरणमिदं नारभ्यते ।

*भूतवर्तमानवद्वा—L. from MSS.

तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । योज्यं संवत्सर
आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । भूतस्य
तु भेदेनानुभूतत्वादनद्यतनविवक्षाप्यस्ति । योज्यमध्वा गत आ
पाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्रौदनमभुञ्जमहि । योज्यं
संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि ।
मर्यादावचनाभावेऽपि विप्रकर्षपरत्वाद्विवक्षाया अनद्यतनविधि-
र्भवत्येव । योज्यमध्वा निरवधिको गन्तव्यस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्रौ-
दनं भोक्तास्महे । योज्यं काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र
युक्ता अध्येतास्महे । परस्मिन् पुनः प्रविभागे विप्रकृष्टपरत्वादनद्यतन-
विवक्षाप्यस्त्येव । योज्यमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात् तस्य यत् परं
कौशाम्ब्यास्तत्रौदनं भोक्तास्महे । भविष्यत्सामान्यविवक्षायां तु
लृट्पि भवितव्यम् । एवं कालकृतेऽपि परस्मिन् प्रविभागे यथाविवक्षं
लृङ् लोटौ सिद्धौ । योज्यं संवत्सर आगामी तस्य यत् परमाग्रहायण्यास्तत्र
युक्ता अध्येतास्महे, अध्येष्यामह इति वा । अहोरात्राणामहोरात्रैर्वा
प्रविभागे भेदस्य विवक्षितत्वादवरस्मिन्नपि प्रविभागेऽनद्यतनविवक्षा-
स्त्येव । योज्यं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योज्वरः पञ्चदशरात्रस्तत्र
युक्ता अध्यतास्महे । योज्यं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योज्वरोऽर्धमासस्तत्र
युक्ता अध्येतास्महे । योज्यं मास आगामी तस्य योज्वरः पञ्चदशरात्र-
स्तत्र युक्ता अध्येतास्महे ।

[भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच् । ३।३।१३०।१ । मृषेऽचेति वक्तव्यम् ।
भाष्यम् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । आशंसायां भूतवच्च । क्षिप्रवचने
लृट् । आशंसावचने लिङ् । नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः, पा० ३।३।
१३१-१३५, स० २।४।१८७-१९०, १९३ ; भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।
कालप्रविभागे चानहोरात्राणाम् । परस्मिन् विभाषा । पा० ३।३।१३६-१३८ ।
निष्पन्नवच्च सम्भावनायाम् । विद्यमानकर्तृकेभ्योऽस्त्यर्थेभ्यो भवन्त्यर्थे

सर्वा विभक्तयः । भविष्यति मर्यादावचने देशस्य विभागेऽवरस्मिन् । कालस्य चानहोरात्राणाम् । परस्मिन् वा । २।४। स० क० १९१-१९२, १९४-१९६]

लिङ्प्रतिपत्तौ लृङ् ॥१०७॥

लिङ्प्रिये क्रियातिपत्तौ लृङ् भवतीत्यतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

[लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । पा० ३।३।१३९, स० क० २।४।१९७]

आ शेषाद्भूते वा ॥१०८॥

आ शेषसंशब्दनाद [११६] भूते काले लिङ्प्रिये क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । यावच्च भूते वेत्यनुवर्तते तावत् पूर्वयोगो भविष्यति नित्यो द्रष्टव्यः, न तु वर्तमाने, तत्र क्रियातिपत्तेरभावात् । अपि तत्रभवान् वृषलं याजयति । जातु तत्रभवान् वृषलं याजयति । गर्हामहे, अन्याय्यमिति । भूतभविष्यतोरपि पूर्ववल्लट् । गर्हयाश्च चिकीर्षितत्वात् क्रियाप्रवन्धाविराम एवात्र विवक्षितः । अगर्हयां तु यथाकालं लुङादयः ।

[भूते च । बोताप्योः । पा० ३।३।१४०-१४१, भूते च । प्रागुताप्योर्वा । स० क० २।४।१९८-९]

गर्हयां कथमि लिङ् ॥१०९॥

गर्हयां गम्यमानायां कथंशब्दे सति लिङ् भवति वा । कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । अयीयजत् । अयाजयत् । याजयाञ्चकार । याजयिष्यति । याजयिता । याजयति । भूतभविष्यतोरपि पूर्ववल्लट् । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् । कथं नाम तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत् । गर्हयामिति किम् ? कथं नाम तत्रभवान् ब्राह्मणमयाजयत् ? एवं यथाकालं लुङादयः ।

[गर्हयां लङ्प्रियात्वात् । विभाषा कथमि लिङ् च । पा० ३।३।१४२-३, स० क० २।४।२००, २०१ (कथमि लिङ् च वा)]

किमि लृङ् च ॥११०॥

किंशब्दे सति गर्हयां लृङ् भवति, लिङ् च । को नाम तत्र* वृषलः, कतरो नाम वृषलः, कतमो नाम वृषलः, यं तत्रभवान् याजयिष्यति, याजयेत् ? वाग्रहणानभिसम्बन्धाल्लुङादयो न भवन्ति । गर्हयामित्येव । को नाम ब्राह्मणो यं तत्रभवान् याजयेत् ? इत्यादि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् । को नाम वृषलो यं तत्रभवान् याजयिष्यत् ?

[किंवृत्ते लिङ् लृटौ । पा० ३।३।१४४, स० क० २।४।२०२]

क्रोधाश्रद्धयोः ॥१११॥

अमर्षेऽनवकल्पितौ च लृङ् भवति, लिङ् च । न मर्षयामि, न श्रद्धे, नावकल्पयामि यत् तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति । याजयत् । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् । न मर्षयामि, न श्रद्धे, नावकल्पयामि यत् तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत् ।

[अनवकल्प्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । पा० ३।३।१४५, स० क० २।४।२०३]

किंकिलास्त्यर्थे योर्लृट् ॥११२॥

किंकिलशब्देऽस्त्यर्थेषु च सत्सु क्रोधाश्रद्धयोरर्थयोर्लृङ् एव भवति, न लिङ् । किंकिल तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ? न मर्षयामि, न श्रद्धे, नावकल्पयामि । अस्ति नाम, भवति नाम, विद्यते नाम यत् तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ?

[किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् । पा० ३।३।१४६, स० क० २।४।२०४]

यद्यदिदाजातुषु लिङ् ॥११३॥ [स० क० २।४।२०५]

यदादिषु सत्सु क्रोधाश्रद्धयोर्लिङ् एव भवति, न लृट् । यत् तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यदि तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यदा तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, जातु तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । न मर्षयामि, न श्रद्धे, नावकल्पयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् । यत् तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत् ।

* तत्र is not found in K. and H. and should be dropped.

[जातुपदोलिङ् । पा० ३।३।१४७, जातुपदोलिङ् विधाने यदायद्योरपसंख्या-
नम् । ३।३।१४७।१]

यच्चयत्रयोर्गर्हायां च ॥११४॥ [पा० ३।३।१४८-१४९, स० क०
२।४।२०६]

यच्चशब्दे यत्रशब्दे च सति गर्हायां गम्यमानायां क्रोधाश्रद्धयोश्च
लिङ् भवति । यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । यत्र तत्रभवान् वृषलं
याजयेत् । विगर्हे ; न मर्षयामि, न श्रद्धे, नावकल्पयामि ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् । यच्च तत्रभवान्
वृषलमयाजयिष्यत् ।

आश्चर्ये ॥ ११५ ॥

यच्चशब्दे यत्रशब्दे च सत्याश्चर्ये गम्यमाने लिङ् भवति ।
आश्चर्यम्, अद्भुतम्, चित्रं यच्च तत्रभवान् वृषलं याजयेत् ; यत्र
तत्रभवान् वृषलं याजयेत् । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति
नित्यम् । यत्र तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत् ।

[चित्रीकरणे च । पा० ३।३।१५०, आश्चर्ये च । स० क० २।४।२०७]

शेषे लृट् ॥ ११६ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नाश्चर्ये लृट् भवति । आश्चर्यम्,
अद्भुतम्, चित्रम् अन्धो नाम पर्वतमारोक्ष्यति ; बधिरो नाम शब्दं
श्रोष्यति । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेति लिङ् वाधितत्वान्न लृट्
भविष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ्, भविष्यति नित्यम् ।

[शेषे लृट् । पा० ३।३।१५१, स० क० २।४।२०८]

उताप्योर्वाढाथे लिङ् ॥ ११७ ॥ [स० २।४।२०९]

उत अपि इत्येतयोर्वाढाथे प्रयुज्यमानयोः क्रियार्थाल्लिङ् भवति ।
उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । वाढं कुर्यादित्यर्थः । वाढार्थ इति किम् ?

उत दण्डः पतिष्यति ? अपिधास्यते द्वारम् । प्रश्न आवरणं च गम्यते ।
भूते वा [१।३।१०८] इति निवृत्तम् । अतो भूते भविष्यति च क्रियाति-
पत्तौ लिङ् विषये लृङ् नित्यं द्रष्टव्यः । उताकरिष्यत् । अप्यकरिष्यत् ।
कामप्रवेदनं प्रार्थनं [१।३।१२१] इति लिङ् भविष्यति । कामो मे
भुञ्जीत भवान् । * कच्चिज्जीवति ते मातेति प्रश्नमात्रे प्रार्थनाभावाच्च
भविष्यति ।

[उताप्योः समर्थयोलिङ् । पा० ३।३।१५२, कामप्रवेदनेऽकचित् । पा०
३।३।१५३, स० २।४।२१०]

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थप्रयोगे ॥ ११८ ॥ [स० क० २।४।२११]

अलमर्थविषये सम्भावने गम्यमाने लिङ् भवति, तदर्थश्चेच्छब्दो
न प्रयुज्यते । अपि पर्वतं शिरसा भिन्द्यात् । अपि द्रोणपाकं भुञ्जीत ।
अलमर्थ इति किम् ? विदेशस्थायी देवदत्तो ग्रामं गमिष्यति । तदर्थ-
प्रयोग इति किम् ? वसति चेत् सुराष्ट्रेषु भोक्ष्यतेऽलं लवणेन । क्रियाति-
पत्तौ लृङ् भवत्येव । अपि वज्राहतो नापतिष्यत् ।

[सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे । पा० ३।३।१५४]

धातूक्तावयदि वा ॥ ११९ ॥

धातुनोच्यमाने सम्भावने वा लिङ् भवति यच्छब्दस्याप्रयोगे ।
सम्भावयामि, श्रद्धे, अवकल्पयामि, भुञ्जीत भवान् ; भोक्ष्यते भवान् ;
अभुङ्क्त भवान् । अयदीति किम् ? सम्भावयामि यत् स भुञ्जीत ।
क्रियातिपत्तौ लृङ् भवत्येव । सम्भावयामि नाभोक्ष्यत भवान् ।

[विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽप्यदि । पा० ३।३।१५५, अयदि सम्भावन-
वचने धातौ वा । स० क० २।४।२१२]

हेतुफलयोः ॥ १२० ॥ [स० क० २।४।२१३]

हेतुभूतायां फलभूतायां च क्रियायां वर्तमानात् क्रियार्थाल्लिङ्

* कच्चिज्जीवति ते माता कच्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद त्वा पृच्छामि कच्चिज्जीवति पार्वती ॥ काशिका ।

वा भवति । दक्षिणेन चेद् यायान्न शकटं पर्याभवत् । दक्षिणेन चेद् यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । इह कस्मान्न भवति—हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावति ? इतिशब्देनैव हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतितत्वात् । यस्त्वाह । भविष्यत्कालत्वादस्य योगस्य वर्तमाने न भविष्यति तस्येह स्यात् । हनिष्यतीति पलायिष्यते । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवत्येव । दक्षिणेन चेदयास्यन्न शकटं पर्याभविष्यत् । केनचिल्लिङ्गेन भविष्यन्ती क्रियातिपत्तिमवगम्य प्रयुङ्क्ते । भूतेऽपि च प्रयोगो दृश्यते ।

अमङ्क्ष्यद् वमुधा तोये च्युतशैलेन्द्रबन्धना ।

नारायण इव श्रीमन् यदि त्वं नाधरिष्यथाः ॥

इच्छाथपु ० प्रार्थनं ० [१२२] इत्येव लिङ् लोटौ भविष्यतः । इच्छामि भुञ्जीत भवान्, इच्छामि भुङ्क्तां भवान् । अन्यथा हीच्छन् करोमीत्यपि स्याताम् । इच्छति भोक्तुम्, कामयते भोक्तुम्, गवेषयति भोक्तुमिति तुमुन् भावे क्रियायां तदर्थायाम् [१।३।६] इति सिद्धम् । पुनर्विधानादिहापि स्यात्—इच्छन् करोतीति । भुञ्जीयेतीच्छतीति लिङ् ० प्रार्थनं ० [१२१] इति भविष्यति । इच्छत् कामयेतेति विधिरेव गम्यते ।

[हेतुहेतुमत्तोलिङ् । इच्छार्थेषु लिङ् लोटौ । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । पा० ३।३।१५६-१५७, १६०, इच्छार्थेषु कामप्रवेदने लोट च । स० २।४।२१४]

विधिसंप्रश्नप्रार्थनेषु ॥ १२१ ॥

विधिरप्राप्तनियोगो दृष्टार्थो वादृष्टार्थो वा, प्रत्याख्याने * सप्रत्यवायो वा * निप्रत्यवायो वा, सत्कारपूर्वको वा न्यक्कारपूर्वको वा । संप्रश्नः संप्रधारणा । प्रार्थनं याचनमिष्टार्थसंजनं † च । तेषु विध्यादिषु क्रियार्थाल्लिङ् भवति । कटं कुर्याद् भवान् । यजेत् । दद्यात् । यत्राङ्गीकृतस्य प्रत्याख्याने ‡ प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् । इह भवान्

* ० प्रत्यपायः—L. † इष्टाशंसनम्-पञ्जीधृतपाठः । ‡ सप्रत्यपायः—L.

भुञ्जीत । यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम् । इह भवान् आसीत् । सत्कारपूर्वको नियोगोऽध्येषणम् । माणवकं भवान् अध्यापयेत् । न्यक्कारपूर्वको नियोगः प्रेषः, तत्र लोटं वक्ष्यति [१२३] । संप्रश्ने । किं नु खलु भो व्याकरणमवीयीय ? प्रार्थने । लभेयाहं भिक्षाम् । * जीवेद्भवान् ।

[विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । पा० ३।३।१६१, ० प्रार्थनेषु । स० क० २।४।२१६]

लोट् ॥ १२२ ॥

विध्यादिषु क्रियार्थाल्लोट् भवति । कटं करोतु भवान् । तृष्णां छिन्धि, भज क्षमाम्, जहि मदम्, कुरु दयाम्, † । इह भवान् भुङ्क्ताम् । इह भवानास्ताम् । माणवकं भवान् अध्यापयतु । किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै ? देहि मे भिक्षाम् । जीवतु भवान् ।

[लोट् च । पा० ३।३।१६२, स० क० २।४।२१७]

प्रेषानुशासनाप्रप्तकालेषु ॥ १२३ ॥ [स० २।४।२१८]

प्रेषादिषु लोट् भवति । ग्रामं गच्छ । कर्तुमिच्छतोऽनुज्ञानमनुज्ञा । एवं कुरु । कटं कुरु, प्राप्तस्ते कालः कटकरणे ।

[प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । पा० ३।३।१६३]

लिङ् चोर्ध्वमौहर्तिके ॥ १२४ ॥ [पा० ३।३।१६४, स० क० २।४।२१९]

* जीव्याद् भवान्—L.

† This is reminiscent of Bhartṛhari's stanza ;

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।

मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं

कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम् ॥

ऊर्ध्वमौहूर्तिके वर्तमानात् क्रियार्थात् प्रैषादिषु लिङ् भवति, लोट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कटं कुर्याः ; कटं कुरु । ऊर्ध्वं मुहूर्तादिव कुर्याः ; एवं कुरु । ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कटं कुर्याद् भवान् ; कटं करोतु भवान् ; भवतो हि प्राप्तः कालः कटकरणे ।

स्मे लोट् ॥ १२५ ॥ [पा० ३।३।१६५, स० क० २।४।२२०]

स्मशब्दप्रयोगे ऊर्ध्वमौहूर्तिके वर्तमानात् क्रियार्थात् प्रैषादिषु लोडेव भवति । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् ग्रामं गच्छतु स्म भवान् । एवं करोतु स्म भवान् । कटं करोतु स्म भवान्, भवतो हि प्राप्तः कालः कटकरणे ।

अधीष्टौ ॥ १२६ ॥

अध्येषणायां स्मशब्दप्रयोगे लोडेव भवति । अङ्ग स्म विद्वन् माणवकमध्यापय । प्रैषादिषु चान्यत्र च तव्यादयः सिद्धा एव । भवता खलु कटः कर्तव्यः, करणीयः, कार्यः, कृत्यः । तथोर्ध्वमौहूर्तिके चार्हादिषु च । कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्, वेला भोक्तुमिति पूर्वक एव तुमुन् । *वृत्तेर्भवतेर्वा तदर्थस्य प्रतीयमानत्वात् ।

[अधीष्टे च । पा० ३।३।१६६, अधीष्टौ च । स० क० २।४।२२१]

कालसमयवेलासु लिङ् यदि ॥ १२७ ॥ [स० २।४।२२२]

कालादिषु यच्छब्दसहितेषु प्रयुज्यमानेषु क्रियार्थाल्लिङ् भवति । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद् भुञ्जीत भवान् । वेला यद् भुञ्जीत भवान् ।

[कालसमयवेलासु तुमुन् । लिङ् यदि । पा० ३।३।१६७-१६८]

अहंशक्तोः ॥ १२८ ॥

अर्हार्थे शक्तो च लिङ् भवति । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवानर्हः । भवाञ् शक्तः ।

* वृत्तिः—L. from MSS.

अग्निष्टोमयाजीति भूत एव कालः । अस्य पुत्रो जनितेति पदान्तरसम्बन्धे भविष्यत्कालता गम्यते । एवं कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । गोमानासीत् । गोमान् भवि-
तेति । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । अधीष्वाधीष्वेत्येवायम-
धीत इति लोङ् एवैतन्मध्यमपुरुषैकवचनयोः । आभीक्ष्ण्ये द्विवचनम् ।
एतदुक्तं भवति । एवमसौ त्वरावान् यदन्यानपि प्रेरयन्निव तां क्रियां
करोतीति । एवं लुनीत लुनीतेत्येवायं लुनाति । अधीध्वमधीध्व-
मित्येवायमधीते । तथा कालान्तरेष्वपि । लुनीहि लुनीहीत्येवायमला-
वीन् ; लुलात्र ; लविष्यति ; लविता । एवं स्वशब्देऽपि योज्यम् ।
तथा समुच्चयेऽपि । मठमट विहारमटेत्येवायमटति । छन्दोऽधीष्व
व्याकरणमधीष्वेत्येवायमधीते । व्यापारभेदे तु सामान्यवचनस्यैव
व्यापकत्वादनुप्रयोगो भवति । ओदनं भुङ्क्व सक्तून् पिब धानाः
खादेत्येवायमभ्यवहरति ।

[अहं कृत्यतृचश्च । शक्ति लिङ् च । पा० ३।३।१६९, १७२ ; अहंशक्तयोः ।
स० क० २।४।२२३, धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ,
वा च तध्वमोः । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।
समुच्चये सामान्यवचनस्य । पा० ३।४।१-५, धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । क्रियासमभिहारे
लोट् तस्य हिस्वौ हिस्ववत् । तध्वम्भाविनो वा । समुच्चये वा । यथाविध्यनु-
प्रयोगः पूर्वस्मिन् । समुच्चये सामान्यवचनस्य । स० क० २।४।२२४-२२९]

अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा वा ॥ १२९ ॥

अलंखलुशब्दयोः प्रतिषेधाथंयोः प्रयोगे क्त्वा वा भवति । अलं
कृत्वा, खलु कृत्वा । अलं कृतेन, खलु कृतेन । अलंखल्वोरिति किम् ?
मा कार्षीः । प्रतिषेध इति किम् ? अलंकारः ।

[अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । पा० ३।४।१८, अलंखल्वोः प्रति-
षेधयोर्भावे क्त्वा वा । स० क० २।४।२३०]

मेडः ॥ १३० ॥ [स० क० २।४।२३१]

मयतेः क्त्वा वा भवति । अपूर्वकालार्थं आरम्भः । अपमित्य
याचते । अपमातुं याचते । याचित्वापमयते ।

[उदीचां माडो व्यतीहारे । पा० ३।४।१९]

एककर्तृकयोः पूर्वात् ॥ १३१ ॥

एककर्तृकयोर्व्यापारयोर्मध्ये यः पूर्वव्यापारस्तदथात् क्त्वा भवति ।
भुक्त्वा व्रजति । द्विवचनस्यातन्त्रत्वात्, भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । परा-
पेक्षया वा । एककर्तृकयोरिति किम् ? भुक्तवति देवदत्ते यज्ञदत्तो
व्रजति । पूर्वादिति किम् ? भुङ्क्ते च पचति च । अप्राप्य नदीं
पर्वतः, अतिक्रम्य पर्वतं नदीति भवतेः सर्वत्र सम्भवादेककर्तृकता
पूर्वकालता च गम्यते ।

[समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । परावरयोगे च । पा० ३।४।२१, २०, अभिन्न-
कर्तृकयोः पूर्वकालात् । परावर० । स० क० २।४।२३३, २३२]

आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ १३२ ॥ [पा० ३।४।२२, स० २।४।२३५]

एककर्तृकयोः पूर्वस्मिन् व्यापारे पौनःपुन्यविशिष्टे वर्तमानात्
क्रियार्थाणामुल् भवति, क्त्वा च । भोजं भोजं व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा
व्रजति । आभीक्ष्ण्ये [६।३।१] इति द्विवचनम्, यदयं भुङ्क्ते ततो
व्रजतीति यच्छब्दप्रयोगे ततःशब्देन क्रमस्याभिधानात् क्त्वा न भवति ।
आभीक्ष्ण्याभावाच्च णमुल् न भवति । यदयं पुनःपुनर्भुङ्क्ते ततो
व्रजतीति पुनःपुनःशब्देनैवाभीक्ष्ण्याभिधानान् न भवति । यदयं भुक्त्वा
गच्छति ततोऽधीत इति भोजनगमनयोः क्रमे क्त्वा, गमनाध्ययनयोस्तु
क्रमस्य ततःशब्देनाभिधानान् न भविष्यति ।

पूर्वाग्रे प्रथमेषु ॥ १३३ ॥

पूर्वादिषु प्रयुज्यमानेषु णमुल् भवति, क्त्वा च । पूर्वभोजं

व्रजति, पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । अग्रेभोजं व्रजति, अग्रे भुक्त्वा व्रजति ।
प्रथमभोजं व्रजति, प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीति
ततःशब्देन क्रमस्याभिधानान् न भविष्यतः ।

[विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु । पा० ३।४।२४, वाग्रेप्रथमपूर्वेषु । स० क० २।४।
२३७]

व्याप्यादाक्रोशे कृञ् खमुञ् ॥ १३४ ॥

व्याप्यात् परात् करोतेः खमुञ् भवत्याक्रोशे गम्यमाने । दस्यु-
कारमाक्रोशति । आक्रोश इति किम् ? साधुं कृत्वा स्तौति ।

[कर्मण्याक्रोशे कृञ् खमुञ् । पा० ३।४।२५, स० क० २।४।२३८]

स्वाद्वर्थाददीर्घात् ॥ १३५ ॥

स्वादुवचनाददीर्घान्तात् परात् करोतेः खमुञ् भवति । स्वादुं कारं
भुङ्क्ते । संपन्नं कारं भुङ्क्ते । लवणं कारं भुङ्क्ते । अदीर्घादिति
किम् ? स्वादूकृत्य भुङ्क्ते । स्वाद्वीं कृत्वा । अन्यथाकारं भुङ्क्ते
एवंकारं, कथंकारम्, इत्थंकारमिति णमुल् न वाच्यः, घञन्तेन क्रिया-
विशेषणेन सिद्धत्वात् । यथा ओदनपाकं शेत इति । एवं यथाकारं
तथाकारमहं भोक्ष्ये, किं तवानेन ? कन्यादर्शं वरयति । ब्राह्मणवेदं
भोजयति । यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावज्जीवमधीते । चर्मपूरं ददाति ।
उदरपूरं भुङ्क्ते । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदं प्रातीति गोष्पदप्र-
मुदकम् । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । तथा च सर्वा विभक्तयः, समासे च
विभक्तिलोपः । एवं चेलकनोपं वृष्टो देवः । वस्त्रकनोपं वृष्टो देवः ।
वसनकनोपम् । निमूलकापं कषति । समूलकापं कषति । शुष्कपेषं पिनष्टि,
चूर्णपेषम्, लूक्षपेषम् । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । पाणिघातं
वेदीं हन्ति । उदपेषं पिनष्टि । तैलपेषं पिनष्टि । हस्तवर्तं वर्तयति ।
स्वपोषं पुष्णाति, गोपोषम्, रौपोषम् । चारकबन्धं बद्धः, क्रौञ्चबन्धम् ।
जीवनाशं नष्टः । पुरुषवाहं वहति । ऊर्ध्वशोषं शुष्कः, ऊर्ध्वपूरं पूर्णः ।

[स्वादुमि णमुल् । पा० ३।४।२६, स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । काशिका । स्वाद्वर्थेषु चादीर्घेषु । स० क० २।४।२३९ अन्यथैवकथमित्यर्थु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (०मु णमुलप्रयोगाहं—स०) । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । कर्मणि दृशिविशोः (० विदिभ्यां—स०) साकल्ये । यावति विन्दजीवोः (०विन्दजीविभ्याम्—स०) चर्मोदरयोः पूरेः । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् (०श्चास्य वा—स०) । चले (चेलाथ—न०) कनोपेः । (गात्रपुरुषयोः स्नातेः । स०) । निमूलसमूलयोः कषः । शुष्कचूर्णरूपेषु पिबः । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः (अकृते कृञः । जीवे गृहः । समूले हन् । स०) । करणे हन्ः (करणे च—स०) । स्तेहते पिबः । हस्ते वर्तिग्रहोः (हस्तार्थे वर्तिग्रहिभ्याम् । स०) । स्वे पुषः । अधिकरणे बन्धः (बन्धेरधिकरणे—स०) । संज्ञायाम् । पा० ३।४।२७-४२, स० २।४।२४०-२५८]

जीवाद् ग्रहो णमुल् स चानु ॥१६६॥

जीवाद् व्याप्यात् परस्माद् ग्रहेणमुल् भवति, स च# ग्रहिरनु प्रयुज्यते । जीवग्राहं गृह्णाति ।

[समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । पा० ३।४।३६, ४६, जीवे ग्रहः । स० क० २।४।२५१]

हस्तेन ॥१३७॥

हस्तकरणकाद् ग्रहेणमुल् भवति, स चानुप्रयुज्यते । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहं गृह्णाति ।

[हस्ते वर्तिग्रहोः । पा० ३।४।३९, हस्तार्थे वर्तिग्रहिभ्याम् । स० २।४।२५५]

उपमानात् कर्तुश्च ॥१३८॥

उपमानात् कर्तुर्व्याप्याच्च परात् क्रियार्थाणमुल् भवति, स च क्रियार्थोऽनुप्रयुज्यते । चूडकनाशं नष्टः । सुवर्णनिधायं निहितः । ओदनपाचं पक्वः । घञि हि कुत्वं स्यात् । उपमानादिति किम् ? चूडका नष्टः ।

[उपमाने कर्मणि च । पा० ३।४।४५, कर्मणि चोपमाने । स० क० २।४।२६१]

* चेत्—L. from MSS.

उपदंशस्तृतीयायाम् ॥१३९॥ [पा० ३।४।४७]

उपपूर्वाद् *दंशतेस्तृतीयान्त उपपदे णमुल् भवति । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशं भुङ्क्त इति घञापि सिद्धम् । तृतीयायामिति किम् ? मूलकमुपदश्य भुङ्क्ते ।

[दंशेस्तृतीयायाम् । स० क० २।४।२६४]

हिंसाथार्थेकाप्यात् ॥१४०॥

हिंसार्थादनुप्रयोगेण सह समानव्याप्यात् तृतीयान्त उपपदे णमुल् भवति । दण्डेनोपघातं गाः कालयति । दण्डोपघातम् । एकाप्यादिति किम् ? दण्डेनोपहत्य भूमिं गाः शादयति गोपालको यष्ट्या ।

[हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । पा० ३।४।४८, हिंसार्थादिकर्मकात् । स० क० २।४।२६५]

सप्तम्यां चोपात् पीडरुधकर्षः ॥१४१॥

उपपूर्वोभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे तृतीयान्ते च णमुल् भवति । पार्श्वयोरुपपीडं शेते, पार्श्वेनोपपीडम्, पार्श्वोपपीडम् । व्रज उपरोधं गाः शादयति, व्रजेनोपरोधम्, व्रजोपरोधम् । पाणावपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम्, पाण्युपकर्षम् ।

[सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । पा० ३।४।४९, स० क० २।४।२६६]

आसत्तौ ॥१४२॥ [स० क० २।४।२६७]

प्रत्यासत्तौ गम्यमानायां सप्तम्यन्त उपपदे क्रियार्थाणमुल् भवति । केशेषु ग्राहं युध्यन्ते । केशग्राहम् ।

[समासत्तौ । पा० ३।४।५० The Vṛttikāra stands alone in not recognising the अनुवृत्ति of तृतीयायाम् from r. 3. 139. He takes his stand on the principle चानुकृष्टं नोत्तरत्र . Jayāditya Durga, Daṇḍanātha—all agree in applying this rule to instrumental upapadas also.]

* दंशतेः is a blend of दंशेः and दशतेः.

प्रमाणे ॥ १४३ ॥ [स० क० २।४।२६८]

प्रमाणे गम्यमाने सप्तम्यन्त उपपदे क्रियार्थाणामुल् भवति । द्वाङ्गु-
लोत्कर्षं गण्डिकां छिनत्ति । द्वाङ्गुल उत्कर्षम् ।

[प्रमाणे च । पा० ३।४।५१]

पञ्चम्यां त्वरायाम् ॥ १४४ ॥ [स० क० २।४।२६९]

पञ्चम्यन्त उपपदे त्वरायां गम्यमानायां क्रियार्थाणामुल् भवति ।
शय्योत्थायं व्रजति । शय्याया उत्थायं व्रजति । त्वरायामिति किम् ?
आसनादुत्थाय धावति ।

[अपादाने परोप्तायाम् । पा० ३।४।५२]

द्वितीयायाम् ॥ १४५ ॥ [स० क० २।४।२७०]

द्वितीयान्त उपपदे त्वरायां गम्यमानायां क्रियार्थाणामुल् भवति ।
यष्टिग्राहं युध्यन्ते । यष्टीग्राहम् ।

[द्वितीयायां च । पा० ३।४।५३]

अध्रुवे स्वाङ्गे ॥ १४६ ॥ [स० क० २।४।२७१]

अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्त उपपदे क्रियार्थाणामुल् भवति । अध्रु-
क्षेपं जल्पति । अध्रुवं विक्षेपम् । अध्रुव इति किम् ? उत्क्षिप्य शिरः
कथयति ।

अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तत्तथा युतम् ॥ [महाभाष्यम्]

[स्वाङ्गेऽध्रुवे । पा० ३।४।५४]

पीडायाम् ॥ १४७ ॥

पीडायां गम्यमानायां स्वाङ्गे द्वितीयान्त उपपदे क्रियार्थाणामुल्
भवति । उरःप्रतिपेपं युध्यन्ते । उरांसि प्रतिपेपम् ।

[परिक्लिश्यमाने च । पा० ३।४।५५, स० क० २।४।२७२]

विशिपतिपदिस्कन्दां वीप्साभीक्ष्ण्ययोः ॥ १४८ ॥

विश्यादिभ्यो वीप्सायामाभीक्ष्ण्ये च गम्यमाने द्वितीयान्त उपपदे
णमुल् भवति । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनु-
प्रवेशमनुप्रवेशम् । गेहानुप्रपातमास्ते । गहं गहमनुप्रपातम् । गेहमनु-
प्रपातमनुप्रपातम् । गेहानुप्रपादमास्ते । गेहं गेहमनुप्रपादम् । गेहमनु-
प्रपादमनुप्रपादम् । गेहावस्कन्दमास्ते । गेहं गेहमवस्कन्दम् । गेहमव-
स्कन्दमवस्कन्दम् । वीप्साभीक्ष्ण्ययोरिति किम् ? गहमनुप्रविश्यास्ते ।

[विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । पा० ३।४।५६, विशि-
पतिपदिस्कन्दिभ्यो वीप्साभीक्ष्ण्ययोः । स० २।४।२७३]

असुतृषु कालेषु विच्छेदे ॥ १४९ ॥

अस्यतेस्तृषेच कालेषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु विच्छेदे गम्यमाने णमुल्
भवति । द्वाहत्यासं गाः पाययति । द्वाहमत्यासम् । द्वाहतर्षम् । द्वाहं
तर्षम् । असुतृष इति किम् ? द्वाहमुपोष्य भुङ्क्ते । कालेष्विति किम् ?
पञ्च पिण्डानत्यस्य जलं पिबति । विच्छेद इति किम् ? अहरत्य-
स्येपून् गतः ।

[अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । पा० ३।४।५७, अस्यतितृषिभ्यां क्रिया-
विच्छेदकाभ्यां कालेषु । स० क० २।४।२७४]

नाम्नि गृहादिशः ॥ १५० ॥

नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे ग्रहेरादिशश्च णमुल् भवति । नामग्राहं
ददाति । नामानि ग्राहं ददाति । नामादेशं ददाति । नामान्यादेशं ददाति ।
नीचैः कारमाचष्टे, उच्चैः कारमाचष्ट इति घञ्चा सिद्धम् । नीचैः कृत्वा,
नीचैः कृत्येति क्त्वापि भवति । एवं तिर्यक्कारम्, तिर्यक् कृत्वा,
तिर्यक्कृत्य । मुखतः कारम्, मुखतः कृत्वा, मुखतः कृत्य । मुखतोभावम्,
मुखतो भूत्वा, मुखतोभूय । नानाकारम्, नाना कृत्वा, नानाकृत्य ।
द्विधाकारम्, द्विधा कृत्वा, द्विधाकृत्य । तूष्णीभावावम्, तूष्णीं भूत्वा,

तूष्णीम्भूय । अन्वग्भावम्, अन्वग् भूत्वा, अन्वग्भूय तिष्ठति । शक्नोति भोक्तुम्, धृष्णोति भोक्तुम्, जानाति भोक्तुम्, ग्लायति भोक्तुम्, घटते भोक्तुम्, आरभते भोक्तुम्, प्रक्रमते भोक्तुम्, लभते भोक्तुम्, उत्सहते भोक्तुम्, अहंति भोक्तुम्, अस्ति भोक्तुम्, विद्यते भोक्तुमिति तुमुन् भावे क्रियायां तदर्थायाम् [१।३।६] इति सिद्ध एव । तथा पारयति भोक्तुम्, प्रभवति भोक्तुम्, प्रभुभोक्तुम्, समर्थो भोक्तुम्, पर्याप्तो भोक्तुम्, अलं भोक्तुमिति भवतेः सर्वत्र सम्भवात् सिद्धम् । यथा भोक्तुं मनः, श्रोतुं श्रोत्रम्, द्रष्टुं चक्षुः, योद्धुं धनुः, वक्तुं जडः, गन्तुं मन्दः, कर्तुं मलस इति । *उच्चारणं तु वक्तुरायत्तम् ।

[नाम्न्यादिशिग्रहोः । पा० ३।४।५८, नाम्न्यादिशिग्रहिभ्याम् । स० क० २।४।२७५ । अव्ययेऽप्यथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । तिर्यच्यपवर्गे । स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वोः । नावार्यप्रत्यये च्यर्थे । तूष्णीमि भुवः । अन्वच्यानुलोम्ये । शकधूपज्ञा-ग्लाघटरभलभक्रमसहाहंस्त्वर्थेषु तुमुन् । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । पा० ३।४।५९-६६ । अव्ययेऽप्यभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वा च । तिर्यच्यपवर्गे । स्वाङ्गत्तस्नाधार्ये भुवश्च । तूष्णीमि च । अन्वच्यानुलोम्ये । शकधूपज्ञारभलभसहाहंस्त्वर्थेषु कर्मणस्तुमुन् । ग्लाघटास्त्वर्थसमर्थकालसमयवेलासु च । स० क० ३।४।२७६-२८२]

इति चान्द्र व्याकरणे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

लस्तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्थस्थस्तातांश्चमिड्वहिमहिङ्

॥ १ ॥ [स० ३।१।१]

लडादीनां लकारस्य स्थाने तिवादय आदेशा भवन्ति । पकारः पितृकार्यार्थः† । टकार इटोऽत् [१।४।३८] ति चिह्नार्थः । डकार-

* i.e. भवतेः.

† पितृति विशेषणार्थः—पाठान्तरम् ।

स्तिङिति । प्रत्याहारार्थः । पचति, पचतः, पचन्ति ; पचसि, पचथः पचथ ; पचामि, पचावः, पचामः । पचते, पचेते, पचन्ते ; पचसे, पचेथे, पचध्वे ; पचे, पचावहे, पचामहे ।

[लस्य । तिप्तसम्भि० । पा० ३।४।७७-७८]

अत आत इत् ॥ २ ॥ [स० क० ३।१।२]

अतः परस्य तिङामाकारस्य इदादेशो भवति । पचेते, पचेथे । पचेताम्, पचेथाम् । अत इति किम् ? ददाते, दधाते । प्रकृतिग्रहणादिह न भवति ; पचानि ।

[आतोऽङितः । अतो येयः । लोपो व्योर्वलि । पा० ७।२।८१, ८०; ६।१।६६]

झोऽन्तः ॥ ३ ॥ [पा० ७।१।३, स० ३।१।३]

तिङां भ्रकारस्यान्तादेशो भवति । पचन्ति, पचन्ते । यजन्ति, यजन्ते । यजन्तु, यजन्ताम् ।

द्विरुक्तादत् ॥ ४ ॥

द्विरुक्तादुत्तरस्य तिङां भ्रकारस्य अदादेशो भवति । जुह्वति, विभ्यति । जुह्वतु ।

[अदभ्यस्तात् । पा० ७।१।४, स० ३।१।४]

जक्षादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ५ ॥

जक्षादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य भ्रकारस्य अदादेशो भवति । जक्षति, जाग्रति, दरिद्रति, चकासति, शासति । पञ्चभ्य इति किम् ? द्विपन्ति ।

[जक्षित्यादयः षट् । अदभ्यस्तात् । पा० ६।१।६, ७।१।४ ; जक्षादयश्चा शासः । स० १।१।७९]

तडग्रनतः ॥ ६ ॥

तड्विषयस्य भ्रकारस्यानतः परस्यादादेशो भवति । लुनते, लुनताम् । पुनते, पुनताम् । अनत इति किम् ? पचन्ते ।

[आत्मनेपदेष्वन्तः । पा० ७।१।५, स० ३।१।५]

शीङो रत् ॥ ७ ॥ [स० ३।१।६]

शीङः परस्य भकारस्य रदादेशो भवति । शेरते, शेरताम्, अशेरत ।

[शीङो रुट् । पा० ७।१।६]

वेत्तेर्वा ॥ ८ ॥ [स० ३।१।७]

वेत्तेः परस्य भकारस्य रदादेशो वा भवति । संविद्रते, संविदते । लुग्विकरणः किम् ? विन्दतेर्मा भूत् । तङीत्येव । विदन्ति ।

[वेत्तेर्विभाषा । पा० ७।१।७]

लिट् इरच् ॥ ९ ॥ [० इरेच् । स० ३।१।८]

लिङादेशस्य भकारस्य इरजादेशो भवति । पचिरे, शेकिरे* । तङीत्येव । पेचुः ।

[लिटस्तभ्योरेक्षिरेच् । पा० ३।४।८१]

तस्यैश् ॥ १० ॥ [स० ३।१।९]

लिङादेशस्य तकारस्यैशादेशो भवति । पेचे, शेके ।

[पा० ३।४।८१]

अतङां णलतुमुस्थलथु सणल्वमाः ॥ ११ ॥

तङ्वर्जितानां लिङादेशानां णलादय आदेशा भवन्ति । पपाच, पेचतुः, पेचुः ; पपक्थ पेचिथ, पेचथुः, पेच ; पपाच, पेचिव, पेचिम ।

[परस्मैपदानां णलतुमुस्थलथुसणल्वमाः । पा० ३।४।८२, स० ३।१।१०]

विदो लटो वा ॥ १२ ॥ [पा० ३।४।८३, वेत्तेः ० । स० ३।१।११]

विदः परेषां लङादेशानामतङां णलादय आदेशा वा भवन्ति ।

* This शक् is divadi ubhayapadin, and is read as शक् मृष क्षान्तो iv, 118.

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

१३३

वेद, विदतुः, विदुः ; वेत्थ, विदथुः, विद ; वेद, विद्व, विद्व । न च भवन्ति । वेत्ति, वित्तः, विदन्ति ; वेत्सि, वित्थः, वित्थ ; वेद्मि, विद्वः, विद्वः ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आह च ॥ १३ ॥

ब्रुवः परेषां लङादेशानामतङां पञ्चानामादितो णलादय आदेशा वा भवन्ति, आहादेशश्च ब्रुवो भवति । आह, आहतुः, आहुः, आत्थ, आह्युः । न च भवन्ति । ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति, ब्रवीषि, ब्रूथः । पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ । आदित इति किम् ? परेषां मा भूत् ।

[ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । पा० ३।४।८४, ब्रुवः पञ्चानां पञ्चादितो ब्रुवश्चाहः । स० ३।१।१२]

आतो णल औः ॥ १४ ॥

आकारान्तादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ, तस्थौ ।

[आत औ णलः । पा० ७।१।३४, स० ३।१।१३ C. avoids विधेयाविमर्शः]

टित्ताङामेत् ॥ १५ ॥

टितो लकारस्यादेशानां तङामन्तस्यैकारादेशो भवति । पचते, पचन्ते, पचध्वे । टित इति किम् ? अपचत ।

[टित आत्मनेपदानां ढेरे । पा० ३।४।७९, टितात्मनेपदानां ढेरेत् । स० ३।१।१४]

आमः ॥ १६ ॥

टिल्लकारस्य सम्बन्धिन आम एङ्गवति । पचेते, पचेथे ।

[पा० ३।४।७९, स० ३।१।१४]

थासः से ॥ १७ ॥ [पा० ३।४।८०, स० ३।१।१५]

टिल्लकारसम्बन्धिनस्थासः से आदेशो भवति । पचसे ।

लुट् आद्यानां ढारौरसः ॥ १८ ॥

लुडादेशानामाद्यानां त्रयाणां डारौरस आदेशा भवन्ति । पक्ता, पक्तारौ, पक्तारः ।

[लुटः प्रथमस्य डारौरसः । पा० २।४।८५, स० ३।१।१६]

तङ्गाम् ॥१९॥

तङ्गामपि लुडादेशानामाद्यानां त्रयाणां डारौरस आदेशा भवन्ति । अध्येता, अध्येतारौ, अध्यतारः । एशादिलिङ्गादेत्वाभावः ।

[पा० २।४।८५, स० ३।१।१६]

लोट एरुः ॥२०॥ [स० ३।१।१७]

लोडादेशस्य इकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु, पचन्तु ।

[एरुः । लोटो लङ् वत् । पा० ३।४।८६, ८५]

सेर्विङ् ॥२१॥ [स० ३।१।१८]

लोडादेशस्य सिपो हिङादेशो भवति । जुहुधि, लुनीहि । णकारोऽपित्वज्ञापनार्थः ।

[सेह्यं पिच्च । पा० ३।४।८७]

आशिपि तुह्योस्तातङ् वा ॥२२॥ [स० ३।१।१९]

आशीर्विषये लोटः सम्बन्धिनोस्तुहीत्येतयोस्तातङ् वा भवति । जीवताद्भवान्, जीवतु भवान् । कुरुतात् त्वम्, कुरु त्वम् ।

[तुह्योस्तातङ् आशिष्यन्तरस्याम् । पा० ७।१।३५]

मेरानिः ॥२३॥ [स० ३।१।२०]

लोडादेशस्य मिप आनिरादेशो भवति । पचानि, करवाणि ।

[मेनिः । पा० ३।४।८९]

आमेतः ॥२४॥ [पा० ३।४।९०, स० ३।१।२१]

लोडादेशस्यैकारस्याम्भवति । पचताम्, पचेताम्, पचन्ताम् ।

स्वो वामौ ॥२५॥

लोडादेशाभ्यां सकारवकाराभ्यां परस्यैकारस्य व अमित्येतावादेशौ भवतः । पचस्व, पचध्वम् ।

[सवाभ्यां वामौ । पा० ३।४।९१, स० ३।१।२२]

इडादीनामैप् ॥२६॥ [स० ३।१।२३]

लोटः सम्बन्धिनामिडादीनामेत ऐव् भवति । करवै, करवावहै, करवामहै । पकारोऽदेङ् इर्थः ।

[एत ऐ । पा० ३।४।९३]

व्पोष्ठाप् ॥२७॥

लोटः सम्बन्धिनोव्मोः परतष्ठाव् भवति । करवाव, करवाम । करवावहै, करवामहै । टकार आदेशविध्यर्थः, पकारोऽदेङ् भावार्थः ।

[आहुतमस्य पिच्च । पा० ३।४।९२, वमादीनां टाप् । स० ३।१।२४]

तस्थस्थानां तान्तन्ता डितश्च ॥२८॥

डितां लकाराणां लोटश्च तस् थस् थ इत्येतेषां तां तं त इत्येत आदेशा भवन्ति । अपचताम्, अपचतम्, अपचत, पचताम्, पचतम्, पचत ।

[नित्यं डितः । तस्थस्थमिषां तान्ततामः । पा० ३।४।९९, १०१, तस्थस्थवस्मसां तान्तन्तवमाः । डितश्च । स० ३।१।२५-२६]

वस्मसोर्लोपः ॥२९॥

डितां लकाराणां लोटश्च वस्मसोरन्त्यस्य लोपो भवति । अपचाव, अपचाम । पचाव, पचाम ।

[नित्यं डितः । स उत्तमस्य । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३।४।९९, १८, १७ ; तस्थस्थवस्मसां तान्तन्तवमाः । स० ३।१।२५]

इतोऽतङि ॥३०॥

डितां लकाराणामतङ् विषयस्येकारस्य लोपो भवति । अपचत्, अपचन् । अकरिष्यत्, अकरिष्यन् ।

[इतश्च । पा० ३।४।१००, इतो लोपः परस्मैपदानाम् । स० ३।१।२७]

मिपोऽम् ॥३१॥ [स० ३।१।२८]

डितां लकाराणां मिपोऽम् भवति । अकरवम्, अकार्षम्, अकरिष्यम् ।

[तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः । पा० ३।४।१०१]

लिङः सीयुट् ॥३२॥ [पा० ३।४।१०२]

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । पक्षीष्ट, यक्षीष्ट ।

[सीयुडात्मनेपदानाम् । स० ३।१।३१]

यासुडतङः कित् ॥३३॥

तङ् वर्जितस्य लिङादेशस्य यासुडागमो भवति, स च कित् । भूयात्, भूयास्ताम्, भूयासुः । अतङ् इति किम् ? लविषीष्ट ।

[यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । किदाशिषि । पा० ३।४।१०३-१०४, लिङो यासुट् ङिच्च । किदाशिषि । स० ३।१।२९-३०]

ङिदनाशिषि ॥३४॥

अनाशीर्विषये लिङो ङिद् यासुड् भवति । यजेत्, यजेताम्, यजेयुः । अनाशिपीति किम् ? इज्यात् । अतङ् इत्येव । यजेत ।

[पा० ३।४।१०३, स० ३।१।२९]

अत इय् ॥३५॥

अतः परस्य यासुट् इयादेशो भवति । पचेत्, पचेताम्, पचेयुः । अत इति किम् ? कुर्यात् । अनाशिपीत्येव । चिकीर्ष्यात् ।

[अतो येयः । पा० ७।२।८०, अतो य इय् । स० ३।१।३६]

सो लोपोऽनन्त्यस्य ॥३६॥ [अनाशिषि । स० ३।१।३५]

लिङोऽनन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति । कुर्यात्, कुर्याताम् । अनन्त्यस्येति किम् ? कुर्युः । अनाशिपीत्येव । भूयास्ताम्, भूयासुः ।

[लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । पा० ७।२।७९]

इस्य रन् ॥३७॥ [पा० ३।४।१०५, स० ३।१।३२]

लिङादेशस्य भ्रकारस्य रनादेशो भवति । पचेरन्, पक्षीरन् ।

इटोऽत् ॥३८॥ [पा० ३।४।१०६, स० ३।१।३३]

लिङादेशस्येटोऽदादेशो* भवति । पचेय, पक्षीय ।

सुट् तथोः ॥३९॥ [स० ३।१।३४, अतिथोः—पा० ३।४।१०७]

लिङस्तकारथकारयोः सुड् भवति । पक्षीष्ट, पक्षीयास्ताम्, पक्षीष्ठाः ।

भेर्जुस् ॥४०॥ [पा० ३।४।१०८, स० ३।१।३७]

लिङो भेर्जुसादेशो भवति । पचेयुः, कुर्युः ।

सिचः ॥४१॥ [स० ३।१।३८]

सिचः परस्य भेर्जुसादेशो भवति । अकार्षुः ।

[सिजभ्यस्तविभ्यश्च । पा० ३।४।१०९]

आतः ॥४२॥ [पा० ३।४।११०]

आकारान्तादेव सिज्लुगन्तात् परस्य भेर्जुसादेशो भवति । अदुः, अधुः । अनाकारान्तान्न भवति । अभूवन् ।

लङो द्विषश्च वा ॥४३॥

द्विष आकारान्ताच्च परस्य लङो भेर्जुसादेशो वा भवति । अद्विषुः, अद्विषन् । अयुः, अयान् ।

[लङः शाकटायनस्यैव । द्विषश्च । पा० ३।४।१११-११२, द्विषाद्भ्यो वा स० ३।१।४१]

विदः ॥४४॥

विदः परस्य लङो भेर्जुसादेशो भवति, नित्यं योगविभागात् । अविदुः ।

* इटो अदादेशः—L.

[सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३।४।१०९, विदभ्यस्ताभ्यां लङ् । स० ३।१।४०]

अति ॥ ४५ ॥

अद्विषये लङो द्विरुक्ताज् जक्षादिभ्यश्च परस्य भेर्जुस् भवति ।
अविभरुः, अविभयुः । अजागरुः ।

[सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३।१।१०९, सिजभ्यस्ताभ्याम् । स० ३।१।४०]

तडाना यथापाठम् ॥ ४६ ॥

तडश्च आनश्च यथापाठं क्रियार्थात् परे भवन्ति । वर्धते, वर्धमानः ।
वर्तते, वर्तमानः ।

[अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । पा० १।३।१२, कर्तर्यात्मनेभावेभ्यः । स० ३।१।४४]

भावाप्ययोः ॥ ४७ ॥

भावे तद्भाष्ये चार्थे तडाना भवन्ति । भूयते, भूयमानम् । क्रियते
कटः, क्रियमाणः कटः । पूर्वमुत्तरं च कर्तरि विधानम् ।

[भावकर्मणोः । पा० १।३।१३, आत्मनेपदानि भावकर्मणोः । स० ३।१।४२]

ङितः ॥ ४८ ॥ [स० ३।१।४५]

ङितः क्रियार्थात् तडाना भवन्ति । पापच्यते, पापच्यमानः ।

विनिमये ॥ ४९ ॥

क्रियापरिवर्ते वर्तमानात् क्रियार्थात् तडाना भवन्ति । व्यतिलुनते,
व्यतिपुनते ।

[कर्तरि कर्मव्यतिहारे । पा० १।३।१४, क्रियाव्यतिहारे । स० ३।१।४६]

न गतिहिंसाशब्दार्थहसः ॥ ५० ॥

क्रियाविनिमये वर्तमानेभ्यो गत्याद्यर्थेभ्यो हसश्च तडाना न भवन्ति ।
व्यतिगच्छन्ति, व्यतिघ्नन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिहसन्ति । कथम्

* The Madras ed. reads सिजभ्यस्ताल्लङ् and the Trivandrum
ed. reads सिजभ्यस्ताभ्यां लिङ्. The second word is लङ्; and
appears to be a part of the next rule.

व्यतिहरन्ते भारम्, व्यतिवहन्ते भारमिति ? नैतौ गत्यर्थौ । किं
तर्हि ? देशान्तरप्रापणार्थौ । एवं संप्रहरन्ते राजान इति हरतिर्न
हिंसार्थः । इतरेतरान्योन्यपरस्परयोगे तु शब्दान्तरेणाभिहितत्वात् क्रिया-
विनिमयस्य तडाना न भवन्ति । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य
व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

[न गतिहिंसार्थेभ्यः । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । पा० १।३।१५-१६,
परस्परुपपदाच्च । १।३।१६। प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् । १।३।१५।
न गतिहिंसाशब्दार्थहसिभ्योऽहवहिभ्यः । इतरेतरान्योन्यपरस्परुपपदाच्च । स०
३।१।४७-४८ ; घर्मदासस्तु भाष्यार्थविरुद्धमेव व्यतिवहन्ते भारं व्यतिहरन्ते
भारमित्युदाजहार । गोपीचन्द्रः]

नेर्विशः ॥ ५१ ॥ [पा० १।३।१७, स० ३।१।४९]

नेर्विशेष्याद् विशस्तडाना भवन्ति । निविशते, न्यविशत । षष्ठ्या
निर्देशः किम् ? मधुनि विशन्ति भ्रमराः ।

परिव्यवात् क्रियः ॥ ५२ ॥

पर्यादिपूर्वात् क्रीणातेस्तडाना भवन्ति । परिक्रीणीते, विक्रीणीते,
अवक्रीणीते ।

[परिव्यवेभ्यः क्रियः । पा० १।३।१८, स० ३।१।५०]

विपराभ्यां जेः ॥ ५३ ॥ [पा० १।३।१९, स० ३।१।५१]

एताभ्यां विशेष्याज् जयतेस्तडाना भवन्ति । विजयते, पराजयते ।
कथम्—बहुवि जयति वनम्, परा जयति सेनेति ? नात्र विपराशब्दाभ्यां
जयतिविशेष्यते, अन्योन्यसाहचर्याद् वा प्रादिपरिपठितयोरिह ग्रहणम् ।

आङो दः ॥ ५४ ॥ [स० ३।१।५२]

आङ्पूर्वाद् ददातेस्तडाना भवन्ति । आदत्ते ।

[आङो बोझास्यविहरणे । पा० १।३।२०]

न स्वप्रसारणे ॥ ५५ ॥

प्रसारणे वर्तमानाद् ददातेस्तडाना न भवन्ति, तच्चेत् प्रसारणं

स्वस्य भवति । आस्यं व्याददाति । विपादिकां व्याददाति । नदी कूलं व्याददाति । स्वग्रहणं किम् ? व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ।

[आङो दोऽव्यसनक्रियस्य । स्वाङ्गकर्मकाच्च । पा० १।३।२०।१-२, न विकासस्वास्यप्रसारणयोः । स० ३।१।५३]

गमेः क्षान्तौ ॥ ५६ ॥

आङ्पूर्वाद् गमेर्ष्यन्तात् क्षान्तौ वर्तमानात् तङाना भवन्ति । आगमयस्व तावत् । क्षान्ताविति किम् ? आगमयति ।

[आगमेः क्षमायाम् । पा० १।३।२१।२, गमेः कालहरणे । स० ३।१।५४]

नुप्रछः ॥ ५७ ॥ [स० ३।१।५५]

आङ्पूर्वात् नौतेः प्रच्छश्च तङाना भवन्ति । आनुते शृगालः । आपृच्छते गुरुन् ।

[आङि नुप्रच्छयोः । पा० १।३।२१।६]

क्रीडोऽनुपरिभ्यां च ॥ ५८ ॥ [स० ३।१।५६]

क्रीडतेरनुपरिभ्यामाङा च युक्तात् तङाना भवन्ति । अनुक्रीडते, परिक्रीडते, आक्रीडते । इह कस्मान्न भवति—माणवकमनु क्रीडतीति ? नात्र क्रीडतिरनुना युक्त इति न भविष्यति ।

[क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । पा० १।३।२१]

समोऽकूजने ॥ ५९ ॥ [पा० १।३।२२।१, स० ३।१।५७]

संपूर्वात् क्रीडतेरकूजने तङाना भवन्ति । संक्रीडते । अकूजन इति किम् ? संक्रीडन्ति शकटानि । कथं शिक्षते ? शिक्षतिस्तङानवानव । कथं शिक्षति ? शक्तुमिच्छति, शिक्षति ।

[शिक्षेर्जिज्ञासायाम् । पा० १।३।२१।३, शकेः सनो जिज्ञासायाम् । स० ३।१।५८]

अपस्किरः ॥ ६० ॥ [स० ३।१।५९]

अपपूर्वात् ससुट्कात् किरतेस्तङाना भवन्ति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्यो । अपस्किरते स्वा निवासार्यो । अपेति किम् ? उपस्किरन्तो लुनन्ति मद्रकाः । सुट्, किम् ? अपस्किरति ।

[किरतेर्हृषंजीविकाकुलत्यकरणेषु । पा० १।३।२१।४]

हृजो गतिशीले ॥ ६१ ॥

हरतेर्गतिताच्छील्ये गम्यमाने तङाना भवन्ति । पंतुकमस्वा अनुहरन्ते । गतिग्रहणं किम् ? पितरमनुहरति ।

[हरतेर्गतिताच्छील्ये । पा० १।३।२१।५, हृजो गतिताच्छील्ये । स० ३।१।६०]

आशिषि नाथः ॥ ६२ ॥ [१।३।२१।७, स० ३।१।६१]

आशिष्येव नाथस्तङाना भवन्ति । सर्पिषो नाथत । आशिषीति किम् ? माणवकमुपनाथति ।

शपः शपथे ॥ ६३ ॥ [स० ३।१।६२]

शपतेः शपथक्रियार्थात् तङाना भवन्ति । देवदत्ताय शपते । अन्यत्र । देवदत्तं शपति ।

[शप उपलम्भने । पा० १।३।२१।८]

स्यः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु ॥ ६४ ॥ [स० ३।१।६३]

तिष्ठतेः प्रतिज्ञायां निर्णये प्रकाशने च गम्यमाने तङाना भवन्ति । नित्यं शब्दमातिष्ठते । त्वयि तिष्ठते विवादः । तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः ।

[आङः स्यः प्रतिज्ञाने । पा० १।३।२२।१, प्रकाशनस्येयाख्ययोश्च । १।३।२३]

संविप्रावात् ॥ ६५ ॥

सम् वि प्र अव इत्येवंपूर्वात् तिष्ठतेस्तङाना भवन्ति । सन्तिष्ठत, वितिष्ठते, प्रतिष्ठते, अवतिष्ठते ।

[समवप्रविभ्यः स्यः । पा० १।३।२२, समवप्रविभ्यश्च । स० ३।१।६४]

उदोऽनुध्वं हायाम् ॥ ६६ ॥

उत्पूर्वात् तिष्ठतेरनूर्ध्वचष्टायां वर्तमानात् तडाना भवन्ति । मुक्ता-
वुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व इति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति । ईहायामिति किम् ?
अस्माद् ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

[उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । पा० १।३।२४, उव ईहायाम् । १।३।२४।१, उदोऽ-
नूर्ध्वचष्टायाम् । स० ३।१।६५]

उपान्मन्त्रेण ॥ ६७ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेस्तडाना भवन्ति, मन्त्रश्चेदस्य करणं भवति ।
सावित्र्या उपतिष्ठते । मन्त्रेणेति किम् ? अश्वेनोपतिष्ठति राजानम् ।
तृतीयानिर्देशः किम् ? सावित्रीमुपतिष्ठति ।

[उपान्मन्त्रकरणे । पा० १।३।२५, उपाद्देवपूजासङ्गतकरणमित्रकरण-
पथिष्विति वक्तव्यम् । भाष्यम् । मन्त्रकरणात् । स० ३।१।६८]

पथ्याराधनयोः ॥ ६८ ॥

पथि कर्तर्याराधनं च गम्यमान उपपूर्वात् तिष्ठतेस्तडाना भवन्ति ।
अयं पन्थाः स्रुघ्नमुपतिष्ठते । आदित्यमुपतिष्ठते ; रथिकानुपतिष्ठते ;
महामात्रानुपतिष्ठते ।

[उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणेषु । पथिकर्तृकात् । स० ३।१।६६-६७]

वा लिप्सायाम् ॥ ६९ ॥ [पा० १।३।२५।२, स० ३।१।६९]

उपपूर्वात् तिष्ठतेर्लिप्सायां गम्यमानायां तडाना वा भवन्ति ।
भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा ।

अव्याप्यात् ॥ ७० ॥

व्याप्यरहितात् तिष्ठतेरुपपूर्वात् तडाना भवन्ति । भोजनकाल
उपतिष्ठते । अव्याप्यादिति किम् ? राजानमुपतिष्ठति ।

[अकर्मकाच्च । पा० १।३।२६, अकर्मकात् । स० ३।१।७०]

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्तृश्रुवेत्यतिदृशः ॥ ७१ ॥

संपूर्वेभ्यो गम्यादिभ्यस्तडाना भवन्ति । संगच्छते, समुच्छते,

संपृच्छते, संस्वरते, संशृणुते, संवित्ते । वेत्तीति निर्देशात् संविन्दतीति
न भवति । समारत, संपश्यते । अव्याप्यादित्येव । संगच्छति सुहृदम् ।

[समो गम्यच्छिभ्याम् । पा० १।३।२९, समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीना-
मुपसंस्थानम् । अतिश्रुदृशिभ्यश्च । १।३।२९।१-२, समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वरत्यति-
श्रुविदिभ्यः । काशिका । समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वश्रुवेत्यतिदृशिभ्यः । स०
३।१।७१]

प्रादिभ्योऽसूहो वा ॥ ७२ ॥

प्रादिपूर्वाभ्यामस्यत्यूहिभ्यां तडाना वा भवन्ति । निरस्यते, निर-
स्यति । समूहते समूहति । अव्याप्यादित्येव । निरस्यति शत्रून् ।
समूहति पदार्थान् ।

[उपसर्गादस्यत्यूहोर्वाचनम् । पा० १।३।२९।३, उपसर्गादस्यत्यूहिभ्यां वा ।
स० ३।१।७२ । अनयोर्कर्मकत्वं एवात्मनेपदमित्यन्ये, तदयुक्तम् । तथाच
सन्ततं तिमिरमिन्दुरदासे [किरान० ९।२२] इति भारविः । अनयो-
रित्यादिना चन्द्रमते दूषणमाह । गोयीचन्द्रः ।]

आडो यमहनः स्वाङ्गाप्याच्च ॥ ७३ ॥

आङ्पूर्वाभ्यां यमिहनिभ्यामव्याप्याभ्यां स्वाङ्गाप्याभ्यां च तडाना
भवन्ति । आयच्छते, आहते । आयच्छते पादम् । आहत उदरम्* ।
अन्यस्मिन् व्याप्ये—आयच्छति रज्जुम् । आहन्ति वृषलम् । स्वग्रहणं
किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पाणिमाहन्ति ।

[आडो यमहनः । पा० १।३।२८, स्वाङ्गकर्मकाच्च । १।३।२८।१, आडो
यमहनः स्वाङ्गकर्मकाच्च । स० ३।१।७३]

व्युदस्तपः ॥ ७४ ॥

वेरुदश्च परात् तपतेरव्याप्यात् स्वाङ्गाप्याच्च तडाना भवन्ति ।
वितपते, उत्तपते । वितपते पाणिम् । उत्तपते पाणिम् । अव्याप्यात्
स्वाङ्गाप्याच्चेत्येव । आदित्यः पृथिवीं वितपति । उत्तपति सुवर्णं

* उरः—पाठान्तरम् ।

सुवर्णकारः । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य हस्तमुत्तपति । व्युद इति किम् ?
नितपति ।

[उद्धिभ्यां तपः । पा० १।३।२७, स० ३।१।७४]

तपआप्यात् ॥७५॥

तपो व्याप्यं यस्य तस्मात् तपतेस्तडाना भवन्ति । तप्यते तपस्ता-
पसः । तपः करोतीत्यर्थः ।

[तपस्तपःकर्मकस्यैव । पा० ३।१।८८, तपःकर्मकाच्च । स० ३।१।७५]

निसं व्युपेभ्यो ह्वः ॥७६॥

नि सम् वि उप इत्येवंपूर्वाद् ह्वयतेस्तडाना भवन्ति । निह्वयते,
संह्वयते, विह्वयते, उपह्वयते ।

[निसमुपविभ्यो ह्वः । पा० १।३।३०, स० ३।१।७६]

स्पर्धायामाङ् ॥७७॥ [पा० १।३।३१, स० ३।१।७७]

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्धायां वर्तमानात् तडाना भवन्ति । मल्लो
मल्लमाह्वयते । स्पर्धायामिति किम् । गामाह्वयति गोपालकः ।

सूचनावक्षेपणसेवासाहसयत्नकथोपयोगेषु कृञः ॥७८॥

सूचनादिष्वर्थेषु करोतेस्तडाना भवन्ति । सूचनमपकारप्रयुक्तं
परदोषाविष्करणम्, अवक्षेपणं तिरस्कारः, सेवा परचित्ताराधनम्*,
साहसं यदबुद्धिपूर्वं करणम्, यत्नः सतो गुणान्तराधानम्, कथा
कथनम्, उपयोगो धर्मादिप्रयोजने विनियोगः । सूचने तावत् ।
अयमिममुत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे । श्येनो वर्तकामपकुरुते† ।

* परवित्ताराधनम्—L.

† अपकुरुते—One MS., Hc. (iii.3.75), Durgād sa. अवकुरुते—
Daṇḍanātha, Jakṣavarman (i.4.45). उपकुरुते—One MS., Durga,
R T., Jainendra (Laghuvṛtti i.3.32). उदाकुरुते—Kās'ikā, Jumara,
Bhaṭṭoji, Supadma (iii, 78) उत्कुरुते—Bhāṣāvṛtti, Jumara.

* भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवयाम् । महामात्रान् प्रकुरुते, गणकान् प्रकुरुते ।
सेवत इत्यर्थः । साहसे । परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थः ।
यत्ने । काण्डं गुडस्योपस्कुरुते† । एधोदकस्योपस्कुरुते । तस्य गुणान्तराधानं
करोतीत्यर्थः । कथयाम् । जनवादान् प्रकुरुते । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः ।
उपयोगे । शतं प्रकुरुते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ।

[गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतिपत्त्यन्तप्रकथनोपयोगेषु कृञः । पा० १।३।३२,
सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतिपत्त्यन्तप्रकथनोपयोगेषु कृञः । स० ३।१।७८]

अधेः शक्तौ ॥७९॥

अधिपूर्वात् कृञः शक्तौ वर्तमानात् तडाना भवन्ति । तं हाधि-
चक्रे‡ । शक्ताविति किम् ? अधिकरोति ।

[अधेः प्रसहने । पा० १।३।३३, स० ३।१।७९]

वेः शब्दाप्यात् ॥८०॥

विपूर्वात् कृञास्तडाना भवन्ति, शब्दश्चेदस्य व्याप्यं भवति । क्रोष्टा
विकुरुते स्वरान् । शब्द इति किम् ? विकरोति मृदम् । आप्यादिति
किम् ? शब्देन विकरोति मतिम् ।

[वेः शब्दकर्मणः । पा० १।३।३४, स० ३।१।८०]

अव्याप्यात् ॥८१॥

व्याप्यरहिताद् विपूर्वात् कृञास्तडाना भवन्ति । विकुर्वते सैन्धवाः ।
साधु दान्ताः शोभनं वलगन्तीत्यर्थः ।

[अकर्मकाच्च । पा० १।३।३५, अकर्मकात् । स० ३।१।८१]

पूजोत्सङ्गोपनयनज्ञानभृतिव्ययविगणनेषु नियः ॥८२॥

पूजादिष्वर्थेषु नयतेस्तडाना भवन्ति । पूजा संमाननम् । नयते
पाणिनिव्याकरणे । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । नयते चार्वा लोकायते ।

* भर्त्सयति is found in the Kās'ikā also. The correct form
is, as Maitreya Rakṣita points out, भर्त्सयते.

† काण्डगुणस्योपस्कुरुते—L., from MSS.

‡ तमधिचक्रे—काशिका ।

चार्वी बुद्धिः, तत्सम्बन्धादाचार्योऽपि चार्वी । स लोकायते पदार्थान्नयते, गमयति, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रतिपादयति । ते युक्तिभिः स्थाप्यमानाः संमानिताः पूजिता भवन्ति । उत्सङ्ग उत्सञ्जनम्, उत्क्षेपणम् । माणवकमुदानयते । अधःस्थितं माणवकमुत्सङ्ग उत्क्षिपतीत्यर्थः । उपनयने । उपनयनमाचार्यक्रिया । माणवकमीदृशेन विधिना आत्मसमीपं प्रापयति, यथासावुपनेता स्वयमाचार्यः संपद्यते । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्यीकुर्वन् माणवकमात्मसमीपं संप्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते कात्यायनो व्याकरणे । प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भूतिर्वेतनम् । कर्मकरानुपनयते । भूतिदानेन समीपीकरोतात्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । विनियुङ्क्त इत्यर्थः । विगणनमृणादिनिर्यातनम् । मद्रकाः कारं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । कर एव कारः, राजग्राह्यो भागः कर्षकै रक्षार्थं परिकल्पितः । एतेष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ।

[सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु नियः । पा० १।३।३६, पूजोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु नियः । स० ३।१।८२]

कर्तृस्थामूर्ताप्यात् ॥८३॥

कर्तृस्थममूर्तमकठिनं व्याप्यं यस्य तस्मान्नयतेस्तडाना भवन्ति । क्रोधं विनयते । मन्युं विनयते । कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य मन्युं विनयति । अमूर्त इति किम् ? गण्डुं विनयति । आप्यादिति किम् ? बुद्ध्या विनयति ।

[कर्तृस्थे चाक्षरीरे कर्मणि । पा० १।३।३७, कर्तृस्थामूर्तकर्मकाच्च । स० ३।१।८३]

*वृत्त्युत्साहतायनेषु क्रमः ॥८४॥ [०त्सर्गता० । पा० १।३।३८] वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमस्तडाना भवन्ति । वृत्तिरप्रतिबन्धः । उत्साहश्चैतसिको धर्मः । तायनं स्फीतता । वृत्ती । ऋश्वस्य क्रमते बुद्धिः ।

* It is curious Candra retains the rather unintelligible वृत्ति.
† चैतसिकः is hardly correct.

न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । उत्साहे । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सह इत्यर्थः । तायने । नीतिमति श्रियः क्रमन्ते । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते । स्फीतीभवन्तीत्यर्थः ।

[अप्रतिबन्धोत्साहतायनेषु क्रमः । स० ३।१।८४]

परोपात् ॥८५॥

परोपाभ्यामेव प्रादिभ्यां परात् *क्रमतेवृत्त्यादिष्वर्थेषु तडाना भवन्ति । पराक्रमते, उपक्रमते । परोपादिति किम् ? संक्रामति । वृत्त्यादिष्वित्येव । पराक्रामति ।

[उपपराभ्याम् । पा० १।३।३९, स० ३।१।८५]

आङो ज्योतिरुद्गतौ ॥८६॥

आङपूर्वात् *क्रमतेज्योतिरुद्गमने वर्तमानात् तडाना भवन्ति । आक्रमते सूर्यः । ज्योतिरिति किम् ? आक्रामति धूमः । उद्गताविति किम् ? अग्निरिन्धनमाक्रामति ।

[आङ उद्गमने । पा० १।३।४०, ज्योतिषामुद्गमने । १।३।४०।१, आङो ज्योतिरुद्गमने । स० ३।१।८६]

वेः पादाभ्याम् ॥८७॥

विपूर्वात् *क्रमतेस्तडाना भवन्ति, पादाभ्यां चेत् सा क्रिया क्रियते । साधु विक्रमते । पादाभ्यामिति किम् ? अश्वेन विक्रामति ।

[वेः पादविहरणे । पा० १।३।४१, स० ३।१।८७]

प्रोपादारम्भे ॥८८॥

प्रोपाभ्यां परात् क्रमतेरारम्भे तडाना भवन्ति । प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते भोक्तुम् । अङ्गीकरणमप्यारम्भ एव । प्रक्रमते शुश्रूषाम् ।

*This is the reading found in the printed books on grammar under the rules 87-89, but the correct form is either क्रामतेः or क्रमेः.

† Candra uses पादाभ्याम् instead of पद्भ्याम् probably because he had in his mind पाद used by Pāṇini.

आरम्भ इति किम् ? पूर्वेद्युः प्रक्रामति, गच्छतीत्यर्थः । *अपरेद्युः प्रक्रामति, आगच्छतीत्यर्थः ।

[प्रोपाभ्यां समर्थान्याम् । पा० १।३।४२, प्रोपाभ्यामारम्भे । स० ३।१।८८]

अप्रादेर्वा ॥८९॥

प्रादिरहितात् क्रमतेस्तडाना भवन्ति वा । क्रमते, क्रामति । अप्रादेरिति किम् ? संक्रामति ।

[अनुपसर्गाद्वा । पा० १।३।४३, स० ३।१।८९]

निह्वे झः ॥९०॥

जानातेर्निह्वे वर्तमानात् तडाना भवन्ति । निह्वोऽपह्वः, अपलापः । सप्रादिश्च निह्वे वर्तते, न केवलः । शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । निह्व इति किम् ? न त्वं किञ्चिदपि जानासि ।

[अपह्वे झः । पा० १।३।४४, स० ३।१।९०. Candra saves a syllable by changing अपह्व into the less frequent निह्व]

अव्याप्यात् ॥९१॥

व्याप्यरहिताज् जानातेस्तडाना भवन्ति । सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः । ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ सर्पिरादि करणमपि सम्बन्धेन विवक्षितमिति पृष्ठी । अव्याप्यादिति किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति ।

[अकर्मकाच्च । पा० १।३।४५, स० ३।१।९१]

संप्रतेरस्मृतौ ॥९२॥

समः प्रतेश्च पराज् जानातेरस्मरणे वर्तमानात् तडाना भवन्ति । संजानीते, प्रतिजानीते । अस्मृताविति किम् ? मातुः संजानाति ।

* परेद्युः—L. from MSS. The Kāśikā, Durgavṛtti etc show the correct reading. Śrīdhara's Bhaṣāvṛttiyarthavivṛti has परेद्युः, but that is a very late work. Candra himself does not sanction परेद्युः.

[संप्रतिभ्यामनाध्याने । पा० १।३।४६, स० ३।१।९९. आध्यान had evidently become archaic by the time of Candra, besides स्मृति is shorter.]

ज्ञानयत्नोपच्छन्दनेषु वदः ॥९३॥

ज्ञानादिष्वर्थेषु वदतेस्तडाना भवन्ति । वदते पतञ्जलिव्याकरणे । ज्ञानपूर्वकं वदतीत्यर्थः । भासनमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति न पृथग् वाच्यम् । यत्ने । कोऽस्मिन् क्षेत्रे वदते ? उपच्छन्दने । कर्मकरानुपवदते । परदारानुपवदते ।

[भासनोपसम्भावाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । पा० १।३।४७, भासनोपसम्भवनज्ञानयत्नोपमन्त्रणेषु वदः । स० ३।१।९३]

अनोरव्याप्यात् ॥९४॥

अनुपूर्वाद् व्याप्यरहिताद् वदतेस्तडाना भवन्ति । अनुवदते कठः कालापस्य । अव्याप्यादिति किम् ? पूर्वमेव यजुर्हृदितमनुवदति ।

[अनोरकर्मकात् । पा० १।३।४९, अनुसंभ्यामकर्मकात् । स० ३।१।९४]

विमतौ ॥९५॥ [स० ३।१।९५]

नानामतौ वदतेस्तडाना भवन्ति । गेहे विवदन्ते ।

व्यक्तं सहोक्तौ ॥९६॥

व्यक्ताक्षरं सहोच्चारणे वदतेस्तडाना भवन्ति । संप्रवदन्ते ग्राम्याः । व्यक्तमिति किम् ? वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः [महाभाष्यम् १।३।४८]* । सहोक्ताविति किम् ? वदति ब्राह्मणः ।

[व्यक्तवाचां समुच्चारणे । पा० १।३।४८, व्यक्तवाचां सहोक्तौ । स० ३।१।९६]

तयोर्वा ॥९७॥ [स० ३।१।९७]

विमतौ व्यक्तं सहोक्तौ चैकत्र विवक्षितायां वदतेस्तडाना भवन्ति

* अथि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।

अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

अपनय पादसरोजमङ्कतः शिथिलय बाहुलतां गलादताम् ।

वय च वदनेऽशुकमाकुलीकृतं वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥

वा । विप्रवदन्ते मौहूर्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्ताः । विमतादित्येव । संप्रवदन्ते ग्राम्याः । व्यक्तमित्येव । विप्रवदन्ति शकुनयः । सहोवता-
वित्येव । *एकैकशो विप्रवदन्ते मौहूर्ताः ।

[विभाषा विप्रलापे । पा० १।३।५०]

अवाङ् गिरः ॥९८॥ [स० ३।१।९८, ०ग्र:- पा० १।३।५१]

अवपूर्वाद् गिरतेस्तडाना भवन्ति । अवगिरते । अवादिति किम् ?
गिरति । गिर इति निर्देशादिह न भवति । अवगृणाति ।

समः प्रतिज्ञायाम् ॥९९॥ [स० ३।१।९९]

संपूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञायां गम्यमानायां तडाना भवन्ति । गतं
संगिरते । प्रतिज्ञायामिति किम् ? संगिरति । सम इति किम् ? गतं
गिरति ।

[समः प्रतिज्ञाने । पा० १।३।५२]

किरादिश्रन्थग्रन्थसनामाप्ये ॥१००॥

किरादिभ्यः श्रन्थादिभ्यश्चाप्ये कर्तरि तडाना भवन्ति । अवकिरते
हस्ती स्वयमेव । श्रन्थीते माला स्वयमेव । ग्रन्थीते माला स्वयमेव ।
चिकीर्षते कटः स्वयमेव । आप्य इति किम् ? अवकिरति हस्ती
हस्तिपकम् ।

[भूषाकर्मकिरतिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् । पा० ३।१।८७।१८, णिश्चिञ्जा-
त्मनेपदाकर्मकभूषाकर्मकिरादिश्रन्थग्रन्थसन्स्नुनमिभ्यश्चिञ् च । स० ३।३।१०५]

लुङ्ग्रचः ॥१०१॥

लुङ्ग्रचप्ये अजन्ताद् व्याप्ये कर्तरि तडाना भवन्ति । अहोष्ट
हविः स्वयमेव, अजेष्ट रोगः स्वयमेव । लुङ्गीति किम् ? जुहुत इति मा
भूत् । अच इति किम् ? अघस्तेति मा भूत् । आप्य इत्येव ।
अहोषीत् ।

[अचः कर्मकर्तरि । पा० ३।१।६२, स० ३।३।९५]

* Following the noble example of the Bhāṣyakāra our
Vittikāra uses एकैकशः.

स्तुनमः स्वयम् ॥१०२॥

स्तुनमिभ्याम् अनन्यप्रेरितो कर्तरि तडाना भवन्ति । प्रस्तुते गौः
स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । स्वयमिति किम् ? प्रस्तौति गौर्दोग्धुः
कौशलेन । नमति पल्लवो वातेन ।

[न दुहस्तुनमां यक्चिणी । पा० ३।१।८९]

सृजः श्राद्धे ॥१०३॥

सृजतेः श्राद्धोपपन्न कर्तरि तडाना भवन्ति । ससृजे मालां धार्मिकः ।
श्राद्ध इति किम् ? ससर्ज मालां मालिकः ।

[सृजियुज्योः श्यंस्तु । पा० ३।१।८७।१५, सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं
कर्मवद् भवतीति वक्तव्यम् । श्यंस्तु भवति । सृजः श्राद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्-
भावो वाच्यश्चिञ्जात्मनेपदार्थः । भाष्यम् । सृजः श्राद्धावति । स० ३।१।१००]

शे श्यन् ॥१०४॥

शविषये सृजतेः श्राद्ध कर्तरि श्यन् भवति । सृज्यते मालां
धार्मिकः । श्राद्ध इत्येव । सृजति मालां मालिकः ।

[सृजः श्राद्धे । स० ३।३।१११]

लुङि ते चिण् ॥१०५॥

लुङि तभूते परतः सृजः श्राद्ध कर्तरि चिण् भवति । असर्जि मालां
धार्मिकः । त इति किम् ? असृक्षातां मालां धार्मिहौ । श्राद्ध इत्येव ।
व्यत्यसृष्ट मालां मालिकसमूहः । कथम्—मासं युज्यते ब्रह्मचारीति ?
दैवादिकेन सिद्धम् ।

[शेषेभ्यो नित्यम् । स० ३।३।९७]

उदश्चरः साप्यात् ॥१०६॥

उत्पूर्वाच्चरतेव्याप्ययुक्तात् तडाना भवन्ति । गेहमुच्चरते ।
साप्यादिति किम् ? धूम उच्चरति ।

[उदश्चरः सकर्मकात् । पा० ३।३।५३, स० ३।३।१०१]

समस्तृतीयायुक्तात् ॥१०७॥ [पा० ३।३।५४, स० ३।३।१०२]

समो विशेष्याच्चरतेस्तृतीयान्तेन युक्तात् तडाना भवन्ति । रथेन

सञ्चरते । सम इति किम् ? रथेन चरति । तृतीयायुक्तादिति किम् ? उभौ लोकौ संचरसि, इमं चामुं च देवल* ।

दाणः सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥१०८॥

समो विशेष्याद् दाणस्तृतीयान्तेन युक्तात् तडाना भवन्ति, सा चेत् तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । दास्या सम्प्रयच्छते । सम्प्रदानस्य करणत्व-विवक्षायामियं तृतीया । सा चेयमशिष्टव्यवहार एव लौकिकी विवक्षा. तत्र तस्याः साधकतमत्वात् । सा चेच्चतुर्थ्यर्थ इति किम् ? दास्या सम्प्रयच्छति भिक्षाम् । तृतीयायुक्तादित्येव । दास्यै सम्प्रयच्छति भिक्षाम्* ।

[दाणञ्च सा० । पा० १।५।५५, स० ३।१।१०३]

उपयम उद्वाहे ॥१०९॥

उपपूर्वाद् यम उद्वाहे वर्तमानात् तडाना भवन्ति । कन्यामुपच्छते । उद्वाह इति किम् ? शाटकमुपयच्छति ।

[उपाद्यमः स्वकरणे । पा० १।३।५६, उपाद्यमः स्वीकारे । स० ३।१।१०४]
इह कस्मान्न भवति - स्वं शाटकान्तमुपयच्छतीति ? अस्वं यदा स्वं करोति तदा भवितव्यम् । यद्येवं स्वीकरण इति प्राप्नोति । विचित्रास्तद्धितवृत्तयः, नातस्तद्धित उत्पद्यते । महाभाष्यम् । पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वीकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । काशिका । The example in the Vṛtti goes directly against the Bhāṣya.]

आमः कृञः प्राग्वत् ॥११०॥ [स० ३।१।१०५]

आमन्तात् परात् करोतेरामः पूर्वस्याः प्रकृतेर्यथा दृष्टास्तथा तडाना

* देवलकः—L. from MSS. But the hemistich is found in the Kāśīkā, Kātantrakṛdvṛtti (सञ्चरति . देवलः), Hṛdayahārīṇī, Goyicandravivaraṇī (सञ्चरति देवलः) etc. and everywhere the last word is देवल and not देवलक which would be prejudicial to the metre. One MS. of the Bhāṣavṛttiyarthavivṛti reads नारदः for देवलः.

* मालाम्—शाठान्तरम् ।

भवन्ति, न भवन्ति च । ईहाञ्चक्रे । ईक्षाञ्चक्रे । विभराञ्चक्रे । विभराञ्चकार । जागराञ्चकार । कृञ्च इति किम् ? ईहाम्बभूव ।

[आम् प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य । पा० १।३।६३]

सनः ॥ १११ ॥ [स० ३।१।१०६]

उक्ते वक्ष्यमाणे च प्रकरणे सनन्तात् प्राग्वत् तडाना भवन्ति, यथा प्रकृतेर्दृष्टाः । आस्ते, आसिसिपते । भुङ्क्ते, दुभुक्षते ।

[पूर्ववत् सनः । पा० १।३।६२]

स्मृदृशः ॥ ११२ ॥

स्मृदृशिभ्यां सनन्ताभ्यां तडाना भवन्ति । सुस्मूर्षते, दिदृक्षते ।

[ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । पा० १।३।५७, स्मृदृशिभ्याम् । स० ३।१।१०७]

अननोज्ञः ॥ ११३ ॥ [स० ३।१।१०८]

अनुरहिताज् जानातेः सनन्तात् तडाना भवन्ति । जिज्ञासते धर्मम् । अननोरिति किम् ? पुत्रमनुजिज्ञासति ।

[नानोज्ञः । पा० १।३।५८]

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ॥ ११४ ॥ [स० ३।१।१०९]

आङ्प्रतिरहिताच्छणोतेः सनन्तात् तडाना भवन्ति । शुश्रूषते गुरुन् । अनाङ्प्रतेरिति किम् ? आशुश्रूषति, प्रतिशुश्रूषति ।

[प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । पा० १।३।५९]

शदेः शिति ॥ ११५ ॥ [स० ३।१।११०, शितः । पा० १।३।६०]

शदेः शिद्विषये तडाना भवन्ति । शीयते । शितीति किम् ? शत्स्यति ।

मृडो लुङ्लिङोश्च ॥ ११६ ॥ [स० ३।१।१११, म्रियतेः ०—पा० १।३।६१]

म्रियतेर्लुङ् विषये लिङ् विषये शिद्विषये च तडाना भवन्ति । अमृत, मृषीष्ट, म्रियते । एतेष्विति किम् ? ममार ।

पादेरजाद्यदन्ताद् युजेरयङ्पात्रेषु ॥ ११७ ॥ [उपसर्गादजाद्य-न्ताद् ०—स० ३।१।११२]

प्रादिभ्योऽजादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च पराद् युजेस्तडाना भवन्ति, यज्ञ-
पात्रविषयश्चेदस्य प्रयोगो न भवति । उपयुङ्क्ते, नियुङ्क्ते, उद्-
युङ्क्ते, प्रयुङ्क्ते । अजाद्यदन्तादिति किम् ? संयुनक्ति । अयज्ञपात्रे-
ष्विति किम् ? यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।

[प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । पा० १।३।६४, स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् ।
भाष्यम् ।]

समः क्षणुवः ॥ ११८ ॥ [पा० १।३।६५, स० ३।१।११३]

संपूर्वात् क्षणुतेस्तडाना भवन्ति । संक्षणुते शस्त्रम् ।

भुजोऽपालने ॥ ११९ ॥

भुजोऽनवने वर्तमानात् तडाना भवन्ति । भुङ्क्ते । अपालन इति
किम् ? भुनक्ति पृथिवीं राजा ।

आरोहयते हस्ती स्वयमेव, दर्शयते राजा स्वयमेवेति फलवति
[१।४।१२४] इति तड् । फलमस्य सुखासिका । अन्यथा हि
हस्तिपकैः पीड्यते [हस्ती], न संरञ्जयेच्च भृत्यान् राजा । अचित्तेष्वपि
क्रियाफलाविवक्षा भवति, यथा शोषयते व्रीहीनातप इति, किं पुनः
सचित्ते ?

[भुजोऽनवने । पा० १।३।६६, भुनक्तेरनवने । स० ३।१।११४ । अपालन
though containing more mātrās, is distinctly simpler than
अनवन. In the Durghatavṛtti we find : चान्द्रास्तु भुजो भक्ष इत्ये-
वमाहुः । Was there another recension of Candrar's work and was
Vopadeva following this when he framed his rule भुजोऽनवने ?
S'ākaṭāyana (i. 4. 12) reduces the no. of sylls. by changing
अनवन into अत्राण, but Jainendra who preceded him had
already laid down भुजोऽनवे 1. 2. 75. He. follows S' and says
भुनजोऽत्राणे iii. 3. 37. Supadma (iii. 1. 105 follows. C. It is
interesting to note that the rucādi of Kātantra grammar has the
rule अशने भुजिः ii. 74. 59.

णेरणौ यत् कर्म णी चेत् स कर्तानाध्याने । पा० १।३।६७, स० ३।१।११५]

प्रयोजकाः भीस्मेर्णेः ॥ १२० ॥

प्रयोजकतो यौ भीस्मी ताभ्यां परो यो णिच् तदन्तात् तडाना
भवन्ति । मुण्डो भोषयते । जटिलो विस्मापयते । प्रयोजकादिति
किम् ? कुञ्चिकयैर्न भाययति ।

[भीस्मोर्हेतुभ्ये । पा० १।३।६८, भीस्मिभ्यां हेतुभययोस्तदर्थे । स०
३।१।११६]

गृधिवञ्चः प्रलम्भने ॥ १२१ ॥

गृधिवञ्चिभ्यां ण्यन्ताभ्यां प्रलम्भने वर्तमानाभ्यां तडाना भवन्ति ।
माणवकं गर्धयते । माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम् ? श्वानं
गर्धयति । अहिं वञ्चयति ।

[गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । पा० १।३।६९, स० ३।१।११७]

लियः पूजाभिभवयोश्च ॥ १२२ ॥ [स० ३।१।११८]

लीयतेर्लिनातेर्वा ण्यन्तात् पूजायां गम्यमानायामभिभवे प्रलम्भने च
तडाना भवन्ति । जटाभिरालापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्वेनो-
वर्तकाम् अपलापयते* । अभिभवतीत्यर्थः । कस्त्वामुल्लापयते ? कस्त्वां
+ विसंवादयतीत्यर्थः । पूजादिष्विति किम् ? घृत विलीनयति ।

[लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च । पा० १।३।७०]

मिथ्यायोगे कृजोऽभ्यासे ॥ १२३ ॥

मिथ्याशब्देन योगे कृजो ण्यन्तात् पौनःपुन्ये तडाना भवन्ति ।
पदं मिथ्या कारयते । मिथ्यायोग इति किम् ? पदं साधु कारयति ।
कृज इति किम् ? पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् ? सकृत्
पदं मिथ्या कारयति ।

[मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे । पा० १।३।७१, स० ३।१।११९]

फलवति ॥ १२४ ॥ [स० ३।१।१२०]

* उपलापयते v. 1. उल्लापयते—काशिका, दुर्गावृत्तिः, हृदयहारिणी etc.,
अपलापयते—शब्दार्णवचन्द्रिका (जै० १।२।८०), चिन्तामणिः (शा० १।४।६२)
हंमः (३।३।९०) † प्रलम्भयतीत्यर्थः—पाठान्तरम् ।

प्यन्तात् फलवति कर्तरि तडाना भवन्ति । कारयते । फलवतीति किम् ? कारयति ।

[निचश्च । पा० १।३।७४]

पाठे विभाषितात् ॥ १२५ ॥ [स० क० ३।१।१२१]

पाठे विभाषिततडानेभ्यः फलवति कर्तरि तडाना भवन्ति । पचते, कुरुते । पाठे इति किम् ? क्रमते क्रामतीति विनापि फलवत्सम्बन्धेन तडाना भवन्ति । फलवतीत्येव । पचन्ति कर्मकराः ।

[स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । पा० १।३।७२ । पुत्रकर्तव्ये पितुर्वृषोत्सर्गादावपि करिष्य इत्यभिलाषं चान्द्राः कुर्वन्ति । न्यायपञ्चाननः ।]

जितः ॥ १२६ ॥ [स० क० ३।१।१२२]

ञितः क्रियार्थात् फलवति कर्तरि तडाना भवन्ति । कण्डूयते । अन्यत्र कण्डूयति ।

[पा० १।३।७२]

अपवदः ॥ १२७ ॥ [स० क० ३।१।१२३]

अपपूर्वाद् वदः फलवति कर्तरि तडाना भवन्ति । अपवदते । अन्यत्रापवदति ।

[अपाद्वदः । पा० १।३।७३]

समुदाङ्भ्यो यमेरग्रन्थे ॥ १२८ ॥ [स० क० ३।१।१२४]

सम् उद् आङ् इत्येवंपूर्वाद् यमेरग्रन्थविषये ॥ फलवति कर्तरि तडाना भवन्ति । ग्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । रज्जुमायच्छते, अन्यत्र, ग्रीहीन् संयच्छति । अग्रन्थ इति किम् ? उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः ।

[समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । पा० १।३।७५]

अप्रादेशः ॥ १२९ ॥

प्रादिरहिताज् जानातेः फलवति कर्तरि तडाना भवन्ति । गां जानीते । अन्यत्र, गां जानाति । अप्रादेरिति किम् ? स्वर्गलोकं प्रजानाति ।

[अनुपसर्गाज् ज्ञः । पा० १।३।७६, स० ३।१।१२५]

शब्दान्तरगतौ वा ॥ १३० ॥ [स० क० ३।१।१२६]

शब्दान्तरेण गम्यमानायां कर्तुः क्रियाफलवत्तायां तडाना भवन्ति वा । स्वं कटं कारयते, स्वं कटं कारयति । स्वं यज्ञं यजते, स्वं यज्ञं यजति । एवं सर्वत्र ।

[विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । पा० १।३।७७]

नानुपराभ्यां कृञः ॥ १३१ ॥

अनुपराभ्यां विशेष्यात् कृञः फलवति कर्तरि तडाना न भवन्ति । अनुकरोति, पराकरोति । कथम्—गङ्गामनु कुरुते तप इति ? नात्र करोतिरनुना विशेष्यः ।

[अनुपराभ्यां कृञः । पा० १।३।७९, स० ३।१।१३० । अस्मिन् प्रकरणे पठितत्वात् कर्तर्यक्रियाफले प्राप्तस्यायं निषेध इति चन्द्रादिसम्मतम् । अन्ये त्वाहुः—न ह्यत्र प्रकरणनियमोऽपेक्षितः, तथाहि रभेः स्वरितेत्यादिना सूत्रेणाप्राप्तमेवात्मनेपदं निषिध्यते । गोपीचन्द्रः ।]

प्रत्यत्यभीनां क्षिपः ॥ १३२ ॥

प्रति अति अभि इत्यतेषां विशेष्यात् क्षिपः फलवति कर्तरि तडाना न भवन्ति । प्रतिक्षिपति, अतिक्षिपति, अभिक्षिपति । षष्ठीनिर्देशः किम् ? माणवकं प्रति क्षिपते ।

[अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । पा० १।३।८०, स० ३।१।१३१. Candra saves one syllable.]

प्राद्वहः ॥ १३३ ॥ [पा० १।३।८१, स० ३।१।१३२]

प्रपूर्वाद् वहः फलवति कर्तरि तडाना न भवन्ति । प्रवहति । प्रादिति किम् ? वहते ।

परेर्मृषश्च ॥ १३४ ॥ [स० ३।१।१३३, ० मृषः । पा० १।३।८२]

परेर्विशेष्यान् मृषो बहश्च फलवति कर्तरि तडाना न भवन्ति । परिमृष्यति, परिवहति । कथम्—माणवकं परि मृष्यते, वनं परि वहत इति ? नैतौ परेर्विशेष्यौ ।

* प्रादिति किम् ? आवहते । काशिका ।

[परेः । जनेन्द्रः । १।२।९३ (लघुवृत्तिः) । बहतिमपि केचिन्नानुवर्तयन्ति । काशिका । परे बहेश्चेत्येके । संक्षिप्तसारसूत्रम् । परिपूर्वादिपि बहेर्निषेध इति चन्द्रः, न तद्बहुसम्मतम् । गोयीचन्द्रः । परिप्रवहपरिमृषः । सुपद्य० ३।१।१३० । यद्यपि प्राद्वह इति सूत्रितं मुनिना, प्रवहन्तं सदा मोदम् इति प्रयुक्तञ्च भट्टिना [८।५२], तथापि चान्द्रमतमाश्रित्य परिप्रवह इत्युक्तम् । मकरन्दः ।]

रमो व्याडोश्च ॥ १३५ ॥

व्याडोः परेश्च विशेष्याद् रमस्तडाना न भवन्ति । विरमति, आरमति, परिरमति । कथम्—गृहं परि रमत इति ? नात्र रमिः परेर्विशेष्यः ।

[व्याङ्परिभ्यो रमः । पा० १।३।८३, रमेव्याङ्भ्यां च । स० ३।१।१३४]

उपात् ॥ १३६ ॥ [स० ३।१।१३५, ० च । पा० १।३।८४]

उपपूर्वाद् रमस्तडाना न भवन्ति । कञ्चित् कालमुपरमति ।

अव्याप्याद्वा ॥ १३७ ॥

व्याप्यरहिताद् उपपूर्वाद् रमस्तडाना वा न भवन्ति । उपरमते, उपरमति ।

[विभाषाकर्मकात् । पा० १।३।८५, अकर्मकाद्वा । स० ३।१।१३६]

अणौ चित्तवत्कर्तृकाण् णेः ॥ १३८ ॥ [स० ३।१।१३७]

अण्यन्तो यश्चित्तवत्कर्तृको व्याप्यरहितस्तस्मान् ण्यन्तात् फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तडाना न भवन्ति । आस्ते माणवकः, आसयति माणवकम् । अणाविति किम् ? आरोह्यमाणं प्रयोजयति आरोह्यते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् ? शुष्यन्ति व्रीहयः, शोषयते व्रीहीन् आतपः । अव्याप्यादित्येवं । कटं कुर्वाणं प्रयोजयति, कारयते ।

[अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । पा० १।३।८८]

चलनाहारार्थात् ॥ १३९ ॥ [स० ३।१।१३८]

चलनार्थाद् आहारार्थाच्च ण्यन्तात् फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तडाना न भवन्ति । चलयति, कम्पयति । आशयति, भोजयति ।

[निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १।३।८७ । Candra uses चलन here instead of चाल]

प्रुद्रुस्त् बुधयुधेङ् नशजनः ॥ १४० ॥ [स० ३।१।१३९]

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तडाना न भवन्ति । प्रावयति ; प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति ; द्रवीकरोतीत्यर्थः । स्त्रावयति ; स्यन्दयतीत्यर्थः । गत्यर्थेभ्यस्तु चलनार्थात् [१३९] इत्येव सिद्धः प्रतिषेधः । बोधयति माणवकं श्लोकम् । योधयति काष्ठम् । अध्यापयति माणवकं वेदम् । नाशयति रोगम् । जनयति सुखम् ।

[बुधयुधनशजनेङ् प्रुद्रुभ्यो णेः । पा० १।३।८६]

न पादमायमायसपरिमुहात्तिरुचिचृतिधेः वदवसः ॥ १४१ ॥ [स० ३।१।१४०]

पादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति [१२४] इति प्राप्तास्तडाना न न भवन्ति, अपि तु भवन्त्येव । पिबत्यत्तिधेटाम् आहाराथत् [१७९] इति प्रतिषेधस्य पुनः प्रतिषेधः, नृतेश्चलनार्थात् ० [१३९] इति, अणावव्याप्यात् [१३८] इति च । एवमपि शेषाणाम् । पाययते, दमयते, आयामयते, आयासयते, परिमोहयते, आदयते, रोचयते, नतयते, धापयते, वादयते, वासयते ।

[न पादम्याङ् यमाङ् यसपरिमुहचनृतिवदवसः । पा० १।३।८९]

वा क्यपः ॥ १४२ ॥ [पा० १।३।९०, स० ३।१।१४१]

क्यपन्तात् तडाना वा भवन्ति । लोहितायति, लोहितायते ।

द्युद्भ्रगो लुङि ॥ १४३ ॥ [पा० १।३।९१, स० ३।१।१४२]

द्युतादिभ्यो लुङि परतस्तडाना वा भवन्ति । व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अश्वितत् अश्वेतिष्ट ।

वृद्धः स्यसनोः ॥ १४४ ॥ [पा० १।३।९२, स० ३।१।१४३]

वृतादिभ्यः स्ये सनि च तडाना वा भवन्ति । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । विवृत्सति, विवर्तिषते । वर्त्स्यति, वर्धिष्यते । विवृत्सति, विवर्धिषते ।

कल्पस्यति, कल्पिष्यते । चिकलूपसति, चिकल्पिष्यते । स्यसन्नोरिति किम् ? वर्तते ।

लुटि कृपः ॥ १४५ ॥ [लुटि च० । पा० १।३।१३, स० ३।१।१४४]

लुटि * कृपस्तङाना वा भवन्ति । कल्प्ता, कल्पिता ।

युष्मदि मध्यमत्रयम् ॥ १४६ ॥

युष्मदि कारके प्रयुज्यमाने तङामतङां च मध्यमत्रयं भवति । त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ । त्वं पचसे, युवां पचथे, यूयं पचध्वे । सामर्थ्यलभ्यमानत्वादप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमत्रयं भवति । पचसि, पचथः, पचथ । पचसे, पचथे, पचध्वे ।

[युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । पा० १।४।१०५, समानाधिकरणे युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः । स० ३।१।१४७]

अस्मद्युत्तमम् ॥ १४७ ॥ [०मः । स० क० ३।१।१४९]

अस्मदि कारके प्रयुज्यमाने तङामतङां चोत्तमत्रयं भवति । अहं पचामि, आवां पचावः, वयं पचामः । अहं पचे, आवां पचावहे, वयं पचामहे । एवमप्रयुज्यमानेऽपि । प्रथमत्रयं तु सामान्यविहितं मध्यमोत्तमाभ्यां युष्मदस्मद्विषये बाधितत्वाच्छेषेऽवतिष्ठते । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्ते पितेति स्वविषय एव मध्यमोत्तमौ भवतः ।

[प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेऽस्मै एकवचन । पा० १।४।१०६, ०मन्योपपदात् । स० ३।१।१४८]

एकद्विवहुषु ॥ १४८ ॥

यथोक्तं त्रयमेकद्विवहुषु यथाक्रमं भवति । स पचति, तौ पचतः, ते पचन्ति । इत्येवमादि ।

[तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । लुपः । पा० १।४।१०२-१०३, एकद्विवहुष्वेकवचनद्विवचनबहुवचनानि । स० क० ३।१।१५१]

इति चान्द्रे व्याकरणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

* In the Kāśīkā and Hṛdayahārīṇī also we find कृप् in the Vitti though the rules contain कल्प्.

स्वौजसमौद्गष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्रस्ङसिभ्राम्भ्रस्ङसोसाम्-
ङोसमुष् ॥ ११ ॥ [पा० ४।१।२, प्रातिपदिकात् स्वी० । स० ३।१।१५९]

एषां त्रयं त्रयमेकद्विवहुषु भवति । एते च सामर्थ्यदिकत्वादिमदर्थ-
वाचिनः शब्दात् परे भवन्ति । अत एव च क्रियार्थान् न भवन्ति,
क्रियाया असत्त्वभूताया एकत्वादिभिः सह सम्बन्धाभावात्, तव्या-
दिभिश्च बाधितत्वात् । तिङन्तान् भवन्ति, तिङ्भिरेवैकत्वादीना-
मुक्तत्वात् । शेषेभ्यो भवन्ति । दृषत्, दृषदौ, दृषदः ; दृषदम्, दृषदौ,
दृषदः ; दृषदा, दृषद्भ्याम्, दृषद्भिः ; दृषदे, दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्यः ;
दृषदः, दृषद्भ्याम्, दृषद्भ्यः ; दृषदः, दृषदोः, दृषदाम् ; दृषदि,
दृषदोः, दृषत्सु । एवं कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः । एवं खट्वा,
खट्वे, खट्वाः । तान्येतानि सप्त त्रयाणि सप्त विभक्तयो भवन्ति,
विभागी विभक्तिरिति कृत्वा ।

अतो भिस ऐस् ॥ २ ॥ [पा० ७।१।९, स० ३।१।१६०]

अकारान्ताच्छब्दात् परस्य भिस ऐस् आदेशो भवति । वृक्षैः,
प्लक्षैः । अत इति किम् ? अग्निभिः । तपरः किम् ? मालाभिः ।

इदमदसोः कात् ॥ ३ ॥

इदमोऽदसश्च कादेव परस्य भिस ऐस् आदेशो भवति । इमकैः,
अमुकैः । कादिति किम् ? एभिः, अमीभिः ।

[नेदमदसोरकोः । पा० ७।१।११, स० (०रकात्) ३।१।१६१]

टाङ्सोरिनस्यौ ॥ ४ ॥ [स० ३।१।१६२]

टाङ्सित्येतयोरकारान्तात् परयोरिन स्य इत्येतावादेशौ भवतः ।

वृक्षेण, वृक्षस्य ।

[टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः । पा० ७।१।१२]

ङेङ्सोर्यौ ॥ ५ ॥ [स० ३।१।१६३]

ङेङ्सोर्योरकारान्तात् परयोर्य आत् इत्येतावादेशौ भवतः । वृक्षाय,
वृक्षात् ।

[ड्येः । पा० ७।१।१३]

सर्वादिभ्यः स्मैस्मात् ॥६॥ [सर्वनाम्नः० । स० ३।१।१६४]

सर्वादिभ्योऽकारान्तेभ्यः परयोऽङ्ङस्योः स्म स्मात् इत्येतावादेशौ भवतः । सर्वस्मै, सर्वस्मात् । विश्वस्मै, विश्वस्मात् । अत इत्येव । भवते, भवतः । सर्व । विश्व । उभ । उभय । डतर । डतम । इतर । अन्य । अन्यतर । त्व । त्वद् । नेम । सम । सिम । पूर्वपरावर-दक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् । तद् । यद् । अदस् । इदम् । एतद् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् ।

[सर्वादीनि सर्वनामानि । पा० १।१।२७, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । सर्वनाम्नः स्मै । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनो । पा० ७।१।१४-१५ सर्वविश्वानुभोभ्यो डतरडतमावितरान्यतरावन्यत्वौ समसिमो नेमश्च सर्वनामानि त्यत्तद्यदेतदसिद-मेकद्वियुष्मदस्मद् भवतुकिमश्च । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरमपुरि बहिर्योगोपसंव्यानयोः । स० १।१।१२-११६]

ङेः स्मिन् ॥७॥ [स० ३।१।१६५]

ङि इत्येतस्य सर्वादिभ्यः परस्य स्मिनादेशो भवति । सर्वस्मिन् । अत इत्येव । भवति ।

जसः शीः ॥८॥

सर्वादिभ्यः परस्य जसः शीरादेशो भवति । सर्वे । अत इत्येव । सर्वाः ।

[जसः शी । पा० ७।१।१७, स० ३।१।१६६ । Since the neuter plural has the short *i*, here also Sarvavarman and others prescribe the short *i*, instead of Pāṇini's long *ī* which is necessary for अनुवृत्ति in the rules for the neuter duals.]

आइ आमः साम् ॥९॥ [स० ३।१।१६७]

अवर्णान्तेभ्यः सर्वादिभ्यः परस्यामः सामादेशो भवति । सर्वेषाम्, सर्वासाम् । आदिति किम् ? भवताम् ।

[आमि सर्वनाम्नः सुट् । पा० ७।१।५२]

नान्यच्च नामाप्रधानात् ॥१०॥

नामभूतेभ्योऽप्रधानभूतेभ्यश्च सर्वादिभ्यो यदुक्तं यच्चान्यत् सर्वादि-कार्यं तन्न भवति । विश्वो नाम कश्चित्, तस्मै विश्वाय देहि । अति-विश्वाय, प्रियविश्वाय ।

[संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः । पा० १।१।२७।२, नान्यच्च संज्ञोपसर्जनात् । स० ३।१।१६८]

तृतीयार्थयोगे ॥११॥

तृतीयार्थेन योगे सर्वादिभ्यो यदुक्तं यच्चान्यत् सर्वादिकार्यं तन्न भवति । मासेन पूर्वार्थ, मासपूर्वार्थ ।

[तृतीयासमासे । पा० १।१।३० । अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्दम्—तृतीयासमासा-र्थानि पदानि तृतीयासमास इति । भाष्यम् । तृतीयासमासवाक्ययोः । स० ३।१।१६९]

चार्थसमासे ॥१२॥

चार्थसमासविषये सर्वादिभ्यो यदुक्तं यच्चान्यत् सर्वादिकार्यं तन्न भवति । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् । समास इति किम् ? अमुष्मै च तस्मै च देहि ।

[द्वन्द्वे च । पा० १।१।३१, स० ३।१।१७०]

शी वा ॥१३॥ [स० ३।१।१७१]

चार्थसमासविषये सर्वादिभ्यः शीभावो यस्योक्तस्तस्य वा भवति । पूर्वोत्तरे, पूर्वोत्तराः ।

[विभाषा जसि । पा० १।१।३२]

प्रथमचरमतयायाल्पार्थनेमकतिपयात् ॥१४॥ [०येभ्यः । स० ३।१।१७२]

शीभावो यस्योक्तस्तस्य प्रथमादिभ्यो वा भवति । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । द्वितये, द्वितयाः । द्वये, द्वयाः । अल्पे, अल्पाः । अर्धे, अर्धाः । नेमे, नेमाः । कतिपये, कतिपयाः ।

[प्रथमचरमतमालपार्धकतिपयनेमाश्च । पा० १।१।३३]

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ च ॥१५॥ [स० ३।१।१७३]

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ यथास्थानं भवतः शीभावश्च वा ।
पूर्वस्मात्, पूर्वात् ; पूर्वस्मिन्, पूर्वे ; पूर्वे, पूर्वाः । परस्मात्, परात् ;
परस्मिन्, परे ; परे, पराः । नवभ्य इति किम् ? त्यस्मात्, त्यस्मिन्,
त्ये ।

[पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । पा० ७।१।१६]

स्मै च तीयात् ॥१६॥ [स० ३।१।१७४]

स्मै स्मात्स्मिनौ च तीयान्ताद् यथास्थानं वा भवन्ति । द्वितीयस्मै,
द्वितीयाय ; द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् ; द्वितीयस्मिन्, द्वितीये ।

[वाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् । पा० १।१।३६।३]

आप औतः शीः ॥१७॥ [०शी । स० ३।१।१७५]

आवन्तात् परस्य औकारस्य शीभावो भवति । माले तिष्ठतः ।
माले पश्य ।

[(जसः शी । पा० ७।१।१७) औड आपः । ७।१।१८]

नपुंसकात् ॥१८॥ [स० ३।१।१७६]

नपुंसकात् परस्य औतः शीभावो भवति । कुण्डे तिष्ठतः । कुण्डे
पश्य । शकार आच्छीङ्योः [५।४।३४] इति विशेषणार्थः ।

[नपुंसकाच्च । पा० ७।१।१९]

जसःशसोः शिः ॥१९॥ [पा० ७।१।२०, स० ३।१।१७७]

नपुंसकात् परयोर्जसुशसोः शिभावो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति ।
कुण्डानि पश्य ।

अष्टाभ्य औश् ॥२०॥ [पा० ७।१।२१, स० ३।१।१७८]

अष्टनृशब्दात् परयार्जसुशसोरोश् भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ
पश्य । *आत्वनिर्देशः किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति, अष्ट पश्य ।

* आत्वनिर्देशः — L., but see v. 4. 52.

णः संख्याया लुक् ॥२१॥ [स० ३।१।१७९]

पकारान्ताया नकारान्तायाश्च संख्यायाः परयोर्जसुशसोर्लुग् भवति ।
षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य । पञ्च तिष्ठन्ति, पञ्च पश्य ।

[षड्भ्यो लुक् । पा० ७।१।२२, णान्ता षट् । इति च । १।१।२४-२५]

क्रतेः ॥२२॥ [स० ३।१।१८०]

कतिशब्दात् परयोर्जसुशसोर्लुग् भवति । कति तिष्ठन्ति ?
कति पश्य ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥२३॥ [पा० ७।१।२३, स० ३।१।१८१]

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकात् परयोर्लुग् भवति । जतु तिष्ठति ।
जतु पश्य ।

अतोऽम् ॥२४॥ [पा० ७।१।२४, स० ३।१।१८२]

अकारान्तान् नपुंसकात् परयोः स्वमोरम् भवति । कुण्डं तिष्ठति ।
कुण्डं पश्य ।

इतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽनेकतरात् तः ॥२५॥ [स० ३।१।१८३]

इतरादिभ्यः पञ्चभ्य एकतरवर्जितेभ्यो नपुंसकलिङ्गेभ्यः परयोः
स्वमोस्तकार आदेशो भवति । कतरत् तिष्ठति ? कतरत् पश्य । कतमत्
तिष्ठति ? कतमत् पश्य । इतरत् तिष्ठति, इतरत् पश्य । अन्यत्
तिष्ठति, अन्यत् पश्य । अन्यतरत् तिष्ठति, अन्यतरत् पश्य । पञ्चभ्य
इति किम् ? पूर्वं तिष्ठति, पूर्वं पश्य । अनेकतरादिति किम् ? एक-
तरं तिष्ठति, एकतरं पश्य ।

[अड्, इतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । पा० ७।१।२५, इतराच्छन्दसि प्रतिषेध
एकतरात् सर्वत्र । ७।१।२६।१]

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥२६॥ [पा० ७।१।२७, स०
३।१।१८४]

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसोऽशादेशो भवति । तव, मम ।

ङेसुटोऽम् ॥२७॥ [स० ३।१।१८५]

ङे इत्येतस्य सुटां च युष्मदस्मद्भ्यां परेषाममादेशो भवति ।

तुभ्यं दीयते, मह्यं दीयते । त्वम्, अहम् । युवाम्, आवाम् । यूयम्, वयम् । त्वाम्, माम् । युवाम्, आवाम् ।

[डे प्रथमयोरम् । पा० ७।१।२८]

शसो नः ॥२८॥ [स० ३।१।१८६, ०न । पा० ७।१।२९]

युष्मदस्मद्भूगं परस्य शस आदेर्नकारादेशो भवति, सकारस्य च संयोगान्तलोपः । युष्मान्, अस्मान् ।

भ्यसोऽभ्यम् ॥२९॥ [पा० ७।१।३०, स० ३।१।१८७]

युष्मदस्मद्भूगं परस्य भ्यसोऽभ्यम् आदेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते, अस्मभ्यं दीयते ।

डसेश्चात् ॥३०॥

डसेस्तत्सहचरितस्य च भ्यसोऽदादेशो भवति । त्वत्, मत् । युष्मत्, अस्मत् ।

[पञ्चम्या अत् । एकवचनस्य च । पा० ७।१।३१-३२, पञ्चम्या अत् । डसेश्च । स० ३।१।१८८-१८९. Bhoja wisely refrains from following Candra who secures brevity at the cost of ambiguity.]

आम आकम् ॥३१॥ [स० ३।१।१९०, पा० ७।१।३३ (साम०)]

युष्मदस्मद्भूगं परस्याम आकमादेशो भवति । युष्माकम्, अस्माकम् ।

इस्वापो नुट् ॥३२॥ [स० ३।१।१९१]

ह्रस्वान्तादावन्ताच्च परस्यामो नुट् भवति । पटूनाम्, वृक्षाणाम् । खटूनाम् ।

[ह्रस्वनद्यापो नुट् । पा० ७।१।५४]

संख्याया अनतः ॥३३॥ [स० ३।१।१९५]

*अच्छन्दान्तवर्जितायाः संख्यायाः परस्यामो नुट् भवति । चतुर्णाम्, पञ्चानाम्, षण्णाम् । अनत इति किम् ? त्रिंशताम्, तावताम् ।

[षट्चतुर्भ्यश्च । पा० ७।१।५५]

त्रयाणाम् ॥३४॥

* Hṛdaya has अच्छन्दवर्जितायाः.

त्रिशब्दस्यामन्तस्य त्रयाणामिति निपात्यते ।

[त्रेत्रयः । पा० ७।१।५३, त्रेत्रयश्च । स० ३।१।१९६]

स्त्रीयूभ्याम् ॥३५॥ [स० ३।१।१९२]

स्त्रियां य ईकार ऊकारश्च ताभ्यां परस्यामो नुट् भवति । कुमारीणाम्, ब्रह्मबन्धूनाम् । स्त्रीग्रहणं किम् ? ग्रामण्याम्, खलप्वाम् । यूभ्यामिति किम् ? शरदाम् ।

[ह्रस्वनद्यापो नुट् । पा० ७।१।५४, यूस्त्राख्यौ नदी । पा० १।४।३]

सेयुवो वा ॥३६॥

इयुवौ ययोर्विद्यते ताभ्यां परस्यामो नुट् वा भवति । श्रियाम्, श्रीणाम् । श्रीणामिति व्यवस्थितविभाषया छन्दस्येव । भ्रुवाम्, भ्रूणाम् ।

[नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री । वामि । पा० १।४।४-५ इयुवस्थानिभ्यां वा । स० ३।१।१९३ श्रीग्रामण्योऽछन्दसि । पा० ७।१।५६ इह तावच् श्रीणामुदारो ग्रहणो रयीणाम् [ऋ० सं० १०।४।५।५] । विभाषामि नदीसंज्ञा, सा छन्दसि व्यवस्थितविभाषा भविष्यति । भाष्यम् । श्रियामित्येवं लोक इष्यते, श्रीणामिति छन्दस्येव, व्यवस्थितविभाषयेत्येके । कातन्त्र २।२।४ टीका. Our Vṛtti appears to have misunderstood the Bhāṣya.]

स्त्रीणाम् ॥३७॥

स्त्रीणामित्यामन्तो निपात्यते ।

[नित्यं स्त्रियाः । स० ३।१।१९४ । For P. see under 35.]

सुपोऽसंख्यालुक् ॥३८॥

अविद्यमानसंख्यात् परस्य सुपो लुक् भवति । उच्चैः, नीचैः । अस्मादेव लिङ्गादसंख्यादपि सुबुत्पत्तिरनुमीयते ।

[अव्ययादापसुपो । पा० २।४।८२, अनुपसर्जनाव्ययात् । स० ३।१।१९८]

ऐकार्थ्ये ॥३९॥ [सुपो लुग ० । स० ३।१।१९७]

एकार्थीभावे सुपो लुक् भवति । पुत्रीयति । राजपुरुषः । औपगवः ।

[सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २।४।७१, अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

कृतद्वितसमासाश्च । पा० १।२।४५-४६]

ततः प्राक् कारकात् ॥४०॥

प्राक् कारकसंशब्दनाद् [२।२।१६] यदैकार्थं ततः सुपो लुग् भवति । उपाग्नि । प्राक् कारकादिति किम् ? कष्टश्चितः ।

[अव्ययीभावश्च । स्वरादिनिपातमव्ययम् । पा० १।१।४१, ३७, लुङ्मु - स्वरयोरव्ययीभावः । अनुपसर्जनाव्ययात् । स० १।१।१८८, ३।१।१९८]

नातोऽपञ्चम्याः ॥४१॥

प्राक् कारकादेकार्थादिकारान्तात् परस्य सुपो लुग् न भवति, अम् तु भवत्यपञ्चम्याः । उपकुम्भम् । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भा-दानय ।

[नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । पा० २।४।८३, नाव्ययीभावादतोऽपञ्चम्यास्तदम् । स० ३।१।१९९]

तृतीयासप्तम्योर्वा ॥४२॥ [स० ३।१।२००]

प्राक् कारकादेकार्थादिकारान्तात् परयोस्तृतीयासप्तम्योर्वा भवति । उपकुम्भं कृतम्, उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भं निधेहि । उपकुम्भे निधेहि ।

[तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । पा० २।४।८४]

क्रियाप्ये द्वितीया ॥४३॥

क्रियाया व्याप्ये द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ओदनं पचति । आदित्यं पश्यति । ओदनः पच्यत इत्योदनशब्दाद् व्याप्यता न गम्यते । किं तर्हि ? तिङन्तात् । कटं करोति विपुलं दर्शनीय-मिति गुणयुक्तस्य व्याप्यतास्त्येव । ईप्सितेऽपि व्याप्यत्वाद् द्वितीया सिद्धा । गां दोग्धि पयः । पौरवं गां याचते । गामवरुणद्वि व्रजम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते । माणवकं धर्ममनुशास्ति* । एवमनी-

* किम् is used in the sense of कुतः.

† The Supadma-makaranda says : चन्द्रस्तु ग्रहिमुचोरप्युदाहरति । तदेव प्रभृतिशब्देनोद्दिष्टम् । तद् यथा शतं गृह्णाति ग्रामम् । गां गोघटं

प्सितेऽपि । अहिं लङ्घयति । विषं भक्षयति । यन्नवेप्सितं नाप्य-नीप्सितं तत्रापि भवति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीति ।

[कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितम् । अकथितं च । पा० १।४।४९-५१, स० १।१।३८-४० । कर्मणि द्वितीया । पा० २।३।२, स० ३।१।२०२]

गतिबोधाहारशब्दार्थानाप्यानां प्रयोज्ये ॥४४॥

गत्यर्थानां बोधार्थानामाहारार्थानां शब्दार्थानामनाप्यानां च प्रयोज्य कर्तरि द्वितीया विभक्तिर्भवति । सामर्थ्याच्च प्रयोजक-व्यापारेणैवास्य व्याप्यता भवतीति गम्यते । गमयति माणवकं ग्रामम् ; यापयति माणवकं ग्रामम् । बोधयति माणवकं श्लोकम् ; वेदयति माणवकं धर्मम् । भोजयति माणवकम् ओदनम् ; आशयति माणवकमोदनम् । अध्यापयति माणवकं वेदम् । पाठयति माणवकं वेदम् । आसयति देवदत्तम् ; शाययति देवदत्तम् ; एतेषामेवेति* किम् ? पाचयत्योदनं देवदत्तेन । प्रयोज्य इति किम् ? गच्छति देवदत्तः । यदा तर्हि गमयति देवदत्तं यज्ञदत्तस्तमपरः प्रयुङ्क्ते, तदा गमयति देवदत्तं यज्ञदत्तेनेति भवितव्यम्, गमयतेरगत्यर्थत्वात् ।

[गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामपि कर्ता स गौ । पा० १।४।५२, गतिज्ञानप्रत्ययसानार्थशब्दक्रियाकर्मकश्रुदृशीनामपि कर्ता गौ । स० १।१।४२]

हक्रोर्वा ॥४५॥ [स० १।१।४३]

हृजः कृञश्च प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया वा भवति । हारयति भारं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । अभ्यवहारयति सक्तुं देवदत्तं देवदत्ते-नेति वा । कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा ।

[हक्रोरन्यतरस्याम् । पा० १।४।५३]

दशभिवाद्योस्तङाने ॥४६॥

मुञ्चति । Again about शब्दकर्मक roots it says : जल्पालापसम्भाषाणां याच्ञासम्बन्धसान्त्वनेष्विति वाच्यम् । यदाह चन्द्रः—एते शब्दा याच्ञा-द्यर्थत्वाज्जल्पादीनामुपसंख्यानम् । These things are not found in our Vrtti.

* Read : एतेषामिति ।

दृशेरभिवादेश्च प्रयोज्य कर्तरि तडानविषये प्रयोगे द्वितीया वा भवति । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा । अभिवादयते गुरुं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । तडाने* इति किम् ? दर्शयति चित्रं देवदत्तेन । अभिवादयति गुरुं माणवकेन † ।

[ह्रस्वोर्वाचनेऽभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् । पा० १।४।५३।१, दृश्यभिवाद्योरात्मनेपदे । स० १।१।४४]

न नीखाद्यदिहाशब्दायक्रन्दः ॥ ४७ ॥

नयत्यादीनां प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया न भवति । नाययति देवदत्तेन । खादयति देवदत्तेन । आदयति देवदत्तेन । आह्वययति देवदत्तेन । शब्दाययति देवदत्तेन । क्रन्दयति देवदत्तेन ।

[अदिह्यादिनीवहीनां प्रतिषेधः, शब्दकर्मनिर्देशे शब्दक्रियाणामिति चेद् ह्ययत्यादीनां प्रतिषेधः । १।४।५२।५, १ ; न नीखाद्यादिह्याशब्दायक्रन्दाम् । स० १।१।४५]

वहेरनियन्तृके ॥ ४८ ॥

वहेः प्रयोज्ये कर्तरि नियन्तृरहिते द्वितीया न भवति । वाहयति भारं देवदत्तेन । अनियन्तृक इति किम् ? वाहयति बलीवर्दान् ।

[वहेरनियन्तृकर्तृकस्य । पा० १।४।५२।६, स० १।१।४६]

भक्षेरहिंसायाम् ॥ ४९ ॥

भक्षरहिंसार्थस्य प्रयोज्य कर्तरि द्वितीया न भवति । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन । अहिंसायामिति किम् ? भक्षयति बलीवर्दान् सस्यम् । ग्राममधिगते इति व्याप्यविवक्षैव । एवं ग्राममधितिष्ठति, वृक्षमध्यास्ते, धर्ममभिनविशते, त्रिरात्रमुपवसति, ग्राममनुवसति, पर्वतमधिवसति, आवसथमावसतीति । क्वचिदाधारविवक्षा । संज्ञा संज्ञिन्य-

* तडान—L. † आत्मनेपद इति किम् ? दर्शयति चित्रं मैत्रमपरः । अत्र प्राप्तविकल्पत्वाद् द्वितीयैव । चान्द्रास्तु कर्तरि तृतीयां प्रत्युदाहरन्ति । अभिवादयति गुरुं माणवकेन । अप्राप्तविकल्पत्वात् तृतीयैव । कातन्त्रविस्तरः ।

भिनिविशते । अक्षैर्दीव्यतीति करणविवक्षा, अक्षान् दीव्यतीति व्याप्यविवक्षा, अक्षेषु दीव्यतीत्याधारविवक्षा । विवक्षातो हि कारकाणि भवन्ति * । तद् यथा, बलाहको विद्योतते विद्युत् । बलाहकं विद्योतते विद्युत् । बलाहकाय विद्योतते विद्युत् । बलाहकाद् विद्योतते विद्युत् । बलाहके विद्योतते । बलाहकेन विद्योतत † इति ।

[भक्षेरहिंसार्थस्य । पा० १।४।५२।७, स० १।१।४७, अधिशीङ्स्थासां कर्म । (वसेरश्रयस्य प्रतिषेधः । वा० १) अभिनिविशच्च । उपावध्याङ्वसः । दिवः कर्म च । पा० १।४।४६-४८, ४३, अधिशीङ्स्थासामाधारः । उपान्वध्याङ्वसः । उपवसेरभोजनार्थस्य कालः । अभिनिविशो वा । दिवः करणम् । स० १।१।४८-५२]

समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेण युक्तात् ॥ ५० ॥

समयादिभिर्युक्ताद् द्वितीया स्यात् । समया ग्रामम् । हा देवदत्तम् ! धिग् देवदत्तम् ! अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च वेदिः । अन्तराशब्दस्य मध्यार्थवाचित्वाद् वेदिर्नान्तराशब्देन युक्तेति ततो न द्वितीया । अन्तरेण धर्मं सुखं न भवति । इह कथं न भवति—किं ते केशवार्जुनयोरन्तरेण गतेनेति ? लाक्षणिकत्वाद् अस्य ग्रहणं न भवति । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चिदिति बुभुक्षितं प्रति न प्रकाशते किञ्चिदित्यर्थः । सम्बन्धेतु षष्ठी । देवदत्तस्य न प्रतिभाति ।

[समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम् । पा० २।३।२।१, अन्तरान्तरेण युक्ते । पा० २।३।४, समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेण येन तेन युक्तात् । स० ३।१।२०३]

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाच्चेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ २।३।२ भाष्यम् ।

* धातोरस्य सकर्मकत्वात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र अक्षा दीव्यन्त इति भवत्येव, न तु भावप्रयोगे अक्षैर्दीव्यत इति, नाप्यक्षैर्द्युत इति कर्तरि क्तः । चन्द्रस्य त्वेवंविधं कार्यमनालोच्य योगममुं प्रत्याचक्षाणस्याधिकस्वातन्त्र्यम् । गोपीचन्द्रः (५।८) ।

† सर्वत्रैवात्र स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च विवक्षितम् । तयोः पर्यायेण वचनम् । वचनाश्रया च संज्ञा भविष्यति । तद् यथा बलाहकाद् विद्योतते विद्युत् । बलाहके विद्योतते । बलाहको विद्योतत इति । महाभाष्यम् १।४।२३ ।

ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रतिभाति किञ्चित् । बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चित् । ण्यम् २।३।२ । षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभः । कातन्त्रपरि-
शिष्टम् । ३।२४]

द्वित्वेऽध्यादिभिः ॥ ५१ ॥ [स० ३।१।२०४]

अध्यादिभिर्योगे तेषामेव द्वित्वे द्वितीया स्यात् । अध्युपर्यधसां
सामीप्ये* [६।३।३] सूत्रेण द्वित्वम् । अध्यधि ग्रामम्, उपर्युपरि
ग्रामम्, अधोऽधो ग्रामम् । द्वित्व इति किम् ? हर्म्यस्योपरि प्रासादः ।
मासमधीते, क्रोशमधीत इति क्रियाप्य एव द्वितीया । तथा क्रोशं कुटिला
नदीति भवतेर्गम्यमानत्वात् । कालभावाध्वनां च सर्वक्रियाभि-
व्याप्यत्वात् । मासेनानुवाकोऽधीत इति करण एव तृतीया ।
मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति नात्र करणत्वम्
असाधकतमत्वात् । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्वाह्याद् भोक्तेति क्रियावधेरेव
पञ्चमी । द्वाहे भोक्तेत्याधार एव सप्तमी । इहस्थोऽयमिष्वासः
कोशाल्लक्ष्यं विध्यतीत्यवधेरेव पञ्चमी । क्रोशे लक्ष्यं विध्यतीत्याधार
एव सप्तमी ।

[द्वितीयाविधानेऽर्जितः परितः समयानिकवाध्यधिगुणयोगेऽपसंख्यानम् । पा०
२।३।२ भाष्यम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । अपवर्गे तृतीया । सप्तमी-
पञ्चम्यो कारकमध्ये । पा० २।३।५-७ कालाध्वभ्यां कारकमध्ये सप्तमी च ।
द्वितीयात्यन्तसंयोगे । अपवर्गे तृतीया । स० ३।१।२१२-२१४]

सर्वाभिपर्युभयात् तसा ॥ ५२ ॥ [० भयेभ्यस्तसा । स० ३।१।
२०५]

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्ताद् द्वितीया स्यात् । सर्वतो ग्रामम्, अभितो
ग्रामम्, परितो ग्रामम्, उभयतो ग्रामम् ।

एनपा ॥ ५३ ॥ [स० ३।१।२०६]

एनपा योगे द्वितीया स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् ।
[एनपा द्वितीया । पा० २।३।३१]

* इति appears to have been dropped here

लक्षणादीप्सेत्थं भूतेष्वभिना ॥ ५४ ॥

लक्षणादिष्वर्थेष्वभिना योगे द्वितीया स्यात् । वृक्षमभि विद्योतते ।
वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातरमभि ।

[लक्षणेऽथ भूताख्यानभागवोऽसामु प्रतिपर्यन्तवः । अभिरभागे । पा० १।४।
९०-९१, स० १।१।१६६-७ ; कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पा० २।३।८।९, कर्म-
प्रवचनीयः । स० ३।१।२०७]

प्रतिपरिभ्यां भागे च ॥ ५५ ॥

प्रतिपरिभ्यां युक्ताल्लक्षणादिषु भागे चार्थे द्वितीया स्यात् । वृक्षं
प्रति विद्योतते । वृक्षं वृक्षं प्रति तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति ।
यदत्र मां प्रति स्यात् । वृक्षं परि विद्योतते । वृक्षं वृक्षं परि तिष्ठति ।
साधुर्देवदत्तो मातरं परि । यदत्र मां परि स्यात् ।

[See under 54]

अनुना ॥ ५६ ॥

लक्षणादिष्वर्थेषु भागे चार्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात् । वृक्षमनु
विद्योतते । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । हेतुरपि हि लक्षणं भवति ।
वृक्षं वृक्षमनु तिष्ठति । साधुर्देवदत्तो मातरमनु । यदत्र मामनु स्यात् ।

[अनुर्हेतुलक्षणे । स० १।१।१६०]

सहार्थे ॥ ५७ ॥ [स० १।१।१६१]

सहार्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना ।
नद्या सहेत्यर्थः ।

[तृतीयार्थे । पा० १।४।८५]

हीने ॥ ५८ ॥ [पा० १।४।८६, स० १।१।१६२]

हीनेऽर्थेऽनुना युक्ताद् द्वितीया स्यात् । अन्वर्जुनं योद्धारः ।

उपेन ॥ ५९ ॥

हीनेऽर्थे उपेन युक्ताद् द्वितीया स्यात् । उपार्जुनं योद्धारः ।

[उपोऽधिके च । पा० १।४।८७, स० १।१।१६३]

सप्तम्याधिक्ये ॥६०॥

आधिक्येऽर्थे उपेन युक्ता, सप्तमी भवति । उप खार्यां द्रोणः ।
[सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययोः । स० ३।१।२०८]

स्वाम्येऽधिना ॥६१॥

स्वाम्येऽर्थे अधिना युक्तात् सप्तमी भवति । अधि ब्रह्मदत्ते
पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ।

[अधिरीश्वरे । पा० १।४।९७, स० १।१।१७; यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं
तत्र सप्तमी । पा० २।३।९, सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययोः । स० ३।१।२०८]

कर्तरि तृतीया ॥६२॥

कर्तरि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । चैत्रेण कृतम् ।

[कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २।३।१८, कर्तृकरणयोश्च । स० ३।१।२१५]

करणे ॥६३॥

करणे कारके तृतीया स्यात् । दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ।
प्रकृत्याभिरूपकः, प्रायेण याज्ञिकः, गोत्रेण गार्ग्य इति भवतेः सर्वत्र
सम्भवात् करण एव तृतीया । तथा, समेन धावति । विषमेण धावति ।
द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति ।

[See under 59. तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । २।३।१८।१,
प्रकृतिप्रायगोत्रनामजातिजनुःपुमात्मादिभ्यो गम्यमानक्रियायाम् । न्यक्षकार्तृ-
स्यादिभ्यः क्रियाविशेषणे । सुखदुःखादिभ्यो वा । समविषमादिभ्योऽधिकरणे ।
द्विद्रोणपञ्चकादिभ्यः कर्मणि वीप्सायाम् । स० ३।१।२१६-२२०]

परिक्रियश्चतुर्थी च ॥६४॥

परिक्रीणातेः करणे कारके चतुर्थी भवति, तृतीया च । शताय
परिक्रीतोऽनुब्रूहि । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि ।

[परिक्रियणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । पा० १।४।४४, परिक्रियः करणे वा ।
स० ३।१।२३५]

सहार्थेन ॥६५॥

सहशब्दार्थेन योग तृताया स्यात् । पुत्रेण सहागतः । पुत्रेण सार्ध-
मागतः । तृतीयापि षष्ठीवदप्रधान एव भवति ।

[सहयुक्तेऽप्रधाने । पा० २।३।१९, विनापि सहशब्देन भवति । वृद्धो यूनेति
निदर्शनात् । काशिका । सहार्थयोगे । स० ३।१।२२३]

लक्षणे ॥६६॥

लक्षणे वर्तमानात् तृतीया स्यात् । कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत् ।
अक्षणा काणः । तेन ह्यङ्गेनाङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यते ।

[इत्थम्भूतलक्षणे । पा० २।३।२१, लक्षणात् । स० ३।१।२२५ ।
विशेषण एव तृतीयेति चन्द्रगोमी । यदाह—तेन ह्यङ्गेनाङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यते
इति । कातन्त्रविस्तरः]

संज्ञो व्याप्ये वा ॥६७॥

संजानातेर्यद् व्याप्यं ततस्तृतीया वा भवति । मात्रा संजानीते ।
मातरं संजानीते ।

[संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । पा० २।३।२२, संज्ञश्च । स० ३।१।२२१]

हेतौ ॥६८॥ [पा० २।३।२३, स० ३।१।२२७]

तत्क्रियायोग्ये तृतीया स्यात् । अन्नेन वसति । विद्यया यशः ।

ऋणे पञ्चमी ॥६९॥ [स० ३।१।२२८]

ऋणे हेतौ पञ्चमी भवति । शताद् बद्धः । कथं शतेन बन्धित
इति ? कर्तरि तृतीयात्र भविष्यति ।

[अकर्तृयुगे पञ्चमी । पा० २।३।२४]

गुणे वा ॥७०॥ [स० ३।१।२२९]

पराङ्मूले हेतौ पञ्चमी वा भवति । जाड्याद् बद्धः, जाडेन
बद्धः । उपलब्धेः सन्, उपलब्ध्या सन् । व्यवस्थितविभाषया क्वचित्
तृतीयैव । बुद्ध्या मुक्तः, प्रज्ञया मुक्तः ।

[विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । पा० २।३।२५]

षष्ठी हेतुना ॥७१॥

हेतुशब्देन योगे हेतौ षष्ठी भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

[षष्ठी हेतुप्रयोगे । पा० २।३।२६, षष्ठी हेतोः प्रयोगे । स० ३।१।२३२]

सर्वाः सर्वादिभ्यो हेत्वर्थः ॥७२॥

हेत्वर्थः शब्दैर्योगे सर्वादिभ्यः सर्वा विभक्तयो भवन्ति । [* को हेतुः ? कं हेतुम् ?] केन हेतुना ? कस्मै हेतवे ? कस्माद्धेतोः ? कस्य हेतोः ? कस्मिन् हेतौ ? किं कारणम् ? केन कारणेन ? किं निमित्तम् ? केन निमित्तेन ? किंप्रयोजनम् ? केन प्रयोजनेन ? सर्वादिभ्य इति किम् ? अन्नस्य हेतोर्वसति । हेत्वर्थे रिति किम् ? केन कृतम् ? नामाप्रधानादिभ्यः पूर्वप्रतिषधादेव [१०] न भवन्ति ।

[सर्वनाम्नस्तृतीया च । पा० २।३।२७, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् । पा० २।३।२३ भाष्यम् । पर्यायाणामद्वितीया सर्वनामभ्यः । स० ३।१।२३३]

सम्प्रदाने चतुर्थी ॥७३॥

यस्मै सम्यक् प्रदीयते तत्र चतुर्थी भवति । देवेभ्यः पुष्पं ददाति । सम्प्रदान इति किम् ? रजकस्य वस्त्रं ददाति ।

[चतुर्थी सम्प्रदाने । पा० २।३।१३, स० ३।१।२३४]

रुचिपति ॥७४॥

रुचियुक्ते कारके चतुर्थी भवति । रोचते देवदत्ताय । कथम्—देवदत्ताय श्लाघते, देवदत्ताय ह्युते, तिष्ठते कुमारी छात्रभ्यः, देवदत्ताय शपते, पुण्येभ्यः स्पृहयतीति ? तादर्थ्यं चतुर्थी भविष्यति । व्याप्य-विवक्षायां तु देवदत्तं श्लाघते, पुण्याणि स्पृहयतीति ।

[रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । श्लाघह्युत्थाशपां ज्ञीप्स्यमाणः । स्पृहेरीप्सितः (०तो वा—स०) । पा० १।४।३३-३४, ३६, स० १।१।५७-५८, ६०]

धारयतेरुत्तमर्णो ॥७५॥ [०र्णः । आ ० १।४।३५, स० १।१।५९]

धारयतेरुत्तमर्णो* कारके चतुर्थी भवति । देवदत्ताय गां धारयति उत्तमर्ण इति किम् ? गां धारयति देवदत्तः ।

कोपस्थानेऽनाप्ये ॥७६॥

* The commentator uses कारके after all !

कोपस्थानेऽनाप्ये चतुर्थी भवति । देवदत्ताय क्रुध्यति । चैत्राय द्रुह्यति । मैत्रायेर्ष्यति । यज्ञदत्तायासूयति । अनाप्य इति किम् ? देवदत्तमभि-क्रुध्यति । यज्ञदत्तमभ्यसूयति । कथम्—देवदत्ताय राध्यति, देवदत्तायेक्षते देवमिति ? तादर्थ्यचतुर्थ्या सिद्धम् । तथा देवदत्तन याचितोऽयाचितो वा देवदत्ताय प्रतिशृणोति, देवदत्तायाशृणोति ।

[क्रुधद्रुहेष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (० योः सम्प्रदानम्—स०) । राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः । पा० १।४।३७-३९, स० १।१।६१, ५३, ६२ । चन्द्रगोमी तु कोपस्थानेऽनाप्ये इत्येवं सूत्रं कुर्वाणोऽकर्म विषये चतुर्थी विधत्ते । व्याप्यविवक्षायान्तु क्रुधादीनां सोपसर्गाणां निरुपसर्गाणाञ्च प्रयोगे द्वितीयां मन्यतेऽनाप्ये इति वचनात् । कातन्त्रविस्तरः ।]

प्रत्यनुभ्यां गृणो व्याप्ये ॥७७॥

प्रत्यनुपूर्वस्य गृणातेर्यद् व्याप्यं तत्र चतुर्थी भवति । होत्रे प्रतिगृणाति पोत्रेऽनुगृणाति । ग्रामाय गच्छतीति तादर्थ्यं चतुर्थी * । ग्रामं गच्छतीति क्रियाप्ये द्वितीया† । मार्गभ्रष्टोऽप्राप्ताय पथे गच्छतीति तादर्थ्यं चतुर्थी । पन्थानं गच्छतीति क्रियाप्ये द्वितीया । पथा गच्छतीति करणे तृतीया । एधेभ्यो व्रजति, पाकाय व्रजति, मूत्राय कल्पते यवागूः, वाताय कपिलिका विद्युत्‍, आतपाय लोहिनी विद्यदिति तादर्थ्यं चतुर्थी ‡ ।

[अनुप्रतिगृणश्च । पा० १।४।४१, गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायाम-नध्वनि । अध्वन्यर्थग्रहणम् । आस्थितप्रतिषेधश्च । २।३।१२, वा १-२ । क्रियार्थो-पपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २।३।१४-१५ । कल्पि सम्पद्यमाने । उत्पातेन ज्ञाप्यमाने । पा० २।३।१३।२-३; कल्प्यर्थकर्तरि विकारे । उत्पातेन ज्ञाप्यमाने । तुमर्थाच्च भाववचनात् । तुमुनोऽप्रयुज्यमानस्य कर्मणि । गत्यर्थानां चेष्टायामनास्थिताध्वनि वा । स० ३।१।२३६-२३७, २३९-२४१]

नमःस्वस्तिस्वाहास्वभावषट्छक्तार्थः ॥७८॥

* चन्द्रेण तादर्थ्यं सर्वमिदमुक्तम् । सुपसवृत्तिः २।२।२८ ।

† चन्द्रगोमी तु यथाविवक्षं द्वितीयाद्युत्पत्तिं मन्यते । कातन्त्रविस्तरः ।

‡ वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । महाभाष्यम् ।

नमआदिभिः शक्तार्थैश्च योगे चतुर्थी भवति । नमो देवेभ्यः ।
स्वाहा देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । वषट् रुद्रेभ्यः । अलं मल्लो मल्लाय ।
समर्थो मल्लो मल्लाय ।

[नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालं वषट् योगाच्च । पा० २।३।१६, ० वषट्पर्याप्त्यर्थे ।
स० ३।१।२४४]

तादर्थ्ये ॥७९॥ [स० ३।१।२३८]

तस्मा इदं तदर्थम् । तदर्थस्य भावे द्योत्ये चतुर्थी भवति । यूपाय
दारु । श्राद्धाय निगर्हते । युद्धाय संनह्यते । पत्ये शेते ।

[चतुर्थी विधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम् । पा० २।३।१३।१]

मन्याप्ये कुत्सायामनावादौ वा ॥८०॥

मन्यतेर्यद् व्याप्यं तस्मिन् नावादिवर्जिते कुत्सायां गम्यमानायां
चतुर्थी वा भवति । न त्वा तृणाय मन्ये, न त्वा तृणं मन्ये ; न त्वा
शुने मन्ये, न त्वा श्वानं मन्ये । मन्यतेरिति किम् ? न त्वा तृणं
चिन्तयामि । श्यना निर्देशः किम् ? न त्वा तृणं मन्वे । कुत्सायामिति
किम् ? अश्मानं दृषदं मन्य, मन्ये काष्ठमुलूखलम्* । अनावादाविति
किम् ? न त्वा नावं मन्य । न त्वान्नं मन्ये । न त्वा शृगालं
मन्य । युष्मदः कस्मान्न भवति ? यदि स्यात् कुत्सा न गम्येत ।

[मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु । पा० २।३।१७, यदेतदप्राणिष्वित्येतदना-
वादिष्विति वक्ष्यामि । भाष्यम् । मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणम् । २।३।
१७।१ ; मन्यतेः प्रतिकृष्य कुत्सायामुपमानेभ्यः । न नावन्नकाकशुकशृगालेभ्यः ।
स० ३।१।२४२-२४३ । कथं तर्हि हरिमप्यमंसत तृणाय [शिशु० १५।६१], तृणाय
मत्वा ताः सर्वाः [भट्टि० ८।९९], तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽसौ [भट्टि० २।४५] ?
प्रतिकृष्य कुत्साया अभावादसाधव एवन्ते । अत एव चन्द्रादिषु सप्रतिषेधमुदाहृतम् ।
केचित्तु कुत्सायामेव मन्यन्ते । तच्च भाष्यवार्तिकविरुद्धम्, यदाह — मन्यकर्मणि
प्रतिकृष्य कुत्साग्रहणं कर्तव्यमिति । कातन्त्रविस्तरः ।]

अवधेः पञ्चमी ॥८१॥

* अन्धायास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति — इत्युत्तरार्थम् ।

पदार्थविधः पञ्चमी भवति । ग्रामाद् गच्छति । चोरेभ्यो विभेति ।
चोरेभ्यस्त्रायते । अध्ययनात् पराजयते । यवेभ्यो गां वारयति ।
यवेभ्यो गां निषेधयति । उपाध्यायादन्तर्धत्ते । उपाध्यायादधीते । नटस्य
शृणोतीति सम्बन्धो विवक्षितः । शृङ्गाच्छरो जायते । हिमवतो
गङ्गा प्रभवति । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद् विरमति । अधर्मात्
प्रमाद्यति । अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । व्यतिरिक्तो
देवदत्तात् । आराद् देवदत्तात् । इतरो देवदत्तात् । पूर्वो ग्रामात् ।
प्राग् ग्रामात् । दक्षिणा ग्रामात् । दक्षिणाहि ग्रामात् । सम्बन्ध-
विवक्षायां षष्ठी न निवार्यते । पुरो ग्रामस्य, दक्षिणतो ग्रामस्य ।
उपरि शैलस्य, उपरि ग्रामस्य । अवधिविवक्षायां तसर्थेरपि योगे
पञ्चमी भवत्येव । ततः पश्चात्, तत उपरिष्ठात्* । प्रासादमारुह्य
प्रेक्षते, प्रासादात् प्रेक्षत इत्यवधेरेव पञ्चमी । एवमासन उपविश्य
प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते । एवं प्रश्नाख्यानयोरपि । कुतो भवान् ?
पाटलिपुत्रादिति । तथा देशकालमानेऽपि । पाटलिपुत्राद् राजगृहं सप्त
योजनानि, सप्तसु योजनेष्विति वा । एवं कार्तिक्या आग्रहायणी
मास इति ।

[ध्रुवमपामेष्पादानम् । भीत्रार्थानां भयहेतुः । पराजेरसोढः । वारणार्थाना-
मोप्सितः । अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । आख्यातोपयोगे । जनिकर्तुः प्रकृतिः ।
भुवः प्रभवः । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । पा० १।४।२४-३१,
२।३।२९, स० १।१।६५, ६७-७३, प्रभृत्यन्यार्थारादितरदिक् । ३।१।२२८।
ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ।
१।४।२४।१, जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम् । स० १।१।६६, पञ्चमीविधाने
ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् । अधिकरणे च । प्रश्नाख्यानयोश्च । यतश्चाध्वकाल-
निर्माणम् । तद्युक्तात् काले सप्तमी । अध्वनः प्रथमा च । पा० २।३।२८।१-३
ल्यब्लोपे कर्मधिकरणयोः । प्रश्नाख्यानयोश्च । कालाध्वपरिच्छेदमूलात् पञ्चमी ।
तेन योगे कालात् सप्तमी । अध्वनः प्रथमा च । स० ३।१।२४६-२४७,
२४९-२५१, २५३-२५५]

* चन्द्रगोमी त्वाह — अवधिविवक्षायामतसर्थेरपि पञ्चमी भवत्येवेति । ततः
पश्चात्, तत उपरिष्ठादित्येवमाह । कातन्त्रविस्तरः ।

प्रत्याख्यातुमिहाख्यातमिति तन्त्रान्तरोदितम् ।

स्वीकर्तुमथवास्माकं पक्षपातो न विद्यते ॥

किञ्च, तन्त्रान्तरप्रणीतानां सूत्राणां परमाग्रहात् ।

प्रत्याख्यानेन यत्नस्य द्वैगुण्यमुपजायते ॥ कातन्त्रविस्तरः ।

पर्युपाभ्यां वर्जने ॥८२॥

वर्जने वर्तमानाभ्यां पर्युपाभ्यां योगे पञ्चमी भवति । परि
त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । त्रिगर्तान्
वर्जयित्वेत्यर्थः । वर्जन इति किम् ? वृक्षं परि विद्योतते । आ
पाटलिपुत्राद् वृष्टो देव इति मर्यादिभिर्विध्योरवधेरेव पञ्चमी । विना
पाटलिपुत्रेण सह वेति शेषः ।

[पञ्चम्यपाङ्परिभिः । पा० २।३।१०, अपपरी वर्जने । आङ् मर्यादा-
वचने । पा० १।४।८८-८९, पञ्चम्यपाङ्भ्याम् । परिणा वर्जने । स० ३।१।
२०९-२१०]

प्रतिना प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥८३॥ [स० ३।१।२११]

प्रतिनिधौ प्रतिदाने च वर्तमानेन प्रतिना योगे पञ्चमी भवति ।
अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । माषानस्मै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति ।
प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्यत् ।
कुतोऽध्यागच्छति ? कुतः पयागच्छतीत्यवधेरेव पञ्चमी ।

[प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । अधिपरी अनर्थकौ । पा० १।४।९२-९३, स०
१।१।१६८-१६९, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । पा० २।३।११]

ऋते द्वितीया च ॥८४॥ [स० ३।१।२४९]

ऋतेऽशब्देन योगे द्वितीया भवति पञ्चमी च । ऋते पार्थम्,
ऋते पार्थात् ।

[अन्यादादितरत्वे० । पा० २।३।२९. Candra, following in the
footsteps of Devanandin, prescribes the Accusative also in con-
nexion with ऋते. Pāṇini and Sarvavarman prescribe the Ablative
alone. ऋतेति योगविभागः कर्तव्य ऋतेयोगे द्वितीयार्थम् । तथाच चान्द्रं सूत्रम्
—ऋते द्वितीया च । दुर्घटः २।३।२]

विना तृतीया च ॥८५॥ [स० ३।१।१५०]

विनाशब्देन योगे तृतीयापञ्चम्यौ भवतः, द्वितीया च । विना
वातेन, विना वातात्, विना वातम् ।

पृथग्नानाभ्याम् ॥८६॥ [स० ३।१।२५१]

एताभ्यां योगे तृतीयापञ्चम्यौ भवतः । पृथग् देवदत्तेन, पृथग्
देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात् ।

[पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । पा० २।३।३२]

स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयाद् असत्त्वार्थात् करणे ॥८७॥

स्तोकादिभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके तृतीयापञ्चम्यौ भवतः ।
स्तोकेन मुक्तः, स्तोकांमुक्तः । अल्पेन मुक्तः, अल्पान्मुक्तः । कृच्छ्रेण
मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः । असत्त्वार्था-
दिति किम् ? स्तोकेन विषेण हतः । करण इति किम् ? स्तोकं
चलति । दूरं ग्रामात्, अन्तिकं ग्रामाद् इत्यवधेरेव पञ्चमी । दूरं
ग्रामस्य ; अन्तिकं ग्रामस्येति सम्बन्धे षष्ठी । दूरं गतः, अन्तिकं गत
इति क्रियाप्ये द्वितीया । दूरेण गतः, अन्तिकेन गत इति करणे तृतीया ।
दूरादागतः, अन्तिकादागतः, दूरेण तिष्ठति, अन्तिकेन तिष्ठति, दूरे
तिष्ठति, अन्तिके तिष्ठतीति स्वार्थेष्वेव विभक्तयः । दूरं पन्थाः, अन्तिकं
पन्था इति क्रियाविशेषणम्, भवतेर्गम्यमानत्वात् ।

[करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यान्यतर-
स्याम् । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । सप्तम्यधिकरणे च । पा० २।३।३३-३६,
स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्योऽसत्त्वार्थेभ्यः करणे । षष्ठ्यातसर्थः । दूरान्तिकार्थबहिर्भिः
पञ्चमी च । दूरान्तिकार्थेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यो द्वितीयातृतीयासप्तम्यश्च । स०
३।१।२५२, २५६-२५८]

सप्तम्याधारे ॥८८॥

आधारे सप्तमी विभक्तिर्भवति । कट आस्ते । आकाशे शकुनयः ।
तिलेषु तैलम् । गङ्गायां गावः । अधीती व्याकरण इत्याधार एव
सप्तमी ।

[आधारोऽधिकरणम् । पा० १।४।४५, सप्तम्यधिकरणे च । पा० २।३।

३६, कर्तृकर्मन्तरितक्रियाधारोऽधिकरणम् । स० १।१।७४, अधिकरणे सप्तमी । स० ३।१।२५९ । सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् । पा० २।३।३६१, क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि । स० ३।१।२६०]

निमित्ताद् व्याप्येन ॥ ८९ ॥

व्याप्येन योगे प्रयोजनात् सप्तमी भवति ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ [महाभाष्यम्] ।

[निमित्तात् कर्मसंयोगे । पा० २।३।३६१, स० ३।१।२६१ । चर्मणि बुद्धिं निधाय पुरुषो द्वीपिनं हन्तीत्यधिकरणत्वं विवक्षितमिति केचित् । चन्द्रगोमिना तु नेदं प्रत्याख्यातम् । तथाचाह—निमित्ताद् व्याप्येनेति । कातन्त्रविस्तरः ।]

यत्क्रिया क्रियाचिह्नम् ॥ ९० ॥

यस्य क्रिया क्रियान्तरस्य चिह्नं भवति, ततः सप्तमी । गोषु दुह्यमानासु गतः, दुग्धास्वागतः । ब्राह्मणेषु भुञ्जानेषु वृषला आसते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणा भुञ्जते । वृषलेषु भुञ्जानेषु ब्राह्मणा आसते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषला भुञ्जते । क्रियेति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । क्रियाचिह्नमिति किम् ? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ।

[यस्य च भावेन भावलक्षणम् । पा० २।३।३७, स० ३।१।२६८, कारका-
र्हाणां च (क्रियाहोभ्यः—स०) कारकत्वे । अकारकाहोर्हाणां (क्रियाहोभ्यः—स०)
चाकारकत्वे । तद्विपर्यये च । पा० २।३।३६१-५, स० ३।१।२६५-२६७]

पृष्ठी चानादरे ॥ ९१ ॥ [पा० २।३।३८, स० ३।१।२६९]

यस्य क्रिया क्रियान्तरस्य चिह्नं भवति ततः षष्ठी भवति सप्तमी च, अनादरे गम्यमाने । क्रोशतः प्राव्राजीत् । क्रोशति प्राव्राजीत् । गवां स्वामीति सम्बन्धे षष्ठी, गोषु स्वामीति विषयसप्तमी । एवम्, गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः । गवामधिपतिः, गोष्वधिपतिः । गवां दायादः, गोषु दायादः । गवां साक्षी, गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः, गोषु प्रसूतः । आयुक्तः कटकरणस्य, आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य, कुशलः कटकरणे ।

[स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतेश्च । पा० २।३।६९, स० ३।१।२७०]

यतो निर्धारणम् ॥ ९२ ॥ [स० ३।१।२७२]

जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । यतस्तत् क्रियते ततः षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । शालयः शूकधान्यानां पथ्यतमाः ; शालयः शूकधान्येषु पथ्यतमाः । कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीर-
तमाः, कृष्णा गोषु सम्पन्नक्षीरतमाः । गच्छतां धावन्तः शीघ्रतमाः, गच्छतुमु धावन्तः शीघ्रतमाः । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः सुकुमारतरा इत्यवधेरेव पञ्चमी । मातरि साधुः, पितरि निपुण इति विषय एव सप्तमी । एवमसाधुर्मातरीति । तथा केशेषु प्रसितः, केशेषूत्सुक इति । केशैः प्रसितः, केशैरुत्सुक इति कर्तरि करणे वा तृतीया । तथा पुष्येण पायसमश्नीयादिति । पुष्ये पायसमश्नीयादित्याधार एव सप्तमी ।

[यतश्च निर्धारणम् । पञ्चमी विभक्ते । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्य-
प्रतेः । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । नक्षत्रे च लुपि । पा० २।३।४१-४५
अप्रत्यादिष्वसाधुना । साधुना च । निपुणेन चार्चायाम् । पञ्चमी विभक्तात् ।
प्रसितोत्सुकाभ्यामधिकरणे च । नक्षत्राच्च लुपि । स० ३।१।२६२-२६४,
२७३, २७६-२७७]

अर्थमात्रे प्रथमा ॥ ९३ ॥ [स० ३।१।२७८]

अव्यतिरिक्ते शब्दार्थमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । वृक्षः । स्त्री, पुमान्, नपुंसकमिति लिङ्गमपि शब्दार्थ एव । तथा णः, खारी, आढक इति परिमाणमपि शब्दार्थ एव । एको द्वौ बहव इति संख्यापि शब्दार्थ एव ।

[प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । पा० २।३।४६]

सम्बोधने ॥ ९४ ॥ [० च । पा० २।३।४७, स० ३।१।२७९]

सम्बोधने प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त ! हा देवदत्त ! धिग् देवदत्त !

पृष्ठी सम्बन्धे ॥ ९५ ॥

सम्बन्धे षष्ठी विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरुषः । सर्पिषो जानीते । भ्रान्तिज्ञानऽपि* सर्पिषोऽसतः करणत्वाभावात् । करणविवक्षायां तु, स्वरेण पुत्रं जानाति । मातुः स्मरति, सर्पिषो दयते, लोकस्येष्टे । व्याप्यविवक्षायां तु द्वितीयैव । मातरं स्मरति, पृथिवीं दयते, लोक-मीष्टे । एधोदकस्योपस्कुरुते । व्याप्यविवक्षायाम्, एधोदकमुपस्कुरुते । एवं चौरस्य रुजति, चौरं रुजति । ज्वरिसन्ताप्योरपि सम्बन्ध-विवक्षायां षष्ठी भवत्येव । चौरस्य ज्वरयति, चौरस्य सन्तापयति । व्याप्यविवक्षायां तु, चौरं ज्वरयति, चौरं सन्तापयति । सर्पिषो नाथते ; माणवकमुपनाथति । चौरस्योज्जासयति, चौरमुज्जासयति । चौरस्य निहन्ति, चौरं निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरं प्रहन्ति । चौरस्य निप्रहन्ति, चौरं निप्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति, चौरं प्रणिहन्ति । चौरस्योन्नाटयति, चौरमुन्नाटयति । चौरस्योत्क्राथयति, चौरमुत्क्राथयति । घटादित्वात् क्रथयतीति प्राप्नोति । क्रथनं क्रथः, क्रथं करोति* क्रथयति । चौरस्य पिनष्टि, चौरं पिनष्टि । अहिंसायामपि । धानाः पिनष्टि, धानानां पिनष्टि । न ह्यत्र सम्बन्धे षष्ठी प्रतिषिद्धा, तिङन्तेनापि सम्बन्धो भवत्येव । रजकस्य वस्त्रं ददाति, घ्नतः पृष्ठं ददाति, ब्राह्मणस्य ददातीति । तथा शतस्य व्यवहरति, शतस्य पणते शतस्य दीव्यति । व्याप्यविवक्षायां सर्वत्र द्वितीया । अक्षैर्दीव्यतीति करणे, अक्षान् दीव्यतीति व्याप्ये, अक्षेषु दीव्यतीत्याधारे, अक्षाणां दीव्यतीति सम्बन्धे । एवं शतस्य प्रदीव्यति, शतं प्रदीव्यति, शतेन प्रदीव्यति, शते प्रदीव्यतीति । पञ्चकृतोऽहो भङ्क्त इति सम्बन्धे, द्विरहनि भुङ्क्त इत्याधारे, द्विरह्ना भङ्क्त इति करणे । भवत आसिका, अपां स्रष्टेति सम्बन्धे षष्ठी । तथा चिकीर्षा देवदत्तस्य कटस्य, भदिका यज्ञदत्तस्य काष्ठानाम्, शोभना

* Should we read भ्रान्तिज्ञाने हि ?

† उत्क्रथनम् उत्क्राथः, तं करोतीति चान्द्राः, अन्यथा मानव्यत्वाद्भूवः स्यात् तच्च नातीव हृदयङ्गमम् । कातन्त्रविस्तरः । See Śabdakaustubha.

पाणिनेः सूत्रस्य कृतिरिति । शोभना सूत्रस्य कृतिः पाणिनिनेति कर्तरि तृतीया । तथा, आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकस्येति सम्बन्धे षष्ठी । तथा राज्ञां मतः, इदमेवामासितम्, हसितं छात्रस्य शोभनमिति । हसितं छात्रेण शोभनमिति कर्तरि तृतीया । ओदनं पचन्, ओदनं पचमान इति व्याप्ये द्वितीया । एवं कटं चिकीर्षुः, आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः, कटं कृत्वा ग्रामं गतः, ग्रामं गतवान्, कतीह कवचं पर्यस्यमानाः ? अधीयन् पारायणम्, कर्ता कटानिति । सम्बन्धविवक्षायां तु दास्याः कामुकः । ईषत्करः कटो भवतेति कर्तरि तृतीया । सम्बन्धे तु षष्ठ्या भवितव्यमेव । एवं चौरस्य द्विषन् । चौरं द्विषन्निति व्याप्ये द्वितीया । तथा कटं कारको व्रजति, ग्रामं गमी, शतं दायीति । वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्रस्य दर्शकः, शतस्य दायीति सम्बन्धे षष्ठी । एवं भवतः कटः कर्तव्यः । भवता कटः कर्तव्य इति कर्तरि तृतीया । एवं ग्रामं ऋष्टव्या शाखा देवदत्तेनेति । ग्रामं ऋष्टव्या शाखा देवदत्तस्येति सम्बन्धे षष्ठी ।

[षष्ठी शेषे । शोऽविदर्थस्य करणे । अधीगर्थदयेशां कर्मणि । कृजः प्रतियत्ने । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । (अज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यम् । भाष्यम् ।) आशिषि नाथः । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । व्यवहृपणोः समर्थयोः । दिवस्तदर्थस्य । विभाषोपसर्गे । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । कर्तृकर्मणोः कृति । उभयप्राप्तौ कर्मणि । (उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः । वा १) वतस्य च वर्तमाने । अधिकरणवाचिनश्च । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतुनाम् । (उकप्रतिषेधे कमेभाषायामप्रतिषेधः । द्विषः शतुर्वाचनम् । वा ६-७) । अकेनोर्भविष्यदाधमर्थयोः । कृत्यानां कर्तरि वा । पा० २।३।५०-५९, ६४-७१ । षष्ठी शेषे । स्मृत्यर्थदयेशां कर्मणि । कृजः प्रतियत्ने । रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम् । न ज्वरिसन्ताप्योः । आशिषि नाथः । जासिनाटिक्राथपिषां हिंसायाम् । हनः प्रनिभ्याम् । व्यवहृपणोर्विनिमये । ह्युते च । दिवस्तदर्थस्य । वोपसर्गात् । शोऽविदर्थस्य करणे । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेभ्योऽधिकरणे । कर्तृकर्मणोः कृति । उभयहेतावस्त्राकाकारे कर्तरि वा । द्विषः शतरि । न लादेशतृन्नुदन्ताव्ययकिफिन्खलर्थेषु । अकमेरुकिजि ।

अमत्याद्यर्थाधिकरणे निष्ठायाम् । भावे वा । अके भविष्यति । इत्याधमण्ये च ।
कृत्येषु कर्तरि वा । नोभयप्राप्तौ । स० ३।१।२८०-३०४ ।

चन्द्रगोमी समस्तानि सूत्राण्येतानि सर्वथा ।

निरास्थद् विविधव्यक्तविवक्षाबलमास्थितः ॥ कातन्त्रविस्तरः ।

विविधा नानाप्रकारा व्यक्ताः स्फुटाः विवक्षाः कल्पनाः तासां ता एव वा
बलमास्थित इति ।]

तुल्यार्थे तृतीया वा ॥९६॥

तुल्यार्थः शब्दयोर्गो पठ्ठी भवति, तृतीया वा । तुल्यो देवदत्तस्य,
तुल्यो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य, सदृशो देवदत्तेन । इह कस्मात्
तृतीया न भवति—अर्जुनस्य तुला नास्ति केशवस्योपमा न चेति ?
नतौ तुल्यार्थौ । किं तर्हि ? तुल्ययोगौपम्यार्थौ* ।

[तुल्यार्थेतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् । पा० २।३।७२, तुल्यार्थेतुलोप-
माभ्यां तृतीया च । स० ३।१।३०५ । तुलोपमाभ्यामपीह स्यादेव—तुलां यदा-
रोहति दन्तवाससा [कु० स० ५।३४], गिरिगोपमामुपदधे गजता । चान्द्रेऽपि
तुलोपमयोरिहाप्रतिषेध एव । कातन्त्रपरिशिष्टम् ३।४६ । S'ripati was
evidently not acquainted with the Vṛtti on Candra's Grammar.
This would show that S'ripati was anterior to Vardhamāna.]

हितसुखाभ्यां चतुर्थी च ॥९७॥ [स० ३।१।३०६]

हितसुखाभ्यां योगे चतुर्थी भवति पठ्ठी च । हितं देवदत्ताय, हितं
देवदत्तस्य । सुखं देवदत्ताय, सुखं देवदत्तस्य ।

[चतुर्थी चाशिष्यायुष्यभद्राथकुशलसुखार्थहितैः । पा० २।३।६३ । वार्तिके
तु हितयोगे पठ्ठी न प्रमाणम्, चान्द्रे तु पठ्ठीचतुर्थी विहिते । शिष्टप्रयोगास्तु
तन्मतमनुगृह्णन्ति । राज्ञे सुखम् । राज्ञः सुखम् । कातन्त्रपरिशिष्टम् ३।३७ ।
चान्द्रे तु पठ्ठीचतुर्थी विहिते, तन्मते—धर्म एव हितो नित्यमिहामुत्र च
भूमिजाम्, प्रासाद्यद् गुणिनां हिते [भट्टि० १७।३९] इति च प्रयोगः । मकरन्दः ।]

* कथं तुला देवदत्तस्य नास्ति, उपमा हरस्य नास्तीति ? नतौ तुल्यार्थौ ।
किं तर्हि ? तुल्ययोगौपम्यार्थौ । कातन्त्रविस्तरः । तुल्यार्थो सदृशरूपधर्माथौ ।
तुल्ययोगौपम्यार्थौ । तुल्ययोगोः सम्बन्धः । तदौपम्यम्, उपमाभावः,
तदर्थः ययोस्ती । कातन्त्रविस्तरटीका ।

आशिष्यायुष्यभद्रार्थकुशलार्थैश्च ॥९८॥

आयुष्याद्यर्थैर्हितसुखार्थैश्च योगे पठ्ठीचतुर्थी भवतः, आशिषि
गम्यमानायाम् । आयुष्यं देवदत्तस्य, आयुष्यं देवदत्ताय । एवम्—
चिरं जीवितम् ; भद्रम्, मद्रम् ; अर्थः, प्रयोजनम् ; कुशलम्, अना-
मयम् ; हितम्, पथ्यम् ; सुखम्, शर्म भूयादिति ।

[चतुर्थी चाशिष्यायुष्यभद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । पा० २।३।७२ । अत्रायुष्या-
दीनामर्थग्रहणं कर्तव्यम् । काशिका । आशिष्यायुष्यभद्रार्थकुशलार्थैश्च । स०
३।१।३०७]

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

सुप् सुपैकार्थम् ॥१॥

सुबन्तं सुबन्तेन सहैकार्थं भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । स च
पृथगर्थानामेकार्थीभावः समास इत्युच्यते ।

[सह सुपा । पा० २।१।४, सुप् सुपा सहैकार्थी भावे समासः । स० ३।२।१]

असंख्यं विभक्तिसमीपाभावख्यातिपश्चाद्यथायुगपत्सम्पत्सा-
कल्यार्थे ॥२॥

असंख्यं सुबन्तं विभक्त्यादीनामर्थे वर्तमानं सुबन्तेन सहैकार्थं
भवति । तत्र विभक्त्यर्थे तावत्, स्त्रीषु कथा प्रवृत्ता, अधिस्त्रि ।
समीपे, कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम् । अभावः सम्बन्धिभेदाद्
बहुविधः । तत्र ऋद्धाभावे, विगता ऋद्धिर्यवनानाम्, दुर्यवनम् । अर्था-
भावे, अभावो मक्षिकाणाम्, निर्मक्षिकम् । निर्मक्षिकम् । अतिक्रमा-
भावे, अतिगतानि तृणानि, निस्तृणम् । संप्रत्यभावे, अतितैसृकमा-
च्छादनम् । ख्यातौ, पाणिनेः ख्यातिः, इतिपाणिनि । तत्पाणिनि ।
पश्चादर्थे, अनुरथं पादातम् । यथार्थोऽनेकप्रकारः । तत्र योग्यतायाम्,
अनुरूपं सारूपो भवति* । वीप्सायाम्, प्रत्यर्थं शब्दा अभिनिविशन्ते† ।

अर्थानतिवृत्तौ, यथाशक्ति । सादृश्ये, सदृशः किर्या, सकिखि ।
आनुपूर्व्ये, यथावृद्धम्, अनुज्येष्ठम् । यौगपद्ये, सचक्रं निधेहि । युगप-
च्चक्राणि निधेहीत्यर्थः । सम्पद् द्विधा, आत्मभावसम्पत्तिः समृद्धिश्च ।
सम्पन्नं ब्रह्म, सब्रह्म बाभ्रवाणाम् । समृद्धिर्मद्राणाम्, सुमद्रम् ।
साकल्ये, सतृणमभ्यवहरति । साग्न्यधीते ।

[अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात्पयासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्-
यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । पा० २।१।६, अव्ययं
विभक्त्यर्थे । समीपसमृद्धोश्च । असमृद्धार्थाभावात्पयासम्प्रतिषु । ह्याति-
पश्चादर्थयोः । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यसदृशेषु । यौगपद्यानुपूर्व्यसम्पत्ति-
साकल्यान्तवचनेषु । स० ३।२।९-१४]

यथा न तुल्ये ॥३॥

यथाशब्दस्तुल्यार्थे सुबन्तेन सहैकार्थो न भवति । यथा देवदत्तस्तथा
यज्ञदत्तः ।

[यथासादृश्ये । पा० २।१।७, स० ३।२।१५]

यावदियत्तवे ॥४॥ [स० ३।२।१६]

यावच्छब्द इयत्तायां सुबन्तेन सहैकार्थो भवति । यावदमत्रं
ब्राह्मणान् आमन्त्रयस्व । इयत्त्व इति किम् ? यावद् दत्तं तावद्
भुक्तम्* ।

[यावदवधारणे । पा० २।१।८]

प्रतिना मात्रार्थे ॥५॥ [स० ३।२।१७]

सुबन्तं प्रतिना मात्रार्थेन सहैकार्थं भवति । सूपप्रति, शाकप्रति ।
मात्रार्थ इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

[सुप् प्रतिना मात्रार्थे । पा० २।१।९]

संख्याक्षशलाकाः परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ॥६॥ [स० ३।२।
१८]

संख्यादयः शब्दाः परिणा सहैकार्था भवन्ति द्यूते विषये, यथापूर्वं

* भुङ्क्ताम्—पाठान्तरम् ।

ततोऽन्यथावृत्तौ गम्यमानायाम् । पञ्चभिः शलाकाभिर्द्यूते यदा सर्वा
उत्ताना अवाङ्मुखा वा पतन्ति, तदा पातयिता जयति । ततोऽन्यथा-
वृत्तौ । एकया शलाकया न तथा वृत्तं यथा पूर्वम्, एकपरि । एवं
द्विपरि, त्रिपरि, चतुष्परि । द्वाभ्यामक्षाभ्यां द्यूते एकेनाक्षेण न तथा
वृत्तं यथा पूर्वम्, अक्षपरि । एकया शलाकया न तथा वृत्तं यथा पूर्वम्,
शलाकापरि । द्यूत इति किम् ? एकेन शरेण न तथा वृत्तं यथा पूर्वम् ।
अन्यथावृत्ताविति किम् ? अक्षेण तथा वृत्तं यथा पूर्वम् ।

[अक्षशलाकासंख्याः परिणा । पा० २।१।१० ।

अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितवव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकयोः ॥ श्लोकवार्तिकम्]

पर्येषाङ्बहिरञ्चवः पञ्चम्या वा ॥७॥ [स० ३।२।१९]

पर्यादयः शब्दाः पञ्चम्यन्तेन सहैकार्था वा भवन्ति । परित्रिगर्तं
वृष्टो देवः ; परि त्रिगर्तंभ्यो वृष्टो देवः । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः ;
अप त्रिगर्तंभ्यो वृष्टो देवः । आपाटलिपुत्रं वृष्टो देवः ; आ पाटलिपुत्राद्
वृष्टो देवः । बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात् । वेत्यधिकारः ।

[विभाषा । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या । पा० २।१।११-१२]

लक्षणेनाभिप्रती ॥८॥

अभिप्रती लक्षणेन सहैकार्थो भवतः । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति ।
प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । लक्षणेनेति किम् ? सुध्नं प्रति गतः ।
अभिप्रती इति किम् ? येनाग्निस्तेन गतः । अन्यपदार्थेऽपि वचनान्तरेण
भवति । अभ्यङ्का गाव इति ।

[लक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये । पा० २।१।१४, स० ३।२।२०]

अनुः सामीप्यायामयोः ॥९॥ [स० ३।२।२१]

अनुशब्दः सामीप्य आयामे च वर्तमानः सुबन्तेन सहैकार्थो भवति ।
अनुवनमशनिर्गता । अनुगङ्गं वाराणसी । सामीप्यायामयोरिति किम् ?
वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् ।

[अनुर्यत्समया । यस्य चायामः । पा० २।१।१५-१६]

तिष्ठद्गुवादीनि ॥१०॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येकार्थीभावविषये निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले, तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेयवम् ।* लून-यवम् । लूयमानयवम् । पूतयवम् । पूयमानयवम् । संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् । संहृतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् । समंभूमि । समंपदाति । सुपमम् । विषमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । प्राल्लम् । प्ररथम् । प्रमृगम् । प्रदक्षिणम् । संप्रति । असंप्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् । इच् ।

[तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । पा० २।१।१७ । तिष्ठद्गुवहद्गुवायतीगवानि कालविशेषे, न चान्यसमासः । लूनलूयमानपूतपूयमाना यवेन, न च व्यतिरेक-विभक्तिः । खलेसंहृतसंह्रियमाणा बुसेन च । सुविनिर्दुरपरायतिपापपुण्यानि समयाः । समं भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थे । प्रोऽह्तरथमृगदक्षिणाभिः । सम्प्रत्य-सम्प्रत्यप्रदक्षिणानि वर्तमानावर्तमानवामेषु । स० ३।२।२२-२८]

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥११॥ [पा० २।१।१८]

पारे मध्ये इत्येतौ शब्दौ षष्ठ्यान्तेन सहैकार्थी वा भवतः । एकारान्त-त्वं निपातनात् । पारेगङ्गम्, मध्येगङ्गम् । पुनर्वावचनाद् गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम् । मध्यन्दिनमिति मध्यस्य दिने [५।२।८३] इति तुमुविधानात्† ।

[पारेमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा । स० ३।२।२९]

संख्या वंशयेन ॥१२॥ [पा० २।१।१९, स० ३।२।३०]

संख्याशब्दा वंशभवैः सुवन्तैः सहैकार्थी भवन्ति वा । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ । द्विमुनि व्याकरणस्य, द्विमुनि व्याकरणमिति वा ।

* खलेयवम् occurs here in the Kās'ikā.

† समभूमि, समंपदाति are found in the Kās'ikā, समंभूमि, समंपदाति in the Hṛdayahārīṇī and both pairs in Haima (iii. i. 36), Saṁ-kṣiptasāra (vii. 81) etc.

‡ इति पृथोदरादित्वात् । पाठान्तरम् ।

नदीभिः ॥१३॥

नदीशब्दैः सह संख्याशब्दा एकार्थी भवन्ति । द्वियमुनम्, त्रियमुनम् । [नदीभिश्च । पा० २।१।२०, नदीभिः समाहारे । स० ३।२।३१]

अन्यार्थे नान्नि ॥१४॥

अन्यपदार्थे नदीशब्दैः सह सुवन्तं संज्ञायामेकार्थीभवति । उन्मत्त-गङ्गम् । तूष्णीगङ्गम् । अन्यार्थं इति किम् ? कृष्णवेण्णा नाम नदी । नाम्नीति किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः ।

[अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । पा० २।१।२१, अन्यपदार्थे संज्ञायाम् । स० ३।२।३२]

तन्नपुंसकम् ॥१५॥

यदेतद् अतिक्रान्तं तन्नपुंसकलिङ्गं वेदितव्यम् । तथाचैवोदाहृतम् ।

[स नपुंसकम् । पा० २।४।१७, अव्ययीभावश्च । पा० २।४।१८, अव्ययीभावो नपुंसकम् । स० ३।३।११८]

कारकं बहुलम् ॥१६॥

कारकं सुवन्तं सुवन्तेन सह बहुलमेकार्थीभवति । कष्टं श्रितः, कष्टश्रितः । कान्तारातीतः । श्वभ्रं पतितः, श्वभ्रपतितः । ग्रामं गतः, ग्रामगतः । तरङ्गात्यस्तः, सुखप्राप्तः, सुखापन्नः, दुःखापन्नः, ग्रामगामी, ग्रामगामी* । ओदनं बुभुक्षुः, ओदनबुभुक्षुः । क्वचिद् वृत्तिरेव । कुम्भकारः, श्वपचः । खट्वारूढ इति क्षेपे । क्वचिद् वाक्यमेव । ओदनं भुक्तवान् । स्वयंधौतौ पादौ ; आत्मनेत्यर्थः । तच्च कारकमेव । सामिकृतमित्यर्थ-कृतमित्यर्थः । तच्च विशेषणम् [२।२।१८] इत्येव सिद्धम् । अहरतिसृताः कालाः, रात्रिसंक्रान्ताः । सर्वरात्रकल्याणी । गिरिणा काणः, गिरिकाणः । धान्येनार्थः, धान्यार्थः । मासेन पूर्वः, मासपूर्वः । मासावरः, मासविकलः, मासोनः । असिना कलहः, असिकलहः । वाग्निपुणः, गुडमिश्रः वाक्श्लक्ष्णः । सर्वैरियं तृतीया कारकलक्षणा, काणादिभावे गिर्यादीनां करणत्वात्, करोतौ वा कर्तृत्वात् । कथं पितृसदृशः पितृसम

* ग्रामागामी in L. appears to be a misprint.

इति ? पष्ठग्रा भविष्यति, यथा पितृतुल्यमिति । राज्ञा हतः, राजहतः । असिना छिन्नः, असिच्छिन्नः । इह वृत्तिरेव—पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः, पार्श्वेन शेते पार्श्वशयः । इह वाक्यमेव—दात्रण लूनवान्, परशुना छिन्नवान् । तव्यादिभिरधिकार्थवचने । श्वलेह्यः कूपः, काकपेया नदी । अन्यत्र न भवति । काकैः पातव्या । क्वचिद् भवति । वुसो-पेन्ध्यम्, घनघात्यम् । दध्ना उपसिक्त ओदनः, दध्योदनः । गुडेन मिश्रा धानाः, गुडधानाः । वृत्तिपदेनैव क्रियायाः प्रख्यापनान् नास्त्य-सामर्थ्यम् । देवेभ्यो देयम्, देवदेयं पुष्पम् । ब्राह्मणदेयं धनम् । वरप्रदेया कन्या । इह न भवति । ब्राह्मणाय दातव्यम् । वृकाद् भयम्, वृकभयम् । वृकभीतः, वृकभीतिः, वृकभीः । ग्रामनिर्गतः, अधर्मजुगुप्सुः, शाखापेतः, पादापोढः, चक्रमुक्तः, मञ्चपतितः, तरङ्गापत्रस्तः । इह न भवति । प्रासादात् पतितः । अक्षेषु शौण्डः, अक्षशौण्डः । अक्षधूर्तः, अक्षकितवः । काम्पिल्ये सिद्धः, काम्पिल्यसिद्धः । छायाशुष्कः, कुम्भीपक्वः, चरकबन्धः । तीर्थध्वाङ्क्षः, तीर्थकाकः, तीर्थवायस इति ध्वाङ्क्षा-दिभिः क्षेप एव । इह न भवति । तीर्थे काकः । मासे देयम् ऋणम्, मासदेयम् । पूर्वाह्णे गेयं साम, पूर्वाह्णगेयम् । इह न भवति । मासे देया भिक्षा । अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषका इत्येवमादीनां संज्ञायामलुक् । पूर्वाह्णे कृतम्, पूर्वाह्णेकृतम् । तत्रकृतम् । एवमवतप्ते-नकुलस्थितमित्यादि । पात्रेसमितादीनामपि येषामलुक् तानि वाक्यानि, न चैषां समासान्तरमस्तीति पृथगर्थतायामदोषः । उदुम्बरमशकादीनाम-प्यनेनैव सिद्धम् । क्वचिद् वृत्तिरेव । उपसरजः, स्वादुंकारं भुङ्क्ते, संपन्नंकारं भुङ्क्ते । क्वचिद् वाक्यमेव । अग्रे भुक्त्वा, अग्र भोजम् ।

[द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नः । श्रितादिषु गमिगाम्यादीना-मुपसंख्यानम् । वा १ । स्वयं क्तेन । खट्वा क्षेपे । सामि । कालाः । अत्यन्तसं-योगे च । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । पूर्वसदृशसमोनार्यकलहनिपुणमिश्र-इलक्षणः । कर्तृकरणे कृता बहुलम् । कृत्यैरधिकार्थवचने । कृत्यैरधिकार्थवचनेऽ-न्यत्रापि दृश्यते । वा १ । साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् । वा २ ।

अन्तेन व्यञ्जनम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षितैः । पञ्चमी भयेन । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । भा० । भयनिर्गतजुगुप्सुभि-रिति वक्तव्यम् । भा० । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । स्तोकाति-क-द्वारार्थकृच्छ्राणि क्तेन । सप्तमी शौण्डैः । सिद्धशुष्कपक्वबन्धेद्वयः । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । वा १ । कृत्यैरङ्गणे । कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् । वा १ । संज्ञायाम् । क्तेनाहोरात्रावयवाः । तत्र क्षेपे । पात्रेसमितादयश्च । पा० २।१।२४-४८, द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तगमिगामिभुङ्क्त्वादिभिः । प्राप्तापन्नाभ्यां तौ च द्वितीयया पुं वच्च । स्वयंसामी क्तेन । खट्वा क्षेपे । कालाः । अत्यन्तसंयोगे । तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन । अर्थादिसदृशसमतुल्याधिकंश्च । अर्धं चतसृभिः । एकं नविंशत्यादिभिः । कर्तृकरणे कृता बहुलम् । कृत्यैरधिकार्थवचने । भक्ष्याननयानपात्रैर्मिश्रीकरणव्यञ्जनयुग्यपूरणानि मिश्रोप-सिक्तयुक्तपूर्णप्रयोगे । चतुर्थी यता । सुखहिताभ्याम् । तादर्थ्यं प्रकृत्या । बलिरक्षितघाससुराविधादिभिश्च । नित्यमर्थेनेदमर्थे । पञ्चमी भीतभीतिभीभय-भीरुभोलुकजुगुप्सुभिः । अपेतापोढनिर्गतमुक्तपतितापत्रस्तैरसर्वा । स्तोकाति-क-द्वारार्थकृच्छ्राणि क्तेन । शतसहस्रौ परेण । सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धादिभिः । शौण्डधूर्तकितवव्याडसंज्ञीतपटुपण्डितकुशलनिपुणचपलान्तरादिभिः प्रसक्ताद्यप्रयोगे । ध्वाङ्क्षकाकवायसबकादिभिः क्षेपे । सिंहव्याघ्रवासवयुधिष्ठिरादिभिः पूजायाम् । यतावश्यके । संज्ञायाम् । ऋणमधमोत्तमाभ्याम् । क्तेनाहोरात्रावयवाः । तत्र । सगतिकारकेणापि क्षेपे । पात्रमवधारणे समितबहुलाभ्यां न चान्यसमासः । गेह-गोष्ठी शूरक्षेडिनर्दिविजितव्याडपटुपण्डितप्रगल्भः । उदुम्बरः कृमिमशकाभ्यामुप-मायाम् । अवटकूपौ कच्छपमण्डूकाभ्याम् । नगरं काकादिभिः । गेहेमेहिपिण्डी-शूरौ निरीहतायाम् । पितरिशूरमातरिपुरुषौ क्षियायाम् । गर्भः सुहिततप्त-दूतैरनौचित्ये । कर्णष्टिरिटिराचुरुचुराभ्याम् । स० ३।२।३४-७४]

चतुर्थी प्रकृत्या ॥ १७ ॥

चतुर्थ्यन्तं सुबन्तं प्रकृतिवाचिना सुबन्तेन सहैकार्थं भवति । यूपाय दारु, यूपदारु । प्रकृत्येति किम् ? रुन्धनाय स्थाली । कथं तदर्थम्, मात्रार्थमिति ? अन्यपदार्थे भविष्यति । कथम्—कुबेरबलिः, गोहितम्, गोसुखम्, गोरक्षितमिति ? पष्ठग्रा सिद्धम् ।

[चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षितैः । पा० २।१।३६, विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् । वा ७ । तादर्थ्यं प्रकृत्या । स० ३।२।४९ ff.]

विशेषणमेकार्थेन ॥ १८ ॥

विशेषणं सुबन्तं विशेष्येण सुबन्तेन समानाधिकरणेन सहैकार्थं भवति । नीलं च तदुत्पलं च, नीलोत्पलम् । बहुलाधिकारात् क्वचिद् वाक्यमेव भवति । दीर्घश्चारायणः, लोहितस्तक्षकः । क्वचिद् वृत्तिरेव । कृष्णसर्पः, लोहितशालिः । विशषणमिति किम् ? तक्षकः सर्पः । एकार्थेनेति किम् ? कृष्णादन्यः । कथं छिन्नप्रखण्डमिति ? विशेषणमित्येव सिद्धम् । एवमेकपुरुषः, सर्वान्निम्, जरद्वस्ती, पुराणधान्यम्, अनवौदनम्, केवलान्नम् ; पूर्वेषुकामशमी, सप्तर्षयः, पञ्चकपालं हविः, पञ्चगवधनम्, पञ्चपूली ; याज्ञिककितवः, पापकुलालः, अणकनापितः । क्वचिद् विशेषणमुपमानभूतं भवति । शस्त्रीव श्यामा, शस्त्रीश्यामा । शरकाण्डगौरी । क्वचिद् विशेषणमुपमानभूतं परं भवति । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव, पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । एवमन्येऽपि व्याघ्रादयः पठिताश्चापठिताश्च योज्याः । पूर्वपुरुषः, अपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः, श्रेणिकृताः । एवमन्येऽपि श्रेण्यादयः कृतादिभिः पठितैश्चापठितैश्च योज्याः । कृताकृतम्, कृतापकृतम्, भुक्ताभुक्तम्, भुक्तविभुक्तम् ; गतप्रत्यागतम्, यातानुयातम्, अशितानशितम्, क्लिष्टाक्लिशितम्, क्रयाक्रयिका, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका ; सत्पुरुषः, महापुरुषः, परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः । पुरुषोत्तम इति बहुलाधिकाराद् विशेषणं परं भवति । उत्कृष्टपुरुषः, गोवृन्दारकः, पुरुषनागः, पुरुषकुञ्जरः । कतरकठः ? कतमकठः ? किंराजा यो न रक्षति, किंगौर्यो न वहति । किंपुरुषः, किन्नरः । †इभ्यपोटा, †इभ्ययुवतिः, अग्निस्तोक इति विशेषणं परं भवति, बहुलाधिकारात् । एवं दधिकतिपयम्, गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत्, गोवष्कयणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, कठाध्या-

* नवोदकम्—v. 1.

† इभ्यं—MSS., Durga, Jumara, Hc. इभं—Kās.

पकः, कठधूर्तः ; गोप्रकाण्डम्, अश्वमतल्लिका । युवखलतिः, युवखलती । युवपलितः, युवपलिता । युववलिनः, युववलिना । युवजरन्, युवजरती । भोज्योष्णम्, तुल्यश्चेतः, सदृशकृष्णः । शुक्लकृष्णः, कृष्णशुक्लः । कुमारश्रमणा, गोगर्भिणी । मयूरस्येव विगतावंसावस्य, मयूरव्यंसकः । अथवा विगतावंसावस्य व्यंसकः, मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसकः । एवं छात्रव्यंसकः । कम्बोज इव मण्डः, कम्बोजमुण्डः । एवं यवनमुण्डः । उच्चं च तदवचं चेत्युच्चावचम् । एवमुच्चनीचम् । न किञ्चन, नास्य वा किञ्चन अस्तीत्यकिञ्चनम् । *आचोपचादीनि पृषोदरादिषु [५।२।१२७] द्रष्टव्यानि । स्नात्वा कालक इत्येवमादीनि तु वाक्यानि । एहिवाणिजाशब्दोऽत्रास्तीत्यर्शआदित्वात् [४।२।१४७] अच् । एहिवाणिजा क्रिया । एवमुत्पतनिपता इत्यादि । पूर्वश्चासौ कायश्चेति पूर्वकायः, कायैकदेशे कायशब्दः । इह कस्मान्न भवति—कायस्य पूर्वमर्धमिति ? सापेक्षत्वात् । एवमपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः, मध्यमकायः, मध्याह्नः ; सायाह्नः । अर्धं च तत् पिप्पली च, अर्धपिप्पली, पिप्पल्यर्धमिति षष्ठीसमासः । दृश्यते च †वेद्यर्धं दक्षिणं मेरोः, स्वरार्धम्, कायार्धम्, चूलिकार्धम् ‡ एकान्नत्रिंशदिति समप्रविभागे प्रयोगः ; असमप्रविभागेऽपि—¶न हीमर्धजरतीयं लभ्यमिति । द्वितीया चासौ भिक्षा चेति द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयमिति षष्ठीसमासः । एवं तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयम् । चतुर्थभिक्षा, भिक्षाचतुर्थम् । तुर्यभिक्षा, भिक्षातुर्यम् । तुरीयभिक्षा, भिक्षातुरीयम् । पूरणेन [२।२।२३] इति प्रतिषेधो न भवति, बहुलाधिकारात् ।

* अचो०—L.

† वेद्यर्धं दक्षिणं मेरोः । दुर्गः ।

‡ एकान्नत्रिंशत् has been misplaced here. Something about अर्धचतस्रः also appears to have been dropped. Cf. SK. iii.2.42-43.

¶ न चेदानीमर्धजरतीयं लभ्यम्—वृद्धिर्मे भविष्यति स्वरौ नेति । तद् यथार्थं जरत्याः कामयतेऽर्धं नेति । महाभाष्यम् ४।१।७८ ।

[विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । दिक्स्थले संज्ञायाम् । तद्विधितार्थोत्तरपदसमाहारे च । संख्यापूर्वो द्विगुः । कुत्सितानि कुत्सनैः । पापाणके कुत्सितैः । उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । श्रेण्यादयः कृतादिभिः । क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ् । (नुडिडधिकेन च । कृतापकृतादीनां चोपसंख्यानम् । गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् । वा ।) सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । किं क्षेपे । पोढायुवतिस्तोककतिपयगृष्टधेनुवशावेहद्वक्ष्यणी-प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तजातिः । प्रशंसावचनैश्च । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । कृत्यतुल्याख्या अजात्या । वर्णो वर्णेन । कुमारः श्रमणादिभिः । चतुष्पादो गर्भिण्या । मयूरव्यंसकादयश्च । पा० २।१।५७, ४९-५६, ५८-७२ । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । २।१।७२ ग० सू० । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च । २।१।६९।८, पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । अर्थं नपुंसकम् । द्वितीय-तृतीय-चतुर्थं तुर्यप्यन्यतरस्याम् । पा० २।२।१-३, विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेन । सर्वैकजरत्पुराणनवकेवल-पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराः । पूर्वकालोऽपरकालेन । दिक्स्थले संज्ञायाम् । तद्विधितार्थोत्तरपदसमाहारे च । न मत्वर्थे । उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमेयानि व्याघ्र-सिंर्हर्षभ-वृषभ-पुण्डरीक-पद्म-पल्लव-किशलयेन्दु-चन्द्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । कुत्सितानि स्वार्थकुत्सनैः । खसूची-खेट-दुर्दुष्ट-चेल-त्रुव-हतक-जालमापशद-काण्ड-पृष्ठ-स्पृष्ट-धृष्ट-धूर्त-कितवादिभिः । पापाणक-हत-दायादीनि कुत्सितैः । सन्महत्-परमोत्तमोत्कृष्ट-पुमांसः पूज्यमानैः । वृन्दारकनाग-कुञ्जर-व्याघ्र-शार्ङ्ग-ल-वृषभ-पुङ्गवादिभिः पूज्यमानम् । पोढा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्ट-धेनु-वशा-वेहद्वक्ष्यणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रियाध्यापक-धूर्तजातिः । प्रशंसावचनैश्च । मतल्लिका-मचर्चिका-प्रकाण्डोद्ध-तल्लजक-पाद-मिश्र-पाश-हस्त-भित्त-स्थल-पाल्यादिभिः । चतुष्पादो गर्भिण्या । युवा खलति-पलित-वलिन-जरतीभिः । कृत्यतुल्याख्याज्या । जातिजात्या । वर्णो वर्णेन । कुमारः श्रमणा-प्रव्रजिता-चन्धको-कुलटा-गर्भिणी-तापसी-दास्यध्यापकाभिरूपक-पण्डित-कुशल-निपुण-चपलपटु-मृदुभिः । क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ् । कृताकृत-भुक्ताभुक्त-पीतविपीत-गतप्रत्यागत-यातानुयात-क्रयाक्रयिका-पुटापुटिका-फलाफलिका-मानोन्मानिकाश्च । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । किं क्षेपे । किंशुक-किंलुक-किंपुरुष-किन्नरी-किञ्जलक-किन्दासादयः संज्ञायाम् । श्रेण्यूक-पूग-कुण्ड-मुण्ड-राशि-निचय-विशिष्ट-निधानेन्द्र-

देव-कण्ठ-श्रवण-भूत-वदान्याध्यापक-ब्राह्मण-क्षत्रिय-पटु-पण्डित-कुशल-चपल-निपुणश्चार्थं कृत-मत-मितोक्त-भूत-समाज्ञाताम्नाताख्यात-सम्भावितावधारिताव-कल्पित-कलित-निराकृतापकृतापाकृतोदाहृतोदीरितोदित-दृष्ट-विश्रुतादिभिः । शाकपार्थिवाजातौलवलि-कुतपसौश्रुत-स्मृतरीढोदनपाणिन्याणिमाण्डव्य-वलाका-कौशिक-विवर्भिकौण्डिन्य-परशुरामादयः प्रियादिलोपे । अधिकान्ता संख्या संख्ययाधिकलोपश्च । भागांशादिभिः पूरणान्ता लुक् च वा । मयूरच्छात्रौ व्यंसकेनोपमायान्न चानेन समासः । कम्बोजयवनौ मुण्डेन । एहीडायावाभ्यामन्यपदार्थं नपुंसकत्वं च । अपेहि च वाणिजा-स्वागत-द्वितीय-विधस-प्रघसादिभिः क्रियायाम् । प्रेहिस्वागत-वाणिजाभ्याम् । प्रोह कटकदंभाभ्यां द्वितीयया । छिन्धिभिन्ध्युद्धमविचक्षण-लवण-चूडादिभिः । आहर चेलवसनवनितादिभिः । आख्यातमाख्यातेन सातत्ये । उद्धरोत्सृजावसृजाभ्याम् । पचपतवपान्युदस्तैर्न । उन्मृजावमृजने । इहद्वितीयेह-पञ्चम्येहिरेयाहिराहोपुरुषिकाहंपूर्विकाहंप्रथमिकाहमहमिका-विचप्रचानिश्चप्रवादयः । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तरि । स्नात्वाकालक-पीत्वास्थिरक-भुक्त्वानुहित-प्रोष्यपापीय-उत्पत्यपाकला-निपत्यरोहिणी-निषद्यश्यामादयः । आचोपचोच्चनीचाच-पराचोच्चावचाकिञ्चनाकुतोभयानि । पूर्वापराधरोत्तराण्येकदेशिनैकाधिकरणेन । सायाह्न-मध्याह्न-मध्यन्दिन-मध्यरात्रादयः । अर्थं समप्रविभागे वा । अर्धजरतीयार्ध-वैशसाधोऽन्तादयः । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुरीयतलाप्रादयश्च । स० ३।२।७५-१२६]

प्राप्तापन्नौ द्वितीययात्वं च ॥ १९ ॥

प्राप्तापन्नौ द्वितीयान्तेन सहैकार्थौ भवतः, अत्वं चानयोरन्त्यस्य भवति । प्राप्तो जीविकाम्, प्राप्तजीविकः । प्राप्ता जीविकाम्, प्राप्तजीविका । आपन्नो जीविकाम्, आपन्नजीविकः, आपन्ना जीविकाम्, आपन्नजीविका । मासो जातोऽस्य, मासजातः । जातिकालसुखादिभ्यश्च क्तान्तस्य परनिपात इष्यत एव । षष्ठीसमासो विशेषणेनानर्थक्यान् न भविष्यति ।

[प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २।२।४, प्राप्तापन्ने द्वितीयाथेन समस्येते, अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति । भाष्यम् । प्राप्तापन्नाभ्यां तौ च द्वितीयया पुंवच्च । स० ३।२।३५]

नञ् ॥ २० ॥ [पा० २।२।६, स० ३।२।१२८]

नञ् इत्येतत् सुबन्तेन सहैकार्थं भवति । न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः

बहुलाधिकारादसमर्थैरपि कैश्चिद् भवति । असूर्यम्पश्यानि मुखानि ।
अपुनर्गोयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी [ब्राह्मणः] ।

ईषद् गुणेन ॥ २१ ॥ [स० ३।२।१३२]

ईषच्छब्दो गुणेनैकार्थो भवति । ईषत्कडारः, ईषत्पिङ्गलः ।
गुणेनेति किम् ? ईषद् भोक्तव्यम् ।

[ईषद्वकृता । पा० २।२।७, ईषद् गुणवचनेन । २।२।७।१]

पृष्ठी ॥ २२ ॥ [पा० २।२।८, स० ३।२।१३२]

पृष्ठान्तं सुवन्तं सुवन्तेन सहैकार्थं भवति । राज्ञः पुरुषः, राज-
पुरुषः ।

न लनिर्धार्य पूरणभावतृप्तार्थः ॥ २३ ॥

लादेशेन निर्धार्यमाणार्थेन पूरणार्थेन भावार्थेन तृप्तार्थश्च पृष्ठान्त-
मेकार्थं न भवति । मातुः स्मरन् । सर्पिषो दयमानः । गवां कृष्णाः
सम्पन्नक्षीरतमाः । छात्राणां पञ्चमः । पटस्य शुक्लता, पटस्य शुक्ल-
त्वम्, पटस्य शौक्यम् । बहुलाधिकारात् क्वचिद् भवति । वर्तमान-
सामीप्यम् । कथं ब्राह्मणस्य शुक्ला दन्ता इति ? सापेक्षत्वान् न
भविष्यति । इह तु भवत्येव । चन्दनगन्धः, नदीघोषः, कन्यारूपम्,
स्तनस्पर्शः, फलरस इति । फलानां तृप्तः, फलानां सुहितः, फलाना-
माशितः । ब्राह्मणस्योच्चैर्गृहमिति सापेक्षत्वान्न भविष्यति । ब्राह्मणस्य
कर्तव्यम् । ब्राह्मणकर्तव्यमिति वृत्तिरपीष्यते । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य
धनमिति धनसम्बन्धे पृष्ठी, सम्बन्धाभावान्न भविष्यति । राज्ञो
गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति पृथगर्थतायां वाक्यमेव । राज्ञो गोश्च-
पुरुषाः, राजगोश्चपुरुषा इति वृत्तिरेकार्थीभावे । सर्पिषो ज्ञानमिति
सम्बन्धपृष्ठाः समासो भवत्येव—सर्पिर्ज्ञानमिति । तथा च मातु-
स्मरणम्, सुरेश्वरः, इध्मव्रश्चनः, पलाशशातन इत्यादि दृश्यते । राज्ञां
मतः, राज्ञां बुद्धः, राज्ञां पूजितः ; इदमेवामासितम् ; आश्चर्यो गवां
दोहोऽगोपालकेनेति । भवत आसिका, अपां नष्टा, ओदनस्य पाचक
इति सम्बन्धपृष्ठाः समासो भवत्येव ; स प्रतिषेधो नास्त्येव । तथा

ब्राह्मणयाजकः, गुरुपूजक इति याजकादिभिरिष्यत एव । क्रीडायां
जीविकायां च *रूढत्वान् नित्यसमासः । उद्दालपुष्पभञ्जिका ;
†दन्तलेखकः, नखलेखकः ।

[पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन । न निर्धारणे । पा० २।२।
११, १०, प्रतिपदविधाना च । २।२।१०।९, स० ३।२।१३९-१४१
कृद्योगा च । तत्स्थेऽश्च गुणः । न तु तद्विशेषणः । पा० २।२।८।१-३,
याजकादिभिश्च । कतेन च पूजायाम् । अधिकरणवाचिना च । कर्मणि च ।
तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तरि च । नित्यं क्रीडाजीविकयोः । पा० २।२।९, १२-
१६ । कृद्योगा । याजक-पूजक-परिचारक-परिवेषक-स्नापकाध्यापकोत्सादको-
न्मादकोद्वर्तक-होतृ-भर्त्रादिभिश्च । रथपत्नी गणकेन । गुणात्तरेण तरलोपश्च ।
सर्वपदचातुर्भूतीति च । तत्स्थेऽश्च गुणः । मत्याधिकरणवत्तेन । कर्तृकर्महेतुना
कर्मणि । कर्तर्यकेन । कर्तृतृजकाभ्याम् । नित्यं क्रीडाजीविकयोः । स०
३।२।१३३-१३८, १४१-१४६]

कुप्रादयोऽसुब्विधौ नित्यम् ॥ २४ ॥

कुशब्दः प्रादयश्च सुवन्तेन सह नित्यमेकार्था भवन्ति, सुब्विधि-
विषयादन्यत्र । कुब्राह्मणः, कोष्णम् । प्रणायकः, अभिषेकः ; प्रकृत्य,
प्रकृतम् ; दुष्पुरुषः, दुष्कृतम् ; सुपुरुषः, सुकृतम् ; अतिस्तुतम्, अभि-
ष्टुतम् ; आकडारः, आबद्धः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया [पा० २।२।
१८ भा०, स० ३।२।१५३] । प्रगत आचार्यः, प्राचार्यः । प्रान्तेवासी ।
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५४] ।
अतिक्रान्तः खट्वाम्, अतिखट्वः । अतिमालः । अवादयः कृष्टाद्यर्थे
तृतीयया [पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५५] । अवकृष्टं कोकिलया
वनम्, अवकोकिलम् । अवमयूरम् । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या
[पा० २।२।१८ भा०, स० ३।२।१५६] । परिग्लानोऽध्ययनाय,
पर्यध्ययनः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या [पा० २।२।१८ भा०,
स० ३।२।१५७] । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः । असुब्व-

विधाविति किम् ? वृक्षं प्रति विद्योतते । रोदसी इवेति वाक्यमेव ।
तथा पुनः प्रवृद्धादयः । अन्यपदार्थे, सुप्सुपेति वा ।

[कुगतिप्रादयः । पा० २।२।१८, अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्ययं समस्यत इति
वक्तव्यम् । भाष्यम् ॥ गतयः । कुः पापेषदर्थयोः । दुर्निन्दाकृच्छाकृच्छार्थयोः ।
स्वतो पूजायाम् । अतिशयातिक्रमणयोश्च । आङोषदर्थभिर्व्याप्तयोः । अन्वादय-
स्तिङोदात्तवता गतिमता च । स० ३।२।१४७-१५२, १५८]

ऊर्यादिकारिकाच्चिडाचः क्रियार्थैः ॥२५॥

ऊर्यादयः शब्दाः कारिकाशब्दश्च्यन्तो डाजन्तश्च क्रियार्थैः
सुबन्तैरेकार्था भवन्ति । ऊरीकृत्य, ऊरीकृतम् । उररीकृत्य, उररी-
कृतम् । ऊरी । उररी । उरसी । *पाम्पी । ताली । आताली । वेताली ।
धूली । धूषी । शलाका । संकला । ध्वंसकला । भ्रंसकला । गुलुगुहा ।
सजूस् । फलूस् । फाली । विकली । आवली । अलम्बी । केवाली ।
सेवाली । वार्दाली । मसमसा । समसमा । श्रौषट् । वोषट् । वषट् ।
स्वाहा । स्वधा । प्रादुस् । श्रत् । आविस् । कारिकाकृत्य । शुक्ली-
कृत्य । पटपटाकृत्य ।

[गतिश्च । पा० १।४।६०, कारिकाशब्दस्य । १।४।६०।१, ऊर्यादिचिचिडाचश्च ।
१।४।६१ ; गतयः । स० ३।२।१४७ । श्रद्धातो । अन्तर्गत्वाङ्किविधिषु ।
गतयश्च । कारिकाच्चिडाचश्च । ऊर्यु र्युररी चाङ्गीकारे । पाम्पी धूसी
ताल्याताली वेताली च विस्तारे । वार्दाली सेवाली केवाली कौपास्यालोष्टी
सकला भ्रंसकला ध्वंसकला भ्रंसकला मसमसा मसमसा च हिंसायाम् । गुलुगुहा
पोडायाम् । आवली विकली फली फलू विकारे । सजूः सहाय्ये । वषट् वोषट्
श्रौषट् स्वाहा स्वधा सम्प्रदाने । प्रादुराविषी प्राकाशये । स० १।१।२२९-१४०]

अनुकरणम् ॥२६॥

* पासी—MSS., पापी—L. from Kās'ikā ; Hc., S.K. and
Vardhamāna have पाम्पी.

† The correct reading would appear to be शकला as
shown by Kramadīś'vara (iii. 46) and Hemacandra (iii. I.2
वृ० वृ०).

अनुकरणशब्दः क्रियार्थैः सुबन्तैरेकार्थो भवति । खाट्कृत्य ।
कथम्—खाट् इति कृत्वा निरङ्गीवदिति ? इतिशब्देन व्यवधानान्न
भविष्यति ।

[अनुकरणं चानितिपरम् । पा० १।४।६२, स० १।१।१४१]

भूषणादरानादरेष्वलंसदसतः ॥२७॥

भूषणादिष्वर्थेष्वलमादयः शब्दाः क्रियार्थैः सुबन्तैरेकार्था भवन्ति ।
अलंकृत्य, सत्कृत्य, असत्कृत्य । भूषणादिष्विति किम् ? अलं भुक्त्वा
गतः । सत् कृत्वा गतः, असत् कृत्वा गतः ।

[आदरानादरयोः सदसतो । भूषणेऽलम् । पा० १।४।६३-६४, स०
१।१।१४२-१४३]

अग्रहेऽन्तः ॥२८॥

अन्तःशब्दोऽग्रहणे क्रियार्थैः सुबन्तैरेकार्थो भवति । अन्तर्हृत्य ।
अग्रह इति किम् ? अन्तर्हत्वा मूषिकां गतः । गृहीत्वा गत इत्यर्थः ।

[अन्तरपरिग्रहे । पा० १।४।६५, स० १।१।१४४]

कणेमनसी तृप्तौ ॥२९॥

कणे मनस् इत्येतौ तृप्तौ गम्यमानायां क्रियार्थैः सुबन्तैरेकार्थौ
भवतः । कणेहत्य पयः पिबति । मनोहत्य पयः पिबति । तावत् पिबति
यावत् तृप्त इत्यर्थः । तृप्ताविति किम् ? कणे हत्वा, मनो हत्वा गतः ।

[कणेमनसी भ्रमाप्रतिघाते । पा० १।४।६६, स० १।१।१४५]

पुरोऽस्तमसंख्यम् ॥३०॥

पुरस् अस्तमित्येतौ शब्दावविद्यमानसंख्यौ क्रियार्थैः सुबन्तैरेकार्थौ
भवतः । पुरस्कृत्य, अस्तंकृत्य । असंख्यमिति किम् ? तिस्रः पुरः कृत्वा
गतः । अस्तं कृत्वा काण्डं गतः ।

[पुरोऽव्ययम् । अस्तं च । पा० १।४।६७-६८, पुरोऽस्तमव्यये । स० १।१।
१४६]

अञ्ज गत्यर्थवदिभिः ॥३१॥ [स० १।१।१४७]

अच्छशब्दो गत्यर्थेर्वदिना च सुबन्तैरेकार्थो भवति । अच्छगत्य, अच्छव्रज्य ; अच्छोद्य ।

[अच्छ गत्यर्थवद्भेषु । पा० १।४।६९]

अदोऽनुपदेशे ॥३२॥ [पा० १।४।७०, स० १।१।१४८]

अदःशब्दोऽनुपदेशे वर्तमानः क्रियार्थः सुबन्तैरेकार्थो भवति । अदःकृत्य चिन्तयति । अनुपदेश इति किम् ? अदः कृत्वा गतः ।

तिरोऽन्तर्धौ ॥३३॥ [पा० १।४।७१, स० १।१।१४९]

तिरःशब्दोऽन्तर्धने क्रियार्थः सुबन्तैरेकार्थो भवति । तिरोभूय । अन्तर्धाविति किम् ? तिरो हत्वा मूषिकां गतः ।

कृत्वा वा ॥३४॥

तिरःशब्दः करोतिना सुबन्तेन सहैकार्थो वा भवति । तिरस्कृत्य, तिरःकृत्वा ।

[विभाषा कृञि । पा० १।४।७२, कृञो वा । स० १।१।१५०]

उपाजेऽन्वाजे ॥३५॥ [पा० १।४।७३]

उपाजेऽन्वाजे इत्येतौ शब्दौ कृञा सुबन्तेन सहैकार्थौ वा भवतः । उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा ।

[उपाजेऽन्वाजे सामर्थ्याधाने । स० १।१।१५१]

साक्षादादीनि ॥३६॥

साक्षादित्येवमादीनि करोतिना सुबन्तेनैकार्थानि वा भवन्ति । साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा । मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना । आर्या । *आस्था । प्राजर्या । प्राजरुहा । बीजरुहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । नमस् ।

[साक्षात्प्रभृतीनि च । पा० १।४।७४, साक्षान्मिथ्याचिन्ताभद्रारोचनामास्थान्वाप्राजर्याप्राजरुहाबीजरुहासंसर्याश्च । अर्थेऽन्तौ वशे-विकल्पने-विहसने-प्रतपने-शीतं-लवणमुष्णमुदकमार्द्र-प्रादुराविर्भूतसदृश । स० १।१।१५२-१५३]

* अस्या-L., but H. has आस्था.

† शीतलम्—पाः ।

अनत्याधान उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने ॥ ३७ ॥ [स० १।१।१५४]

उपर्याधानाद् अन्यत्रोरस्यादयः शब्दाः करोतिना सुबन्तेनैकार्था वा भवन्ति । उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा । मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा । मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य, पदे कृत्वा । निवचनकृत्य, निवचने कृत्वा । अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणिं शेते । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते ।

[अनत्याधान उरसिमनसौ । मध्ये पदे निवचने च । पा० १।४।७५-७६]

नित्यं हस्ते पाणावुद्वाहे ॥ ३८ ॥

हस्ते पाणावित्येतौ शब्दावुद्वाहे करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थौ भवतः । हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य । उद्वाह इति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्षापणं गतः ।

[नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । पा० १।४।७७, स० १।१।१५५]

प्राध्वं बन्धे ॥ ३९ ॥ [० बन्धने । पा० १।४।७८]

प्राध्वंशब्दो बन्धने करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थो भवति । प्राध्वं-कृत्य । बन्ध इति किम् ? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ।

[प्राध्वं बन्धनानुकूल्ये । स० १।१।१५६]

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ४० ॥ [पा० १।४।७९, स० १।१।१५७]

एतौ शब्दावौपम्ये करोतिना सुबन्तेन नित्यमेकार्थौ भवतः । जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य । औपम्य इति किम् ? जीविकां कृत्वा गतः ।

असंख्यं वानभिप्रेताख्याने त्वा ॥ ४१ ॥

असंख्यं सुबन्तं करोतिना क्तवान्तेनकार्थं वा भवति, अनभिप्रेतं चेदाख्यानं भवति । ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषल नीचैः कृत्वाचक्षे ? नीचैःकृत्य ? उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् । अनभिप्रेताख्यान इति किम् ? उच्चैः कृत्वा ।

[अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । पा० ३।४।५९ । समासार्थं वचनम् । काशिका । अव्ययेऽनभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वा च । स० २।४।२७६]

तिर्यक् समाप्तौ ॥ ४२ ॥

तिर्यक्शब्दः समाप्तौ करोतिना क्त्वान्तेनकार्थो वा भवति । तिर्यक्कृत्य, तिर्यक् कृत्वा । समाप्ताविति किम् ? तिर्यक् कृत्वा काण्डगतः ।

[तिर्यच्यपवर्गे । पा० ३।४।६०, स० २।४।२७७]

स्वाङ्गात् तस्नाधार्थं भुवा च ॥ ४३ ॥

स्वाङ्गाद् यस्तस् तदन्तं नार्थं धार्थं च करोतिना भवतिना च क्त्वान्तेनकार्थं वा भवति । मुखतः कृत्याचष्टे, मुखतः कृत्वा । मुखतोभूय, मुखतो भूत्वा । नानाकृत्य, नाना कृत्वा । नानाभूय, नाना भूत्वा । द्विधाकृत्य, द्विधा कृत्वा । द्विधाभूय, द्विधा भूत्वा । ऐकध्यंकृत्य, ऐकध्यं कृत्वा । ऐकध्यंभूय, ऐकध्यं भूत्वा । तसादीनामन्योन्यसाहचर्यादिह न भवति । मुखे तस्यति, मुखतः कृत्वा ; पृथक् कृत्वा । यदा नानैव सदन्यथा क्रियते, तदा कस्मान्न भवति ? करोतेः श्रुतेनैवाभिसम्बन्धात् ।

[स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृन्वोः । नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे । पा० ३।४।३१-६२, स्वाङ्गतस्नाधार्थं भुवश्च । स० २।४।२७८]

तूष्णीम् ॥ ४४ ॥

तूष्णीमित्येतद् भवतिना क्त्वान्तेनकार्थं वा भवति । तूष्णींभूय, तूष्णीं भूत्वा ।

[तूष्णीमि भुवः । पा० ३।४।६३, तूष्णीमि च । २।४।२७९]

अन्वगानुकूल्ये ॥ ४५ ॥

अन्वगित्येतद् भवतिना क्त्वान्तेनकार्थं वा भवति, आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूयास्ते, अन्वग् भूत्वा । आनुकूल्य इति किम् ? अन्वग् भूत्वा तिष्ठति शत्रुः ।

[अन्वच्यानुलोम्ये पा० ३।४।६४, स० २।४।२८०]

अनेकमन्यार्थे ॥ ४६ ॥

अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्य सुबन्तस्यार्थे वर्तमानमेकार्थं भवति । चित्रा गावो यस्य सः, चित्रगुः । मत्ता बहवो मातङ्गा यस्मिन् वने तद् वनं मत्तबहुमातङ्गम् । आरूढो वानरी यं वृक्षं सः, आरूढवानरः । पूजिता अतिथयो येन सः, पूजितातिथिः । उपहृतः पशुरस्मै, उपहृतपशुः । तः परो यस्मात् सोऽयं तपरः । उपगता दश एषाम्, उपदशाः । आसन्नदशाः, अदूरदशाः, अधिकदशाः । *त्रिदश परिमाणेषाम्, त्रिदशाः । कथं दशशब्दः संख्याने वर्तते ? परिमाणशब्दसान्निध्यात् । यथा पञ्च परिमाणेषाम्, पञ्चकाः शकुनय इति । द्वौ वा त्रयो वा परिमाणेषाम्, द्वित्राः । वाशब्दस्यार्थे वा । द्वौ वा त्रयो वा, द्वित्राः शकुनयः । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च †दिशो यदन्तरालम्, दक्षिणपूर्वा दिक् । दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति वा दक्षिणपूर्वा दिक् । सह पुत्रेणागतः, सपुत्र आगतः । सलोमकः ; विद्यमानलोमक इत्यर्थः । एवं सपक्षकः । अस्तिकीरा ब्राह्मणीत्यस्तिशब्दोऽसंख्यः । क्वचिद् गतार्थत्वात् पदान्तराणामप्रयोगः । कण्ठेस्थाः काला अस्य, कण्ठेकालः । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य, उष्ट्रमुखः । केशसंघातश्चूडा अस्य, केशचूडः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य, सुवर्णालङ्कारः । प्रपतितं पर्णमस्य, प्रपतितपर्णः । प्रगतं पर्णमस्य, प्रपर्णः । अविद्यमानाः पुत्रा अस्य, अविद्यमानपुत्रः । न सन्ति पुत्रा अस्य, अपुत्रः । क्वचिन्न भवति । पञ्चभिर्भुक्तमस्य, भ्रातुः पुत्रोऽस्यास्तीति†, बहुलाधिकारात् ।

[शेषो बहुव्रीहिः । अनेकमन्यपदार्थे । संख्यायाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । दिङ्नामान्यन्तराले । तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २।२।२३, २६-२८, बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् । अव्ययानां च । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च । समुदायविकारपञ्चमाश्च । प्रादिभ्यो धातुजस्य वा । नञोऽस्त्यर्थानाम् । अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् । सुबधिकारेऽस्तिकीरादिवचनम् ।

* त्रिदश—I.

† यत्, though found in the Kāśīka also, is superfluous. Read दिशोरन्तरालं.

‡ Omit अस्तीति.

२।२।२४।१०-१५, १७, २१। शेषो बहुव्रीहिः। अद्वराधिकासन्ताः संख्यया संख्येये। संख्या सुजर्थे। वार्थे च। अव्ययम्। अन्यपदार्थे। अस्तिकोरादयः। उपमान-
मुपमेयसंख्योत्तरपदलोपश्च। सप्तमी पूर्वं समानाधिकरणम्। समुदायविकार-
पष्ठीसमस्तम्। प्रादिभ्यो घातुजं वा चोत्तरपदलोपश्च। नञोऽस्त्यर्थम्।
अनेकं मतुपोऽयं। कर्तृकर्मप्रवचनप्रथमायाः। दिङ्नामान्यन्तराले। सह तृतीया
तुल्ययोगे। क्वचिद्विद्यमानार्थे। स० ३।३।१-१५, १७-१८]

तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे सरूपम् ॥ ४७ ॥

सप्तम्यन्तं तृतीयान्तं च समानरूपमनेकं तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्येत्य-
नयोरर्थयोर्युद्धे इत्यन्यपदार्थ एकार्थं वा भवति। केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा
युद्धं वृत्तम्, केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तम्, दण्डादण्डि।
मुष्टामुष्टि। इज् व्यतिहारे [४।४।११६] इतीच्। इचि [५।२।४८]
इत्यात्वम्। तत्र तेनेति किम्? कायं च कायं च प्रहृत्य युद्धं वृत्तम्।
गृहीत्वा प्रहृत्यति किम्? रथं च रथे च स्थित्वा युद्धं वृत्तम्। युद्ध इति
किम्? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यं वृत्तम्। सरूपमिति किम्?
दण्डैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य युद्धं वृत्तम्।

[तत्र तेनेदमिति सख्ये। पा० २।२।२७, तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्येति सख्ये
युधि क्रियाव्यतीहारे। स० ३।३।१६]

चार्थे ॥ ४८ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थ एकार्थं वा भवति। चार्था बहवः, समुच्चयोऽ-
न्वाचय इतरेतरयोगः समाहारश्चेति। तत्रेतरतरयोगे समाहारे
चैकार्थीभावः सम्भवति, न समुच्चये नाप्यन्वाचय। अश्वश्च बलीवर्दश्च,
अश्वबलीवर्दौ। अश्वबलीवर्दम्। एतस्मिन्नेकार्थीभावकाण्डे यदेव
पूर्वमुक्तं तदेव पूर्वं निपतति, क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात्। क्वचिद्
विपर्ययोऽपि दृश्यते, बहुलाधिकारात्। दन्तानां राजा, राजदन्तः।
क्वचित् क्रमं प्रत्यनादरात् पूर्वकालस्यापि परनिपातः। लिप्तवासितः,
नग्नमुपितः, सिक्तसम्मृष्टः, भृष्टलुञ्चितः, अवक्लिन्नपक्वः, अपिर्तोतः,
उप्तगाढः। चार्थे यदेकार्थं तत्र क्वचिदिदुदन्तं पूर्वं निपतति। अग्निवाती,

पटुगुप्तौ। क्वचित् परं निपतति। चित्रास्वाती, भार्यापती, जम्पती, दम्पती,
पुत्रपती, पुत्रपशू, केशश्मश्रु, शिरोविजु*। क्वचिदनियमः। सर्पिर्मधुनी,
मधुसर्पिणी। अन्तादी, आद्यन्तौ। गुणवृद्धी, वृद्धिगुणौ। पटुमृदुशुक्लाः,
पटुशुक्लमृदवः। क्वचिदजाद्यदन्तं पूर्वं निपतति। अश्वखरम्, उष्ट्रखरम्।
क्वचिद् विपर्ययोऽपि दृश्यते, शूद्रार्यम्, आर्यशूद्रम्। अवन्त्यश्मकम्।
विष्वक्सेनार्जुनौ। क्वचिदनियमः। धर्माथौ, अर्थधर्मौ। शब्दाथौ,
अर्थशब्दौ। कामाथौ, अर्थकामौ। चन्द्रार्कौ, अर्कचन्द्रौ। इन्द्राग्नी,
अग्नीन्द्रौ। चन्द्रार्केन्द्राः, अर्कचन्द्रेन्द्राः, इन्द्रार्कचन्द्राः। क्वचिदल्पाक्षरं
पूर्वं निपतति। प्लक्षन्त्यग्रीधौ, धवखदिरौ। क्वचिद् विपर्ययः, उल्लूखल-
मुसले, तण्डुलकिण्वम्, चित्ररथबाल्लीकौ, स्नातकराजानौ,
अक्षिभ्रुवम्, दारगवम्। क्वचिदनियमः। धनपतिरामकेशवाः।
विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु [पा० ३।१।११७]।
ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण तुल्याचाम्। हेमन्तशिशिरौ, कृत्तिका-
रोहिण्यौ। अतुल्याचामल्पाचः पूर्वनिपातः, ग्रीष्मवसन्तौ। तदयुक्त-
मन्यथापि दर्शनात्। शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् [चरक-
संहिता, सूत्र० २७।२२६]। श्रवणाधनिष्ठाश्विनीषु यायान्* नरः
फलोपचयकामः। संख्याभ्रातृवर्णानामपि क्रमात् पूर्वनिपातमिच्छन्ति।
पञ्च च षट् च, पञ्चषट्। युधिष्ठिरार्जुनौ। ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः।
तदप्ययुक्तं व्यभिचारदर्शनात्। द्वे प्रकयोद्विवचनैकवचने [पा० १।४।२२]
त्रिद्विदृष्टिविवर्जिताः। अर्जुनभीमसेनौ। शूद्रविद्वक्षत्रियविप्राणाम्।

* शिरोविजु—L, from MSS., but the following passage from
the Aitareya-Āraṇyaka conclusively shows that the correct
reading is शिरोविजु. अथातः शिरः, तद् गायत्रीषु भवति, अथातो
विजवः, ता विराजो भवन्ति। Viju is "that part of a bird's body
on which the wings grow" (M. W.) ग्रीवाया अधस्तना अस्थिविशेषाः.
Sāyana. कृकाटिकाप्रदेशः. He.Nyāsa iii.1.115. शिरश्च विजुश्च
शिरोविजु। विजु ग्रीवा स्कन्धो वा। Gaṇaratna ii, 80. Vṛtti.

* यजेन्—दुर्गन्दीका।

लघ्वक्षरं पूर्वं निपतति । कुशकाशम् । तदपि सव्यभिचारम्, काश-
कुशावलम्बनमिति दर्शनात् । अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति । वासुदेवार्जुनौ ।
तत्रापि नरनारायणाविति दृश्यते व्यभिचारः । *नागृहीतविशेषण
विशेष्ये बुद्धिः प्रवर्तत इति विशेषणं पूर्वं निपतति । नीलोत्पलम्,
चित्रगुः । सर्वादीनामपि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः । सर्वश्वेतः,
सर्वकृष्णः । तथा संख्यायाः, पञ्चरक्तः, सप्तोन्नतः, द्वान्यः, त्रान्यः ।
सप्तम्यन्तस्यापि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः । कण्ठेकालः, वहेगडुः । कथं
गडुकण्ठः, गडुशिराः, वज्रपाणिरिति ? गडूपलक्षितः कण्ठोऽस्य,
गडुकण्ठः । अन्यथा कण्ठेगडुः । एवं गडुशिराः, शिरसिगडुः ।
वज्रपाणिः, पाणिवज्रः । क्तान्तस्यापि विशेषणत्वादेव पूर्वनिपातः ।
कृतकटः, भिक्षितभिक्षः । कटे कृतमनेनेति विग्रहे कामचारः, महाहव-
रिपुस्कन्धवृष्टचक्राय चक्रिण इति दर्शनात् । उद्यतासिः, अस्युद्यत इति
विशेषणविशेष्ययोर्व्यष्टत्वादुभयमपि सम्भवति । एवमाहिताग्निः, अग्न्या-
हितः । जातदन्तः, दन्तजातः । जातपुत्रः, पुत्रजातः । जातश्मश्रुः,
श्मश्रुजातः । पीततैलः, तैलपीतः । पीतघृतः, घृतपीतः । ऊढभार्यः,
भार्योढः । एवमन्यत्रापि । तथा जातिकालमुखादिभ्यः । सारङ्गजग्धी,
जग्धसारङ्गा । पलाण्डुभक्षितः, भक्षितपलाण्डुः । मासजातः, जातमासः ।
मुखहीना, हीनमुखा । एवं गुडप्रियः, यिगुडः । एवमुत्तरपदार्थेऽपि ।
कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः । गडुलकाणः, काणगडुलः । खञ्ज-
कुण्डः, कुण्डखञ्जः । खोडखलतिः, खलतिखोडः । गौरवृद्धः, वृद्धगौरः ।
भिक्षुपिङ्गलः, पिङ्गलभिक्षुः । तनुवठरः, वठरतनुः । कृष्णश्वेतः, श्वेत-
कृष्ण इत्यादि ।

[चार्थे द्वन्द्वः । पा० २।२।२९, चार्थे युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वः । स०

* The Nyāya is generally read thus : नागृहीतविशेषणा बुद्धि-
विशेष्ये प्रवर्तते or विशेष्ये चोपजायते ।

† खञ्जकुण्डः, कुण्डखञ्जः । खण्डकुण्डः, कुण्डखण्डः । MSS.

‡ प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम् इत्युक्तम् । हृदयहारिणी ३।३।५८ ।

३।३।१९, प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्* । पा० १।२।४३, उपसर्जनं पूर्वम् ।
पा० २।२।३० । स० ३।३।५८, राजदन्तादिषु परम् । पा० २।२।३१ । राजदन्त-
लिप्तवासित-सिक्कसंमृष्ट-भृष्टलुञ्चित-नग्नमुषितावदिलन्नपक्वार्पितोत्तोगाढाध-
मणो तमर्ण-परःशत-परःसहस्रादिषु परम् । बिम्बोष्ठ-बिम्बाधर-पुरुषोत्तमादिषु
वा । स० ३।३।५९-६० । द्वन्द्वे चि । अजाद्यदन्तम् । अल्पाक्षतरम् । पा०
२।२।३२-३४ । अनेकप्राप्तयेकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु । ऋतुनक्षत्राणामानु-
पूर्व्येण समानाक्षराणाम् । अभ्यर्हितम् । लघ्वक्षरम् । (अपर आह-सर्वत एवाभ्यर्हितं
पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्, लघ्वक्षरादपीति । भाष्यम् ।) वर्णानामानुपूर्व्येण ।
भ्रातृश्च ज्यायसः । संख्याया अल्पीयसः । धर्मादिषूभयम् । २।२।३४।२-९ ।
इदुद् द्वन्द्वे । न स्वातिश्चित्रायाः । पतिर्भाभायाः । जायाया जं दं च वा ।
पशुश्च पुत्रात् । श्मश्रुः केशात् । जानुविज्जा शिरसः । सर्पिमंघु-दीर्घलघु-गुणवृद्धादिषु
वा । अजाद्यदन्तम् । न शूद्रार्पित्यश्मक-विष्वक्सेनार्जुनादिषु । धर्मार्थ-कामार्थ-
शब्दार्थाद्यन्तान्नीन्द्र-चन्द्रार्कादिषु वा । अल्पाक्षतरम् । नीलूलमुसल-तण्डुलकिण्व-
चित्ररथबाल्लिक-स्तातकराजन्नक्षिभ्रुव-दारगवोशीरबीजादिषु । समीरगान्याः दत्या-
चन्द्र-पाणिनीयरीढीयादिषु वा । लघ्वक्षरम् । न श्रद्धातपसादिषु । शकृन्मूत्र-
कुशकाशादिषु वा । अभ्यर्हितम् । न नरनारायणादिषु । तपःश्रुतादिषु वा ।
मासतु नक्षत्राण्यानूपूर्व्येण । न पुष्यपुनर्वस्वादिषु । वसन्तग्रीष्मादिषु वा । ज्यायान्
भ्रातृणाम् । न पाण्डुघृतराष्ट्रादिषु । भीमसेनार्जुनादिषु वा । वर्णानां च ।
बहुपूष्कमश्च । संख्यानामल्पीयः । स० ३।३।६१-८९ । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ।
पा० २।२।३५, बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् । वा प्रियय । सप्तम्याः
पूर्वनिपाते गडुदिभ्यः परवचनम् । २।२।३५।१-३ । निष्ठा । २।२।३६,
निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः परवचनम् । प्रहरणार्थेभ्यश्च । द्वन्द्वे
ध्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । उभाभ्यामल्पाक्षतरम् । २।२।३६, वा १, ४-६ वाहिता-
ग्न्यादिषु । कडाराः कर्मधारये । २।२।३७-३८ । बहुव्रीहौ च । सर्वनाम च सर्वतः ।
विशेषणम् । प्रियो वा । सप्तमी । गृदिभ्यो वा । नेद्वादिभ्यः । प्रहरणार्थेभ्यश्च ।
क्तान्तं वा । नित्यं शेषे । आहिताग्नि-जातपुत्र-जातदन्त-जातश्मश्रु-पीतघृत-पीततैल-
पीतमद्य-पीतविजोढभार्य-गतार्थ-च्छिन्नशीर्षादिषु वा । जातिकालमुखादिभ्यश्च ।
कडार-गडुल-काण-खञ्ज-कुण्ड-खोड-खलति-गौर-पिङ्गल-वृद्ध-भिक्षुक-वठर-तनवः
कर्मधारये । स० ३।३।९०-१०२]

* Foot-note ‡ on the previous page.

† MSS. have ०चिद् and ०चिर, but the correct reading should
be ०चिज् as pointed out by Vardhamāna: भोजस्तु शिरोविज् इत्याह.

समाहारे नपुंसकम् ॥४९॥

चार्थे समाहारे यदेकार्थं तन्नपुंसकं भवति । तथाचैवोदाहृतमुदाहरिष्यते च ।

[स नपुंसकम् । पा० २।४।१७, द्वन्द्वः समाहार एकवच्च । स० ३।३।११९]

अनुवादे चरणानां स्थेणोर्लुङि ॥५०॥ [स० ३।३।३१-०चरणाः ०]

चरणानामनुवादविषये समाहार ऐकार्थ्यं भवति, स्थेणोर्लुङ्-परयोः प्रयोग सति । प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम्, उदगात् कठकालापम् । एषामुदयप्रतिष्ठयोः प्रमाणान्तरावगतयोः शब्देनाभिधानमनुवादः । अन्यत्र उदगुः कठकालापाः । चरणानामिति किम् ? उदगुर्मीमांसकवैयाकरणाः । स्थणोरिति किम् ? अगमन् कठकालापाः । लुङीति किम् ? अतिष्ठन् कठकालापाः ।

[अनुवादे चरणानाम् । स्थेणोः । अद्यतन्यां च । पा० २।४।३, वा० १-२]

अध्वर्युक्रतूनामनपुंसकानाम् ॥५१॥

यजुर्वेदविहितानां क्रतूनामनपुंसकलिङ्गानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युग्रहणं किम् ? पञ्चौदनदशौदनौ । क्रतूनामिति किम् ? दर्शपौर्णमासौ । ससोमको हि यागः क्रतुः । अनपुंसकानामिति किम् ? वाजपेयराजसूये ।

[अध्वर्युक्रतूरनपुंसकम् । पा० २।४।४, अनपुंसकान्यध्वर्युक्रतवः । स० ३।३।३२]

सन्निकृष्टपाठानाम् ॥५२॥

अविप्रकृष्टाध्ययनानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । पदकक्रमकम् । सन्निकृष्टग्रहणं किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ । पाठग्रहणं किम् ? पितापुत्रौ ।

[अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाध्यानाम् । पा० २।४।५, अध्ययनतः सन्निकृष्टानि स० ३।३।३०]

अप्राणिजातीनाम् ॥५३॥

अप्राणिविषयाणां सामान्यशब्दानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । आराशस्त्रि, धानाशष्कुलि । अप्राणिग्रहणं किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियौ । प्राणिसदृशग्रहणादद्रव्यजातेर्न भवति । रूपरसगन्धस्पर्शाः । जातीनामिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ ।

[जातिरप्राणिनाम् । पा० २।४।६, अप्राणिनि जातयः । स० ३।३।३४]

नदीदेशनगराणां भिन्नलिङ्गानाम् ॥५४॥

नदीनां देशानां नगराणां च नानालिङ्गानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । गङ्गाशोणम् । कुरुक्षेत्रम् । मथुरापाटलिपुत्रम्* । देशानामिति सिद्धे नियमार्थं वचनम् । नगराणामेव यथा स्यात्, ग्रामाणां मा भूत् । जाम्बव-शालूकिन्यौ । इह कथम्—शौर्यं च नगरं केतवता† च ग्रामः, शौर्य-केतवतम् ? नगराश्रयो हि विधिरस्ति, ग्रामाश्रयः प्रतिपेधो नास्ति । नदीदेशनगराणामिति किम् ? कुक्कुटमयूरौ । देशग्रहणेन जनपदस्य ग्रहणम्, पृथग् नदीग्रहणात् । गौरीकैलासौ । भिन्नलिङ्गानामिति किम् ? गङ्गायमुने, मद्रकेकयौ, मथुरातक्षशिले ।

[विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । पा० २।४।७, नदीदेशनगराणि भिन्न-लिङ्गानि । स० ३।३।३५]

‡ नित्यवैराणाम् ॥५५॥

नित्यानुबद्धवैराणां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । अहिनकुलम्, अश्व-महिषम्, काकोलूकम् । नित्यग्रहणं किम् ? गोपालकशालङ्कायनाः‡ ।

[येषां च विरोधः शाश्वतिकः । पा० २।४।९, नित्यवैराः । स० ३।३।३६]

कारुणाम् ॥५६॥

कारुणां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । तक्षायस्कारम्, रजकतन्त्र-वायम् ।

[शूद्राणामनिरवसितानाम् । पा० २।४।१०, कारवः । स० ३।३।३७]

* मथुरा—MSS.

† केतवा . . केतवम्—दुर्गटीका ।

‡ नित्यं वैरिणाम्—MSS. § वैरि० L. ¶ गोपालशालङ्कायनाः—v. 1.

गवाश्वादीनाम् ॥५७॥

गवाश्वादीनां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकैरातम् । पुत्रपौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् । शाटीपुच्छकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदस्* । मांसशोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतिकम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । †भागवतीभागवतम् । अवङ्गदेशनिर्देशः किम् ? गोश्वम्, गोश्वौ ।

[गवाश्वप्रभृतीनि च । पा० २।४।११, गवाश्व-गवाविक-गवैडकाजाविकाजैडकानि । कुञ्जवामन-कुञ्जकैरात-पुत्रपौत्र-श्वचण्डाल-स्त्रीकुमार-दासीदास-दासीमाणवकोष्ट्रशश-भागवतीभागवतानि । शाटीपुच्छक-कुटीकुट-मूत्रशकृन्-मूत्रपुरीष-यकृन्मेदो-मांसशोणित-दर्भशर-दर्भपूतीकार्जुनपुरुष-तृणोलपानि । स० ३।३।३८-४०]

प्राणितूर्याङ्गानाम् ॥५८॥ [० ज्ञानि । स० ३।३।४१]

प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गानां च समाहार ऐकार्थ्यं भवति । प्राणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् ।

[द्रव्यश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । पा० २।४।२]

सेनाङ्गानां बहुत्वे ॥५९॥ [सेनाङ्गानि० । स० ३।३।४२]

सेनाङ्गानां बहुत्वे वर्तमानानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । हस्तिन-श्वाश्वाश्च, हस्त्यश्वम् । बहुत्व इति किम् ? हस्ती चाश्वश्च, हस्त्यश्वौ ।

[बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् । पा० २।४।१२।१]

क्षुद्रजन्तूनाम् ॥६०॥

क्षुद्रजन्तूनां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । यूकालिक्षम् । बहुत्व इत्येव । यूका च लिक्षा च, यूकालिक्षे ।

* यकृन्मेदस्—MSS. शकृन्मेदः—जुमरः (७।३५५)

† भागवतीभागवतम् SK.

क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्याद् अथवा क्षुद्र एव यः ।

शतं वा प्रसूतौ* येषां केचिदा नकुलादपि ॥ [काशिका]

[क्षुद्रजन्तवः । पा० २।४।८, स० ३।३।४३]

क्षुद्रजन्तुरकङ्कालो येषां स्वं नास्ति शोणितम् ।

नाञ्जलिर्यत्सहस्रेण केचिदा नकुलादपि ॥ हेमन्यासः ।

क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते । के पुनः क्षुद्रजन्तवः । क्षोत्तव्या जन्तवः । यद्येवं यूकालिक्षम् कीटविपीलिकमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषामा सहस्रादञ्जलिनं पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथवा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतितो भवति ते क्षुद्रजन्तवः, अथवा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः । भाष्यम् । २।४।८]

फलानाम् ॥६१॥ [फलानि । स० २।४।१२]

फलानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । बदरामलकम् । बहुत्व इत्येव । बदरं चामलकं च, बदरामलके ।

[जातिरप्राणिनाम् । पा० २।४।६, बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुन्तक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् । २।४।१२।१]

वा वृक्षतृणधान्यमृगशकुनिविशेषाणाम् ॥६२॥

वृक्षादिविशेषाणां बहुत्व एव वर्तमानानां समाहार ऐकार्थ्यं भवति । प्लक्षान्यग्रोधम्, प्लक्षान्यग्रोधाः । कुशकाशम्, कुशकाशाः । तिलमाषम्, तिलमाषाः । रुरुपूषतम्, रुरुपूषताः । हंसचक्रवाकम्, हंसचक्रवाकाः । बहुत्व इत्येव । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, प्लक्षान्यग्रोधौ । अप्राणिजातीनाम् [५३] इति समाहारे कस्मान्न भवति ? द्रव्यवचनत्वात् ।

[विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । पा० २।४।१२, वा वृक्षमृगतृणधान्यशकुनिविशेषाः । स० ३।३।४५]

व्यञ्जनानाम् ॥६३॥ [व्यञ्जनानि । स० ३।३।४६]

व्यञ्जनविशेषाणां समाहार ऐकार्थ्यं भवति वा । दधिघृतम्, दधिघृते । सूपशाकम्, सूपशाके । अप्राणिजातीनाम् [५३] इति नित्ये प्राप्त आरम्भः ।

* प्रसूतो—MSS.

अश्ववडवौ ॥६४॥

अश्ववडवयोः समाहार ऐकार्थ्यं वा भवति । चार्थे [४८] इत्येव सिद्धम्, इतरेतरयोगे तु पुंवल्लिङ्गं निपात्यते । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । अस्मादेव ज्ञापकादन्यत्र चार्थकार्थ्ये परवल्लिङ्गं भवति । कुक्कुटमयूरी ।

[पा० २।४।१२, शेषमुभयोः । स० ३।३।४८, पूर्ववदश्ववडवौ । पा० २।४।२७, स० ३।३।१४०]

विरोधिनामद्रव्याणाम् ॥६५॥

विरोधिनामद्रव्यवाचिनां समाहार ऐकार्थ्यं वा भवति । सुखदुःखम्, सुखदुःखे । विरोधिनामिति किम् ? कामक्रोधौ । अद्रव्याणामिति किम् ? सुखदुःखाविमौ ग्रामौ ।

[विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । पा० २।४।१३, विरोधीन्यद्रव्याणि । स० ३।३।४७]

न दधिपयआदीनाम् ॥६६॥ [० दीनि । पा० २।४।१४]

दधिपयआदीनां समाहार ऐकार्थ्यं न भवति । दधिपयसी । सर्पि-
मधुनी । मधुसर्पिणी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । *स्कन्दविशाखौ ।
†परिव्रज्याकौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ‡ । याज्यानुवाक्ये । शुक्लकृष्णे ।
इध्मावर्हिणी । निपातनाद् दीर्घत्वम् । दीक्षातपसी । मेधातपसी ।
उदूखलमुसले । आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।
दशमे मार्दङ्गिकपाणविका इति गणनायां भेदेनार्थस्य विवक्षितत्वाद्
दिशामिव समाहारो नास्ति । संख्यासामीप्यविवक्षायां तु भेदेनाभेदेन
वा विवक्षा न विरुध्यत इति भवति पक्षे समाहारः । उपदशं पाणिपादम्,

* स्कन्धविशाखौ—MSS.

† परिव्रज्याकौशिकौ—MSS. व्रशिष्ठकौशिकौ—K.P. परिव्रज्या-कौशिकौ
Hrdaya. परित्राट् कौशिकौ—Kās'ikā, S'K. परिव्राजककौशिकौ—Kās'ikā
MS. हरिकौशिकौ—Jumara. परिजाकौशिकौ—Hc. (परिजा नदी
कौशिकश्च पर्वतः । Hc. Nyāsa).

‡ प्रवर्ग्योपनिषदौ—MSS.

उपदशाः पाणिपादाः । अश्ववलीवर्दम्, अश्ववलीवर्दौ ; अधरोत्तरम्,
अधरोत्तरे ; पूर्वापरम्, पूर्वापरे इति चार्थे [४८] इत्येव सिद्धम् ।

[दधिसर्पिमधूनि पयोमधसर्पिर्भिरितरेतरयोगे । इध्मावागृचो बर्हिर्मनःसामभिः ।
आदिरवसानेन । शुक्लः कृष्णेन । श्रद्धा मेधया । मेधादीक्षाश्रुताध्ययनानि च तपसा ।
याज्याप्रवर्ग्योऽखलान्यनुवाक्योपसत्सु सलैः । हरिश्चन्द्रादिविष्णुपरिव्रज्याद्या
वासवप्रजापतिवैश्रवणविशाखकौशिकादिभिः । स० ३।३।२०-२७ । अधिकरण-
तावत्त्वे च । विभाषा समीपे । पा० २।४।१५-१६, अधिकरणेतावत्त्वे । समीपे
वा । स० ३।३।२८-२९]

नाम्नि षष्ठ्याः कन्थोशीनरेषु ॥६७॥

षष्ठ्याः परा या कन्था सैकार्थ्ये* उशीनरदेश नपुंसकलिङ्गं भवति,
संज्ञायां विषये । सौशमिकन्थम् । नाम्नीति किम् ? वीरणकन्था ।
उशीनरेष्विति किम् ? दाक्षिकन्था ।

[संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । पा० २।४।२०, षष्ठ्याः कन्थोशीनरेषु तत्पुरुषः
संज्ञायाम् । स० ३।३।२५]

उपज्ञोपक्रमं तदादित्वे ॥६८॥ [स० ३।३।२६]

षष्ठ्याः परा उपज्ञा उपक्रमश्च ऐकार्थ्ये तदादित्वे गम्यमाने नपुंसकं
भवति । पाणिन्युपज्ञमकालकं † व्याकरणम् । ‡ चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं
व्याकरणम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । तदादित्वे इति किम् ?
देवदत्तोपज्ञा मृन्मयप्राकाराः । षष्ठ्या इत्येव । अनुपज्ञा । सद्रुपज्ञा ।
प्रधानलिङ्गे प्राप्त आरम्भः ।

[उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । पा० २।४।२१]

ईश्वरार्थादराज्ञः सभा ॥६९॥ [स० ३।३।२७]

षष्ठ्यन्ताद् ईश्वरार्थाद् राजवर्जितात् परा या सभा ¶ सैकार्थ्ये

* ऐकार्थ्ये—MSS.

† पाणिनोपज्ञम्—MSS. but Kās'ikā has पाणिन्युपज्ञम्.

‡ This would show that the author of the Vṛtti is different from that of the Sūtras.

¶ ऐकार्थ्ये—L. from MSS.

नपुंसकं भवति । इनसभम्, ईश्वरसभम् । अराज इति किम् ? राज-
सभा । कथं चन्द्रगुप्तसभा ? नायमीश्वरार्थः, अन्यत्रापि दर्शनात् ।
पण्ड्या इत्येव । ईश्वरसभा ।

[सभा राजामनुष्यपूर्वा । पा० २।४।२३, जित्पर्यायस्यैव राजाद्यर्थम् ।
२।१।६।७]

अमनुष्यात् ॥ ७० ॥

मनुष्याद् अन्यस्माद् या पण्ड्यन्तात् परा सभा सैकार्थ्ये* नपुंसकं
भवति । पिशाचसभम्, राक्षससभम् । अमनुष्यादिति किम् ? देव-
दत्तसभा । मनुष्यसदृशस्य ग्रहणादिह न भवति । काष्ठसभा ।

[यक्षराक्षसपिशाचादिभ्यश्च । स० ३।३।१२४]

अशाला ॥ ७१ ॥ [स० ३।३।१२९, ०च । पा० २।४।२४]

अशालारूपा या सभा पण्ड्यन्तात् परा सैकार्थ्ये* नपुंसकं भवति ।
गोपालसभम् । गोपालसमूह इत्यर्थः ।

सेनापुराशालानिशा वा ॥ ७२ ॥ [स० ३।३।१३०]

सेनादयः पण्ड्यन्तात् परा ऐकार्थ्ये नपुंसकलिङ्गा भवन्ति वा ।
ब्राह्मणसेनम्, ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । गोशालम्, गोशाला ।
श्वनिशम्, श्वनिशाक । पण्ड्या इत्येव । परमसेना ।

[विभाषा सेनापुराच्छायाशालानिशानाम् । पा० २।४।२५]

छाया ॥ ७३ ॥ [स० ३।३।१३१]

पण्ड्यन्तात् परा छायैकार्थ्ये नपुंसकं वा भवति । कुड्राच्छायम्,
कुड्राच्छाया ।

बाहुल्ये ॥ ७४ ॥ [नित्यं ० । स० ३।३।१३२]

बाहुल्य गम्यमाने पण्ड्यन्तात् परा छायैकार्थ्ये नपुंसकं भवति,
नित्यं पुनर्विधानात् । इषुच्छायम्, शलभच्छायम् । बाहुल्य इति किम् ?
वृक्षच्छायम्, वृक्षच्छाया ।

* ऐकार्थ्ये—L.

+ शुनश्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामः, श्वेनांश्चाष्टम्याम् । शाबरभाष्यम् । ६।१।४

[छाया बाहुल्ये । पा० २।४।२२]

पथोऽसंख्यात् ॥ ७५ ॥

असंख्यात् परः पथशब्द ऐकार्थ्ये नपुंसकं भवति । अपथम्, उत्-
पथम् । असंख्यादिति किम् ? राजपथः । प्रधानलिङ्गान्यथात्व-
प्रस्तावादन्वयपदार्थे न भवति । अपथा नगरी, उत्पथो देशः ।

[अपथं नपुंसकम् । पथः संख्याव्ययादेः । पा० २।४।३०, वा १, पथोऽ-
व्ययात् । स० ३।३।१३३]

संख्यादिः समाहारे ॥ ७६ ॥

संख्यादिः समाहार ऐकार्थ्ये नपुंसकं भवति । पञ्चगवम्,
चतुष्पथम् । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । संख्यादिरिति किम् ?
धवखदिरम् । परेण [७७] स्त्री न भवति । समाहार इति किम् ?
पञ्चकपालः पुरोडाशः । त्रिपुत्रः ।

[द्विगुश्च । पा० २।४।३०।२, स० ३।३।१२०]

अः स्त्री ॥ ७७ ॥ [अदन्तः स्त्री । स० ३।३।१२१]

अकारान्तः संख्यादिः समाहार ऐकार्थ्ये स्त्रीलिङ्गो भवति । पञ्च-
पूली । समाहार इत्येव । पञ्चकपालः पुरोडाशः ।

[अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पा० २।४।३०
भाष्यम्]

वाप् ॥ ७८ ॥

आवन्तः संख्यादिः समाहारे स्त्रीलिङ्गो वा भवति । पञ्चखट्वम्,
पञ्चखट्वी । समाहार इत्येव । पञ्च खट्वाः ।

[वाबन्तः । पा० २।४।३०।३, स० ३।३।१२२]

अनो लोपः ॥ ७९ ॥

अनन्तस्य संख्यादेः समाहारे ऐकार्थ्ये अन्त्यस्य लोपो भवति, वा
च स्त्री भवति । पञ्चतक्षम्, पञ्चतक्षी । समाहार इत्येव । बहु-
राजा देशः ।

[अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पा० २।४।३०
भाष्यम् । अनो नलोपश्च । स० ३।३।१२३]

न पात्रादयः ॥ ८० ॥

पात्रादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा न भवन्ति । द्विपात्रम् । चतु-
र्युगम् । त्रिभुवनम् ।

[पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० २।४।३० भाष्यम् । पात्रपथयुग-
भुवनाद्यन्तो नपुंसकम् । स० ३।३।१२४]

रात्राह्वाकाः पुंसि ॥ ८१ ॥ [स० ३।३।१३४]

रात्राह्वाकान्ताः शब्दाः पुल्लिङ्गा भवन्ति । अहोरात्रः, सर्वरात्रः ।
पूर्वाह्णः । अनुवाकः, सूक्तवाकः ।

[रात्राह्वाहाः पुंसि । अनुवाकादयः पुंसि । पा० २।४।२९, वा १]

अहोऽसुदिनपुण्यात् ॥ ८२ ॥ [० पुण्याभ्याम् । स० ३।३।१३५]

अहशब्दः सुदिनपुण्याभ्यामन्यस्मात् परः पुंसि भवति । एकाहः,
द्व्यहः, त्र्यहः । असुदिनपुण्यादिति किम् ? सुदिनाहम्, पुण्याहम् ।

[रात्राह्वाहाः पुंसि । पा० २।४।३० । पुण्यसुदिनाभ्यामहो नपुंसकत्वं
वक्तव्यम् । भाष्यम्]

नपुंसके चार्धर्चादयः ॥ ८३ ॥

नपुंसके पुंसि चार्धर्चादयो वर्तन्ते । अर्धर्चम्, अर्धर्चः । शतमानम्,
शतमानः । वारवाणम्, वारवाणः । अष्टापदम्, अष्टापदः । समास-
लिङ्गाख्याने गोमयादयो न वक्तव्याः, तद्वदेव वा स्त्रीपुल्लिङ्गा अपि
गौरिपुंरशननिर्योनिरित्येवमादयः, स्त्रीनपुंसकलिङ्गाश्च अर्चिरादयः,
सर्वलिङ्गाश्च तटशृङ्खलादयः, एकैकलिङ्गाश्च वृक्षखट्वाकुण्डादयः,
अलिङ्गाश्च युष्मदस्मदादयः, सर्व एव वाच्याः स्युः । अथ तेषां
लोकतो लिङ्गानुशासनतो वा सिद्धिरिष्टा, तद्वदेव गोमयादीनामपि
भविष्यति । कानि पुनस्तानि स्त्रीपुंनपुंसकानि ?

इयमयमिदमिति येषु प्रसिद्धिरर्थेषु भवति लोकस्य ।

स्त्रीपुंनपुंसकानि प्रोच्यन्ते तानि लोकेन ॥

[अर्धर्चाः पुंसि च । पा० २।४।३१, अर्धर्चादय इति वक्तव्यम् । अर्धर्चम्
अर्धर्चः । कार्षापणम्, कार्षापणः । गोमयम् गोमयः । सारम् सारः । २।४।३१]

भाष्यम् । नपुंसके चार्धर्चाष्टापदसुवर्णशतमानकार्षापणवारवाणगन्धमादनान्यकारा-
पराह्णापूर्वोपवासनिर्यासविमानप्रग्रीवप्रवालवाजपेयराजसूयप्रतिसरादयः । स० ३।
३।३६]

सुपि ह्रस्वः ॥ ८४ ॥

नपुंसके वर्तमानस्य शब्दस्य सुपि परतो ह्रस्वा भवति । रै ।
अतिरि । कण्ठतालव्यस्य स्थाने कण्ठतालव्य इकारः । नौ । अतिनु ।
कण्ठोष्ठस्य स्थाने कण्ठोष्ठ एव उकारः । सुपीति किम् ? काण्डे,
कुड्रे ।

[ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १।२।४७, स० ३।३।१४१]

गोरप्रधानस्यान्त्यस्य ॥ ८५ ॥

गोशब्दस्योपसर्जनस्यान्ते वर्तमानस्य सुपि परतो ह्रस्वो भवति ।
चित्रगुः । अप्रधानस्येति किम् ? सुगौः । अन्त्यस्येति किम् ?
गोकुलम् ।

[गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १।२।४८, गोरुपसर्जनान्त्यस्य । स० ३।३।
१४२]

ङ्गादीनाम् ॥ ८६ ॥

ङीवाद्यन्तस्याप्रधानस्य ह्रस्वो भवति । निष्कौशाम्बिः, बहुखट्वः,
अतिवामोरुः । अप्रधानस्यैव । राजकुमारी, ब्रह्मबन्धूः । अन्त्यस्यैव ।
कुमारीप्रियः । कथं बहुश्रेयसीति ? ईयस ईत्वं* वक्ष्यति [४।४।१४५] ।

[पा० १।२।४८ ; ङादीनां च । स० ३।३।१४३]

लुगणादिलुक्योगण्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

अणादिलुकि सति ङादीनां लुग् भवति, न तु गोण्यादीनाम् ।
पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य, पञ्चेन्द्रः । अणादिग्रहणं किम् ? बहुनाडिः ।
लुकीति किम् ? बहुपत्नीकः । अगोण्यादीनामिति किम् ? पञ्चभिर्गो-
णीभिः क्रीतः, पञ्चगोणिः । पञ्चसूचिः । अप्रधानस्येत्येव । परमावन्ती ।
अन्त्यस्येत्येव । अवन्तीकुलम् । वरणा इति नगरस्यापि संज्ञा, पञ्चाला

इति जनपदस्यापि । पञ्चालमथुरे इति विभक्तेरश्रवणे नामार्थ-
संख्यायामेव द्विवचनम् । हरीतक्याः फलानीति फलेष्वपि स्त्रीलिङ्ग-
एव शब्दो वर्तते । खलतिकं वनानीति तेषां वनानामेकवचनान्तमेव
नामधेयम् । दृश्यते हि शब्दानामेकार्थेऽपि लिङ्गवचनभेदः । आपो
जलम्, दाराः कलत्रं भार्येति । वधिका दर्शनीयो मनुष्य इति मनुष्यस्य
विशेषणं न वधिकायाः, पञ्चाला बहुन्ना बहुक्षीरघृता इति पञ्चा-
लानाम्, पञ्चाला जनपदो बहुमाल्यफल इति जनपदस्य । सम्पन्नो
यव इति जातावेकवचनम्, सम्पन्ना यवा इति व्यक्तिभेदेषु बहु-
वचनम् । वयमिति वाह्याध्यात्मिकेषु भेदेषु, यथा गुरुषु ; अहमिति
पुनरभेदविवक्षायामेकवचनम् । कदा पूर्वं *फलगुन्याविति तारकयो-
द्वित्वे द्विवचनम् । कदा पूर्वाः *फलगुन्य इति चन्द्रमसा सह बहुत्व-
सम्भवे बहुवचनम् । एवं कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदा
इति । तिष्यपुनर्वसू इति नक्षत्रद्वित्वे द्विवचनम्, तिष्यपुनर्वस्विति
समाहार एकवचनम् । तारकाभेदविवक्षायां नक्षत्रसंख्याभेद-
विवक्षायाः अभावान् नास्त्येव बहुवचनम् ॥ ‡शब्दस्यानेकार्थत्वादेक-
शेषानर्थक्यम् । एकोऽपि हि शब्दोऽनेकस्यार्थस्याभिधायको भवति, यथा
रोदसीशब्दो द्यावापृथिव्योः । भिन्नजातीयानामपि चार्थानामेकेनाभि-
धानं भवति, यथा अक्षाः पादा माषा इति, किं पुनः सजातीयानाम् ।
गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यत्वमस्तीत्यभेदविवक्षायां गार्ग्यौ । वैदवैदाविति
भेदविवक्षायाम्, अभेदविवक्षायां तु वैदाविति भवितव्यमेव, तदा
प्रतिषेधाभावात् । गार्ग्या अपि गार्ग्यत्वमस्तीति गार्गी च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । कुक्कुट्या अपि कुक्कुटत्वमस्तीति कुक्कुटी च कुक्कुटश्च कुक्कुटौ ।
एवं पिता च माता च पितरौ ; भेदविवक्षायां तु मातापितरौ । तथा
श्वशुरश्च श्वश्रूश्च, श्वशुरौ । तथा भ्राता च स्वसा च, भ्रातरौ ।

* फाल्गु०—L.

† विवक्षायाम्—L.

‡ अत्रास्माकमनादरः

शब्दानां शक्तिवैचित्र्यात् । तथाच रोदसीशब्दो द्यावापृथिव्योः । चन्द्रगोमिणा-
प्युक्तम् —शब्दस्यानेकार्थत्वादेकशेषानर्थक्यमिति । कातन्त्रविस्तरः ।

पुत्रश्च दुहिता च, पुत्रौ । नपुंसकस्य तु सर्वलिङ्गसामान्यरूपत्वान्,
नपुंसकानपुंसकाभिधाने तस्यैव प्रयोगः । शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लं च,
तानीमानि शुक्लानि । अभेदविवक्षायां तु तदिदं शुक्लमिति । त्यदा-
दीनामपि सामान्यवचनत्वादन्वार्थाभिधानेऽपि प्रयोगः । स च देव-
दत्तश्च, तौ । गाव इमा इति स्त्रीलिङ्गत्वं तासामपनीतपुंस्कत्वात् ।

[लुक् तद्धितलुकि । इद् गोण्याः । (सूच्याद्यर्थमथापि वा । श्लोकवार्तिकम्)
लुपि युक्तवद्भक्तिवचने । (समास उत्तरपदस्य बहुवचनस्य लुपः । वा ५)
विशेषणानां चाजातेः । (हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । खलतिकादिषु वचनम् ।
मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । वा० ३-५) जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतर-
स्याम् । (संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । वा ४) अस्मदो द्वयोश्च । फल्गुनीप्रोष्ठ-
पदानां च नक्षत्रे । छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । विशालयोश्च । तिष्यपुन-
र्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।
वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । स्त्री पुं वच्च । पुमान् स्त्रिया । भ्रातृपुत्रौ
स्वसृद्विहितृभ्याम् । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । पिता मात्रा ।
श्वशुरः श्वश्रूवा । त्यदादीनि सर्वे नित्यम् । त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो
लिङ्गवचनानि । अहन्द्वात् पुरुषविशेषणानाम् । वा १-२ । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वन्तरुणेषु
स्त्री । पा० १।२।४९-५२, ५८-७३ । लुक् तद्धितलुक्यगोणीसूच्योः । लुकि
प्रकृतिवल्लिङ्गवचने । विशेषणानां चाजातेः । न मनुष्ये । समास उत्तरपदस्य ।
हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । खलतिकादिषु वचनम् । स० ३।३।१४४-१५० ।
सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः । विरूपाणा-
मप्येकार्थानाम् । पौत्रादिजीवद्वन्द्व्यादीनां तन्निमित्त एव चेद्विशेषः । स्त्री
पुं वच्च । पुमान् स्त्रिया । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वन्तरुणानेकशेषे स्त्री । नपुंसक-
मनपुंसकेनैकवच्चास्य वा । पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूभ्याम् । भ्रातृपुत्रौ
स्वसृद्विहितृभ्याम् । सर्वेऽस्त्यदादीनि । तेषामहन्द्वात्पुरुषविशेषणानां पुन्नपुंसकतो
लिङ्गानि । तेषां मिथो यत्परम् । वचित् पूर्वञ्च । पुरुषाणां च । स० ३।३।
१०३-११७]

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

स्त्रियाम् ॥ १ ॥ [पा० ४।१।३, स० ३।४।२]

अयमधिकारः ।

ऋनो ङीप् ॥ २ ॥ [स० ३।४।१५]

ऋकारान्तान् नकारान्तान् च स्त्रियां ङीब् भवति । कर्त्री । दण्डिनी । ङकारो ङो ह्रस्वः [५।२।४२] इति चिह्नार्थः । पकारः स्वरार्थः । स्त्रियामित्येव । कर्ता, दण्डी । पञ्च सप्तेति स्त्रीत्वाभावान्न भवति । स्वसेति विनापि ङीपा स्त्रीत्वाभिधानान्न भविष्यति । एवं दुहिता, ननान्दा, याता, माता ; तिस्रः चतस्रः ।

[ऋन्तेभ्यो ङीप् । न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । पा० ४।१।५, १० ; न स्वसू-
दुहितृ-ननान्दृ-यातृ-मातृ-तिसृ-चतसृ-पञ्चस्त्रादिभ्यः । स० ३।४।२९]

उगितः ॥ ३ ॥

उगितः स्त्रियां ङीब् भवति । भवती । वदन्ती ।

[उगितश्च । पा० ४।१।६, अधातोः उगितः । स० ३।४।१६]

अञ्चः ॥ ४ ॥ [स० ३।४।१७]

अञ्चतेरेव क्रियार्थादुगितो ङीब् भवति । प्राची, प्रतीची । इह न भवति । पर्णध्वद् ब्राह्मणी ।

[अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् । पा० ४।१।६।२]

अहशो वनो र च ॥ ५ ॥ [स० ३।४।१८]

अहशो विहितो यो वन् तदन्तस्य स्त्रियां ङीब् भवति, तत्सन्नि-
योगेन च रेफान्तादेशो भवति । धीवरी । अहश इति किम् ? सहयुध्वा
ब्राह्मणी ।

[वनो र च । वनो न हशः । पा० ४।१।७, वा० १]

अन्यार्थे वा ॥ ६ ॥

अन्यपदार्थे वर्तमानाद् वनन्ताद् वा ङीब् भवति, रेफश्चान्तादेशः ।
बहुधीवरी, बहुधीवा ।

[रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् । अनो बहुव्रीहि-प्रतिषेधे बोप-
धालोपिनो वाचनम् । पा० ४।१।७।२-३, बहुव्रीहेर्वा । स० ३।४।१९]

पादः ॥ ७ ॥ [स० ३।४।२०]

पादन्तादन्यपदार्थे वर्तमानाद् वा ङीब् भवति । द्विपदी, द्विपात् ।
त्रिपदी, त्रिपात् । कथं त्रिपदा गायत्री, पञ्चपदा पङ्क्तिरिति ?
पादशब्दसमानार्थेन पदशब्देन सिद्धम् । द्विपात्, त्रिपादित्यपि तर्ह्यचि
प्राप्नोति ? इष्यत एव, चतुष्पाद् ऋगिति दर्शनात् । ऋच्यपि
तर्हि ङीप् प्राप्नोति ? व्यवस्थितविभाषया* न भविष्यति ।

[पादोऽन्यतरस्याम् । टाबृचि । पा० ४।१।८-९]

अनः ॥ ८ ॥ [स० ३।४।२१]

अनन्तादन्यपदार्थे वर्तमानाद्वा स्त्रियां ङीब् भवति । बहुराज्ञी
पृथिवी ; बहुराजा, बहुराजानौ, बहुराजानः । अधिराज्ञी नाम ग्राम
इति ङीवन्तमेव नामधेयमिति न तेन विना प्रयोगः । अन्यार्थ इत्येव ।
अतिक्रान्ता राजानम्, अतिराज्ञी ।

[अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । पा० ४।१।२८]

ऊधसो नश्च ॥ ९ ॥ [स० ३।४।२३]

ऊधसोऽन्यपदार्थे स्त्रियां ङीब् भवति, नश्चान्तादेशः । कुण्डोऽधनी ;
दूधधनी, तूधधनी ; अत्यूधनी, द्विविधोऽधनी । अन्यार्थ इत्येव । प्राप्तोधाः ।
स्त्रियामित्येव । महोधो धैनुकम् ।

[बहुव्रीहेरुधसो ङीप् । संख्याव्ययादेर्ङीप् । ऊधसोऽनङ् । पा० ४।१।२५-२६,
५।४।१३१]

दान्नः संख्यादेः ॥ १० ॥ [स० ३।४।२४]

दामन्-शब्दात् संख्यादेरन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीब् भवति ।
द्विदाम्नी, त्रिदाम्नी । संख्यादेरिति किम् ? उद्दामा वडवा ।

[दामहायनान्तान्च । पा० ४।१।२७]

हायनाद् वयसि ॥ ११ ॥ [स० ३।४।२५]

हायनशब्दात् संख्यादेरन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां ङीब् भवति,

* बहुलाधिकाराद्—पाः ।

वयसि गम्यमाने । द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी । त्रिचतुर्भ्यां हायनो वयसि [६।४।१०७] इति णत्वम् । वयसीति किम् ? त्रिहायना शाला । संख्यादेरित्येव । अतीतहायना गौः ।

[हायनो वयसि स्मृतः । पा० ४।१।२७ श्लोकवार्तिकम्]

नोपान्तवतः ॥१२॥

उपान्तवतोऽनन्तादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां डीब् न भवति । सुपर्वा, सुपर्वाणी । सुशर्मा, सुशर्माणी । अन्यपदार्थ इत्येव । अतिपर्वणी यष्टिः ।

[अनो बहुव्रीहेः । पा० ४।१।१२, नानुपधालोपिनः । स० ३।४।२६]

मनः ॥१३॥ [पा० ४।१।११, स० ३।४।२७]

मनन्तात् स्त्रियां डीब् न भवति । दामा, दामानी । सीमा, सीमानी । अनितस्मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति*, रूपमात्रस्य ग्रहणात् । अन्यार्थ इति निवृत्तम्, योग-विभागात् । अन्यथा हि न मनुपान्तवद्भ्रामित्येवं ब्रूयात् ।

ताभ्यां डाप् ॥१४॥

ताभ्यामनन्त-मनन्ताभ्यां स्त्रियां डाब् भवति । बहुराजा, बहुराजे । सुपर्वा, सुपर्वे । दामा, दामे । सीमा, सीमे ।

[डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । पा० ४।१।१३, डाप् चोभाभ्याम् । स० ३।४।२८]

अजाद्यतः ॥१५॥

अजादिभ्योऽनन्ताच्च स्त्रियां डाब् भवति । अजा । देवदत्ता । अत इति सिद्धे अजादिभ्यो विधानं बाधकबाधनार्थम् । अजा । एडका । कोकिला । अश्वा । चटका । मूषिकेति जातिलक्षणे डीपि प्राप्ते डाब् भवति । बाला । होडा । पाका । वत्सा । मन्दा । विला-तेति वयस्यचरमे [२।३।२२] इति डीपि प्राप्ते । पूर्वापहाणा । अपराप-

* अनितस्मन् ग्रहणानि चार्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । महाभाष्यम् । १।१।७२

हाणा । संप्रहाणेति टिलक्षणे डीपि प्राप्ते । निपातनाच्च णत्वम् । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्, फलान्तलक्षणे डीपि प्राप्ते । संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । एतेभ्य इति किम् ? वासीफली । कथं त्रिफला ? त्रीणि फलान्यस्यामिति त्रिफला । संहतिरित्यजातित्वाद् डीप् नास्ति, असमाहारत्वाच्च डीब् नास्ति । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्, पुष्पान्तलक्षणे [७२] डीपि प्राप्ते । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । एभ्य इति किम् ? शङ्खपुष्पी । शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । शूद्रा च डावन्ता भवति अमहत्पूर्वा, जातिश्चेत् । शूद्रैव भार्या शूद्रा, न तु शूद्रस्य । अमहत्पूर्वेति किम् ? महाशूद्री, आभीरजातिः । अस्मादेव ज्ञापकात् तदन्तविधिरत्र प्रकरण भवतीति गम्यते । अतिभवती, अतिधीवरी । जातिरिति किम् ? शूद्रस्य भार्या, शूद्री । पुंयोगलक्षणो डीप् भवत्येव । कुञ्चा । उष्णिहा । देवविशेति निपातनादेव लोपाभावः । अकारान्तेभ्यो वा डाब् निपातनात् । तथा चोष्णिगित्यपि सिद्धं भवति । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेत्यत इत्येव डाब् भवत्येव, व्यवस्थावाचित्वाच्च वयोलक्षणो डीब् नास्ति, अना-ख्याशब्दत्वाच्च पुंयोगलक्षणो डीप् नास्ति । मूलान् नञ इत्यपि न वाच्यम् ; अमूलाया मूलान्तलक्षणो डीप् नास्त्यजातित्वात् । डाबिह कस्मान्न भवति—पञ्चाजी, दशाजीति ? नात्राजशब्दः स्त्रियां वर्तते, यश्चात्र स्त्रियां वर्तते नासावजशब्दः । तदन्तविधिना प्राप्नोति । विप्रतिषेधात् संख्यादेः [२।३।२३] इति डीब् भविष्यति । तपरकरणं किम् ? कीलालपाः, शुभंयाः । अत इत्ययमधिकारः ।

[अजाद्यतडाप् । पा० ४।१।४ । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । मूला-न्नञः । त्रिफला द्विगौ । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहत्-पूर्वा जातिः । कुञ्चा उष्णिहा देवविशा । हलन्ताः । ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा । मूलान्नञः । गणसूत्राणि ॥ अतडाप् । अजडकोकिलाश्चटकमूषिकेभ्यः । बालहोडपाकवत्समन्विलातेभ्यश्च । पूर्वापहानापरापहानसम्प्रहानेभ्यो नस्य

च णः । सम्भस्त्राजिनशणविण्डेभ्यः कलात् । ओश्च । सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः
पुष्पात् । मूलान्नञः । शूद्राञ्चानहत्पूर्वाज्जातिः । कन्ध-कनिष्ठ-उधेष्ठ-सध-
मध्यम-मुधेभ्यः । कुङ् देवविङ्भ्यान् । उणिहो वा । स० ३।४।२-१३]

स्वार्थे ॥१६॥

अतः परं स्त्रियां यदुच्यते तत् स्वार्थवर्तमानाद् वेदितव्यम् ।

टिड्हाणञ्ठक्ठञ्ठञ्स्त्रञ्क्ञ्क्वरप्ख्युनः ॥ १७ ॥

[स० ३।४।३१]

टिडाद्यन्तात् स्वार्थे स्त्रियां डीव् भवति । कुरुचरी । पठिता
विद्येति न भवति, तुटा सिद्धे टोष्टित्करणेन । पचमानेति न
भवति द्वानुबन्धकत्वात् । ल्युडादीनां तु भवत्येव टित्करणसामर्थ्यात् ।
ठस्य निरनुबन्धकस्याभावाद् * ठक्ठञ्ठोर्ग्रहणम् । योऽपि शिलाया ढस्च
[४।३।८०] इति ढो न तस्य स्त्रियां प्रयोगः । सौपर्ण्यो, वैनतेयो ;
शावलेयो । अण् । कुम्भकारी, औपगवी । अञ् । औत्सी, वैदी ।
ठक् । आक्षिका । ठञ् । लावणिकी । नञ्-स्तञ् । स्त्रैणी, पौंस्ती ।
कञ् । तादृशी । क्वरप् । इत्वरी । ख्युन् । आढ्यङ्करणी । स्वार्थ
इत्येव । प्रियकुरुचरा नगरी ।

[टिड्हाणञ्-द्वयसञ्-दध्नञ्-मात्रञ्-तयप्-ठक्-ठञ्-कञ्-क्वरपः । पा०
४।१।१५, ०३वरप् ख्युनाम् । काक्षिका । ख्युन उपसंख्यानम् । वा ६ ।
अत्यल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्-स्तञ्-ईकक्-ख्यु-स्तरुण-तलुनानामुप-
संख्यानम् । भाष्यम् । न लस्यान्यागमदितः । स० ३।४।३२]

यञोऽपावटात् ॥१८॥ [स० ३।४।३३]

यञन्तात् स्त्रियां डीव् भवति, स चेत् पकारान्तादवटशब्दाच्च
विहितो न भवति । गार्गी, वात्सी । अपावटादिति किम् ? शार्कराक्ष्या,
पौतिमाण्या, गौकक्ष्या । आवटग्रा । अतः [१५] इति डाव् भवति ।

[यञाश्च । यञाश्चाप् । याच्च यञाश्चाप् । पा० ४।१।१६, ७४, वा ०१]

पफो वा ॥१९॥

* ०स्याभावाद् - L.

अपावटादिति न वर्तते । यञन्तात् स्त्रियां पफो वा भवति ।
गार्गी, गार्ग्यायणी । वात्सी, वात्स्यायनी । शार्कराक्ष्यायणी, पौति-
माण्यायणी, गौकक्ष्यायणी । आवटग्रायनी । पित्वाद् डीप् भवति ।
वावचनं पावटार्थम् ।

[प्राचां षफ तद्धितः । पा० ४।१।१७, सर्वतः षफो वा । स० ३।४।३४]

लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यः ॥२०॥

लोहितप्रभृतिभ्यः शकलपर्यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः प्फ एव भवति, नित्यं
पुनर्विधानात् । लौहित्यायनी, सांशित्यायनी । मनायीशब्दान् मानाया-
यनी । यच्यणादौ [५।२।३२] इति पुं वद्भावो न भवति, पाठसामर्थ्यात् ।
मानव्यायनीति मनुशब्दपाठादेव सिद्धम् । वतण्डशब्दादनाङ्गिरसे ।
वातण्डग्रायनी । शिवादिपाठाद् वातण्डी । आङ्गिरसे तु यञोव, तस्य
च स्त्रियां लुक्, जातेः [२।३।७१] इति डीष् । वतण्डी । कपि-
शब्दादाङ्गिरस एक यञ् । काप्यायनी ; अनाङ्गिरसे तु कापेयी ।
कात्यायनी, शाकल्यायनी । शकलान्तेभ्य इति किम् ? काण्वी,
काण्व्यायनी । कुरुकतानडुहौ तु लोहितात् प्राक् पठितव्यौ । न ह्यनयो-
र्लोहितादिकार्यमिष्यते, नापि शकलादिकार्यम् ।

[सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । पा० ४।१।१८, लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यो
नित्यम् । स० ३।४।३५ । See गार्गादि under P. iv. i. 105 and Candra
ii. 4. 24. SK. iv. i. 45ff.]

कौरव्यासुरिमाण्डूकात् ॥२१॥

कौरव्यशब्दाण् ण्यान्तादासुरिशब्दादिञान्तान् माण्डूकशब्दादणन्तात्
स्त्रियां पफो भवति । डीव्डापोरपवादः । कौरव्यायणी, आसुरायणी,
माण्डूक्यायनी । कथं कौरवी सेना ? तस्येदम्* [पा० ४।३।१२०]
इति सिद्धम् ।

[कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेण्यसंख्यानम् । पा० ४।१।
१९, वा १ । कौरव्यासुरिमाण्डूकेभ्यो डित् । स० ३।४।३६]

* Once again the Vṛttikāra is quoting Pāṇini's rule. Candra
has तस्य स्वं ० iii. 3. 85.

वयस्यचरमे ॥२२॥ [स० ३।४।३७]

अपश्चिमे वयसि वर्तमानात् स्त्रियां डीब् भवति । कुमारी, किशारी, वर्करी; करभी, कलभी; तरुणी, तलुनी; वधूटी, चिरिण्टी । अचरम इति किम् ? स्थविरा, वृद्धा । कथं द्विवर्षा, त्रिवर्षा, उत्तान-शया, लोहितपादिका, मध्या, मध्यमा, ज्येष्ठा, कनिष्ठेति ? अर्थादत्र प्रथमं वयो गम्यते, न शब्दात् । कथं कन्या ? कन्यायाः कनीन च [२।४।४६] इति निपातनात् । कथं वृद्धकुमारी* ? वृद्धशब्दादत्र पश्चिमं वयो गम्यते, न कुमारशब्दात् । अत इत्येव । शिशुः ।

[वयसि प्रथमे । पा० ४।१।२०, वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । भाष्यम् । कुमारादनूदायां च । स० ३।४।३८ । वृद्धा कुमारी वृद्धकुमारी । हृदयहारिणी]

संख्यादेः ॥२३॥

संख्यापूर्वाच्छब्दादकारान्तात् स्त्रियां वर्तमानाद् डीब् भवति । पञ्चानां पूलानां समाहारः, पञ्चपूली । दशपूली । स्वार्थ इत्येव । द्विखारीका ।

[अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । २।४।३० भाष्यम् । द्विगोः । पा० ४।१।२१, स० ३।४।३९]

परिमाणाल्लुक् संख्याकालविस्ताचितकम्बल्यात् ॥२४॥

परिमाणान्तादेव संख्यादेरकारान्तात् संख्यादिवर्जिताल्लुकि डीब् भवति । द्विकुडवी । परिमाणादिति किम् ? पञ्चाश्वा । लुकीति किम् ? द्विपण्या । सर्वत्र सम्भवात् सुपो लुग् न गृह्यते । असंख्या कालविस्ताचितकम्बल्यादिति किम् ? द्विशता । द्विवर्षा । द्विविस्ता, द्वाचिता, द्विकम्बल्या ।

[अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । पा० ४।१।२२ । इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते, तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? एवं वक्ष्यामि—परिमाणान्तात्-

* पदं व्युत्पाद्य समासः । 'कुमारादनूदायां च' [स० ३।४।३८] इति केचित् पठन्ति । कातन्त्रविस्तरः ।

द्वितलुकि डीब् भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति । परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि डीब् भवति नान्यत इति । ततो विस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकी-त्येव । भाष्यम् । परिमाणात् तद्धितलुक् संख्याकालविस्ताचितकम्बल्यात् । स० ३।४।४०]

काण्डादक्षेत्रे ॥२५॥ [स० ३।४।४१]

काण्डान्तात् संख्यादेरक्षेत्रे एव लुकि डीब् भवति । द्विकाण्डी । अक्षेत्र इति किम् ? द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । परिमाणादित्येव । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां क्रीता, द्विकाण्डा ।

[काण्डान्तात् क्षेत्रे । पा० ४।१।२३]

पुरुषाद्वा ॥२६॥ [स० ३।४।४२]

संख्यादेः पुरुषान्तात् स्त्रियां वा डीब् भवति । द्विपुरुषी यष्टिः, द्वि-पुरुषा वा । परिमाणादित्येव । पञ्चभिः पुरुषैः क्रीता, पञ्चपुरुषा ।

[पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । पा० ४।१।२४]

केवलमामकभागधेयपापावरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजान् नाम्नि ॥२७॥

केवलादिभ्यः संज्ञायां डीब् भवति । केवली, मामकी, भागधेयी, पापी, अवरी, समानी, आर्यकृती, सुमङ्गली, भषजी । नाम्नीति किम् ? केवला, मामिका ।

[० भेषजाच्च । पा० ४।१।३०, ० भेषजेभ्यः संज्ञायाम् । स० ३।४।४३ । Durga'ākā (Kāt. ii. 4. 50), Samkṣ. (Tad. 24) and S'āk. (I. 3. 46) have अवर, but अपर is undoubtedly the correct reading. अत्र द्वितीयो वर्णो दन्तोष्ठ्यो न पवर्ग्य(?) इति हरदत्तः । इदन्तु सकल-वैदिकसम्प्रदायविद्वद्भिः, बह्वृचानां द्वितीयाध्यायान्त्यवर्गे पवर्गपाठस्य(?) सर्वसम्म-तत्वात् । शब्दकौस्तुभः]

अन्तर्वत्नी गर्भिण्याम् ॥२८॥

अन्तर्वत्नीति मतुब् निपात्यते नुक् च, गर्भिण्याम् । अन्यत्र । अन्तरस्यां शालायामस्ति ।

[अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । पा० ४।१।३२, अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृ संयोगे । ० वा० १, नुक् चान्तर्वतो गर्भिण्याम् । स० ३।४।४४]

पतिवन्नी भार्यायाम् ॥२९॥ [०वतो० । स० ३।४।४५]

पतिवन्तीति मतोर्वत्वं नुक् च निपात्यते, भार्यायाम् । अन्यत्र पतिमती ।

पत्युर्न ऊढायाम् ॥३०॥ [स० ३।४।४६]

पतिशब्दस्य भार्यायामूढायां नकारो भवति, डीप् च । पत्नी । ऊढायामिति किम् ? संगृहीतायां मा भूत् । भार्यायामित्य व, *अर्थ-
नोढायां मा भूत् ।

[पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४।१।३३]

सपूर्वस्य वा ॥३१॥ [स० ३।४।४७]

सपूर्वस्य पतिशब्दस्य स्त्रियां नकारादेशो डीप् च वा भवति । आशापत्नी, आशापतिः ।

[विभावा सपूर्वस्य । पा० ४।१।३४]

अन्यार्थे ॥३२॥

पतिशब्दस्य स्त्रियामन्यपदार्थे वर्तमानस्य नकारादेशो डीप् च वा भवति । दृढपत्नी, दृढपतिः ।

[पत्युः सपूर्वाहुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् । पा० ४।१।३४।१, बहुव्रीहौ । स० ३।४।४८]

समानादिभ्यः ॥३३॥

समानादिभ्यः परस्य पतिशब्दस्य स्त्रियां नकारादेशो भवति, डीप् च नित्यं, पुनर्विधानात् । सपत्नी, एकपत्नी । सपत्न्या अपत्यं सापत्न इति डीवभावेऽपि न निवर्तते नकारः, असंयुक्तविधानात् । समान । एक । वीर । पिण्ड । पुत्र । भ्रातृ ।

[नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४।१।३५, समानैकवीरपिण्डभ्रातृपुत्रेभ्यः । स० ३।४।४९]

श्येतैतहरितरोहितात् तो नः ॥३४॥

* स्कन्धेनोढायां मा भूत् । हृदयहारिणी ।

श्येतादिभ्यः स्त्रियां वा डीव् भवति, तकारस्य च नकारः । श्येनी, श्यता । एनी, एता । हरिणी, हरिता । रोहिणी, रोहिता । कपिरिका-
दीनाम् [६।३।४६] इति लत्वम् । लोहिनी, लोहिता ।

[वर्णावनुवातात् तोषधातो नः । पा० ४।१।३९, श्येतैतहरितरोहिताद्वा
तश्च नः । स० ३।४।५०]

क्रोऽसितपलितात् ॥३५॥ [० ताभ्याम् । स० ३।४।५१]

असितपलिताभ्यां स्त्रियां वा डीव् भवति, तकारस्य च वनादेशः । असिकनी, असिता । पलिकनी, पलिता ।

[असितपलितयोः प्रतिषेधः । छन्दसि वनमेके । ४।१।३९।१-२]

पितो डीष् ॥३६॥ [स० ३।४।५२]

पितः स्त्रियां डीष् भवति । नर्तकी, खनकी, पात्री । दंष्ट्रादिषु
योगविभागादनित्यत्वम् ।

[षिद्गौरादिभ्यश्च । पा० ४।१।४१]

गौरादिभ्यः ॥३७॥

गौर इत्येवमादिभ्यः स्त्रियां डीष् भवति । गौरी, शबली, कल्माषी,
सारङ्गी, पिशङ्गी, मत्सी । गौर । शबल । कल्माष । सारङ्ग । पिशङ्ग ।
मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । गवय । हय । मुकय । ऋश्य । पुट । दुण ।
द्रोण । अरीहण । अरोष । वठर । ओकण । आमलक । कुवल ।
वदर । विम्ब । तर्कार । शर्कार । षष्कण्ड । सुषव । आलिन्द ।
अलज । पाण्डाप । आढक । आसन्द । सृपाट । शष्कुल । सूर्य । सूच ।
शूर्प । दूष । यूष । घातक । बल्लक । मालत । वेतस । वृस । अतस ।
भृङ्ग । मह । मठ । श्वन् । अनडुह् । एषण करणे । देहल ।
काकादन । गवादन । तेजन । लवण । पाण । मेघ । गौतम । अयस्थूण ।
भौरिकि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । आलम्बि । आलजि ।
आलविक । आलन्धि । कालम्बि । आरट । दोट । नाट । मूलाट ।
शातन । पातन । आस्तरण अधिकरणे । आग्रहायण । प्रत्यवरोहण ।
सेवन । सुमङ्गलात् संज्ञायाम् । मण्डल । मण्डर । पट । पिण्ड ।

ऊर्द । गूर्द । सूर्द । पाण्डार । आतण्ड । कदर । कदल । कर्दम । कदल्प ।
बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी रेवती नक्षत्रे । विकल । निष्कल ।
पुष्कल । कट श्रोण्याम् । पिप्पल्यादयश्च—पिप्पली हरीतकी कोशातकी
शमी करीर । पृथिवी । मातामह । पितामह । क्रोष्टु । आकृतिगण-
त्वाद्—नद । भष । प्लव । चर । चोर । गाह । सूद । देव । पुत्र ।

[गौरशबलकल्माषसारङ्गपिशङ्गहरिणपाण्डरामरसुन्दरविकलनिष्कलपुष्कलेभ्यः ।
बृहन्महत्सूरश्चौरतापसदासचेद्विदभिषुक्बन्धकपुत्रगायत्रेभ्यः । मत्स्यमनुष्यमुक्य-
हयगवयश्यद्गुणोक्कणक्रोष्टुतक्षश्चानडुभ्यः । भौरिकिभौलिकिभौलिङ्गौद्गाहमाना-
लम्ब्यालब्ध्यालक्षिसौधर्मायःस्थूणारट्टगौतमापच्चिकेभ्यः । दोटनाटनटपाटसृपाटमू-
लाटपेटपटपलपुटकुटपाण्टसेभ्यः । धातककेतकतकारशर्कारबदरकुवललबलामलक-
मालतवेतसातसादकेभ्यः । कदरकदलगलूचवाकुचनाचमाचकुम्भकुसुम्भयूथमेधकरीर-
सल्लकवल्लकेभ्यः । पिप्पलहरीतककोशातकशमतमसुषवशृङ्गभृङ्गबिम्बवर्बर-
शङ्कुण्डपिण्डमण्डलेभ्यः । यूपसूपशूर्पसूर्ममहमठपिठरोर्दगूर्दपृथुखारकाकेभ्यः ।
द्रोणवृसासन्दालिन्दकन्दलदेहलशङ्कुलशचसचमञ्जरालजवैजयतेभ्यः । काकादन-
गवादनतेजनरजनदोहनशातनपातनसेचनकार्दनपाटनपेषणास्तरणास्थानाधिकरणप्रत्य-
वरोहणाप्रहादणेभ्यः । एषणात् करणे । सुमङ्गलात् संज्ञायाम् । पीनाच्च । रेवद्रो-
हिणाभ्यां नक्षत्रे । कटाच्छ्रोण्याम् । कूश्माण्ड्यादयश्च । स० ३।४।५३-६९]

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककवरात् पक्वावपनस्थूला-
कृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुकेशवेशेषु ॥३८॥ [० कवरेभ्यः ० ।
स० ३।४।७०]

भाजादिभ्यः पक्वादिष्वर्थेषु स्त्रियां डीप् भवति । भाजी भवति
पक्वा चेत् ; भाजान्या । गोणी भवति, आवपनं चेत् ; गोणान्या ।
नागी भवति, स्थूला चेत् ; नागान्या । जातौ तु नागैव, तस्याः स्थौल्या-
भावात् । स्थली भवति, अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या । कुण्डी भवति,
अमत्रं चेत् ; कुण्डान्या । काली भवति, कृष्णा चेत् ; कालान्या ।
कुशी भवति, आयसी चत् ; कुशान्या । कामुकी भवति, रिरंसुश्चेत् ;
कामुकान्या । कवरी भवति, केशवेशश्चेत् ; कवरान्या ।

[जानपद-कुण्ड-गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-कामुक-कवराद् व्युत्पन्न-

त्रावपनाकृत्रिमाश्राना-स्थौल्य-वर्णानाच्छादनायोविकार-संयुनेच्छा-केश-वेशेषु । पा०
४।१।४२]

नालात् प्राण्योषधयोः ॥३९॥ [स० ३।४।७२]

नीलात् प्राणिन्योषधौ च स्त्रियां डीप् भवति । नीली वडवा, नीली
ओषधिः । प्राण्योषध्योरिति किम् ? नीला शाटी ।

[नीलादोषधौ । प्राणिनि च । पा० ४।१।४२।१-२]

वा नास्ति ॥४०॥

नीलात् संज्ञायां डीप् वा भवति । नीली, नीला ।

[वा संज्ञायाम् । पा० ४।१।४२।३, स० ३।४।७३]

शोणादिभ्यः ॥४१॥

शोण इत्येवमादिभ्यः स्त्रियां डीप् वा भवति । शोणी, शोणा ।
चण्डी, चण्डा । शोण । चण्ड । अराल । कमल । कृपण । विकट । विशाल ।
विशङ्कट । भरुज । चन्द्रभागा नद्याम् । कल्याण । उदार । पुराण ।
अहन् ।

[शोणात् प्राचाम् । बह्वादिभ्यश्च । पा० ४।१।४३, ४५, चन्द्रभागान्नद्याम् ।
गणसूत्रम् । शोण-चण्डाराल-कमल-कृपण-विकट-विशाल-विशङ्कट-भरुज-ध्वज-
कल्याणोदार-पुराणाहन्भ्यः । चन्द्रभागादनद्याम् । स० ३।४।७४-७५]

एरक्तिनः ॥४२॥ [स० ३।४।७६]

इवर्णान्तात् कितन्वर्जितात् स्त्रियां डीप् वा भवति । धूली, धूलिः ।
आली, आलिः । आवली, आवलिः । पद्धती, पद्धतिः । अङ्गुली, अङ्गुलिः ।
अकितन इति किम् ? पक्तिः ।

[कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्तर्थादित्येके । शक्ति शस्त्रे । पा०
४।१।४५ ग० सू० । पद्धतेश्च । शक्तेः शस्त्रे । स० ३।४।७७-७८]

ओर्गुणादखरुसंयोगोपान्तात् ॥४३॥ [० योगोपधात् । स०
३।४।७९]

उकारान्ताद् गुणवचनात् स्त्रियां वा डीप् भवति, खरुशब्द-
संयोगोपान्तं च वर्जयित्वा । पट्वी, पटुः ; बह्वी, बहुः । ओरिति किम् ?

सिता । गुणादिति किम् ? आखुः । अखरसंयोगोपान्तादिति किम् ?
खरब्राह्मणी । पाण्डुब्राह्मणी ।

[वीतो गुणवचनात् । खरसंयोगोपधप्रतिषेधश्च । पा० ४।१।४४, वा० २]

पुंनान्नो योगादपालकान्तात् ॥४४॥

पुंस आख्याभूताच्छब्दात् पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानात् पालकान्त-
वर्जिताद् डीप् भवति । प्रष्ठस्य भार्या, प्रष्ठी । नामग्रहणं किम् ?
प्रसूता । अपालकान्तादिति किम् ? गोपालिका, पशुपालिका ।

[पुंयोगादाख्यायाम् । पा० ४।१।४८, गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
भाष्यम् । पुंनान्तः पुंयोगादपालकान्तात् । स० ३।४।८०]

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामै च ॥४५॥ [स० ३।४।८१]

पूतक्रत्वादीनां पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां डीप् भवति, एकार-
श्चान्तादेशः । पूतक्रतायी, वृषाकपायी, अग्नायी, कुसितायी, कुसीदायी ।
पुंयोगादित्येव । यया हि पूताः क्रतवः, पूतक्रतुः सा भवति ।

[पूतक्रतोरं च । वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुवाचः । पा० ४।१।३६-३७]

मनोरौ वा ॥४६॥ [पा० ४।१।३८]

मनुशब्दात् पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाद्वा डीप् भवति, औकार-
श्चान्तादेशः, ऐ च । मनायी, मनावी, मनुः ।

[मनोरौ च वा । स० ३।४।८२]

सूर्या देवी ॥४७॥

सूर्यस्य भार्या सूर्या, देवी चेत् । सूरी अन्यथा ।

[सूर्यदेवतायां चाद्, वक्तव्यः । पा० ४।१।४८ भाष्यम् ; सूर्या देवतायाम् ।
स० ३।४।८३]

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडानामानुक् च ॥४८॥

इन्द्रादीनां पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां डीप् भवति, आनुक्
चागमः । इन्द्राणी, वरुणानी, भवानी, शर्वाणी, रुद्राणी, मृडानी ।

[इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडानामानुक् च । पा० ४।
१।४९, इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडाचार्याणामानुक् च । स० ३।४।८४]

आचार्यानी ॥४९॥

आचार्यस्यानुक् अणत्वं च निपात्यते । आचार्यस्य भार्या,
आचार्यानी ।

[आचार्यादिणत्वं च । पा० ४।१।४९।६ क्षुब्नावित्वाणत्वाभावः । ह्रस्व०]

मातुलोपाध्यायाद्वा ॥५०॥ [० याभ्यां वा । स० ३।४।८५]

मातुलाद् उपाध्यायाच्च स्त्रियां डीप् भवति, आनुक् च वा ।
मातुलानी, मातुली । उपाध्यायानी, उपाध्यायी ।

[उपाध्यायमातुलाभ्यां वा । पा० ४।१।४९।४]

आर्यक्षत्रियाच्च ॥५१॥

आर्यात् क्षत्रियाच्च डीप् भवति वा, आनुक् च । चकारो वेत्यनु-
सम्बन्धार्थः । अपुंयोगार्थं वचनम्, पृथक्करणात् । आर्याणी, क्षत्रियाणी ।
आर्या, क्षत्रिया । पुंयोगे तु । आर्यी, क्षत्रियो ।

[आर्यक्षत्रियाभ्यां वा । पा० ४।१।४९।७, आर्यक्षत्रियाभ्यां चापुंयोगे । स०
३।४।८६ । Jumara, S'rīpati, Amara and others read अर्यं.]

हिमारण्यान् महत्त्वे ॥५२॥ [० रण्याभ्यां ० । स० ३।४।८७]

हिमाद् अरण्याच्च महत्त्वे गम्यमाने स्त्रियां डीप् भवति, आनुक्
च । महद्दिग्मम्, हिमानी । महदरण्यम्, अरण्यानी ।

[हिमारण्ययोर्महत्त्वे । पा० ४।१।४९।१]

यवाद्दोषे ॥५३॥ [पा० ४।१।४९।२, स० ३।४।८८]

यवात् स्त्रियां वर्तमानाद् डीप् भवत्यानुक् च, दोषे गम्यमाने ।
दुष्टो यवः, यवानी ।

यवनाल्लिप्याम् ॥५४॥ [पा० ४।१।४९।३, स० ३।४।८९]

यवनात् स्त्रियां डीप् भवत्यानुक् च, लिप्यामभिधेयायाम् । यव-
नानी लिपिः ।

क्रीतात् करणादेः ॥५५॥ [स० ३।४।९०]

क्रीतशब्दात् स्त्रियां डीप् भवति, करणं चेदस्यादिभवंति । वस्त्र-
क्रीती । करणग्रहणं किम् ? सुक्रीता । आदिग्रहणं किम् ? अश्वेन

क्रीता । न ह्यत्र करणमादिः, ऐकपद्याभावात् । कथं धनक्रीता* ?
आवन्तेनायं समासः । अत इति वर्तते ।

[क्रीतात् करणपूर्वात् । पा० ४।१।५०]

क्तादल्पोक्तौ ॥५६॥ [स० ३।४।९१]

क्तान्तात् करणादेरल्पाख्यायां डीप् भवति । अभ्रविलिप्ती द्यौः ।
अल्पोक्ताविति किम् ? चन्दनानुलिप्ता योषित् ।

[क्तादल्पाख्यायाम् । पा० ४।१।५१]

स्वाङ्गादकृतमितजातप्रतिपन्नादन्यार्थे ॥५७॥

स्वाङ्गादेः क्तान्तादन्यपदार्थे वर्तमानात् स्त्रियां डीप् भवति, कृता-
दीन् वर्जयित्वा । शङ्खभिन्नी । स्वाङ्गादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना ।
अकृतादिभ्य इति किम् ? दन्तकृता, दन्तमिता, दन्तजाता, दन्तप्रति-
पन्ना । अन्यार्थ इति किम् ? हस्ताभ्यां पतिता, हस्तपतिता ।

[बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । पा० ४।१।५२-५३, अन्तोदात्ते
जातप्रतिषेधः । ४।१।५२।१, जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रति-
पन्नाः । ६।२।१७०, स्वाङ्गादेरकृतमृतजातप्रतिपन्ताद् बहुव्रीहेः । स० ३।४।९२]

पाणिगृहीत्यूढा ॥५८॥ [स० ३।४।९३]

पाणिगृहीती भवत्यूढा चेत् । पाणिगृहीतान्या ।

[पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे । पा० ४।१।५२।२]

जातेरनाच्छादाद्वा ॥५९॥

जातिसंवादाच्छादवर्जिताद् यः परः क्तान्तस्तस्मादन्यपदार्थे वर्त-
मानात् स्त्रियां डीप् भवति वा । पलाण्डुभक्षिती पलाण्डुभक्षिता ।
जातेरिति किम् ? मासजाता । अनाच्छादादिति किम् ? वस्त्रच्छन्ना ।

* कथं सा हि तस्य धनक्रीता प्रागेभ्योऽपि गरीयसी ।

आवन्तेन समासोऽप्यमादित्येव प्रवर्तते ॥ दुर्गटीका ।

But this solution is not generally accepted by grammarians,
because of the Paribhāṣā गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं
प्राक् सुदुत्पत्तेः .

अकृतादिभ्य इत्येव । कुण्डकृता, कुण्डमिता, पलाण्डुजाता,
वृक्षप्रतिपन्ना ।

[अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमित-
प्रतिपन्नाः । पा० ४।१।५३, ६।२।१७०]

संज्ञायाम् ॥६०॥ [स० ३।४।९५]

संज्ञायां क्तान्ताद् डीप् वा भवति । प्रवृद्धविलूनी, प्रवृद्धविलूना ।

[बहुलं तणि । (किमिदं तणीति ? संज्ञाच्छन्दसोऽग्रहणम् । भाष्यम् ।)
प्रवृद्धविलूनाद्यर्थम् । पा० ४।१।५२।३-४]

स्वाङ्गादप्रधानात् ॥६१॥

अप्रधानं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् स्त्रियां डीप् वा भवति । दीर्घकेशी,
दीर्घकेशा ।

अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गम्, प्राणिस्थम्, अविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत्, तेन चेत् तत् तथा युतम् ॥ [महाभाष्यम्]

अद्रवमिति किम् ? बहुकफा । मूर्तिमदिति किम् ? बहुज्ञाना ।
प्राणिस्थमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । अविकारजमिति किम् ?
बहुशोथा । अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत् तदपि स्वाङ्गम् । दीर्घकेशी
रथ्या, दीर्घकेशा । तेन चेत् तत् तथा युतम् । पृथुस्तनी प्रतिमा,
पृथुस्तना । अप्रधानमात्राश्रयणाद् अतिक्रान्ता केशान् मालेत्यतिकेशी,
अतिकेशा । स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा । अप्रधानादिति किम् ?
शिखा ।

[स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । पा० ४।१।५४, स्वाङ्गादुपसर्जनाद-
संयोगोपधाद् बहुवचः । स० ३।४।९६]

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णभृङ्गाङ्गात्रकण्ठात् ॥ ६२ ॥ [स०
३।४।९७]

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नासिकोदराभ्यामेव बहुज्भ्याम्,
ओष्ठादिभ्य एव संयोगोपान्तेभ्यः स्त्रियां डीप् भवति वा ।
शङ्कुनासिकी, शङ्कुनासिका । तलोदरी, तलोदरा । बिम्बोष्ठी,

विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णी, चारुकर्गा । तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा । मृदङ्गी, मृदङ्गा । चारुगात्री, चारुगात्रा । रक्तकण्ठी, रक्तकण्ठा । एतेभ्य एवेति किम् ? पृथु-जघना, पृथुगुल्फा ।

[नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च । पा० ४।१।५५, अङ्गनात्रकण्ठेभ्य-श्चेति वक्तव्यम् । काशिका ४।१।५४]

पुच्छात् ॥ ६३ ॥ [स० ३।४।९८]

अप्रधानात् पुच्छशब्दाद् डीप् भवति वा । दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा ।

कवरमणिविषशरात् ॥ ६४ ॥ [०शरादेः । स० ३।४।९९]

एभ्यः परात् पुच्छादप्रधानात् स्त्रियां डीप् भवति, नित्यं पुनर्विधानात् । कवरपुच्छी, मणिपुच्छी, विषपुच्छी, शरपुच्छी ।

[कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । पा० ४।१।५५।२]

उपमानादेः ॥ ६५ ॥ [०देश्च । स० ३।४।१००]

उपमानादेः पुच्छात् स्त्रियां डीप् भवति । उलूकपुच्छी ।

[उपमानात् पक्षाच्च । पा० ४।१।५५।३]

पक्षात् ॥ ६६ ॥ [स० ३।४।१०१]

उपमानादेः पक्षात् स्त्रियां डीप् भवति । उलूकपक्षी ।

[उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । पा० ४।१।५५ भाष्यम् ।]

न क्रोडादिभ्यः ॥ ६७ ॥

क्रोडादिभ्यः स्त्रियां डीप् न भवति । कल्याणक्रोडा, कल्याणखुरा । क्रोड* । खुर । गोखा । उखा । वाल । शफ । गुद । आकृतिगणो-ज्यम् । सुभगा, सुगला ।

* The Nyāsa which is followed by Haradatta says : क्रोडाशब्दः स्त्रीलिङ्गः । क्रोडा-घाटा-जिह्वा-शिरोधरा-सङ्कुला-स्पृहा-मायेति लिङ्गकारिकायां पाठात् । Similarly Maitreya says in his Tantra-pradīpa : यथा च क्रोडाशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् प्रतिषेध उक्तस्तथा पुलिङ्गाद् भवितव्यमेव विधिनेति लक्ष्यते । But Vararuci's Līṅgākārikā

[न क्रोडादिवह्वचः । पा० ४।१।५६, न क्रोडखुरगुदशफवालभालगल-भगोलघोणादिभ्यः । स० ३।४।१०१]

सहनञ्विद्यमानादेः ॥ ६८ ॥ [स० ३।४।१०३म]

सहनञ्विद्यमानादेः स्वाङ्गाद् डीप् न भवति । सकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा । सनासिका, अनासिका, विद्यमाननासिका ।

[सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च । पा० ४।१।५७]

नखमुखान् नान्नि ॥ ६९ ॥

नखमुखाभ्यां संज्ञायां डीप् न भवति । शूर्पणखा, गौरमुखा । नाम्नीति किम् ? तुङ्गनखी ।

[नखमुखात् संज्ञायाम् । पा० ४।१।५८, स० ३।४।१०५]

सख्यशिश्वी ॥ ७० ॥ [स० ३।४।१०५]

सखी अशिश्वीति च संज्ञायां साधू भवतः ।

[सख्यशिश्वीति भाषायाम् । पा० ४।१।६२]

जातेरस्त्रीविषयादयोपान्तात् ॥ ७१ ॥

सामान्यवचनाद् योपान्तवर्जितात् स्त्रियामन्यत्र च दृष्टाद् डीप् भवति । कुक्कुटी, मेयूरी, सूकरी । जातेरिति किम् ? मुण्डा । अस्त्री-विषयादिति किम् ? मक्षिका । अयोपान्तादिति किम् ? क्षत्रिया । स्वार्थ इत्येव । प्रियकुक्कुटा मथुरा । अत इत्येव । तित्तिरिः ।

[जातेरस्त्रीविषयादयोपान्तात् । पा० ४।१।६३, अस्त्रीविषयादयोपान्ताज्जातेः । स० ३।४।१०६]

on which Jinendra relies is a fairly late work and the Kās'ikā MSS. have क्रोड. The Nyāsa-ratnamatī uses क्रोड in the masc. Thus Vardhamāna says : रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो यस्या इति विग्रहं दर्शयन् पुलिङ्गतां ह्यापयति । घोणा appears to have assumed the shape of गोखा which is explained thus : गोरिव खनिद्रियं यस्याः सा गोखा । अवयवविशेषो जवनरूपः । M. W. compares गोखा with गोच्छा 'the furrow of the upper lip'.

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्तात् ॥७२॥ [०वालोत्तर-

पदाच्च । पा० ४।१।६४, ०वालान्ताच्च । स० ३।४।१०७]

जातिवाचिनः पाकाद्यन्तात् स्त्रियां डीप् भवति । ओदनपाकी, आखुकर्णी, मुद्गपर्णी*, शङ्खपुष्पी, दाडिमफली, दर्भमूली, गोवाली ।

इतो नृजातेः ॥७३॥

इकारान्तान् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां डीप् भवति । अवन्ती । पुनर्जातिग्रहणाद् योपान्तादपि भवति । औदपेयी । नृग्रहणं किम् ? तित्तिरिः ।

[इतो मनुष्यजातेः । पा० ४।१।६५, स० ३।४।१०८]

इञः ॥७४॥ [स० ३।४।१०९]

इजन्तादन्यतोऽपि च डीप् भवति । सुतङ्गमेन निर्वृत्ता, सौतङ्गमी ।

[इतो मनुष्यजातेरिज उपसंख्यानम् । पा० ४।१।६५।१]

ऊङ् उतः ॥७५॥ [पा० ४।१।६६, स० ३।४।११०]

उदन्तात् स्त्रियामूङ् भवति । ब्रह्मबन्धूः । नृजातेरित्येव । धेनुः । अयोपान्तादित्येव । अध्वर्युर्ब्राह्मणी । तपरः किम् ? खलवे ।

अप्राणिनामरज्ज्वादिभ्यः ॥७६॥

अप्राणिजातिभ्योऽरज्ज्वादिभ्यः स्त्रियाम् ऊङ् भवति । अलावूः । अप्राणिनामिति किम् ? कृकवाकुः । अरज्ज्वादिभ्य इति किम् ? रज्जुः । हनुः ।

[ऊङ् प्रकरणेऽप्राणिजातेऽचारज्ज्वादीनाम् । पा० ४।१।६६।१, अरज्ज्वादेरप्राणिनो वा । स० ३।४।११५]

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलुभ्यो नाग्नि ॥७७॥

बाह्वन्तात् कद्रुकमण्डलुभ्यां च संज्ञायामूङ् भवति । मद्रबाहुः,

* मङ्गपर्णी—MSS.

+ Should we read ०णिजातिभ्योऽर० ?

कद्रूः, कमण्डलूः । नाम्नीति किम् ? वृत्तौ बाहु यस्याः सा, वृत्तबाहुः ।

कद्रूः, कमण्डलूः ।

[बाह्वन्तात् संज्ञायाम् । कद्रुकमण्डलुवोदछन्दसि । पा० ४।१।६७-७१, ७१, बाह्वन्तकद्रुकमण्डलुभ्यः संज्ञायाम् । स० ३।४।१११]

पङ्गुः श्वश्रूः ॥७८॥

एतौ शब्दौ स्त्रियां निपात्येते ।

[पङ्गोश्च । पा० ४।१।६८। श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च वक्तव्यः । काशिका ४।१।७५, पङ्गोः । श्वशुरस्योदन्तलोपश्च । स० ३।४।११२-११३]

ऊरुरूपमानसंहितसहितसहशफवामलक्षणादेः ॥७९॥ [स० ३।४।११४]

ऊरुशब्दादुपमानादिपूर्वात् स्त्रियामूङ् भवति । करभोरूः, संहितोरूः, सहितोरूः, सहोरूः, शफोरूः, वामोरूः, लक्षणोरूः । शार्ङ्गैरवाद्यडो डीन् [पा० ४।१।७३] न वक्तव्यः । अजान्तादि डीवस्त्येव [१७] । शार्ङ्गैरवादिभ्यश्चाणन्तेभ्यो ढगन्तेभ्यो यजान्ताच्च जातिवाचिभ्योऽपि डीप्, इकारान्ताच्च । शैव्येति यङश्चापा [८०] भवितव्यम् । शिवीनां तु जातौ तस्येदमित्यणो डीप् । भोगवद्गौरिमतोरप्युगिति [३] डीप् । ह्रस्वस्तु तरवादिषु व्यवस्थितविभाषया नित्यं भवति । नृनरयोरपि स्त्रियां वृत्तिरेव नास्ति । तस्येदमित्यणो डाप् । नारी ।

ऊरुत्तरपदादौपम्ये । संहितशफलक्षणवामादेश्च । पा० ४।१।६९-७० भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४।१।७३ ग० सू०, स० ३।४।१२४-१२५, अरज्ज्वादेरप्राणिनो वा । अजो डीन् । सङ्ग्रह-वहतु-कपटु-गुग्गुलु-गोतम-बृह्मभ्योऽणः । कमण्डल्वानिधि-बृह्मकृताऽशोका-कैकसीभ्यो ढकः । मुञ्जवात्स्याभ्यां फकः । शिबिकपिभ्यां जाडः । अश्मरयाद् यजाः । आङ्पर्याङ्भ्यामीहेरिनः । वतण्डारालचण्डालेभ्यः । स० ३।४।११५-१२३]

यङश्चाप् ॥८०॥ [पा० ४।१।७४, स० ३।४।१२६]

यङन्तात् स्त्रियां चाब् भवति । कारीषगन्ध्या, आम्बण्टा, वाराह्या । [७१] जातिलक्षणस्य डीषो डापश्च [१५] बाधनार्थं वचनम् ।

यूनस्तिः ॥८१॥ [पा० ४।१।७७, स० ३।४।१२८]

यूनः स्त्रियां तिर्भवति । युवतिः ।

अनृषेर्गुरुपोत्तमाद् गोत्रे ऽणिञोः ष्यङ् ॥८२॥

अनृषिवाचिनो गुरुपोत्तमाद् यावणिञौ गोत्रे विहितौ तयोः स्त्रियां ष्यङादेशो भवति । कारीषगन्ध्या, वाराह्या । स्वभावत उत्तमशब्दस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते* । अनृषेरिति किम् ? वासिष्ठी । गुरुपोत्तमादिति किम् ? औपगवी । गोत्र इति किम् ? आहिच्छत्री । अणिञोरिति किम् ? आर्तभागी । [२।३।२२] विदादित्वादञ् ।

[अणिञोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । पा० ४।१।७८, बह्वज्-गुरुपान्तानार्षगोत्राणिञोरन्त्यस्य ष्यङ् । स० ३।४।१२९]

कुलनाम्नः ॥८३॥

कुलाख्याभूताच्छब्दात् स्त्रियां गोत्रे विहितयोरणिञोः ष्यङ् भवति । पौणिक्या, मौखर्या ।

[गोत्रावयवात् । पा० ४।१।७९, कुलाख्यानाम् । स० ३।४।१३०]

क्रौड्यादीनाम् ॥८४॥

क्रौडिरित्येवमादीनामणिञोः स्त्रियां ष्यङ् भवति । क्रौड्या ॥ क्रौडि । लाडि । आपिशलि । आपिक्षिति । चौपयत । सैकयत । बैल्ववत । सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । भौरिकि । भौलिकि । शालास्थलि^१ । कापिष्ठलि ।

[क्रौड्यादिभ्यश्च । पा० ४।१।८०, क्रौडि-लाडि-व्याड्यापक्षित्यापिशलि-सौधातकि-भौरिकि-भौलिकि-शालमलि-शालास्थलि-कापिष्ठलि-दैवदस्यादीनाम् ।

* आतिशयिकेनायं तमशब्देन निर्देशः क्रियते, स च, त्रिप्रभृतिषु वर्तते ।
१ शालस्थलि—MS.

चौपयत-चैकयत-चैटयत-बैल्वयत-सैकयतानां च । भोजस्य क्षत्रियायाम् । सूतस्य युवत्याम् । स० ३।४।१३१-१३४]

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धीनां वा ॥८५॥ [स० ३।४।१३५]

दैवयज्ञादीनामिञाः स्त्रियां ष्यङ् वा भवति । दैवयज्ञी, दैवयज्ञा । शौचिवृक्षी, शौचिवृक्ष्या । सात्यमुग्री, सात्यमुग्र्या । काण्ठेविद्धी, काण्ठेविद्ध्या । वेत्यधिकारः ।

[दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि-सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । पा० ४।१।८१]

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

प्राग् जितादण् ॥१॥ [स० ४।१।१]

प्राग् जितसंशब्दनाद् [३।४।२] येष्वर्थास्तेष्वर्थेष्वण् भवति । औपगवः । वेत्यनुवृत्तेः । उपग्वपत्यम् ।

[प्राग् दीव्यतोऽण् । पा० ४।१।८३]

दित्यदित्यादित्ययमाण् ण्यः ॥२॥ [०यमेभ्यो ण्यः । स० ४।१।२]

दित्यादिभ्यः प्राग् जिताण् ण्यो भवति । दैत्यः, आदित्यः, आदित्यः, याम्यः । कथं दैतेयः ? ण्यन्ताङ् ढग् भविष्यति ।

[दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदान्यः । पा० ४।१।८५, यमान्चेति वक्तव्यम् । ...कथं दैतेयः ? दितिशब्दात् कृदिकारादङ्गितः, सर्वतोऽङ्गितस्यार्थादित्येके इति डोषं कृत्वा स्त्रीभ्यो ढक् क्रियते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा त्वनित्या । काशिका । दैतेय and याम्य are not sanctioned by Pāṇ, Kāt, and Pat. Jainendra makes provision for याम्य. Cf. Keṣava : ण्यो यमान्चेति वक्तव्यमित्येतद्वचनं यतः । अनाथं तत एवास्य याम्यशब्दस्य दुष्टता । अथेषु यमसम्बन्धियमदेवताकादिषु [दैवतकादिषु ?] ।]

पत्युरनश्वाद्यादेः ॥३॥

अश्वादिभ्यो योऽन्यः शब्दस्तदादेः पतिशब्दात् प्राग् जिताण् ण्यो भवति । बार्हस्पत्यः । अनश्वाद्यादेरिति किम् ? आश्वपत्यम्, शात-

पतम्, आधिपतम् । अश्व । शत । धन । गण । राष्ट्र । कुल । गृह । पशु । धान्य । धन्वन् । सभा । प्राण । अधि । सेना । क्षेत्र ।

[दित्पदित्पादित्पत्युत्तरपदाण्यः । अश्वपत्यादिभ्यश्च । पा० ४।१।८५, ८४ पत्युत्तरपदाच्च । अश्व-शत-धन-गण-राष्ट्र-कुल^१-गृह-पशु-धान्य-धर्म-धन्वन्-सभा-प्राण-सेना-क्षेत्रादिपूर्वादाण् । स० ४।१।३-४. अधि is not only not mentioned by Jayāditya, it is not found in Bhoja and Jumara, two staunch followers of Candra.]

अः स्थाम्नः ॥४॥ [स० ४।१।५]

स्थामन्शब्दान्तात् प्राग् जिताद् अः परो भवति । अश्वत्थामः ।

[स्थाम्नोऽकारः । पा० ४।१।८५।७]

लोम्नोऽपत्येषु ॥५॥ [स० ४।१।६]

लोमान्ताद् बहुष्वपत्येष्वः परो भवति । उडुलोम्नः पुत्राः, उडुलोमाः । बहुवचनं किम् ? औडुलोमिः । बाह्वादित्वादित्वात् ।

[लोम्नोऽपत्येषु बहुषु । पा० ४।१।८५।८]

पृथिव्या जः ॥६॥ [स० ४।१।७]

प्राग् जितात् पृथिव्या जो भवति । पार्थिवः । [७] उत्सादिपाठा-दञ् । पार्थिवी, पार्थिवा ।

[पृथिव्या जाजौ । पा० ४।१।८५।९]

उत्सादिभ्योऽञ् ॥७॥ [पा० ४।१।८६]

प्राग् जितादुत्सादिभ्योऽञ् भवति । औत्सः, औदपानः । उत्स । उदपान । विकर^२ । विनद^३ । महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । बक्यादसमासे । धेनु । पृथिवी । पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुभ् । अनुष्टुभ् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलुकुण^४ । उदस्थानाद् देशे ।^५ बृहती पृषदंशे । भल्लकीय । रथन्तर । मध्यन्दिन ।

^१ The printed editions read कूल !

^२ विकिर—MS.

^३ भिरद—MS.

^४ पीलु । कुण ।—MS.

^५ बृहती दंशे MS. Hc. has वृषदंश इत्यन्ये.

बृहत् । महत् । महित्^१ । सत्वत् । कुरु । पञ्चाल । इन्द्रावसान । उष्णिह् । ककुभ् । सुवर्ण ।

[अञ् उत् सोदपान-विकर-विनद-तरुण-तलुन-धेनु-पीलुकुण-सुवर्ण-पृषदंशेभ्यः । भरत-कुरु-सत्वदिन्द्रावसान-जनपद-पञ्चालोशीनरेभ्यः । त्रिष्टुबनुष्टुप्-ककुब्-उष्णिक्-पङ्क्ति-जगती-बृहतीभ्यः । बृहन्महद्रथन्तर-मध्यन्दिन-भल्लकीय-महानद-महानस-महाप्राणेभ्यः । बक्यादसमासे । उदस्थानाद् देशे । ग्रीष्मादच्छन्दसि । स० ४।१।८-१४]

देवात् ॥८॥

देवशब्दात् प्राग् जितादञ् परो भवति । दैवः ।

[देवस्य यञ्जौ । पा० ४।१।८५।३, देवाद् यञ् च । स० ४।१।१५]

यञ् ॥९॥

देवात् प्राग् जिताद् यञ् भवति । दैव्यः ।

बहिषष्टीकक् च ॥१०॥ [स० ४।१।१६]

प्राग् जिताद् बहिषष्टीकग् भवति, यञ् च । बाहीकः, बाह्यः ।

[बहिषष्टिलोपश्च यञ् च । ईकक् च । पा० ४।१।८५।४-५]

संख्यादेः संख्येयादनपत्येऽजादेर्लुगद्विः ॥११॥

संख्यादेः संख्येयान्ताच्छब्दानपत्ये विहितस्याजादेः प्राग्जितीयस्य लुग् भवति, न तु द्विः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालः । संख्यादेरिति किम् ? पौर्वशालः । संख्येयादिति किम् ? त्रययवा विद्या, त्रिविद्या, तामधीते त्रैविद्यः । षण्णां कुलं षट्कुलम्, तत्र भवः षाट्कुलः । पञ्चनदं नगरम्, तत्र भवः पाञ्चनदः । पञ्चकपाल्यां तु संस्कृतः पञ्चकपाल एव, संख्येयार्थत्वात् । अनपत्य इति किम् ? द्वैमातुरः । अजादेरिति किम् ? पञ्चगर्गर्ह्यः । अद्विरिति किम् ? पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्य खण्डः, पाञ्चकपालः । प्राग् जितादित्येवं । द्विनाविकः ।

^१ Contamination of महित and मिहत्.

[द्विगोलुं गनपत्ये । पा० ४११८८, द्विगोरनपत्येऽजादेर्लुं गद्विः । स० ४१११७]

प्राग् वतेरग्निकलिभ्यां ढक् ॥१२॥ [स० ४१११८]

प्राग् वतिसंशब्दनाद् [४१११३५] येऽर्थास्तेष्वर्थेष्वग्निकलिभ्यां ढक् भवति । अग्नेरपत्यम्, आग्नेयः । कालेयः । अग्निना दृष्टं साम, आग्नेयम् । कालेयम् । अग्निर्देवतास्य आग्नेयः । कालेयः । अग्नेः स्वम्, आग्नेयम् । कालेयम् । अग्नेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, आग्नेयः । कालेयः । प्राग् वतेरिति किम् ? अग्निवत्, कलिवत् । अग्नित्वम्, कलित्वम् । वेत्येव । अग्निस्वम् । कलिस्वम् ।

[अग्नेर्ढक् । पा० ४१२१३, सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् । पा० ४१२१७ भाष्यम् । Cf. प्राग्वतेष्ठञ् । पा० ५१११८]

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ ॥१३॥ [स० ४१११९]

स्त्रीपुंसाभ्यां प्राग् वतेर्नञ्स्नञौ भवतः । स्त्रैणम्, पौंस्नम् । प्राग् वतेरित्येव । स्त्रीवत्, पुंवत् ।

[स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् । पा० ४११८७, नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः । वा० १]

भावे वा ॥१४॥ [स० ४११२०]

स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञौ वा भवतः । स्त्रैणम्, स्त्रीत्वम् । पौंस्नम्, पुंस्त्वम् ।

[वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानम् । पा० ४११८७।२]

गोरचि यत् ॥१५॥ [स० ४११२१]

गोशब्दादजादिप्रसङ्गे यद् भवति । गवि भवम्, गव्यम् । गोः स्वम्, गव्यम्, गोर्देवतास्य, गव्यम् । अचीति किम् ? गोरगतो, गोरूप्यः ।

[सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् । पा० ४११८५।९]

तस्यापत्यम् ॥१६॥ [पा० ४११९२, स० ४११२२]

पण्डान्तादपत्ये यथाविहितमणादयो भवन्ति । औपगवः, दैत्यः, बार्हस्पत्यः ।

आद्यात् ॥१७॥ [स० ४११२३]

अपत्ये येऽणादयो भवन्ति, ते परमप्रकृतेरेव भवन्ति । सर्वपूर्वजानां हि तदपत्यम्, उपचाराद्वा तच्छब्देनाभिधानम् । उपगोरपत्यमौपगवः, तस्यापत्यमौपगवः । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिः, तस्यापत्यं दैवदत्तिः । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः, तस्यापत्यं गार्ग्यः ।

[एको गोत्रे । पा० ४११९३]

पौत्रादेरस्त्रियां गुर्वायत्तो ॥१८॥ [स० ४११२४]

पौत्रादेरपत्याद् गुर्वायत्तो स्त्रीवर्जितेऽपत्येऽणादयो भवन्ति । गार्ग्यायणः । अस्त्रियामिति किम् ? गार्गी । गुरुग्रहणं किम् ? अन्यापत्यो गार्ग्यः । आयत्तग्रहणं किम् ? यो गुरौ सत्यपि स्वतन्त्रो व्यवहरति, स कुत्सायां गार्ग्य इत्युच्यते । यद्यपि* गार्ग्यायणो जाल्म इत्युच्यते, तथापि जाल्मशब्दात् कुत्सा गम्यते, न गार्ग्यायणशब्दात् । अनेन तु विषयः प्रदर्श्यते—गुर्वायत्तत्वेऽपि युक्ते न युक्तकारीति । यस्तु गुरावसत्यपि न स्वैरी भवति, स मृतस्यापि गुरोस्तदादिष्टाचरणादायत्त एवेति प्रशंसार्थं गार्ग्यायण इत्युच्यते । असगोत्रो गुर्वायत्तोऽपि च प्रशंसास्पदत्वाद् गार्ग्यायण एवेष्ट्यते । मृतस्तु न कस्यचिदायत्त इति गार्ग्य इत्युच्यते । अथ पूर्वं गुर्वायत्तो भूत इति गार्ग्यायण इत्युच्यते, तथापि न दोषः । सर्वत्र च गार्ग्यशब्दो विशेषस्याविवक्षाया-मस्त्येव ।

[गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । पा० ४११९४]

अत इज् ॥१९॥ [पा० ४११९५, स० ४११२५]

पण्डान्ताददन्तादपत्य इज् भवति । दक्षस्यापत्यम्, दाक्षिः । तपरः किम् ? कैलालपः ।

बाह्यादिभ्यो गोत्रादिभ्यः ॥२०॥

बाहुप्रभृतिभ्यो गोत्रस्यादिभूतेभ्य इज् भवति । बाह्विः,

औपवाहविः । गोत्रादिभ्य इति किम् ? यो ह्यद्यत्वे बाहुर्नाम,
तस्य बाहवो भवति ॥ बाहु । उपवाहु । निबाहु । उपबिन्दु । वृकला^१ ।
कृकला । चूडा । बलाका । मूषिका । भगला । लगहा^२ । ध्रुवका ।
ध्रुवका । सुमित्रा । दुर्मित्रा । पुष्करसद् । अनुरहत्^३ । अनडुह^४ ।
अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । कुनामन् । सुनामन्^५ । पञ्चन् । सप्तन् ।
अष्टन् । सुधावत्^६ । उदञ्च । शिरस् । माषशराविन् । क्षेमधृत्विन्^७ ।
शृङ्खलनोदिन् । खरनादिन् । नगरमर्दिन् । प्राकारमर्दिन् । लोमन् ।
अजीगर्त । कृष्ण । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब^८ । गद । प्रद्युम्न ।
भूयोऽम्भोऽमितौजसां सलोपश्च । आकृतिगणोऽयम् । जाङ्घिः, ऐन्द्रशर्मिः,
आजधेनविः ।

[बाह्यादिभ्यश्च । पा० ४।१।९६, बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे
लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः । वा० १ । बाहूपवाहपबिन्द्वजधेनुशटाकु-
शिवाकुभ्यो गोत्रादिभ्यः । वृकला-कृकला-चूडा-बलाका-जङ्घा-छगला-भगला-लहका-
ध्रुवका-ध्रुवका-मूषिका-सुमित्रा-दुर्मित्राभ्यः । युधिष्ठिराऽर्जुन-राम-सङ्खर्षण-कृष्ण-
गद-प्रद्युम्न-साम्ब-सत्यक-शूराऽसुराऽजीगर्तभ्यः । सुधावत्-पुष्करसद्-अनुरहद्-अनडुह-
पञ्च-सप्ताष्ट-क्षेमवृद्धि-माष-शरावि-शृङ्खला-तोदि-खरनादिभ्यः । प्राकारनगराभ्यां
मर्दिनः । इन्द्राग्निदेवेभ्यः शर्मणः । उदञ्चः संज्ञायाम् । कुसुभ्यां नाम्नः ।
शिरोलोमभ्याम् । सम्भूयोऽम्भोऽमितौजःशलङ्कूनां लोपश्च । स० ४।१।२८-
३७ । उदङ्कादिभ्यश्च । ४।१।२७]

व्यासादीनामकङ् च ॥२१॥

व्यासादीनामपत्ये इञ् भवति, अकङ् चादेशः । वैयासकिः,
सौधातकिः, वारुटकिः ॥ व्यास । सुधातृ । वरुट । निषाद । चण्डाल ।
बिम्ब ।

[सुधातुरकङ् च । पा० ४।१।९७, सुधातृव्यासयोः । वा० १, सुधातृ-

^१ विकला—MS.

^२ छगला—Kās.

^३ अनुरहत्—Kās.

^४ अनामन्—MS.

^५ सुधावर्ण—MS., not found in Kās.

^६ क्षेमधृत्विन्—Jumara, क्षेमधृदिन्—K.

^७ स्वाम्ब—MS.

व्यासवरुटनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् । भाष्यम् । व्यास-सुधातृ-
वरुट-निषाद-चण्डाल-बिम्बानामकङ् च । स० ४।१।३८]

विदादिभ्योऽञ् ॥२२॥

विद इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽञ् भवति । वैदः, और्वः । गोत्रादिभ्य
इत्येव । विदो नाम कश्चित् । तस्यापत्यं वैदिः ॥ विद । उर्व ।
कश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलात । किन्दर्भ । विश्वानर ।
ऋष्टिषेण । ऋतभाग । हर्यश्व । प्रियक । अपस्तम्ब^१ । कुचवार ।
शरद्वत् । शुनक । धेनु । गोपवन । शिशु । बिन्दु । भाजन । अश्वावतान ।
श्यामाक । शम्बक^२ । श्यापर्ण । हरित । किंदास । बह्यस्क^३ । अर्कलूप^४ ।
वध्योग । विष्णुवृद्ध^५ । प्रतिबोध । रथीतर^६ । रथन्तर । गविष्ठिल ।
गविष्ठिर । निषाद । मठर । मृदाकु । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द ।
परस्त्री परशु च ।

[अनुष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् । पा० ४।१।१०४, विदोर्व-कश्यप-कुशिक-
भरद्वाजोपमन्यु-किलात-विदोर्व-विश्वानरऋष्टिषेणेभ्यः पौत्रादौ । ऋतभाग-हर्यश्व-
प्रियकाऽपस्तम्ब-कुचवार-शरद्वच्छुनक-धेनुभ्यः । गोपवन-शिशु-बिन्दु-भाजनाऽश्वा-
वतान-श्यामाक-शम्बक-श्यापर्णेभ्यः । हरित-किंदास-बह्यस्काऽर्कलूप-वध्योग-
विष्णुवृद्ध-प्रतिबोध-रथीतर-रथन्तर-गविष्ठिर-गविष्ठिल-निषाद-शबर-मठर-मृदाकु-
पुनर्भू-पुत्रदुहितृननान्दनिषादेभ्योऽनन्तरेऽञ् । परस्त्रियाः परशुश्च ।
स० ४।१।४१-४४, ३९-४०]

ऋषेः पौत्रादौ ॥२३॥

विदादिभ्य ऋषेरपत्ये पौत्रादावेवाञ् भवति । वैदः, कौशिकः ।
ऋषेरिति किम् ? दौहित्रः । पौत्रादाविति किम् ? वैदिः ।

गर्गादिभ्यो यञ् ॥२४॥ [पा० ४।१।१०५]

गर्ग इत्येवमादिभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति गार्ग्यः, वात्स्यः ।
पौत्रादावित्येव । गार्गिः । गोत्रादिभ्य इत्येव । गर्गो नाम कश्चित्,

^१ अपस्तम्ब—MS.

^२ श्यामाक—MS.

^३ बसिष्ठ—MS.

^४ अर्कलूप—Kās.

^५ विष्णु । वृद्ध ।—MS.

^६ रथीतर—MS.

तस्यापत्यं पौत्रादि गार्गिः ॥ गर्गं । वत्स । वाजादसमासे । संकृति । असंकृति । अज । व्याघ्रपाद् । विदभृत् । प्राचीनयोग^१ । पुलस्ति । एक । रेभ । अग्निवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । मनस । धनञ्जय । वृक्ष । विश्वावसु । जरमाण । कुरुक्त^२ । अनड्डह् । लोहित । संशित । बभ्रु । बभ्लु । मण्डु । मङ्क्षु । शङ्खु^३ । लिगु । गुहलु^४ । विजिगीषु । मन्तु । मनु । तनु । मनायी । स्नुव । कन्थक । ऋक्ष^५ । तरक्ष । तरक्ष । तण्ड । वतण्ड । कपि । कत । शकल । कण्व । गोकक्ष । अगस्त्य । कुण्डिनी । यज्ञवल्क । अभयजात । तिरोहित^६ । वृषगण । रहोगण । शण्डिल । मुद्गल । मुसल । पराशर । जतुकर्ण । मन्त्रित^७ । अश्मरथ । शर्कराक्ष । पूतिमाष । स्थूणा^८ । रराका । पिङ्गल । कृष्ण । गोलन्द । उलूक । तितिक्ष^९ । भिषज् । भण्डित । दल्भ । चिकित । देवहू । इन्द्रहू । एकलू । पिप्पलू । बृहदग्नि । जमदग्नि । अलाभिन्^{१०} । उक्थ । ऋक्थ^{११} । कुटीगु । कथं रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इति ? पुत्रोऽपि हि पौत्रादिकार्यकरत्वात् तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरविवक्षायां तु ऋष्यण् [४४] एव भवति । जामदग्नः, पाराशरः ।

[गर्ग-वत्साऽज-व्याघ्रपात्-संकृति-प्राचीनयोग-पुलस्ति-रेभ-शठ-शङ्खाग्नि-वेशेभ्यो यञ् । धूमाऽवट-चमस-नमस-धनञ्जय-तृक्ष-विश्ववावसु-जरमाण-कुरुक्ताज-डुद्भ्यः । लोहित-संशित-बभ्रु-वल्गु-मण्डु-मङ्क्षु-शङ्खु-लिगु-जिगीषु-गुहलु-मन्तु-

^१ प्राचीन । योग ।—MS.

^२ कुरुक्तानड्डहो तु लोहितात् प्राक् पठितव्यौ । न ह्यनयोर्लोहितादिकार्यमिष्यते नापि शकलादिकार्यम् । २।३।२० वृत्तिः ।

^३ शभ्लु—MS.

^४ गुहालु—MS.

^५ भक्ष—MS.

^६ विरोहित—Kās. ^७ मन्त्रि—MS. ^८ स्थूण—Kās., स्थूरा—SK.

^९ वितित्स—MS., but तितिक्ष occurs in Durgatikā.

^{१०} सुलाभिन्—Durgatikā, अलाभिन्—Bhoja, Hc., Vardha. and others ^{११} ऋक्थ is not found in the Gāṇas of other schools.

तन्तुभ्यः । मनु-मनायी-सूनु-सु-कथक-कथकाऽक्ष-तरक्ष-तलूक्ष-तण्ड-वतण्ड-कपि^१-कते-भ्यः । शकल-कण्व-गोकक्षाऽगस्त्य-कुण्डिनी-यज्ञवल्क-वर्णवल्काऽभयजात-विरोहित-वृषगण-रहोगण-शण्डिल-मुद्गलेभ्यः । मुसलोलूक-जतुकर्ण-मन्त्रिताऽश्मरथ-शर्कराक्ष-पूतिमाष-स्थूराऽरगत-पिङ्गल-कृष्ण-गोलन्देभ्यः । भिषक्-तितिक्षा-भण्डित-भण्डित-चिकितेन्द्रहू-देवहू-पिप्पलवेकलू-बृहदग्नि-जमदग्नि-पराशरेभ्यः । दल्भ-कुलट-कुटीगु-चणक-चुलुकोज-कर्कटालापिन्-सवर्ण-सुवर्ण-सुलाभिद्-विदहृदादिभ्यः । वाजाद-समासे । स० ४।१।४५-५३]

मधोब्राह्मणे ॥२५॥ [स० ४।१।५४]

मधुशब्दाद् ब्राह्मणेऽपत्ये यञ् भवति । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽज्यः ।

[मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । पा० ४।१।१०६]

बभ्रोः कौशिके ॥२६॥ [स० ४।१।५५]

बभ्रोर्गर्गादिपाठाद् यो यञ् स कौशिक एव भवति । बाभ्रव्यः । अन्यत्र बाभ्रवः । गर्गादिषु तु पाठः स्त्रियां ष्कार्थः । बाभ्रव्यायणी ।

कपेराङ्गिरसे ॥२७॥ [स० ४।१।५६]

गर्गादिपाठात् कपेर्यो यञ् स आङ्गिरस एव भवति । काप्यः । अन्यत्र कापेयः । गर्गादिपाठात् काप्यायनी ।

[कपिबोधादाङ्गिरसे । पा० ४।१।१०७]

बोधात् ॥२८॥ [स० ४।१।५७]

बोधादाङ्गिरसेऽपत्ये यञ् भवति । बोध्यः । बौधिरन्यः ।

वतण्डात् ॥२९॥ [स० ४।१।५८]

वतण्डादाङ्गिरसेऽपत्ये यञ् भवति । वातण्डः । अनाङ्गिरसे तु [२४, ४१] गर्गादिशिवादिपाठाद् वातण्डः, वातण्डः ।

[वतण्डाच्च । पा० ४।१।१०८]

स्त्रियां लुक् ॥३०॥ [स० ४।१।५९]

वतण्डशब्दादपत्ये स्त्रियामाङ्गिरस्यां यञ् लुक् भवति । वतण्डी । अनाङ्गिरस्यां तु वातण्डी, वातण्डायनी ।

[लुक् स्त्रियाम् । पा० ४।१।१०९]

^१ Both Triv. and Madras read कवि for कपि.

अश्वादिभ्यः फञ् ॥३१॥ [पा० ४।१।११०]

अश्व इत्येवमादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति । आश्वायनः ।
आश्मायनः ॥ अश्व । अश्मन् । शङ्ख । बिद । पुट । रोहिण । खर्जूर ।
पिञ्जल । भडिल । भण्डिल^१ । भडित^१ । भण्डित^१ । प्रहृत^२ । रामोद ।
क्षात्र^३ । ग्रीवा । आकाश^४ । काण^५ । गोलाङ्क । अर्कस्वन^६ । वन^७ ।
पाद । चक्र । कुल^८ । तुल । श्रविष्ठा । पवित्रा^९ । पविन्दा^९ । गोमिन् ।
श्याम । धूम^{१०} । वाग्मिन् । विश्वानर । कुटावेश^{११} । आत्रेय । जड ।
वट । ग्रीष्म । अर्ह । वीक्ष^{१२} । विशम्प । विशाल^{१३} । गिरि । चपल ।
दासक । बैल्य । धर्म्य^{१४} । आनडुह्य । जातात् पुंसि । शपादात्रये ।
अर्जुन । शूद्रक । सुमनस् । दुर्मनस् । आत्रेयाद् भारद्वाजे ।
भरद्वाजादात्रेये । उत्स । अनाय^{१५} । अतव^{१६} । कितव । शिव । खदिर ।

[अश्वाश्म-शङ्ख-पुट-कुट-रोहिण-खर्जूर-पिण्डूर-भडिल-भण्डिल-भडित-
भण्डितेभ्यः फञ् । प्रहृत-रामोद-क्षान्त-काल-काश-कुल-गोबाह्वार्क-स्वन-ध्वन-
पाद-चक्रेभ्यः । ग्रीवा-श्रविष्ठा-पवित्रा-पविन्दा-गोमिन्-वाग्मिन्-श्याम-धूम-धूत्र-
वस्त-विश्वानर-विदेभ्यः । जड-खडाह-ग्रीष्म-वीक्ष-विशम्प-विशाल-गिरि-चपल-
नमदासकाजानडुह्येभ्यः । धन्य-धर्माजुन-बैल्योत्सासतव-कितव-शूद्रक-खदिर-सुमनो-
दुर्मनोभ्यः । जातात् पुंसि । शपभरद्वाजभ्यामात्रेये । आत्रेयाद् भारद्वाजे ।
स० ४।१।६०-६७]

^१ भण्डिल, भडित and भण्डित are not found in MSS, but have been supplied by Liebich. See ii.4.110 Vr. ^२ प्रहृत—MS.

^३ Contamination of क्षत्र and क्षान्त.

^४ काश—MS., Kās., D., SK., Jumara. GM. has आकाश इति चन्द्रः.

^५ काल—MS.

^६ अर्क । स्वन । Kās.

^७ ध्वन—Kās'.

^८ कुल—MS.

^९ Kās' has पवित्र only.

^{१०} Kās' has both धूम and धूत्र.

^{११} कुटश—MS.

^{१२} वीक्ष—Kās'.

^{१३} विशाला—Kās'.

^{१४} धर्म्य—MS.

^{१५} अनाय does not occur in the other Gaṇapāṭhas.

^{१६} अतव—Kās'.

भर्गात् त्रैगत ॥३२॥ [पा० ४।१।१११]

भर्गात् पौत्रादावपत्ये त्रैगते फञ् भवति । भार्गायणः । त्रैगते
इति किम् ? भार्गः ।

कुञ्जादिभ्यः फयञ् ॥३३॥

कुञ्जादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फयञ् भवति । कौञ्जायन्यः,
कौञ्जायन्यौ । ब्राध्नायन्यः, ब्राध्नायन्यौ । पौत्रादावित्येव । कौञ्जिः ॥
कुञ्ज । ब्रध्न । शङ्ख । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक^१ ।
शुण्डा । शुभ्रा । विपाश । स्कन्द । स्कम्भ ।

[गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । पा० ४।१।९८। कुञ्ज-बृध्न-शङ्ख-भस्म-गण-लोम-
शठ-शाक-शुण्डा-शुभ-स्कन्द-स्कम्भ-विशाभ्यः (विपाशेभ्यः ?) फयञ् । स० ४।१।६९]

स्त्रीबहुषु फक् ॥३४॥ [स० ४।१।७०]

स्त्रियां बहुषु चापत्येषु कुञ्जादिभ्यः फक् भवति । कुञ्जायना
स्त्री । बहुषु । कौञ्जायनाः । पौत्रादावित्येव । कौञ्जी ; कौञ्जयः ।

[वातच्छफञोरस्त्रियाम् । पा० ५।३।११३ इह केचिद् द्वेकयोः फयञ्
विदधति बहुषु च फक्, केचित् च्फञान्ताञ्चाम् । द्वेकयोरपि फयञ्
सति बहुषु च फकि न दोषो भवति । भाष्यम् ४।१।९८]

नडादिभ्यः ॥३५॥

नड इत्येवमादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । नाडायनः ।
चारायणः । पौत्रादावित्येव । नाडिः । गोत्रादिभ्य इत्येव । नडो
नाम कश्चित्, तस्यापत्यं नाडिः ॥ नड । चर । वक । मुञ्ज । इतिक ।
इतिश^१ । उपक । लमक । शलङ्कु । शलङ्क च ; पैलादिषु [१२१] शालङ्कि-
शब्दपाठाद् इज्जपि भवति । सप्तल । वाजव्य^३ । तिक^४ । अग्निशर्मन् ।
वृषगण । प्राण । नर । सायक । दासमित्र । द्वीप । पिङ्गर ।
पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । काथल । काश्य । काश्यप ।
नाव्य । अज । अमुष्य । कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र । लिगु

^१ काश—MS.

^२ इषिक—MS.

^३ वाजल—MS.

^४ व्यतिक—MS., but SK., Durgatikā etc. have तिक.

चित्र। कुमार। क्रोष्टु क्रोष्टं च। लोह। दुर्ग। स्तम्ब। शिंशपा।
अग्र। तृण। शकट। सुमनस्। दुर्मनस्। [सुमत]। मिमत।
जालन्धर। युगन्धर। हंसक^१। दण्डिन्। हस्तिन्। पञ्चाल।
चमसिन्। सुकृत्य। स्थिरक। ब्राह्मण। अश्वल। चटक। बदर।
अध्वर^२। खरप। कामुक। ब्रह्मदत्त। उदुम्बर। शोण। अलोह^३।
दण्डप। लोहित।

[नडादिभ्यः फक्। पा० ४।१।९९ नड-चर-बक-मुञ्जेतिकेशोपक-लमक-
सप्तल-वाजप्य-तिकाग्निशर्मभ्यः। वृषगण-प्राण-नर-सायक-दासक-मित्र-पिङ्गर-
पिङ्गल-किङ्कर-किङ्कल-कातर-कातलेभ्यः। द्वीपाञ्ज-काश्य-काश्यप-काव्यामुष्या-
मित्र-चित्र-लिङ्ग-कुमार-लोह-दुर्गेभ्यः। स्तम्बाग्र-शिंशपा-तृण-शकट-सुमत-मिमत-छ-
जगन्धर-युगन्धर-हंसक-पञ्चालेभ्यः। दण्डिन्-हस्तिन्-चमसिन्-सुकृत्य-स्थिरक-
ब्राह्मणाश्वल-चटक-बदराध्वर-खरप-कामुकेभ्यः। ब्रह्मदत्तोदुम्बर-शण-शोणाश्र-
बालिश-भण्डपेभ्यश्च। कृष्णरणाभ्यां ब्राह्मणवासिष्ठयोः। शलङ्कु-क्रोष्टौर्लोपश्च।
स० ४।१।७१-७८]

हरितादिभ्योऽञ् ॥३६॥ [पा० ४।१।१००, स० ४।१।७९]

हरितादिभ्यो विदादिपाठादञ्जन्तेभ्योऽपत्ये फग् भवति। हारितायनः,
कैन्दासायनः।

यञिञ् ॥३७॥

पौत्रादावपत्ये यौ यञिञौ तदन्तादपत्ये फग् भवति।
गार्ग्यायणः, दाक्षायणः।

[यञिञोश्च। पा० ४।१।१०१, यञिञ्भ्याम्। स० ४।१।८०]

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भागववात्स्याग्रायणेषु ॥३८॥ [०दर्भेभ्यो०।
स० ४।१।८१]

शरद्वदादिभ्यो भार्गवादिषु पौत्रादावपत्ये फग् भवति। शार-
द्वतायनो भवति, भार्गवश्चेत्; शारद्वतोऽन्यः। शौनकायनो भवति,

^१ उत्सक—MS.

^२ अधर—MS.

^३ अमाह—MS.

वात्स्यश्चेत्; शौनकोऽन्यः। [२२] विदादित्वादञ्। दार्भायणो भवति,
आग्रायणश्चेत्; दार्भिरन्यः। पौत्रादावित्येव। शारद्वतः।

[शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्स्याग्रायणेषु। पा० ४।१।१०२]

पर्वतजीवन्ताद्वा ॥३९॥

पर्वतजीवन्ताभ्यां पौत्रादावपत्ये फग् वा भवति। पार्वतायनः,
पार्वतिः। जैवन्तायनः, जैवन्तिः। पौत्रादावित्येव। पार्वतिः।

[द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्। पा० ४।१।१०३, जीवन्तपर्वताभ्यां वा।
स० ४।१।८२]

द्रोणात् ॥४०॥ [स० ४।१।८३]

द्रोणादपत्यमात्रे फग् वा भवति। द्रोणायनः, द्रोणिः। योग-
विभागात् पौत्रादाविति निवृत्तम्।

शिवादिभ्योऽण् ॥४१॥ [पा० ४।१।११२]

शिव इत्येवमादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् भवति। शैवः, प्रौष्ठः।
बाधकबाधनार्थः पुनरारम्भः। आर्ष्टिपेणः। ण्यो न भवति। गङ्गाशब्दा-
दिह पाठादण्—गाङ्गः; [५३] शुभ्रादिपाठाद् ढक्—गाङ्गेयः; [८६] तिकादि-
पाठात् फिञ्—गाङ्गायनिः। विपाशशब्दादिह पाठादण्—वैपाशः;
[३३] कुञ्जादिपाठात् फ्यञ्—वैपाशायन्यः॥ शिव। प्रौष्ठ। प्रौष्ठिक^१।
चण्ड। जम्भ। भूरि। कुठार। अनभिग्लान^२। सन्धि। मुनि।
ककुत्स्थ^३। कोहड^४। ककुभ^५। रोध। पिरल^६। वतण्ड। तृण। कर्ण।
क्षीरहृद। जलहृद^७। परिषिक। गोपिका^८। कपिलिका। जटिलिका।
वधिरिका^९। मञ्जरीक^{१०}। वृष्णिक। खञ्जार। खञ्जाल। रेख।

^१ MS., Jumara (iv. 200), SK.

^२ अलिग्लान—MS., अनभिग्लान—many schools.

^३ ककुत्स्थ—MS. ^४ कोहल—MS. Should we read ककुभा?

^६ Should we read पोवर after Jumara?

^७ जालहृद—MS.

^८ गोपिक—MS.

^९ वठिरिका—MS.

^{१०} अमञ्जरीक—MS.

लेख । सुलेख^१ । विश्रवण । रवण । वर्तनाक्ष^२ । पिटक । पिटाक ।
वृक्षाक । नभाक । ऊर्णनाभ । जरत्कार । उत्कार । उत्काय^३ ।
पुरोहितिका । आर्यश्वेता । सुपिष्ट । पिष्ट । मयूरकर्ण । खदूरक ।
तक्षन् । ऋष्टिषेण । गङ्गा । विपाश । यस्क । द्रुह्य । लह्य । अयस्थूण ।
तृणकर्ण । कलन्दन । विरूपाक्ष । भूमि । इला । सपत्नी । द्वारचो
नद्याम् । त्रिवेणी त्रिवणं च ।

[शिव-प्रोष्ठ-प्रोष्ठिक-चण्ड-जम्भ-कुठाराऽनभिम्बान-कहूथोरल-विरल-पिष्ग-
सुपिष्गेभ्योऽण् । पिटक-पीटाक-मृक्षाक-वर्तनाक्ष-विरूपाक्ष-खदूरक-रेख-लेख^३-सुखले-
खन-खञ्जन-खञ्जेर-मञ्जमिकेभ्यः । पर्ण-कर्ण-कोहड-कहोड-ककुभोर्णनाभ-नभाग-
हेहय-ककुत्स्थ-वृष्णिक-क्षोरहृद-जलहृदेभ्यः । यस्क-लह्य-द्रुह्याऽयःस्थूण-तृणकर्ण-
भलन्दन-कुरु-पाण्डु-वतण्डिष्टिषेण-तृण-तक्षभ्यः । गोपिका-गोपालिका-कपिलिका-
जगिलिका-वधिरिका-रोहितिकाऽर्यश्वेतोत्क्षिपा-वर्षिका-पृथेला-सपत्नीभ्यः । भूमि-
भूरि-मुनि-सन्धि-जरत्कारुत्कार-हस्तिपाद-कपिञ्जल-कुण्डोपरथ-बृहस्पति-खजूर-
कर्ण-मयूरकर्णभ्यः । नद्यश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वा । द्वारचो नद्याः । विपाश-
गङ्गाभ्याम् । त्रिवेण्यास्त्रिवणं च । स० ४।१।८४-९३]

नदीमानुषीनाम्नोऽनादैजाद्यचः ॥४२॥

नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्च शब्दादपत्येऽण् भवति, न चेदस्या-
दैचोऽचामादिभूता भवन्ति । यामुनः, चैन्तितः । नदीमानुषीग्रहणं
किम् ? सौपर्ण्यः । नामग्रहणं किम् ? शोभनिकायाः^४, शोभनिकेयः ।
अनादैजाद्यच इति किम् ? वासवदत्तायाः^५, वासवदत्तेयः ।

[अबुद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । पा० ४।१।११३, (द्वारचो नद्याः) ।
मानुष्याश्चाबुद्धनाम्नः । स० ४।१।९४]

क्रौञ्चाकोकिलाभ्याम् ॥४३॥ [स० ४।१।९५]

एताभ्यामपत्येऽण् भवति । क्रौञ्चः, कौकिलः ।

^१ स्वलेख — MS.

^२ वर्तनत—MS.

^३ Printed editions have सुखलेखन, but Vardhamāna shows that
the correct reading is सुलेखन. ^४ Should we read उत्क्षिपा ?

^५ One expected शोभनिकाया अपत्यम् and वासवदत्ताया अपत्यम्.

[अण् क्रौञ्चाकोकिलात् स्मृतः । पा० ४।१।१२० श्लोकवार्तिकम्]
ऋषिकुलवृष्ण्यन्धकात् ॥४४॥ [० केभ्यः । स० ४।१।९६]
ऋष्यादिवृत्तिभ्योऽपत्येऽण् भवति । वासिष्ठः, नाकुलः, वासुदेवः,
शवाफलकः ।

[ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुलभ्यश्च । पा० ४।१।११४]

मातुरुत् संख्यासंभद्रादेः ॥४५॥

मातृशब्दस्य संख्यादिपूर्वस्यापत्येऽण् भवति, उकारश्चान्तादेशः ।
द्विमातुरः ; सामातुरः, भाद्रमातुरः । संख्यासंभद्रादेरिति किम् ?
विमातुरपत्यं वैमात्रेयः ।

[मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । पा० ४।१।११५, स० ४।१।९७]

कन्यायाः कनीन च ॥४६॥ [पा० ४।१।११६, स० ४।१।९८]

कन्याया अपत्येऽण् भवति, कनीनादेशश्च । कानीनः, कर्णः ।

शुङ्गच्छगलविकर्णाद् भारद्वाजवात्स्यात्रेयेषु ॥४७॥

शुङ्गादिभ्यो भारद्वाजादिष्वपत्येष्वण् भवति । शौङ्गो भवति
भारद्वाजश्चेत् । शौङ्गिरन्यः । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणा-
च्छुङ्गाया अपत्यं शौङ्गः । छागलो भवति वात्स्यश्चेत् ; छागलिरन्यः ।
वैकर्णो भवत्यात्रेयश्चेत् ; वैकर्णिरन्यः ।

[विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्रिषु । पा० ४।१।११७, शुङ्गच्छगल-
विकर्णभ्यो भारद्वाजात्रेयवात्स्येषु । स० ४।१।९९]

पीलामण्डूकाद्वा ॥४८॥

पीलामण्डूकाभ्यामपत्येऽण् वा भवति । पैलः, पैलेयः । माण्डूकः,
माण्डूकिः ।

[पीलाया वा । ढक् च मण्डूकात् । पा० ४।१।११८-११९, शात्वपीलाभ्यां
वा । मण्डूकाद् ढक् च । स० ४।१।१००-१०१]

ढक् ॥४९॥

मण्डूकादपत्ये ढग् वा भवति । माण्डूकेयः, माण्डूकः, माण्डूकिः

डगाप्त्यूङः ॥५०॥

^१ माण्डूकेयी—MS.

ङ्रन्तादाबन्तात् त्यन्तादुङ्गन्ताच्चापत्ये ढग् भवति । सौपर्ण्यः, वैनतेयः, पार्वतेयः, कामण्डलेयः । एतेभ्य इति किम् ? दरदोऽपत्यं दारदः ।

[स्त्रीभ्यो ढक् । पा० ४।१।१२०, ड्राबूडः । स० ४।१।१०२]

द्व्यचः ॥५१॥ [पा० ४।१।१२१, स० ४।१।१०३]

ङ्राद्यन्ताद् द्व्यचाऽपत्ये ढग् भवति । दात्तेयः ।

इतोऽनिजः ॥५२॥ [स० ४।१।१०४]

इदन्तादनिजोऽपत्ये ढग् भवति । आत्रेयः, वाष्ण्येयः । अनिज इति किम् ? दाक्षायणः । द्व्यच इत्येव । मारीचः ।

[इतश्चानिजः । पा० ४।१।१२२]

शुभ्रादिभ्यः ॥५३॥ [शुभ्रादिभ्यश्च । पा० ४।१।१२३]

शुभ्र इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । शौभ्रेयः, वैष्टपुरेयः ॥ शुभ्र । विष्टपुर । ब्रह्मकृत^१ । शरद्वार^२ । शलाथल । शलाकाभू । लेखाभू । विधवा । [कृकसा ।] रोहिणी । रुक्मिणी । दिश् । धर्मिणी^३ । शालूक । अजवस्ति । शकन्धि^४ । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा । कृकलास । अतिथि । प्रवाहण । भारत । भारम^५ । कमण्डु^६ । यमण्डु^६ । मृकण्डु । कर्पूर । [मृदु ।] इतर । अन्यतर । देवतर । आलीढ । सुदन्त । सुदक्ष । सुदामन् । कद्रु । गुद^७ । अकशाय । कुमारिका । किशोरिका । जिह्मा-
शिन् । परिधि । वीरदत्त । वायुदत्त^८ । शबल^९ । खद्वारक । अम्बिका । अशोका । गन्धपिङ्गला । खडोन्मत्ता^{१०} । कुदन्ता । कुशम्ब । अनुसृष्टि^{११} । जरतिन् । शुक । शुक्र । उग्र । बीज । श्वन् । अश्व । अजिर । अहि । आकृतिगणोऽयम् । गाङ्गायः, वैमात्रेयः ।

^१ ब्रह्मकृत—MS.

^२ शरद्वार—Kās'.

^३ धर्मिणी—MS.

^४ शकन्धि—MS.

^५ भारम—MS.

^६ मघण्डु । मकण्डु । Kās'.

^७ तुद—Kās', Durga.

^८ वासुदत्त—Durga, सुदत्त—Kās'.

^९ शकल—Durga.

^{१०} खाटोन्मत्ता—MS.

^{११} अनुसृष्टि—MS., अनुदृष्टि—Kās', अनुदृष्टिन्—Durga.

[शुभ्र-विष्टपुर-ब्रह्मकृत-शरद्वार-शलाथल-शलाकाभू-लेखाभू-विधवा-कृकसा-कृकलास-खडोन्मत्ता-गन्धपिङ्गला-धर्मिणी-रुक्मिणी-रोहिणीभ्यः । कद्रु-पाण्डु-मृकण्डु-यमण्डु-मकण्डु-कर्पू-लेखाभू-शलाकाभू-शकुनि-शकन्ध्यानिधि-परिधि-विश्रतिथ्यनुदृष्टा-जवस्तिभ्यः । गङ्गा-गोधा-विधवा-शलाका-कुमारिका-किशोरिका-कुबेरिकाऽऽम्बिकाऽऽशोका-कृकसा-कृकलास-खडोन्मत्ता-गन्धपिङ्गला-धर्मिणी-रुक्मिणी-रोहिणीभ्यः । श्वन्-अश्व-अजिर-अहि-आकृतिगणोऽयम् । गाङ्गायः, वैमात्रेयः ।]

विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥५४॥ [पा० ४।१।१२४, स० ४।१।१२२]

विकर्णात् कुषीतकाच्च काश्यपेऽपत्ये ढग् भवति । वैकणयः, कौषी-
तकेयः । काश्यप इति किम् ? वैकर्णिः, कौषीतकिः ।

भ्रौवेयः ॥५५॥

भ्रूशब्दादपत्ये ढकि वकारो निपात्यते ।

[भ्रुवो वृक् च । पा० ४।१।१२५, स० ४।१।१२३]

कल्याण्यादीनामिन्द्र ॥५६॥ [० च । पा० ४।१।१२६]

कल्याण्यादीनामपत्ये ढग् भवति, इन्द्रादेशश्च । काल्याणिनेयः, सौभागिनेयः ॥ कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । बन्धकी । अनुसृष्टि । जरती । बलीवर्दा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ।

[कल्याणी-सुभगा-दुर्भगा-बन्धकी-जरती-बलीवर्दा-ज्येष्ठा-कनिष्ठा-मध्यमा-परस्त्री-
नुसृष्टानुदृष्टीनामिन्द्र च । स० ४।१।१२४]

कुलटाया वा ॥५७॥ [पा० ४।१।१२७, स० ४।१।१२५]

कुलटाया इन्द्रादेशो वा भवति, ढक् तु पूर्वैणैव सिद्धम् । कौल-
टिनेयः, कौलटेयः ।

चटकादैरक् ॥५८॥ [स० ४।१।१२६]

चटकादपत्य ऐरग् भवति । चाटकैरः । लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणाच्चटकाया अपत्यं चाटकैरः ।

[चटकाया ऐरक् । पा० ४।१।१२८ । चटकायाः पुंलिङ्गनिर्देशः । वा०]

लुक् स्त्रियाम् ॥५९॥ [स० ४।१।११७]

चटकादैरकः स्त्रियां लुग् भवति ।^१ चटका । ऐरकः श्रवणं मा भूदिति । जातिवचनस्तु चटकाशब्दोऽस्त्येव ।

[स्त्रियामपत्ये लुक् । पा० ४।१।१२८।२]

जाण्डपाण्डादारक् ॥६०॥ [स० ४।१।११८]

एताभ्यामपत्ये आरग् भवति । जाण्डारः, पाण्डारः ।

[आरगुदीचाम् । पा० ४।१।१३० । आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? रका सिद्धत्वात् । गोधाकारान्ता, रक् प्रत्ययः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं नास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । ...मौण्डारः जाण्डारः पाण्डार इत्येतत् सिद्धं भवतीति । भाष्यम्]

गोधायाः ॥६१॥

गोधाया अपत्ये आरग् भवति । गौधारः ।

[आरगुदीचाम् । पा० ४।१।१३०]

एरक् ॥६२॥

गोधाया अपत्ये एरग् भवति । गौधेरः ।

[गोधाया ढक् । पा० ४।१।१२९, गोधाया ढक् च । स० ४।१।११९]

क्षुद्राभ्यो वा ॥६३॥ [पा० ४।१।१३१]

क्षुद्राभ्योऽपत्ये एरग् भवति वा । काणेरः, काणेयः । दासेरः, दासेयः । क्षुद्रा अङ्गहीना अनियतपुंस्का च ।

[अनियतपुंस्काङ्गहीनाभ्यो वा । स० ४।१।१२०]

भ्रातृव्यत् ॥६४॥ [स० ४।१।१२१, ०व्यञ्च । पा० ४।१।१४४]

भ्रातुरपत्ये व्यद् भवति । भ्रातृव्यः । सपत्ने तु भ्रातृव्यशब्दस्याद्युदात्तत्वं वक्ष्यति* ।

^१ One expected here : "चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ।

* The use of the third person shows that the Vṛttikāra is different from the Sūtrakāra. The first person, however, has been used under several previous rules.

छः ॥६५॥ [छश्च । स० ४।१।१२३]

भ्रातुरपत्ये छो भवति । भ्रात्रीयः ।

[भ्रातृव्यञ्च । पा० ४।१।१४४]

स्वसुः ॥६६॥ [स० ४।१।१२४]

स्वसुरपत्ये छो भवति । स्वस्त्रीयः ।

[स्वसुश्च । पा० ४।१।१४३]

पितृमात्रादेश्छण् ॥६७॥ [स० ४।१।१२५]

पितृशब्दादेर्मातृशब्दादेश्च स्वसुश्छण् भवति । पैतृष्वस्त्रीयः, मातृष्वस्त्रीयः ।

[पितृष्वसुश्छण् । मातृष्वसुश्च । पा० ४।१।१३२, १३४]

ढकि लोपः ॥६८॥ [पा० ४।१।१३३]

पितृमात्रादेः स्वसुर्ढकि लोपोऽन्त्यस्य भवति । ढक् पुनरस्मादेव

लिङ्गात् । पैतृष्वसेयः, मातृष्वसेयः ।

[ढक् लोपश्च । स० ४।१।१२६]

क्षत्राज्जातौ घः ॥६९॥ [स० ४।१।१२७]

क्षत्रशब्दादपत्ये जातौ गम्यमानायां घो भवति । क्षत्रियः । जाताविति किम् ? क्षात्रिः ।

[क्षत्राद् घः । पा० ४।१।१३८ अयमपि जातिशब्द एव । काशिका]

राज्ञो यत् ॥७०॥ [स० ४।१।१२८]

राज्ञोऽपत्ये जातावभिधेयायां यद् भवति । राजन्यः । जातावित्येव । राजनः ।

[राजश्वशुराद् यत् । पा० ४।१।१३७, राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । वा० १]

श्वशुरात् ॥७१॥ [स० ४।१।१२९]

श्वशुरादपत्ये यद् भवति । श्वशुर्यः । गोत्रादिभ्य इत्येव । श्वाशुरिः ।

कुलाड् ढकञ् च ॥७२॥ [स० ४।१।१३०]

कुलादपत्ये ढकञ् भवति, यञ्च । कौलेयकः, कुल्यः ।

[कुलात् खः । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ् ढक्ञौ । पा० ४।१।१३९-१४०]

खः पदान्ताच्च ॥७३॥

पदान्तात् केवलाच्च कुलशब्दादपत्ये खो भवति । आढ्यकुलीनः, कुलीनः ।

[कुलात् खः । ४।१।१३९। उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केवलश्च दृश्यते । काशिका । खः सपूर्वाच्च । स० ४।१।१३१]

दुरो ढग् वा ॥७४॥

दुरः परात् कुलादपत्ये ढग् वा भवति । दौष्कुलेयः, दुष्कुलीनः ।

[दुष्कुलाङ् ढक् । पा० ४।१।१४२, दुष्कुलाङ् ढग् वा । स० ४।१।१३२]

महाकुलादञ् खञौ ॥७५॥ [पा० ४।१।१४१, स० ४।१।१३३]

महाकुलादपत्ये वाञ् खञौ भवतः । माहाकुलः, माहाकुलीनः, महाकुलीनः ।

चतुष्पाद्गो ढञ् ॥७६॥ [पा० ४।१।१३५, स० ४।१।१३४]

चतुष्पाद्गोऽपत्ये ढञ् भवति । शावलेयः, बाहुलेयः ।

गृष्ट्यादिभ्यः ॥७७॥ [० भ्यश्च । पा० ४।१।१३६]

गृष्टि इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ढञ् भवति । अचतुष्पादर्थं वचनम् । गार्ष्टेयः ॥ गृष्टि । हृष्टि । हलि^१ । वालि^२ । विश्रि । कुद्रि । अजबस्ति । मित्रयु ।

[गृष्टि-हृष्टि-हलि-वलि-विश्रि-कुद्रि-अजबस्ति-मित्रयुभ्यः । स० ४।१।१३५]

रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ ७८॥ [पा० ४।१।१४६]

रेवती इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ठग् भवति । रैवतिकः, आश्वपालिकः ॥ रेवती । अश्वपाली । द्वारपाली । मणिपाली । वृकवञ्चिन् । वृक-ग्राह । कर्णग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष ।

[रेवती-कुक्कुटाक्ष-वृकवन्धि (ञ्चि?) भ्यष्टक् । अश्वमणिद्वारेभ्यः पाल्याः । वृक-कर्ण-दण्डेभ्यो ग्राहात् । स० ४।१।१३६-१३८]

पौत्रादेः स्त्रियाः कुत्सिते ण च ॥७९॥ [० णश्च । स० ४।१।१३९]

पौत्रादेः स्त्रिया अपत्ये कुत्सिते ठग् भवति, णश्च । गार्गिको जाल्मः, गार्गो जाल्मः । पौत्रादेरिति किम् ? कारिकेयो जाल्मः । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाल्मः । कुत्सित इति किम् ? गार्गेयः ।

[गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । पा० ४।१।१४७]

सौवीरेषु वा ॥८०॥

सौवीरेषु प्रसिद्धानां गोत्रादिभूतानां यदपत्यं पौत्रादि तस्यापत्ये कुत्सिते ठग् भवति वा । भागवित्तेरपत्यं भागवित्तिको जाल्मः, भागवित्तायनो वा । तार्णबिन्दवस्यापत्यं तार्णबिन्दविकः, तार्णबिन्द-विर्वा । आकशायेयस्यापत्यं आकशायेयिकः, आकशायेयिर्वा । सौवीरे-ष्विति किम् ? औपगविर्जाल्मः । कुत्सित इत्येव । भागवित्तायनः ।

[बृहद्ढक् सौवीरेषु बहुलम् । पा० ४।१।१४८, भागवित्त-तार्णबिन्दवा-ऽकशायेयेभ्यः सौवीरेषु ठग् वा । स० ४।१।१४०]

फेच्छ च ॥८१॥ [पा० ४।१।१४९]

सौवीरेषु प्रसिद्धात् पौत्रादेः फिजन्तादपत्ये कुत्सिते छो भवति, ठक् च । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनीयः, यामुन्दायनिकः । सौयामायने-रपत्यं सौयामायनीयः, सौयामायनिकः । वाष्प्यायनेरपत्यं वाष्प्याय-नीयः, वाष्प्यायनिकः । सौवीरेष्वित्येव । तैकायनिर्जाल्मः । जिदार्प-ण्यादणिजोः [१२३] इति लुक् । कुत्सित इत्येव । यामुन्दायनिः ।

[यामुन्दायनि-सौयामायनि-वाष्प्यायनिभ्यश्छश्च । स० ४।१।१४१]

फाण्टाहतेर्ण फिजौ ॥८२॥ [स० ४।१।१४२]

फाण्टाहतेः सौवीरविषयात् पौत्रादेरपत्ये णफिजौ भवतः । फाण्टा-हतेः, फाण्टाहतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । फाण्टाहतायनः ।

[फाण्टाहतिमिमताभ्यां णफिजौ । पा० ४।१।१५०]

मिमतात् ॥८३॥ [स० ४।१।१४३]

मिमतादपत्ये णफिजौ भवतः । मैमतः, मैमतायनिः । सौवीरे-ष्वित्येव । मैमतायनः । नडादित्वात् [३५] फक् ।

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥८४॥ [पा० ४।१।१५१]

कुरु इत्येवमादिभ्योऽपत्ये ण्यो भवति । कौरव्यः, गार्ग्यः । अक्षत्रियार्थः कुरुशब्दपाठः । बहुषु कौरव्याः । [८६] तिकादिपाठात् फञ् । कौरव्यायणिः । रथकारो जात्यन्तरम् । कारुवचनात् [८५] तेनैव ण्यः । केशिनीशब्दस्य डीबन्तनिदशान्न पुं वद्भावः । कैशिन्यः । तक्षन्शब्दस्यात्र पाठात् ण्यः । ताक्षण्यः । पाठसामर्थ्याच्च [८५] कारुलक्षण इञ् न भवति । [४१] शिवादिपाठादण् । ताक्षणः । वामरथस्य शकलादिवदिति बहुषु लुक् । वामरथाः । शकलादिभ्यो गोत्रादिभ्यः * [३।२।२१] इत्यण् । वामरथस्यच्छात्रा वामरथाः । सङ्घाङ्कवोपलक्षणेष्वाञ्जिजः [३।३।९८] इत्यण् । वामरथस्याङ्को वामरथः ॥ कुरु । गार्ग । मङ्गूष । अजमार । रथकार । चफटुक^१ । सम्राजः क्षत्रिये । कवि । मति । वाक् । पितृमत् । ऐन्द्रजालि । धातकि । दामोष्णीषि । कर्णकारि । कैशोरि । कापिञ्जलादि । कूट । शलाका । मुर^२ । एडका । शुभ्र । दभ । केशिनी । वेन^३ । शूर्पणाय । श्यावनाय । श्यावपुत्र । वैराजकि^४ । नितान्तवृक्ष । इन्द्रवृक्ष । आम्रवृक्ष । सत्यङ्कार । वडभीकार^५ । पथिकारिन् । मूढ । शाकम्भू । हनु । शङ्कु । इन । पिण्डी । तक्षन् । वामरथस्य शकलादिवत् ।

[कुरु-शकन्धु-शङ्कु-कर्तृ-भर्तृ-पितृमत्-वाक्-तक्षन्-कापिञ्जलादि-धातकीन्द्रजालिदामोष्णीषिभ्यो ण्यः । कवि-मति-पोला-शलाकरकेज्येहि-केशिनीभ्यः । शुभ्राश्च-दभ-मुर-पुर-किशोर-गर्गराजमार-मदगुष-चपथदकेन-वेन-मूढ-कुड-हृदिक-शालीनेभ्यः । कर्ण-रथ-पथि-सत्यं-वडभी-बृहतीभ्यः कारात् । वान्ताङ्गाभ्यां वृक्षात् । श्यावात् पुत्ररथाभ्याम् । शूर्पाच्च नायात् । विराजकादिजः । सम्राजः क्षत्रिये । वामरथाच्छकलादियञ्चत् स्वरवर्जम् । स० ४।१।१४४-१५३]

सेनान्तकारुलक्षणादिञ् च ॥८५॥ [० णेभ्य इ० । स० ४।१।१५४]

* The rule is read as शकलादिभ्यो गोत्रात्.

^१ चफटुक—MS.

^२ पुर—MS.

^३ धेनु—MS.

^४ नैराक्षवि—MS.

^५ वडहिङ्कार—MS.

^६ क्षम—MS.

सेनान्तात् कारुभ्यो लक्षणाच्चापत्य इञ् भवति, ण्यश्च । हारिषणिः, हारिषेण्यः । तान्त्रवायिः, तान्त्रवाय्यः । लाक्ष^१णिः, लाक्ष^१ण्यः । ऋषिकुरुवृष्ण्यन्धकेभ्योऽपि सेनान्तेभ्य एतौ भवतः । जातसेनिः, जातसेन्यः । भैमसेनिः, भैमसेन्यः । वैष्वक्सेनिः, वैष्वक्सेन्यः । औग्रसेनिः, औग्रसेन्यः ।

[सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । उदीचामिञ् । पा० ४।१।१५२-१५३]

तिकादिभ्यः फिञ् ॥८६॥ [पा० ४।१।१५४]

तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति । तैकायनिः, कैतवायनिः । कौरव्यशब्द औरसशब्दसाहचर्यात् क्षत्रियवचनः, कुर्वादिष्यान्तात् त्विञ्चा भवितव्यम् ॥ तिक । कितव । संज्ञा । बाल । उखा । उरस । शाट्र । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । तैल^१ । नील । अमित्र । कुरु । देव-रथ । तैतिल । औरस । कौरव्य । भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । शैकयत । क्षैजयत । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा । वरेण्य । वसु । आरथ्य । बहका । खल्यका । लोमका । सुयामन् । उदन्य । यज्ञ ।

[तिक-कितव-सैन्धव-शुभाऽमित्र-देवरथ-नीड-यज्ञ-यमुन्दोरसाऽरथ्य-लङ्कवेभ्यः फिञ् । बाल-भौत-ग्राम्य-रूप्य-वरेण्योत्थोदन्वोरश्चन्द्रमः-सुयामन्-सुपामन्-ध्वजवद्भ्यः । तैतिल-जाजल-क्षैजयत-सैकयत-चौपयत-चैटयतोरस-कौरव्य-गौकक्ष्य-शाट्र-भौरिकि-भौलिकेभ्यः । गङ्गा-संज्ञोखा-शिखा-बहका-खल्यका-लोमका-वसु-कुरुभ्यः । स० ४।१।१५५-१५८]

दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाद् युट् च ॥८७॥ [० वृषेभ्यो० । स० ४।१।१५९]

दगुप्रभृतिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति, युट् चागमः । दागव्यायनिः, कौशल्यायनिः, कार्मार्यायणिः, छाग्यायनिः, वाप्यायणिः ।

[फिञ्-प्रकरणे दगु-कोशल-कर्मार-च्छाग-वृषाणां युट् च । पा० ४।१।१५५।१]

^१ क्षम—MS.

^२ ग्राम्य—others.

द्व्यचोऽणः ॥८८॥ [स० ४।१।१६०]

अणन्ताद् द्व्यचोऽपत्ये फिञ् भवति । हौत्रायणिः, यास्कायनिः ।
द्व्यच इति किम् ? औपगविः । अण इति किम् ? दाक्षायणः ।

[अणो द्व्यचः । पा० ४।१।१५६]

त्यदादिभ्यो वा ॥८९॥ [स० ४।१।१६१]

त्यद् इत्येवमादिभ्योऽपत्ये फिञ् वा भवति । त्यादायनिः,
यादायनिः । त्यादः, यादः ।

[त्यदादीनां वा फिञ् वक्तव्यः । काशिका ४।१।१५६]

अगोत्रादादैजाद्यचः ॥९०॥

आदैच आदयो यस्याचस्तस्मादगोत्रादपत्ये फिञ् वा भवति ।
शालगुप्तायनिः, शालगुप्तिः । कार्वचनादपि परस्वादानेन फिञ् ।
नापितायनिः । अगोत्रादिति किम् ? औपगविः । आदैजाद्यच इति
किम् ? दैवदत्तिः ।

[उदीचां वृद्धादगोत्रात् । पा० ४।१।१५७, वृद्धादगोत्रात् । स० ४।१।
१६२]

वाकिनादीनां कुक् च ॥९१॥ [पा० ४।१।१५८]

वाकिन इत्येवमादीनामपत्ये फिञ् वा भवति, कुक् चागमः ।
वाकिनकायनिः, वाकिनिः । गारेटकायनिः, गारेटिः ॥ वाकिन ।
गारेट^१ । कार्कट^२ । काक । लङ्का । चर्मि । वर्मि ।

[वाकिन-गारेध-कार्कट-काक-लङ्का-चर्मि-वर्मिभ्यः कुक् च । स० ४।१।१६३]

पुत्रान्ताद् वा ॥९२॥ [स० ४।१।१६४]

पुत्रान्तादगोत्रादादैजाद्यचोऽपत्ये फिञ् वा भवति, फिञि च
कुगागमो वा । गार्गीपुत्रकायणिः, गार्गीपुत्रायणिः, गार्गीपुत्रिः ।

[पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । पा० ४।१।१५९]

^१ गारेट-MS.

* Most MSS. have कुट् for कुक्.

फिन् बहुलम् ॥९३॥

अगोत्रादपत्ये फिन् बहुलं भवति । ग्लुचुकायनिः, ग्लौचुकिः ।
बहुलमिति किम् ? दाक्षिः, दैवदत्तिः, राजदत्तिः । अगोत्रादित्येव ।
औपगविः ।

[प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् । पा० ४।१।१६०, अवृद्धात् फिन् बहुलम् ।
स० ४।१।१६५]

मनोजातौ यत् पुक् च ॥९४॥

मनुशब्दाज्जातावभिधेयायामपत्ये यद् भवति, पुक् चागमः । मनुष्यः ।
जाताविति किम् ? मानवः ।

[मनोजातावज्यतौ पुक् च । पा० ४।१।१६१, जातौ यत् पुक् च
स० ४।१।१६८]

अञ् ॥९५॥ [स० ४।१।१६९]

मनुशब्दादपत्ये अञ् भवति, पुक् च । मानुषः ।

[SK. has two additional rules—मनोरण् । नञ्च णः कुत्सायाम् ।
४।१।१६६-१६७]

जनपदनाम्नः क्षत्रियाद् राज्ञि च ॥९६॥

जनपदस्य यन्नाम तन्नाम्नः क्षत्रियादपत्ये राजनि चाञ् भवति ।
पाञ्चालः, ऐक्ष्वाकः । जनपदनाम्न इति किम् ? दाशरथिः । क्षत्रियादिति
किम् ? पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालिः ।

[जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । पा० ४।१।१६८, क्षत्रियसमानशब्दाज्जन-
पदात् तस्य राजन्यपत्यवत् । वा०, तुल्यनामभ्यः क्षत्रियजनपदेभ्यो राजनि च ।
स० ४।१।१७०]

गान्धारिशाल्वेयात् ॥९७॥

आभ्यामपत्ये राजनि चाञ् भवति । गान्धारः, शाल्वेयः ।
प्रत्येकाभिसम्बन्धादर्थस्य न याथासंख्यम् ।

[शाल्वेयगान्धारिभ्यां च । पा० ४।१।१६९, स० ४।१।१७१]

आदैजाद्यचो ञ् ॥९८॥

जनपदनाम्नः क्षत्रियादादैजाद्यचोऽपत्ये राजनि च ञ् भवति ।
आम्बष्ठः ।

[वृद्धेत्कोशलाजादाञ् ज्यङ् । पा० ४।१।१७१, स० ४।१।१७२]

इत्कोशलाजादात् ॥१९॥

इदन्तात् कोशलादजादाच्चापत्ये राजनि च ज्यङ् भवति ।
आवन्त्यः ; कौशल्यः, आजाद्यः । तपरः किम् ? कुमारी नाम जन-
पदः, तन्नाम्नः क्षत्रियस्यापत्यं राजा वा कौमारः ।

द्व्यञ् मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥१००॥ [पा० ४।१।१७०]

एतेभ्योऽपत्ये राजि चाण् भवति । आङ्गः, वाङ्गः । मागधः,
कालिङ्गः, सौरमसः ।

[द्व्यञ् मगधकलिङ्गसूरमसेभ्योऽण् । स० ४।१।१७३]

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥१०१॥ [पा० ४।१।१७२, स० ४।१।१७४]

कुरोर्नकारादिभ्यश्च शब्देभ्योऽपत्ये राजनि च ण्यो भवति ।
कौरव्यः । नैषध्यः ।

पाण्डोर्द्व्यण् ॥१०२॥ [स० ४।१।१७५]

पाण्डोरपत्ये राजनि च द्व्यण् भवति । पाण्डवः । जनपदनाम्न
इत्येव । पाण्डवः ।

[पाण्डोर्द्व्यण् वक्तव्यः । पा० ४।१।१६८ भाष्यम्]

शाल्वांशप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकाइ इञ् ॥१०३॥

उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगन्धराः ।

भुलिङ्गाः शरदण्डाश्च शाल्वावयवसंज्ञिताः ॥

शाल्वावयवनाम्नः क्षत्रियात् प्रत्यग्रथादिभ्यश्चापत्ये राजनि च इञ्
भवति । औदुम्बरः, तैलखलिः । प्रात्यग्रथिः, कालकूटिः, आश्मकिः ।

[शाल्वावयव ० । पा० ४।१।१७३, उदुम्बर-तिलखल-मद्रकार-युगन्धर-भुलिङ्ग-
शरदण्ड-प्रत्यग्रथ-कलकूटाश्मकेभ्य इञ् । स० ४।१।१७६]

कम्बोजादिभ्यो लुक् ॥१०४॥

कम्बोजादिभ्योऽपत्ये राजनि च विहितस्य लुग् भवति । कम्बोजः ।
चोलः । केरलः । शकः ।

[कम्बोजाल्लुक् । कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोडाद्यर्थम् । पा० ४।१।१७५,
वा १, कम्बोज-मुरल-केरल-चोल-शक-खसादिभ्यो लुक् । स० ४।१।१७७]

स्त्रियां कुरुकुन्त्यवन्तिभ्यः ॥१०५॥ [स० ४।१।१७८]

एभ्यः स्त्रियामपत्ये विहितस्य लुग् भवति । कुरुः, कुन्ती, अवन्ती ।
स्त्रियामिति किम् ? आवन्त्यः । जनपदनाम्न इत्येव । कौरव्या ।

[स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यः । पा० ४।१।१७६]

अतोऽप्राच्यभर्गादिभ्यः ॥१०६॥

अकारस्य स्त्रियामपत्ये विहितस्य लुग् भवति, न चेत् प्राच्येभ्यो
भर्गादिभ्यश्च विहितो भवति । शूरसेनी, मद्रौ । अप्राच्यभर्गादिभ्य इति
किम् ? आङ्गी, वाङ्गी, भार्गी, कारूपी । स्त्रियामित्येव । माद्रः ॥ भर्गं ।
करूप । केकय । कश्मीर । शाल्व । सुस्थाल । उरस । कौरव्य ।

[अतश्च । न प्राच्यभर्गादिभ्योऽप्येवादिभ्यः । पा० ४।१।१७७-१७८, अजाणोर-
प्राच्य-भर्ग-करूप-केकय-कश्मीर-कौरव्योरस-शाल्व-सुस्थलेभ्यः । स० ४।१।१७९]

यञञोर्बहुष्वस्त्रियाम् ॥१०७॥

यञञोर्बहुष्वपत्येष्वस्त्रियां विहितयोर्लुग् भवति । गर्गाः, विदाः,
पञ्चालाः । बहुष्विति किम् ? गार्ग्यः, वैदः । अस्त्रियामिति किम् ?
गार्ग्यः स्त्रियः ; वैद्यः । अपत्य इत्येव । बाह्याः, औत्साः । प्रियगार्ग्या
इति नवायं बहुषु यञ् । प्रियगर्गं इति बहुष्वेव यञ् । गार्ग्यस्य कुलं
गार्ग्यकुलं गर्गकुलमिति वा भवति । गार्ग्यस्य हि यत् कुलं गर्गाणामपि
तत् कुलमित्यभेदेनोच्यते ।

[तद्व्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । यञञोश्च । पा० २।४।६२, ६४ यञञोर-
पुनर्भू-परस्त्री-पुत्र-दुहितृ-ननान्दभ्यः । स० ४।१।१८१]

कुण्डिनाः ॥१०८॥

कुण्डिनीशब्दाद् बहुत्वे यञो लुग् भवति, आकारान्तता च
निपात्यते । बहुष्वित्येव । कौण्डिन्यः । अस्त्रियामित्येव । कौण्डिन्यः
स्त्रियः ।

[आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । पा० २।४।७०, कौण्डिन्यस्य कुण्डिनच् । स० ४।१।१८३]

अग्रादीनाम् ॥१०९॥

अग्रादीनां बहुषु विहितानां लुग् भवति । आम्बष्ठाः, आङ्गाः, कुरवः । बहुष्वित्येव । आम्बष्ठाः । अस्त्रियामित्येव । आम्बष्ठाः स्त्रियः । अपत्य इत्येव । अङ्गस्य इमे, आङ्गाः ।

[ते तत्राजाः । तत्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । पा० ४।१।१७४, २।४।६२ अग्रादीनामस्त्रियां बहुषु । स० ४।१।१८०]

यस्कादिभ्यः ॥११०॥ [० गोत्रे । पा० २।४।६३]

यस्क इत्येवमादिभ्यो बहुषु विहितस्य लुग् भवति । यस्काः । बहुष्वित्येव । यास्कः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्यः स्त्रियः । अपत्य इत्येव । यास्काश्छात्राः ॥ यस्क । लह्य । द्रुह्य । अयस्थूण । तृणकर्ण । कलन्दन । एतेभ्यः [४१] शिवादिपाठादणो लुक् । सदामत्त । कम्बलहार । बहिर्योग । कर्णाटक । पिण्डीजङ्घ । वकसक्थ । रक्षोमुख । जङ्घारथ । उत्कास । कटुक । मन्थक । विषपुट । उपरिमेखल । क्रोष्टुपाद । शीर्षमाय । पदक । वर्षक । एतेभ्योऽत इज्जः [१९] । पुष्करसद्, [२०] बाह्यादित्वादिज्जः । विश्वि । कुद्रि । अजबस्ति । एतेभ्यो गृष्ट्यादि-पाठाद् ढज्जः [७७] । मित्रयु, अस्मादणः । खरप, अस्मान् नडादित्वात् [३५] फकः । भडिल । भण्डिल । भडित । भण्डित । एतेभ्योऽस्वादिपाठात् [३१] फज्जः ।

[यस्क-लभ्य-द्रुह्यायःस्थूण-तृणकर्ण-भलन्दन-मित्रयु-खरप-भडिल-भण्डिल-भडित-भण्डितेभ्यः । सदामत्त-कम्बलहार-कर्णाट-पिण्डीजङ्घ-वकसक्थ-रक्षोमुख-जङ्घारथोत्काश-कह्व-मन्थक-विषपुटेभ्यः । वर्षु कोपरिमेखल-कडरकृष-वटाक-पुष्करसत्-कुन्द्रि-विश्वजबस्तिभ्यः । क्रोष्टुः पादमानाभ्याम् । शीर्षाच्च मायात् । स० ४।१।१८४-१८८]

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठाङ्गिरोगोतमात् ॥१११॥ [० गोतमेभ्यः । स० ४।१।१८९]

एतेभ्यो बहुष्वपत्येषूत्पन्नस्य लुग् भवति । अत्रयः, भृगवः, कुत्साः,

वसिष्ठाः, अङ्गिरसः, गोतमाः । बहुष्वित्येव । आत्रयः, भार्गवः । अस्त्रियामित्येव । आत्रेय्यः ।

[अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठाङ्गिरोभ्यश्च । पा० २।४।६५]

अगस्तयः ॥११२॥ [स० ४।१।१९०]

अगस्त्यस्य बहुष्वपत्येषु लुक्, अगस्तिशब्दादेशश्च निपात्यते । अगस्तयः । बहुष्वित्येव । आगस्त्यः । अस्त्रियामित्येव । आगस्त्यः स्त्रियः ।

[आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । पा० २।४।७०]

बह्वचः प्राच्यादिज्जः ॥११३॥ [स० ४।१।१९१]

बह्वचः प्राच्याद् गोत्रादिभूताद् विहितस्य इज्जो लुग् भवति । पन्नागाराः, मन्थरेषणाः, युधिष्ठिराः, उद्दालकाः । बह्वच इति किम् ? चैङ्क्यः । प्राच्यादिति किम् ? हास्तिदासयः । बहुष्वित्येव । पान्नागारिः ।

[बह्वच इज्जः प्राच्यभरतेषु । पा० २।४।६६]

उपकादिभ्यो वा ॥११४॥

उपक इत्येवमादिभ्यो बहुष्वपत्येषु विहितस्य लुग् वा भवति । उपकाः, औपकायनाः । लमकाः, लामकायनाः ॥ उपक । लमक । भ्रष्टक । कपिष्ठल । वडारक । गडुक । सुपिष्ट । पिष्ट । मयूरकर्ण । खरी-जङ्घ । शलाथल । पतञ्जलि । कठेरणि । कुपीतकि । काशकृत्स्न । कदामत्त^१ । कलशीकण्ठ । दामकण्ठ । कृष्णाजिन । कृष्णसुन्दर । कणक । पर्णक । जटिलक । बधिरक । जन्तुक^२ । अनुलोम । अनुपद । पिञ्जलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित ।

[उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । पा० २।४।६९ षड्भ्यश्चोपकादिभ्यः । वा भ्रष्ट-कपिष्ठलाभ्याम् । स० ४।१।१९६-१९७ उपक-लमक-भ्रष्टक-कपिष्ठल-कृष्णाजिन-कृष्णसुन्दर-पिङ्गल-कृष्णपिङ्गलक-कलशीकण्ठ-दामकण्ठ-जटिलक-बधिर-केभ्यो वा । जतु-गडुक-निदाघाऽपजग्धाऽ-धारक-वधारक-प्रतिलोमाऽनुलोम-

^१ सदामत्त-MS.

^२ MS. adds तन्तुभ here.

प्रतानाऽनुपदाऽनभिहित-करिजङ्घेभ्यः । कशकृत्स्न-सुधायुक-कर्णक-पर्णक-कुशीतक-
लेखाभू-शलाथल-पिष्ट-सुपिष्ट-मसूरकर्ण-कठेरणि-पतञ्जलिभ्यः । स० ४।१।१२-
१९४]

तिककितवादिभ्यश्चार्थे कार्थ्ये ॥११५॥

कार्थ्ये यदैकार्थ्यं तत्र तिककितवादिभ्यो विहितस्य बहुषु लुग्
भवति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिककितवाः । तिकादिभ्यः
फिजो लुक् । बाह्वरयश्च भाण्डीरथयश्च बाह्वरभाण्डीरथाः ; अत
इजः । एवम् प्रहृतकनरकाः । बकनखगुदपरिणद्धाः । लङ्कृतशान्त-
मुखाः । उब्जकककुभाः । उब्जादत इजः, ककुभाच्छिवाद्यणः । उरस-
लङ्कटाः ; उरसात् तिकादिभ्यः फिजः । अग्निवेशदशेरकाः ; अग्नि-
वेशाद् गर्गादियजः । दशेरकादत इजः । उपकलमकाः, नडादिफकः ।
भ्रष्टककपिष्ठलाः । कृष्णार्जिनकृष्णसुन्दराः, अत इजः । उपकलम-
कादीनां त्रयाणां पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थः पाठः ।

[तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । पा० २।४।६८, तिक-कितवोब्जकककुभ-बाह्वर-
भाण्डीरथ-प्रहितनरकाऽग्निवेशदशेरक-बकनखश्वगुदपरिणद्ध-लङ्कृतशान्तमुखो-रसलङ्क-
टोभ्यो द्वन्द्वे । स० ४।१।१९५]

न गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः ॥११६॥ [स० ४।१।१९८]

अष्टभ्यो गोपवनादिभ्यो [२२] विदादिपाठादन्तो विहितस्य न लुग्
भवति । गोपवनाः, शैग्रवाः, बैन्दवाः । अष्टभ्य इति किम् ? हरिताः ।

[न गोपवनादिभ्यः । गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः । पा० २।४।६७,
वा १]

प्राग्जितीयेऽचि ॥११७॥ [स० ४।१।१९९]

बहुषु यस्य लुगुक्तस्तस्य [३।४।२] प्राग्जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग्
न भवति । अत्रीणां छात्राः आत्रयीयाः । आगस्तीयाः । प्राग्जितीय इति
किम् ? गर्गेभ्यो हितः, गर्गीयः । अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगतः, गर्ग-
रूप्यः । बहुष्वित्येव । कम्बोजस्यापत्यं कम्बोजः, तस्य छात्राः
काम्बोजाः ।

[गोत्रे लुगचि । पा० ४।१।८९]

गोत्राल्लुक् ॥११८॥ [स० ४।१।२००]

गोत्रादपत्ये विहितस्य प्राग्जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग् भवति ।
फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः, तस्य छात्राः फाण्टाहृताः ।
णस्य लुकि सति इजः [३।२।२२] इत्यण् भवति । प्राग्जितीय इत्येव ।
भागवित्तिकाय हितः, भागवित्तिकीयः । अचीत्येव । फाण्टाहृतरूप्यः ।

[यून लुक् । पा० ४।१।९०]

फक्फिजोर्वा ॥११९॥ [स० ४।१।२०१]

फक्फिजोर्गोत्रादपत्ये विहितयोः प्राग्जितीयेऽजादौ कर्तव्ये लुग्
वा भवति । गार्गीयः, गार्गीयणीयः । हौत्रीयः, हौत्रायणीयः ।
द्राचोणः [८८] इति फिज् । ककारः किम् ? फजो मा भूत् ।
आत्रेयायणस्य छात्राः, आत्रेयीयाः । [३१] अश्वादिपाठात् फज्, तस्य
नित्यं लुक् ।

[फक्फिजोरन्यतरस्याम् । पा० ४।१।९१]

अब्राह्मणात् ॥१२०॥ [स० ४।१।२०२]

अब्राह्मणगोत्रादपत्ये विहितस्य लुग् भवति । औदुम्बरिः पिता,
औदुम्बरिः पुत्रः । शाल्वांशादिज्, ततः फको लुक् । कार्णखरिः पिता,
कार्णखरिः पुत्रः ; भाण्डीजङ्घिः पिता, भाण्डीजङ्घिः पुत्रः । अत इज्,
ततः फको लुक् । पूर्वेण सिद्धे पुनर्वचनात् प्राग्जितीयेऽचि [११७]
इति निवृत्तम् ।

[अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युपप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । पा० २।४।५८ भाष्यम्]

पैलादिभ्यः ॥१२१॥ [० भ्यश्च । पा० २।४।५९]

पैलादिभ्यो गोत्रेभ्योऽपत्ये विहितस्य लुग् भवति । पैलः पिता,
पैलः पुत्रः । शालङ्किः पिता, शालङ्किः पुत्रः । इजन्तानामप्राचार्यः
पाठः ॥ पैल । शालङ्कि । सात्यकि^१ । सात्यङ्कामि^२ । औदञ्चि ।
औदमज्जि । औदवज्जि । औदमेधि । औदशुद्धि । दैवस्थानि^३ ।

^१सात्यङ्किरि—MS.

^२सात्यङ्कुरि—MS.

^३औदस्थानि—MS.

पैङ्गलोदायनि^१ । राणि । राहक्षति^२ । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि^३ । औज्जिहानि^४ । जनपदनाम्नः क्षत्रियादणः । आज्ञः पुत्रः ।

[पैल-शालङ्कि-सात्यकि-सात्यङ्काम्यौदमज्यौदमज्यौदमेधौदशुद्धि-दैवस्थानि-पैङ्गलादायनि-राणि-राहक्षति-भौलिङ्गौद्गाहमान्यौज्जिहानिभ्यः । स० ४।१।२०३]

प्राच्यादिजोस्तौल्वलिभ्यः ॥१२२॥

प्राच्यगोत्रादिजान्तात् तौल्वल्यादिवर्जितादपत्ये विहितस्य लुग् भवति । पान्नागारिः पिता, पान्नागारिः पुत्रः । मान्थरेषणिः पिता, मान्थरेषणिः पुत्रः । प्राच्यादिति किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः । इज् इति किम् ? राघवः पिता, राघविः पुत्रः । अतौल्वलिभ्य इति किम् ? तौल्वलिः पिता, तौल्वलायनः पुत्रः ॥ तौल्वलि । धारणि । रावणि । रातक्षत्रि । दैवदत्ति । दैवति । दैवमति । दैवयज्ञि । प्रादोहनि । आनुराहति । आसुरि । आहिंसि । आसिबन्धकि । चैङ्कि । पौष्पि । पौष्करसादि । वैरकि^५ । वैहरि । वैकर्णि^६ । कारेणुपालि । भरतगोत्राच्च । आर्जुनिः पिता, आर्जुनायनः^७ पुत्रः । भरतगोत्रं वैश्यगोत्रमिति केचित् । तेषामौद्दालकिः पिता, औद्दालकायनः पुत्रः ।

[इज् प्राचाम् । न तौल्वलिभ्यः । पा० २।४।६०-६१, प्राच्यादिजः । न तौल्वलि-धारणि-वारणि-रावणि-दै लोपि-दै वति-दै वमति-दैवयज्ञि-प्रादोहनि-चाफद-क्याऽऽसुरि-पौष्करसाद्यानुराहतिभ्यः । आनुति-नैमिष्यासिबन्धकि-चैङ्कि-पेष्टग्राहिंसि-पैरकि-पैसोति-वैहति-वैकर्णि-काकंरि-कारेणुपालिभ्यः । भरतगोत्राच्च । स० ४।१।२०६-२०९]

जिदार्षण्यादणिजोः ॥१२३॥

जिदन्तादार्षण् प्यान्ताच्च गोत्रादपत्ये विहितयोरणिजोर्लुग् भवति । तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः । अणो लुक् । वैदः पिता, वैदः

^१ पैपलादायनि—MS.

^२ हारक्षत्रि—MS.

^३ औद्गाहायनि—MS.

^४ औज्जिहायनि—MS.

^५ वैकरि—MS.

^६ वैकलि—MS.

^७ आर्जुनायनिः—MS.

पुत्रः । इजो लुक् । आपर्ति । वैश्वामित्रः पिता, वैश्वामित्रः पुत्रः । प्यान्तात् । कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्रः । ब्राह्मणस्येदं ग्रहणस् । तिकादिषु तु कौरव्यस्य क्षत्रियस्य पाठात् कौरव्यायणिः । एतेभ्य इति किम् ? औपगवः पिता, औपगविः पुत्रः । अणिजोरिति किम् ? दाक्षेरपत्यं दाक्षायणः । गोत्रादित्येव । द्वैप्यस्यापत्यम्, द्वैप्यः । अपत्यमित्येव । वामरथ्यस्य च्छात्ताः, वामरथाः ; शकला-दित्वादण् [३।२।२१] ।

[ण्यक्षत्रियार्षजितो यून लुगणिजोः । पा० २।४।५८, जिदार्षण्येभ्योऽणिजोः । स० ४।१।२१०]

इति चान्द्रे व्याकरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

तेन रक्तं रागात् ॥१॥ [पा० ४।२।१, स० ४।२।१]

तेनेति तृतीयान्ताद् रक्तमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति यत्तत् तृतीयान्तं रागवाचि चेत् तद्भवति । कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायम् । कौङ्कुमम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं काषायो गर्दभस्य कर्णो हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादाविति* ? तद्गुणाध्यारोपात् ।

लाक्षारोचनाद् ठक् ॥२॥ [पा० ४।२।२]

एताभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे ठग् भवति । लाक्षिकम् । रोचनिकम् ।

[लाक्षारोचनाभ्यां ठक् । स० ४।२।२]

शकलकर्दमाद्वा ॥३॥ [०र्दमाभ्यां वा । स० ४।२।३]

एताभ्यां तेन रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठग् वा भवति । शाकलिकम् । शाकलम् । कार्दमिकम् कार्दमम् ।

[ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् । पा० ४।२।२।१]

* हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानात् सिद्धम् । हारिद्रादिव हारिद्रौ काषायादिव काषायौ । मद्राभाष्यम् ४।२।२

नीलपीतादनकनौ ॥४॥ [० पीताभ्याम् ० । स० ४।३।४]

नीलपीताभ्यां तेन रक्तमित्येतस्मिन्नर्थेऽनूकनौ भवतः । नीलम् पीतकम् । गुणवचनेन सिद्धेऽणपवादार्थं वचनम् ।

[नील्या अन् । पीतात् कन् । पा० ४।२।२।२-३]

नक्षत्रैरिन्दुयुक्तैः कालः ॥५॥

नक्षत्रेभ्यस्तृतीयान्तेभ्यस्तैर्लक्षिते कालेऽण् भवति, तानि चेन्नक्षत्राणीन्दुयुक्तानि भवन्ति । पौषी रात्रिः पौषमहः । नक्षत्रैरिति किम् ? शुक्रेण लक्षिता रात्रिः । इन्दुयुक्तैरिति किम् ? कृत्तिकाभिर्लक्षितो मुहूर्तः । काल इति किम् ? पुष्येण लक्षितार्थसिद्धिः । अद्य कृत्तिका इति कृत्तिकायुक्ते शशिनि कृत्तिकाशब्दो वर्तते ।

कृत्तिकासु विशाखासु मघासु भरणीषु च

इति नक्षत्रैरेव तत्कालाभिधानमभेदोपचारात् । श्रवणा रात्रिरिति श्रवणयुक्ते चन्द्रे श्रवणशब्दः । श्रवणोऽत्रास्तीत्यर्श आदित्वादच् । श्रवणा रात्रिः । यदा तु श्रवणेनेन्दुयुक्तेनेति लक्षितेति विवक्षा* तदा श्रावणी रात्रिः । अश्वत्थ इति मुहूर्तविशेषस्य संज्ञा । नक्षत्रविशेषे तु पुनरश्वत्थेन लक्षिता रात्रिराश्वत्थी ।

[नक्षत्रेण युक्तः कालः । पा० ४।२।३, चन्द्रोपेतात् कालः । जै० ३।२।६, चन्द्रवृत्तेर्नक्षत्राद् युक्तः कालः । स० ४।२।७]

चार्थाच्छः ॥६॥

अन्तर्भूतचार्थान्नक्षत्रवाचिनस्तृतीयान्तात् तदुपलक्षिते काले ह्यो भवति । राधानुराधीया रात्रिः । राधानुराधीयमहः ।

[द्वन्वाच्छः । पा० ४।२।६, स० ४।२।१०]

दृष्टं साम द्विद्वा ॥७॥ [स० ४।२।११]

तृतीयान्ताद्दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे यथाविध्यणादयो भवन्ति, द्विद्वा ।

* विवक्षायाम्—MS.

वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् । बार्हस्पत्यम् आग्नेयम् कालेयम् । औशनम् औशनसम् ।

[दृष्टं साम । पा० ४।२।७, दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् द्विद् द्विर्वा विधीयते । श्लोकवार्तिकम् । दृष्टं साम कलेर्दक् । सर्वत्राग्निकलिभ्यां दक् । महाभाष्यम्]

गोत्रादङ्कवत् ॥८॥ [स० ३।२।१३]

तृतीयान्ताद् गोत्राद् दृष्टे साम्न्यङ्क इव विधिर्भवति । गार्ग्येण दृष्टं साम गार्गकम् । वुञ् भवति ।

[गोत्रादङ्कवद्विध्यते । पा० ४।२।७ श्लोकवार्तिकम् ।]

वामदेव्यम् ॥९॥

वामदेवेन दृष्टं सामेत्यस्मिन्नर्थे वामदेव्यमिति निपात्यते ।

[वामदेवाद् डाड्डगौ । पा० ४।२।९]

परिवृतो रथः ॥१०॥ [पा० ४।२।१०, स० ४।२।१४]

तृतीयान्तात् परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति । वस्त्रैः परिवृतो रथो वास्त्रः । चार्मणः । पुत्रैः परिवृतो रथ इति न भवति रथस्य तदभावात्, अन्यापेक्षत्वे च पृथगर्थत्वात् । रथ इति किम् ? वस्त्रेण परिवृतः कायः । पाण्डुकम्बलीति मत्वर्थीयेन सिद्धम् । पाण्डुकम्बलोऽपि तर्हि प्राप्नोति । इष्यत एवान्यपदार्थः । द्वीपिनश्चर्म द्वैपम्, व्याघ्रस्य वैयाघ्रम् । ताभ्यां परिवृतो रथ इति द्वैपो वैयाघ्र इत्यणा सिद्धम् ।

[पाण्डुकम्बलादिनिः । पा० ४।२।११, स० ४।२।१५ द्वैपवैयाघ्रादण् । पा० ४।२।१२ । द्वैपवैयाघ्राभ्यां चर्मभ्यामञ् । स० ४।२।१६]

कौमारी प्राथम्ये ॥११॥

कौमारीति निपात्यते पुंयोगस्य प्राथम्ये । कौमारी भार्या । कथं कौमारो भर्ता ? कुमार्या भवः कुमार्याः पतिरिति [वा Cf. Gk. *he: parthe'nios* and *parthenios ane:r* ; *kouridios posis*.]

[कौमारपूर्ववचने । पा० ४।२।१३, कुमार्यात् प्राथम्ये । स० ४।२।१७]

तत्रोद्धृतं पात्रेभ्यः ॥१२॥ [स० ४।२।१८]

सप्तम्यन्तात् पात्रवाचिन उद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति ।
शरावेषूद्धृत ओदनः शरावः । मालिकः^१ । पात्रेभ्य इति किम् ।
पाणावुद्धृत ओदनः ।

[तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । पा० ४।२।१४]

स्थण्डिले शेते व्रती ॥१३॥ [स्थण्डिलात् । ० स० ४।२।१९]

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्ताच्छेत् इत्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति व्रती चेत् ।
स्थाण्डिलो भिक्षुः । व्रतीति किम् ? स्थण्डिले शेते शूद्रः ।

[स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । पा० ४।२।१५]

संस्कृतं भक्ष्यम् ॥१४॥ [स० ४।२।२०]

सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽण् भवति भक्ष्यं चेत् । भ्राष्ट्रा
मोदकाः । भक्ष्यमिति किम् ? फलके संस्कृता मालाः ।

[संस्कृतं भक्षाः । पा० ४।२।१६]

शूलोखाइ यत् ॥१५॥ [पा० ४।२।१७, स० ४।२।२१ ० खाभ्यां०]

शूलोखाभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां संस्कृतं भक्ष्यमित्यस्मिन्नर्थे यद्
भवति । शूल्यम् उख्यम् ।

दध्नष्टक् ॥१६॥ [पा० ४।२।१८, स० ४।२।२२]

दध्नः सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्यस्मिन्नर्थे ण् भवति । दाधिकम्
दाधिकी । औदश्वितमिति पूर्वेण [१४] सिद्धम्, औदश्वित्कमिति परेण ।

[उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । पा० ४।२।१९, उदश्वितो वा । स० ४।२।२३]

क्षीराड् ढञ् ॥१७॥ [पा० ४।२।२०, स० ४।२।२४]

क्षीरात् सप्तम्यन्तात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ढञ् भवति भक्ष्यं
चेत् । क्षैरेयम्, क्षैरेयी ।

सास्य पौर्णमासी ॥१८॥

प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् भवति यत्तत् प्रथमान्तं पौर्णमासी

चेत् सा भवति । पौषी पौर्णमास्यस्य सम्बन्धिनी पौषो मासः । माघः ।
पौर्णमासीति किम् ? पौषी पञ्चम्यस्य मासस्य । पौर्णमासी भृतक-
मासस्य सम्बन्धिनी न भवति । पूर्णो मा अस्यामिति निर्वचनादत एव
निपातनादण् । मासश्रुतेश्च न पञ्चरात्रादौ विधिः ।

[सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् । पा० ४।२।२१, सास्मिन् पौर्णमासी
संज्ञायाम् । स० ४।२।२५]

आग्रहाण्यश्वत्थाट् ठक् ॥१९॥ [पा० ४।२।२२]

आग्रहायण्यश्वत्थाभ्यां प्रथमान्ताभ्यां ण् भवत्यस्येति षष्ठ्यर्थे, यत्
प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत् सा भवति । आग्रहायणिको मासः । आश्व-
त्थिकः । अश्वत्था पौर्णमासीत्यभदोपचारात् ।

[अश्वत्थाग्रहायणीभ्यां ठक् । स० ४।२।२६]

फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यो वा ॥२०॥ [स० ४।२।२७]

फाल्गुन्यादिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ण् भवति वा, यत्
प्रथमान्तं पौर्णमासी चेत् सा भवति । फाल्गुनिकः फाल्गुनः । श्रवणा-
पौर्णमास्यस्य श्रावणिकः श्रावणः । श्रवणेति निपातनादणो लुक् ।
कार्तिकिकः कार्तिकः । चैत्रिकः चैत्रः ।

[विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । पा० ४।२।२३]

देवता ॥२१॥

देवतावाचिनः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविध्यणादयो भवन्ति ।
ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् बार्हस्पत्यम् कालेयम् आग्नेयम् । ऐन्द्रो मन्त्रः ।

[सास्य देवता । पा० ४।२।२४, स० ४।२।२८]

कस्येत् ॥२२॥ [पा० ४।२।२५, ० च । स० ४।२।२९]

कशब्दस्य देवतावाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थेऽणि इकारादेशो भवति ।
को देवतास्य कार्यं हविः, प्राजापत्यमित्यर्थः ।

शुक्राद् घन् ॥ २३ ॥ [पा० ४।२।२६, स० ४।२।३०]
शुक्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घन् भवति । शुक्रियं हविः ।
शुक्रियोऽध्यायः ।

पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छः ॥ २४ ॥ [स० ४।२।३१]
पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये छो भवति ।
पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । तार्णविन्दवीयम् ।

[छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् । पा० ४।२।२८।१]
शतरुद्राद् घश्च ॥ २५ ॥ [स० ४।२।३२]
शतरुद्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो भवति छश्च । शत-
रुद्रीयम् शतरुद्रीयम् ।

[शतरुद्राद् घ च । पा० ४।२।२८।२]
अपोनपादपांनपातोस्तु चातः ॥ २६ ॥ [स० ४।२।३३]
अपोनपात् अपांनपात् इत्येतयोः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो
भवति छश्च, आच्छन्दस्य च तृ इत्ययमादेशो भवति । अपोनप्त्रियम्
अपोनप्त्रीयम् । अपांनप्त्रियम् अपांनप्त्रीयम् ।

[अपोनप्त्रपांनप्त्रभ्यां घः । छ च । पा० ४।२।२७-२८]
महेन्द्राद् वा ॥ २७ ॥ [स० ४।२।३४]
महेन्द्रात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये घो भवति, छश्च वा ।
महेन्द्रियम् महेन्द्रीयम् माहेन्द्रम् ।

[महेन्द्राद् घाणो च । पा० ४।२।२९]
सोमाट् टाण् ॥ २८ ॥ [पा० ४।२।३०, स० ४।२।७५]
सोमात् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये टाण् भवति । सौम्यं हविः ।
सौम्यं सूक्तम् । सौमी ऋक् ।

वाय्वृतुपित्रासो यत् ॥ २९ ॥ [पा० ४।२।३१, स० ४।२।३६]
वाय्वादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये यद् भवति । वायव्यम्
ऋतव्यम् पित्रास्यम् उपस्यम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छत्र ॥
३० ॥ [स० ४।२।३७, ०च्छ च । पा० ४।२।३२]

द्यावापृथिव्यादिभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये छो भवति यच्च ।
द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् शुनासीर्यम् । मरुत्व-
तीयम् मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम्
वास्ताष्पत्यम् । गृहमेधीयम् गृहमेध्यम् ।

कालेभ्यो भववत् ॥ ३१ ॥ [पा० ४।२।३४, स० ४।२।३८]
कालवाचिभ्यो भवे यथाणादयस्तथा सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये
भवन्ति । मासे भवम् मासिकम् । सांवत्सरिकम् । हैमन्तिकम्
हैमनम् । प्रावृषेण्यम् । मासो देवतास्य मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
हैमनम् हैमन्तिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् ॥ ३२ ॥ [पा० ४।२।३५, स० ४।२।३९]
महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ठञ् भवति ।
माहाराजिकम् माहाराजिकी । प्रोष्ठपदिकम् प्रोष्ठपदिकी ।

आदेशच्छन्दसः प्रगाथे ॥ ३३ ॥ [स० ४।२।४०]
छन्दसः प्रथमान्तादादिभूतादस्येति षष्ठ्यर्थे प्रगाथेऽभिधेयेऽण् भवति ।
अनुष्टुबादिरस्य प्रगाथस्य आनुष्ठभः । पाङ्क्तः जागतः । आदेरिति
किम् ? मध्यान्मा भूत् । प्रगाथ इति किम् । अनुवाके मा भूत् ।
छन्दस इति किम् ? पदान्मा भूत् ।

[सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु । पा० ४।२।५५]
योद्धृप्रयोजनात् संग्रामे ॥ ३४ ॥ [० नेभ्यः ० । स० ४।२।४१]
योद्धृभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रयोजनेभ्यश्च षष्ठ्यर्थे संग्रामेऽभिधेये यथा-
विहितमणादयो भवन्ति । संशप्तका योद्धारोऽस्य संग्रामस्य सांशप्तकः ।

देवासुरः । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्य सौभद्रः । योद्धृप्रयोजना-
दिति किम् ? मासोऽस्य संग्रामस्य । संग्राम इति किम् ? सुभद्रा
प्रयोजनमस्य वैरस्य ।

[संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः । पा० ४।२।५६]

प्रहरणादस्यां क्रीडायां णः ॥ ३५ ॥ [स० ४।२।४२]

प्रहरणात् प्रथमान्तादस्यां क्रीडायामित्यस्मिन्नर्थे णो भवति । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणादिति किम् ? माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? असिः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ।

[तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । पा० ४।२।५७]

भावघञो ज्ञः ॥ ३६ ॥ [स० ४।२।४३]

भावे यो घञ् तदन्तात् प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे जो भवति । श्यनपातोऽस्यां वर्तते श्येनम्पाता । तैलम्पाता । भाव इति किम् ? प्रासादोऽस्यां नगर्याम् । घञ इति किम् ? श्येनपतनमस्यां वर्तते ।

[घञः सास्यां क्रियेति जाः । पा० ४।२।५८]

तदधीते तद्वेद ॥ ३७ ॥ [पा० ४।२।५९, स० ४।२।४४]

द्वितीयान्तात्तदधीते तद्वेदेत्यनयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति । छन्दोऽधीते वेद वा छान्दसः । वैयाकरणः । द्विस्तद्ग्रहणं पृथग्विधानार्थम्, वेदनस्य चाध्ययनविषये दर्शनार्थम्, प्रसिद्धप्रसंग्रहार्थं च ।

क्रतूक्त्वादिभ्यष्टक् ॥ ३८ ॥

क्रतुभ्य उक्त्वादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्योऽधीते वेदेत्यनयोरर्थयोषष्ठम् भवति । अग्निष्टोममधीते वेद वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्त्वादि सामानि यानि यज्ञायजीयात् परतोऽनुगीयन्ते । तल्लक्षणमपि तादर्थ्यादुक्त्यम्, औक्थिक्यमिति यस्य रुढिः । उक्त्वान्यधीते वेद वा, औक्थिकः । औक्थिक्यमधीते, उक्त्वानि सामान्यधीत इति न भवति, द्विस्तद्ग्रहणस्य प्रसिद्धप्रसंग्रहार्थत्वात् । एवं याज्ञिक्यमधीत इति ॥ उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । पुनरुक्त । यज्ञ । चर्चा । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । संहिता । पदक्रम^१ । सङ्घात । वृत्ति । संग्रह । गण^२ । आयु-

^१ पद । क्रम ।—MS.

^२ बाण—MS.

वेद । द्विपदा । ज्योतिष । अनुपद । अनुकल्प । लक्षणकल्पसूत्रान्ताद् अकल्पादेः । आश्वलक्षणिकः, मातृकल्पिकः, वार्तिकसूत्रिकः । अकल्पादेरिति किम् ? काल्पसूत्रः । विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा । वायसविद्यिकः । अनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति किम् ? आङ्गविद्यः, आत्रविद्यः, धार्मविद्यः, त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । यावक्रीतिकः, वासवदत्तिकः, ऐतिहासिकः, पौराणिकः । सर्वसादेर्लुक् । सर्ववेदः, सर्वतन्त्रः, सवार्तिकः, ससंग्रहः । अनुसू, आनुसूकः । लक्ष्य, लाक्ष्यिकः^१ । लक्षण, लाक्षणिकः । वसन्त । वर्षा । शरद् । हेमन्त । शिशिर । प्रथम । चरम । गुण । अनुगुण । आथर्वण, आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् प्रोक्तादपि न लुक् । वसन्तादिसहचरितेषु ग्रन्थेषु वसन्तादिशब्दा अध्ययनसम्बन्धतो द्रष्टव्याः । पदोत्तरपदिक इति ठना सिद्धम् ।

[क्रतूक्त्वादिसूत्रान्ताद् ठक् । पा० ४।२।६०, विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृतः । विद्या चानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ठग् वक्तव्यः । अनुसूलक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः । इकन् पदोत्तरपदाच्च शतषष्ठेः षिकन् पथः । भाष्यम् ॥ क्रतुभ्यष्टक् । उक्थ-लोकायत-न्याय-न्यास-पुनरुक्त-यज्ञ-चर्चा-क्रमेतर-श्लक्ष्ण-संहित-सङ्घात-पद-क्रमेभ्यः । वृत्ति-संग्रहाऽयुर्वेद-गुण-गणाऽनुपद-द्विपद-ज्योतिष-गणिताऽनुसूलक्ष्य-लक्षणेभ्यः । वसन्त-वर्षा-शरद्-हेमन्त-शिशिर-प्रथम-चरमाऽनुगुण-कल्पाथर्वणेतिहास-पुराणेभ्यः । आख्यानाख्यायिकाभ्यः । लक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेः । विद्यान्तादनङ्ग-क्षत्र-धर्म-त्रि-पूर्वात् । पदोत्तरपदाद् ठन् । स० ४।२।४५-५३]

षतषष्ठेः पथष्ठन् ॥ ३९ ॥

शतषष्टिभ्यां परात् पथस्तदधीते तद्वेदेत्यनयोरर्थयोषष्ठम् भवति । शतपथिकः शतपथिकी । षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी ।

[शतषष्ठेः षिकन् पथः । ४।२।६० भाष्यम् । शतषष्ट्यादेः पथः षठ् । स० ४।२।५४]

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ४० ॥ [पा० ४।२।६१]

^१ लाक्षिकः—MS.

क्रमादिभ्यस्तयोरेवार्थयोर्वुन् भवति । क्रमकः पदकः ॥ क्रम ।
पद । शिक्षा । मीमांसा । सामन् । कथम् अनुब्राह्मणीति ? इतिना
सिद्धम् ।

[क्रम-पद-शिक्षा-मीमांसा-सामभ्यो वुन् । स० ४।२।५६ अनुब्राह्मणादिनिः ।
पा० ४।२।६२, स० ४।२।५५, इतिनेतन्मत्वर्थोयेन सिद्धम् । भाष्यम् ।
मत्वर्थेनात इतिठनावितीतिना सिद्धम् । तत्रैतस्माट्ठन्नपि प्राप्नोति ।
अनभिधानान्न भविष्यति । अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् । काशिका । अत
इतिठनाविति सिद्धेऽणो निवृत्त्यर्थं वचनम् । हृदयहारिणी ।]

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ४१ ॥ [पा० ४।२।६४]

प्रोक्तार्थे येऽणादयस्तदन्तादध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुग् भवति ।
पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । तदधीते वेद वा पाणिनीयः ।
पाणिनीया स्त्री ।

[प्रोक्तात् । स० ४।२।५८]

सूत्रात् संख्याकात् ॥ ४२ ॥

संख्याया यः को विहितस्तदन्तात् सूत्रवाचिन उत्पन्नस्य लुग्
भवति । अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम्, तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः
पाणिनीयाः । त्रिकाः काशकृत्स्नाः । संख्येति किम् ? माध्यमकाः । काला-
पकाः । कादिति किम् ? चतुष्टयमधीते वेद वा चातुष्टयः ।

[सूत्राच्च कोपधात् । पा० ४।२।६५, संख्याप्रकृतिरिति वक्तव्यम् ।
भाष्यम् । संख्याकनः सूत्रवचनात् । स० ४।२।५९]

तस्य समूहः ॥ ४३ ॥ [पा० ४।२।३७, स० ४।२।६०]

पठन्तात् समूहे यथाविहितमणादयो भवन्ति । चापाणां समूहः
चापम् । काकम् वानस्पत्यम् स्त्रेणम् पौस्तम् ।

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ४४ ॥ [पा० ४।२।३८]

भिक्षादिभ्यः पठन्तेभ्यः समूहेऽर्थेऽण् भवति । भैक्षम् । क्षैत्रम् ॥
भिक्षा । क्षत्र । करीष । अङ्गार । सहस्र । युवति । पाठसामर्थ्यान्
पुंवद्भावः । यौवतम् । पद्धति । दक्षिणा । खण्डिक । हलबन्ध ।

युगवरत्रा । वडवा । भिक्षुक । शुक । उलूक । श्वन् । अहन् । क्षुद्रक-
मालवात् सेनासंज्ञायाम् । क्षौद्रकमालवी सेना । अन्यत्र वुञ् भवति
तदन्तविधेरन्यत्र ज्ञापकात् [४९] ।

[भिक्षा-क्षेत्र-करीष-गर्भिणी-दक्षिणाऽऽङ्गारसहस्रायवञ्-चर्मन्-युवति-पदाति-
पद्धतिभ्योऽण् । खण्डिकाऽहन्-हलबन्ध-युगवस्त्र-वडवा-भिक्षुक-शुकोलूक-श्वानुदा-
त्तादेरञ् । क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । स० ४।२।६१-६३]

गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजपुत्रवत्साजवृद्धाद् वुञ् ॥ ४५ ॥

अपत्य यो विहितस्तदन्तादुक्षादिभ्यश्च समूहे वुञ् भवति ।
औपगवकम् गार्ग्यायणकम् राजन्यकम् मानुष्यकम् औक्षकम् औष्ट्रकम्
औरभ्रकम् राजकम् राजपुत्रकम् वात्सकम् आजकम् वार्धकम् ।

[गोत्रोक्षोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् । पा०
४।२।३९, वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । भाष्यम् । गोत्रोक्षोष्टोरभ्र-राज-राजन्य-राजपुत्र-
वत्स-मनुष्याऽजवृद्धेभ्यो वुञ् । स० ४।२।६४]

कैदाराद् यञ् च ॥ ४६ ॥ [पा० ४।२।४०, स० ४।२।६५]

कैदारात् समूहे यञ् भवति वुञ् च । कैदार्यम् कैदारकम् ।

कवचिनश्च ठक् * ॥ ४७ ॥

कवचिनः कैदाराच्च समूहे ठग् भवति । कावचिकम् कैदारिकम् ।

[ठञ् कवचिनश्च । पा० ४।२।४१, कवचिनश्च ठञ् । स० ४।२।६६]

हस्त्यचित्तात् ॥ ४८ ॥

हस्तिनोऽचित्तेभ्यश्च समूहे ठग् भवति । हास्तिकम् आपूपिकम्
शाण्डुलिकम् ।

[अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । पा० ४।२।४७, हस्त्यचित्तेभ्यष्टक् । स०
४।२।६७]

धेनोरनञ् ॥ ४९ ॥ [पा० ४।२।४७, स० ४।२।६८]

धेनोरनञ्पूर्वायाः समूहे ठग् भवति । धैनुकम् । अनञ् इति
किम् ? आधनवम् । अस्माच्च प्रतिषेधात् सामूहिकेषु तदन्त-

* The correct reading appears to be ठञ्.

विधिर्ज्ञाप्यते । वानहस्तिकम्, गोधेनुकम्, ब्राह्मणराजन्यकम्, क्षौद्रकमालवकम्, [४४] ।

गणिकाब्राह्मणमाणववाडवाड यञ् ॥५०॥ [वेभ्यो यञ् । स० ४।२।६९]

एतेभ्यः समूहे यञ् भवति । गाणिक्यम्, ब्राह्मण्यम्, माणव्यम्, वाडव्यम् ।

[ब्राह्मणमाणववाडवाड यन् । पा० ४।२।४२, गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । ४।२।४० भाष्यम् । न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यन् शक्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः—अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । भाष्यम् ।]

केशाद्वा ॥५१॥ [स० ४।२।७०]

केशात् समूहे यञ् वा भवति । कैश्यम्, कैशिकम् ।

[केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । पा० ४।२।४८]

अश्वाच्छः ॥५२॥ [स० ४।२।७१]

अश्वात् समूहे छो वा भवति । अश्वीयम्, आश्वम् ।

पार्श्वपौरुषेये ॥५३॥

एतौ शब्दौ समूहं निपात्येते । पशूनां समूहः पार्श्वम् । पुरुषाणां समूहः पौरुषेयम् ।

[पशूनां सण् । पा० ४।२।४३।३। यदि सण् क्रियत इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस् वक्तव्यः । भाष्यम् । अत्यल्पमिदमुच्यते—पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद् वधविकारसमूहेन कृतेष्विति वक्तव्यम् । पा० ५।१।१० । भाष्यम् । पशुपुरुषाभ्यां णस्त्वञौ* । स० ४।२।७२]

पृष्ठाहीनो क्रतौ ॥५४॥

पृष्ठं अहीन इत्येतौ क्रतावभिधेये निपात्येते । पृष्ठानां समूहः

* Both Mad. and Triv. have पशु and the Com. (Triv.) has पाशवम्. The correct reading undoubtedly is पशु. Later grammarians spell the word with a long final.

पृष्ठः । अह्नां समूहः अहीनः । क्रताविति किम् । आह्वम् । [४४] भिक्षादिषु दर्शनादण् ।

[यन्-प्रकरणे पृष्ठानुपसंख्यानम् । पा० ४।२।४२।१, अह्नः खः । क्रतौ । ४।२।४६।१-२ अह्नः खः क्रतौ । पृष्ठाद् यः । स० ४।२।७३-७४, पृष्ठाहीनो क्रताविति चान्द्रं सूत्रम् । रामतर्कवागीशः ।]

वातादूलः ॥५५॥ [वातादूलश्च । स० ४।२।७६]

वातात् समूह ऊलो भवति । वातूलः ।

[वातात् समूहे च । पा० ५।२।१२२।९]

पाशादिभ्यो यः ॥५६॥ [पा० ४।२।४९]

पाशादिभ्यः समूहे यो भवति । पाश्यातृण्या । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः ॥ पाश । तृण । धूम । वात । अङ्गार । पोत । गल । पिटक । शकट । हल । नड^१ । वन । खल । गो । रथ । रथकटेरिति कटप्राशब्दः समूहे नियतविषयः ।

[पाश-तृण-धूमाङ्गार-गल-वात-पिटक-पिटाक-शकट-हल-नड-वनेभ्यश्च । रथात् कडाश्च । स० ४।२।७५, ७८]

खलादिभ्य इनिः ॥५७॥ [पा० ४।२।५१।१]

खलादिभ्यः समूहे इनिर्भवति । खलिनी उलूकिनी^२ ।

[खलादिनिश्च । ऊक-कुन्दुमाभ्याम् । स० ४।२।७९-८०]

गोत्रा ॥५८॥

गोत्रेति गवां समूहे निपात्येते ।

[इनि-त्र-कटप्राश्च । पा० ४।२।५२]

ग्रामजनगजबन्धुसहायात्तल् ॥५९॥ [स० ४।२।८१]

एतेभ्यः समूहे तल् भवति । ग्रामता । जनता । गजता । बन्धुता । सहायता । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः ।

[ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । पा० ४।२।४३, गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । भाष्यम् । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् । गजाच्चेति वक्तव्यम् । काशिका ।]

पितृव्यमातामहपितामहाः ॥६०॥

एते शब्दा निपात्यन्ते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुलोपाध्यायाद् वा [२।३।५०] इति [निपातनात्] मातुलः । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः । गौरादित्वान्मातामही पितामही । अविसोढम् अविदूषम् अविमरीसमिति सोढादीनि शब्दान्तराण्यविक्षीरविषयाणि । तथा तिलपिञ्जः तिलपेज इति । तिलपिञ्जतिलपेजशब्दौ निष्फलाथौ तिलविषयौ ।

[पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । पा० ४।२।३६ पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ । मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । मातरि षिच्च । महो वा छन्दस्यानङोऽवगृहदर्शनात् । अवुर्दुग्धे सोढदूषमरीसचः । तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ । वा० १-६ । पितृमातृभ्यां ० । पितरि डामहच् । मातरि षिच्चा अवेर्दुग्धे० । तिला० । स० ४।२।८२-८६]

विषये देशे ॥६१॥

षष्ठ्यन्ताद् विषये देशस्वरूपे यथाविध्यणादयो भवन्ति । शिवीनां विषयो देशः शैवः । औत्सृष्टः । देश इति किम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः, चक्षुषो विषयो रूपम् ।

[विषयो देशे । पा० ४।२।५२, विषयो देशः । स० ४।२।८७]

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥६२॥ [पा० ४।२।५३]

राजन्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो विषये वुञ् भवति । राजन्यकः । शैलूषकः ॥ राजन्य । शिलूष^१ । सालङ्कायन । दैवयातव । जालन्धरायण । वसाति । बल्वत । उदुम्बर । वैकर्ण^२ । आर्जुनायन । सम्प्रिय । दाक्षि । ऊर्णनाभ । आकृतिगणत्वान्मालवकः त्रैगर्तकः वैराटकः ।

[राजन्य-शैलूष-दैवयात-वसाति-वैतिल-वसनोदुम्बराऽम्बरीषपुत्र-वैकर्णाऽ-र्जुनायन-जालन्धरायण-शालङ्कायनेभ्यो वुञ् । बल्ववन-बाभ्रव्याऽनृताऽमकामेय-साप्रीय-दाक्ष्यूर्णनाभ-मालव-त्रैगर्त-वैराटिभ्यश्च । स० ४।२।८९-९०]

भौरिक्यैषु कार्यादिभ्यो विधल् भक्तलौ ॥६३॥

भौरिक्यादिभ्य ऐषुकार्यादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यो विषये देशे विधल् भक्तलौ भवतः । भौरिकिविधः । भौलिकिविधः । ऐषुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः ॥ भौरिकि । भौलिकि । चौपयत । चैटयत । चैकयत^१ । सैकयत^२ । काणेय । भौरिक्यादिः ॥ ऐषुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । दाक्षायण । खाडायन । सौवीर । दासमित्र । दासमित्रायण । सौभद्रायण । शायण्ड । वैश्वमाणव । वैश्वदेव ।

[भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल् भक्तलौ । पा० ४।२।५४ । भौरिकि-भौलिकि-चौपयत-चैटयत-सैकयत-काणेय-वाणिजकेभ्यो विधल् । ऐषुकारि-सौवीर-शयाभ्र-शयाण्ड-शयण्ड-शौण्ड-तुण्डदेव-दासमित्रेभ्यो भक्तल् । दृग्राक्ष-त्राक्ष-सारस्य-दासमित्र-चान्द्र-शौद्रोस्त्र-खाडादेरायनात् । वैश्वदिभ्यो देव-धेनव-मानवेभ्यः । स० ४।२।९१-९४]

निवासे तन्नाम्नि ॥६४॥ [स० ४।३।९५]

षष्ठ्यन्तान्निवासे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति । शिवीनां निवासो देशः शैवः । औत्सृष्टः ।

[तस्य निवासः । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । पा० ४।२।६९, ६७]

अदूरभवे ॥६५॥ [स० ४।२।९६, ० भवश्च । पा० ४।२।७०]

षष्ठ्यन्ताददूरभवे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति । विदिशाया अदूरभवो देशः वैदिशः, वैहिमतः ।

तेन निर्वृत्ते ॥६६॥ [स० ४।२।९७, ० तम् । पा० ४।२।६८]

तृतीयान्तान्निर्वृत्ते देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो भवन्ति । कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । हेतौ कर्तरि करणे वा यथायोगं तृतीया ।

तदिहास्ति च ॥६७॥ [स० ४।२।९८]

तदिति प्रथमान्तादिहेति सप्तम्यर्थे देशे तन्नाम्नि यथाविध्यणादयो

^१ चैकयत - MS.

^२ सौभ्रायणभक्तः चन्द्रमतेन । GM. शौद्रकायण Hc.

^१ शिलूष - MS.

^२ Cf. ii. 4-47.

भवन्ति । यत्तत् प्रथमान्तमस्ति चेद्भवति । औदुम्बरा अस्मिन् देशे
सन्ति औदुम्बरः । बाल्बजः । चकारो निवासाद्यर्थत्रयसन्निधापनार्थः ।
अतः परं चतुर्ष्वर्थेषु विधिः । आरडवम् । ऐककटवतम् । दैर्घ्वरत्रः कूपः ।
दात्तः । साङ्कलः । दात्तामित्रो । वैधूमाग्नी । काकन्दी । सौवास्तवः ।
रौणः । कार्णच्छिद्रकः इत्यणा सिद्धम् । स्वरे विशेषं वक्ष्यामः ।

[तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । पा० ४।२।६७]

बुञ्छण् कठजिलसेनिरढञ् ण्ययफक् फिञिञ् अककठक् लुकीय-
ड् मनुवड्लचः ॥ ६८ ॥

बुञ्जादयः षष्ठ्याद्यन्तेभ्यश्चतुर्ष्वर्थेषु देशे तन्नाम्नि यथायोगं
भवन्ति । आरोहणकः द्रौघणकः काशश्वीयः आरिष्टीयः ऋष्यकः
न्यग्रोधकः । कुमुदिकः शर्करिकः । काशिलः वाशिलः । तृणसा नडसा ।
प्रेक्षी रिलकी । अश्मरः यूथरः । साखेयः साखिदत्तेयः^१ । साङ्काश्यः
काम्पिल्यः । बल्या कुल्या । पाक्षायणः तौषायणः । कार्णायिनिः
वासिष्ठायनिः । सौतङ्गमिः मौनिचित्तिः^२ । प्रागद्यम् मागद्यम् । वाराहकम्
शैरीपकम् । कौमुदिकम् गौमठिकम् । उत्करीयम् शफरीयम् । नडकीयम्
प्लवकीयम् । कुमुद्वान् वेतस्वान् महिष्मान्, महिष्मति भवा माहि-
ष्मती । नडूलः शाद्वलः । शिखावलम् इति मत्वर्थीयान्तं देशनाम ।
देशनाम्नो यथादर्शनमवस्थानादनर्थकोऽत्र गणे पाठः^३ । पञ्चाला इति
जनपदस्यापि नाम । अणन्तं तु जनपदनाम न भवतीति नातोऽण्
भवति । किञ्चिदणन्तमपि दृश्यते—वैदिशो जनपदः, औदुम्बर इति ।
वरणा इति नगरस्यापि नाम, गोदाविति ग्रामस्यापि । तथा हि
कटुकबदरी ग्रामः, शिरीषा ग्राम इत्यादि दृश्यते । शर्करेत्यपि देशनाम,
शार्करमित्यणा सिद्धम्, शार्करिकमिति ठका, शर्करकमिति केन,
शर्करीयमिति छेन । उदुम्बरावती इक्षुमतीति मत्वन्तं नदीनाम ।
भागीरथी भैमरथी सौवास्तवीत्यणन्तमपि दृश्यते । मधुमान् स्थाणु-

^१ साखिदत्तेयः—MS. ।

^२ मौनिचित्तिः—MS. ।

^३ गणपाठः—MS. ।

मान् इत्यादीन्यपि मत्वन्तानि देशनामानि । माधव इत्यादीनि तु
न देशनामानीति नातोऽण् भविष्यति ।

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

[बुञ्-छण्-कठजिल-सेनि-र-ढञ्-ण्य-य-फक्-फिञ्-इञ्-अ-कक्-ठको-
ऽरोहण-कृशाश्व-कुमुद-काश-तृण-प्रेक्षाऽश्म-सखि-सङ्काश-बल-पक्ष-कर्ण-सुतङ्गम-
प्रगदिन्-वराह-कुमुदाविभ्यः । पा० ४।२।८० ॥ अरोहण-द्रुहण-किरण-साम्प-
रायणौष्ठायण-भास्त्रायण-मंत्रायण-त्रैगर्तायन-वैमतायन-गौमतायन-सौमतायन-
खाडायन-शाण्डिल्यायनोदण्ड-खण्ड-वीरणोदञ्चनेभ्यो बुञ् । खदिर-बधिर-भगलो-
लन्द-विपय-रैवत-विपाश-काशकृत्स्न-शिंशपा-शिरीष-बिल्व-जम्बू-जाम्बवत्-सुयज्ञ-सु-
शर्मन्-रायस्पोषेभ्यश्च । कृशाश्वारिष्टारिश्म-विशाल-रोमश-रोमक-सुवर्चल-शबल-
सूकर-प्रतर-पुरट-सुदृशेभ्यश्छण् । सुख-धूमाऽजिनाऽभिजन-विनताऽवनत-विकुड्रास-
कुट-मौदगत्याऽयोह-पाराशरेभ्यश्च । ऋश्य-न्यग्रोध-शर-निलीन-निधान-निबन्ध-
कर्म-परिगूढोपगूढाऽश्मोत्तराऽमाऽशनिभ्यः । खण्ड-दण्ड-स्थूल-बाहु-वेणु-वीरण-
खदिर-परिवृत्त-परिवंश-वेदमांशु-शर्कराऽरदुभ्यश्च । कुमुद-बीज-बल्लज-शिरीषा-
ऽवत्य-न्यग्रोध-यवास-विकङ्कतेत्कट-शकट-कङ्कट-दशग्राम-गर्त-शर्करा-परिवाप-कूपे-
भ्यष्ठच् । काश-पाश-पलाशाऽवत्य-पीयूष-वास-बिस-तृण-वन-नड-कर्म-कर्पूर-
बर्बर-बन्धूल-कण्टक-गुहाभ्य इलः । तृण-नड-जन-पर्ण-वर्णाऽर्ण-वरण-बल-बुसेभ्यः
सः । प्रेक्षा-फलका-बन्धुका-ध्रुवका-ध्रुवका-युवका-क्षिपका-कूपक-डुक-बुकेकेट-
कङ्कट-शङ्कुट-मह-न्यग्रोधेभ्य इनिः । अश्मन्नूष-यूष-मीन-नद-गर्भ-गह्व-गुड-तण-खण्ड-
शिखा-कोट-पामन्-बृन्द-कन्देभ्यो रः । सत्यग्निदत्त-वत्त-वायुदत्त-गोभिल-भल्ल-
भल्लपाल-रोह-तमाल-कदर-करवीराशोकेभ्यो ढक् । चक्र-चक्रवाक-कुशीरक-
सरक-सुरस-सरस-सरम-समल-सप्तल-च्छगलेभ्यश्च । सङ्काश-कश्मीर-कम्पिल-
शूरसेन-यूप-कुम्भ-सूर-सरक-समलांस-सेना-साश्म-रोम-लोमभ्यो ण्यः । कुट-तीर्थ-
पुलिन-भलिनाऽगस्ति-विरत्न-विकर-सुपथिन्-सुपथि-दशिनल-नासिकाऽऽङ्ग-सकर्णके-
भ्यश्च । बल-बुल-मूलोल-कुलोरल-सुल-लुकुल-वनेभ्यो यः । पक्ष-तुष-चित्र-कुण्डाऽङ्ग-
कम्बलिकाऽंशुक-कुम्भ-सीरक-सरक-सरस-समलेभ्यः षक् । यमल-बिल-हस्त-
हस्तिन्-सिङ्गक-सकर्णक-रोम-लोमाऽतिश्वेभ्यः । पथः पथ च । कर्ण-वसिष्ठाऽर्काऽ-
र्कलूषाऽनडुह्य-जित्व-जीवन्त-कुलिश-कुम्भ्याण्डवीताऽऽनक-स्फिक्-पञ्चजनेभ्यः
फिञ् । सुतङ्गम-मुनिचित्ति-विप्रचित्ति-महाचित्ति-महापुत्र-श्वेतगडिक-जीवाऽजिराऽ-
र्जुन-बीजवापि-शुचि-शुक-विश्वेभ्य इञ् । प्रगदि-मगदि-कलिब-खडिव-गडिव-चूडार-

मार्जार-कोविदारभ्यो ज्यः । वराह-पलाश-शिरीष-निबद्ध-पिनद्ध-स्थूल-खदिर-
शर्करा-बाहु-विदग्ध-विभग्न-निमग्नेभ्यः कक् । कमुद-कुमुद-कुण्डल-मुनिस्थलाऽ-
श्वत्थ-शालमलि-दशगाम-गोमठ-रथकार-शर्करा-मधुकर्ण-शिरीषेभ्यष्टक् । स०
४।२।११३-१३६]

शेषे ॥१॥ [पा० ४।२।९२, स० ४।३।१]

उक्तादन्यस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो भवन्ति । चक्षुषा गृह्यते
रूपम् चाक्षुषम् । श्रावणः शब्दः । रासनो रसः । स्पर्शनः स्पर्शः ।
चतुर्दश्यां दृश्यते रक्षः चातुर्दशम् । दृषदि पिष्टाः सक्तवः दार्षदाः ।
उदूखलेषु क्षुण्णा यवा औदूखलाः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भि-
रुह्यते चातुरं शकटम् ।

राष्ट्राद् घः ॥२॥ [स० ४।३।२]

राष्ट्राच्छेषे घो भवति । राष्ट्रियः ।

[राष्ट्रावारपाराद् घखौ । पा० ४।२।९३]

पारावारावारपारात् खः ॥३॥

पारादवारात् पारावारादवारपाराच्च शेषे खो भवति । पारीणः
अवारीणः पारावारीणः अवारपारीणः ।

[पारावारात् खः । व्यस्तविपर्यस्ताच्च । स० ४।३।३-४, अवारपाराद्
विगृहीतादपि । विपरीताच्च । पा० ४।२।९३।१-२]

ग्रामाद् यखञौ ॥४॥ [पा० ४।२।९४, स० ४।३।५]

ग्रामाच्छेषे यखञौ भवतः । ग्राम्यः ग्रामीणः ।

कत्त्रादिभ्यो ढकञ् ॥५॥ [पा० ४।२।९५]

कत्त्रादिभ्यो ग्रामाच्च शेषे ढकञ् भवति । कात्त्रेयकः औम्भेयकः
ग्रामेयकः ॥ कत्त्रि । उम्भि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुण्डना ।
नगरी । माहिष्मती । वर्मती । कुडगाया यलोपश्च । कौडेयकः ।
कौलेयक इति कुलादपत्ये ढकञ् । कौक्षेयको ग्रैवेयक इति भवे ढञ्,
स्वार्थे कन् । शुनि खड्गे भूपणे च रुद्धिरेषाम् ।

[कत्त्रादिभ्यो ढकञ् । पा० ४।२।९५ कत्त्राभि-कुम्भि-कुण्डन-पुष्कर-
पुष्कल-मोदन-माहिष्मती-वर्मती-नगरेभ्यो ढकञ् । कुडगाया यलोपश्च । स०
४।३।६-७ । कुल-कुक्षि-ग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । पा० ४।२।९६,
स० ४।३।८]

नद्यादिभ्यो ढक् ॥६॥ [पा० ४।२।९७]

नद्यादिभ्यः शेषे ढग् भवति । नादेयम् माहेयम् ॥ नदी । मही ।
वाराणसी । श्रावस्ती । कौशाम्बी । वनकौशाम्बी । काशफरी । पूर्वनगरी ।
केचित् पुरं वनगिरीति पठन्ति, तेषां पोरियम् वानेयम् गैरेयम् ।
पावा । वामा । शाल्वा । सेतकी । वडवाया वृषे ।

[नदी-मही-सेतकी-श्रावस्ती-वाराणसी-कौशाम्बी-वनकौशाम्बी-काशफरी-
सादरी-पाठा-माया-साल्वा-दार्वा-पूर्वनगरी-पूर्व-नगरेभ्यो ढक् । वडवाया वृषे ।
स० ४।३।९-१०]

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥७॥ [पा० ४।२।९८, स० ४।३।११]

दक्षिणादिभ्यः शेषे त्यग् भवति । दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः ।

बह्लुर्दिपर्दि कापिशीभ्यः ष्फक् ॥८॥ [स० ४।३।१२]

एतेभ्यः शेषे ष्फग् भवति । बाल्हायनः और्दायनः पार्दायनः कापि-
शायनी द्राक्षा ।

[कापिश्याः ष्फक् । पा० ४।२।९९, बह्लुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ।
भाष्यम् ।]

रङ्कोः प्राणिनि वा ॥९॥ [स० ४।३।१३]

रङ्कोः प्राणिन्यभिधेये ष्फग् वा भवति । राङ्कवायनो गौः,
राङ्कवः । प्राणिनीति किम् ? राङ्कवः कम्बलः । मनुष्ये तु
[४८] कच्छादिपाठाद् वुञ् । राङ्कवो मनुष्यः ।

[रङ्कोरमनुष्येऽण् च । पा० ४।२।१००]

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥१०॥ [पा० ४।२।१०१, स०
४।३।१४]

एभ्यः शेषे यद्ववति । दिव्यः प्राच्यः अपाच्यः उदीच्यः प्रतीच्यः ।
कालवाचिनोऽसंख्यात् परत्वाद् टुर्भवति । प्राक्तनम् ।

कन्थायाष्ठक् ॥ ११ ॥ [पा० ४।२।१०२, स० ४।३।१५]

कन्थायाः शेषे ठग् भवति । कान्थिकः ।

वर्णौ वुक् ॥ १२ ॥ [पा० ४।२।१०३, स० ४।३।१६]

वर्णुर्नाम नदस्तस्यादूरभवो जनपदोऽपि वर्णुः, तत्र या कन्था
ततः शेषे वुग्भवति । कान्थिकः ।

कामेहव्रतसस्त्यप् ॥ १३ ॥ [०तसिभ्यस्त्यप् । स० ४।३।१७]

क्व अमा इह इत्यतेभ्यस्त्रतसन्ताच्च शेषे त्यब् भवति । क्वत्यः
अमात्यः इहत्यः तत्रत्यः ततस्त्यः । नित्यमिति निपातनात् [२।२।३८]
सिद्धम् ।

[अव्ययात् त्यप् । पा० ४।२।१०४, अमेहक्वतसिन्नेभ्यस्त्यब्बिधिर्योऽव्य-
यात् स्मृतः । श्लोकवार्तिकम्]

निसो गते ॥ १४ ॥ [स० ४।३।१९ पा० ४।२।१०४ भाष्यम्]

निसो गते त्यब् भवति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्टग्रश्चण्डालादिः ।

ऐषमीह्यःश्वसो वा ॥ १५ ॥ [स० ४।३।२०]

एभ्यः शेषे त्यब् वा भवति । ऐषमस्त्यः ऐषमस्तनः । ह्यस्त्यः
ह्यस्तनः । श्वस्त्यः श्वस्तनः ।

[ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् । पा० ४।२।१०५]

दूरेत्यौत्तराहौ ॥ १६ ॥

शेषे दूरादेत्य उत्तरादाहञ् निपात्यते । दूरेत्यः औत्तराहः ।

[दूरादेत्यः । उत्तरादाहञ् । पा० ४।२।१०४ भाष्यम् । स० ४।३।२१-२२]

णोऽरण्यात् ॥ १७ ॥

अरण्याच्छेषे णो भवति । आरण्याः सुमनसः ।

[अरण्याणः । पा० ४।२।१०४ भाष्यम् । स० ४।३।२३]

रूप्यान्ताब्, वः ॥ १८ ॥ [स० ४।३।२५]

रूप्यान्ताच्छेषे जो भवति । कार्करूप्यः^१ । शैवरूप्यः । काश्य-
तीरमित्यणा सिद्धम् ।

[तोररूप्योत्तरपदादञ् जो । पा० ४।२।१०६, तोरान्तादञ् । स० ४।३।२४]

दिगादेरानान्यमद्रात् ॥ १९ ॥

दिक्पूर्वादमद्रादसंज्ञायां शेषे जो भवति । पौर्वशालः दाक्षिण-
शालः । अनाम्नीति किम् ? पूर्वेषुकामशमः । प्राचां ग्रामाणाम्
[६।१।२५] इत्युत्तरपदस्यादैच् । अमद्रादिति किम् ? पौर्वमद्रः पौर्वमद्री ।

[दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । (स० । ० संज्ञायाम् ।) मद्रेभ्योऽञ् ।
पा० ४।२।१०७-१०८, स० ४।३।२६-२७]

वाहीकादिभ्योऽण् ॥ २० ॥

वाहीकादिभ्यः शेषेऽणोव भवति । वाहीकः वाहीकी । छापवादः
पाटच्चरः, गौमतः । वुञोऽपवादः । गोष्ठी^३, नैकती । वाहीकग्रामौ ।
ताभ्यां ठञ्जिकयोरपवादः । उदीच्यग्रामाद् बह्वचोऽन्तोदात्तात्
प्रस्थोत्तरपदात् ककारापान्तादन्यतश्च पलद्यादिभ्यो वाहीकादि-
वर्जितेभ्यः पूर्वक एवाण् ।

[उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपवादण् ।
पा० ४।३।१०९-११०, उदीच्यग्रामाद्बह्वचोऽन्तोदात्तात् । वाहीक-रोमक-
पटच्चर-गौमती-गोष्ठीनैकतीभ्योऽण् । प्रस्थोत्तरपदकीपधेभ्यश्च । पलदी-परिषत्-
परिलोदपान-शूरसेन-सकुल्लोमभ्यः । कमलाद् भिदा-कीकराभ्याम् । बहु-जाल-
कलेभ्यश्च कीटात् । स० ४।३।२८-३३]

शकलादिभ्यो गोत्रात् ॥ २१ ॥ [स० ४।३।३४]

शकलादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तदन्ताच्छेषेण भवति । छापवादः ।
शाकल्यस्यच्छात्राः शाकलाः । काण्वाः गौकक्षाः । गोत्रादिति किम् ?
कण्वादागतः काण्वः । तस्यच्छात्राः काण्वीयाः ।

^१ Kās'ikā, Hc. and others have कार्करूप्य which appears to
be the correct reading.

^२ Kās. has काकतीरम्.

^३ गोष्ठी—MS.

[कण्वादिभ्यो गोत्रे । पा० ४।२।१११]

इञः ॥ २२ ॥ [इञश्च । पा० ४।२।११२, स० ४।३।३५]

इञान्ताद् गोत्राच्छेषेऽण् भवति । दाक्षेच्छात्राः दाक्षाः । गोत्रादित्येव । सौतङ्गमेन निर्वृत्तः सौतङ्गमिः, तत्र भवः सौतङ्गमीयः ।

न द्व्यचः प्राच्यात् ॥ २३ ॥ [स० ४।३।३६]

द्व्यच इञान्तात् प्राच्याद् गोत्राच्छेषेऽण् न भवति । चैङ्कीयाः पौष्पीयाः । द्व्यच इति किम् ? पान्नागाराः । प्राच्यादिति किम् ? दाक्षाः ।

[न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु । पा० ४।२।११३]

आदैजाचश्छः ॥ २४ ॥

आदैच आदयो येषामचां ते यस्य ततः शेषे छो भवति । शैलीयः ऐतिकायनीयः औपगवीयः । आदिग्रहणं किम् ? सभासन्नयने भवः सभासन्नयनः । अज्ग्रहणं किम् ? हलादेरपि यथा स्यात् ।

[वृद्धाच्छः । पा० ४।२।११४, स० ४।३।३७]

एङाद्यचः प्राग्देशात् ॥ २५ ॥

एङ् आदयो येषामचां ते यस्य ततः प्राग्देशाच्छेषे छो भवति । एणीपचनीयः, गोनर्दीयः । प्रागिति किम् ? देवदत्तो नाम वाहीकग्रामस्तत्र भवो दैवदत्तः । देशादिति किम् ? गौमयाः क्रिमयः ।

[एङ् प्राचां देशे । पा० १।१।७५, एङाद्यच् प्राग्देशात् । स० ४।३।३८]

वृनाम्नो वा ॥ २६ ॥ [स० ४।३।३९]

मनुष्यनाम्न एङाद्यचः शेषे छो भवति वा । देवदत्तीयाः दैवदत्ताः ।

[वा नामधेयस्य । पा० १।१।७३।५]

गोत्रान्तात्तद्वदजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ॥ २७ ॥ [स० ४।३।४०]

गोत्रं यत्तदन्ताज्जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जिताद् गोत्रादिव छो भवति न भवति वा । कम्बलचारायणीयाः । पिङ्गलकाण्वस्यच्छात्राः

पैङ्गलकाण्वाः पैङ्गलदाक्षाः । अजिह्वाकात्यहरितकात्यादिति किम् ? जैह्वाकाताः, हरितकाताः ।

[गोत्रान्ताद्वासमस्तवत् । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम् । पा० १।१।७३।७-८]

त्यदादिभ्यः ॥ २८ ॥ [स० ४।३।४१]

त्यदादिभ्यः शेषे छो भवति । त्यदीयः तदीयः यदीयः ।

[त्यदादीनि च । पा० १।१।७४]

भवतो दश्च ॥ २९ ॥ [स० ४।३।४२]

भवतस्तदादित्वादेव छः सिद्धः । अन्तादेशस्तु दकारो विधीयते । भवदीयः । शत्रन्तस्य तु भवत इदं भावतम् ।

[भवतष्ठक्छसौ । पा० ४।२।११५, सिति च । पा० १।४।१६]

ठञ् ॥ ३० ॥ [ठञ् च । स० ४।३।४३]

भवतः शेषे ठञ् भवति । भावत्कम् ।

[भवतष्ठक्छसौ । पा० ४।२।११५]

ओर्देशात् ॥ ३१ ॥ [स० ४।३।४४]

उवर्णान्ताद्देशवाचिनः शेषे ठञ् भवति । शावरजम्बुकः नैषादकर्षुकः^१ । देशादिति किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः ।

[ओर्देशे ठञ् । पा० ४।२।११९]

प्राच्याच्छे ॥ ३२ ॥ [स० ४।३।४५]

उवर्णान्तात् प्राच्यदेशाच्छविषय एव ठञ् भवति । नापितवास्तुकः । छ इति किम् ? माल्लवास्तवः ।

[वृद्धात् प्राचाम् । पा० ४।२।१२०]

काश्यादिभ्यो जिकश्च ॥ ३३ ॥

काश्यादिभ्यः शेषे जिको भवति ठञ् च । काशिका काशिकी । काचिका काचिकी । बैदिका बैदिकी । देशादित्येव । काशीयाश्छात्राः । प्राच्यादित्येव । दैवदत्तः । छ इत्यनुवर्तमानमपि पठितेष्वकिञ्चित्-

^१ Kas'. and others have नैषादकर्षुकः. नैषाह० MS.

करम् ॥ काशि । काचि^१ । बेदि^२ । सांयाति । संवाह । अच्युत । मोदमान । शकुलाद । हस्तिकर्षू । कुलनामन् । हिरण्य । करण^३ । गोवासन । गोपवन । भारङ्गि । सारङ्गि । अरिन्दम । सधमित्र । साधुमित्र । सर्वमित्र । देवदत्त । दासमित्र । दासग्राम । शौवावतान । युवराज । उपराज । सिन्धुमित्र । देवराज । आपदादिपूर्वात् कालान्तात् । आपत्कालिका, आपत्कालिकी । और्ध्वकालिका, और्ध्वकालिकी । तात्कालिका, तात्कालिकी^४ ।

[काश्यादिभ्यष्ठञ् जिठौ । पा० ४।२।११६, काशि-चेदि-सांयाति-भारङ्गि-दासग्राम-सौधावतान-मोदन-मोदमान-गोवासन-देवदत्ताञ्जिठश्च । संवाहाऽच्युत-शकुलादाऽरिन्दम-करण-कुलनामन्-हिरण्याऽरित्र-हस्तिकर्षू भ्यश्च । सुधा-सिन्धु-दासेभ्यो मित्रात् । युवोपदेवेभ्यो राजात् । ऊर्ध्वादिभ्यः कालात् । स० ४।३।४६-५०]

वाहीकग्रामात् ॥३४॥

वाहीकग्रामवाचिनश्छविषयो जिको भवति, ठञ् च । शाकलिका । शाकलिकी । मान्थविका । मान्थविकी । छ इत्येव । मडनगरे भवः । मडनगरः । देवदत्तात् पूर्वसूत्रे प्राच्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिनेनापि न भवति ।

[वाहीकग्रामेभ्यः । स० ४।३।५१, ०मेभ्यश्च । पा० ४।२।११७]

वोशीनरेषु ॥३५॥ [स० ४।३।५२]

उशीनरेषु यो ग्रामस्ततश्छविषये जिको वा भवति, ठञ् च । आङ्गजालिका आङ्गजालिकी आङ्गजालीया ।

[विभाषोशीनरेषु । पा० ४।२।११८]

प्रस्थवहपुरान्तयोपान्तधन्वार्थाद् वुञ् ॥३६॥

^१ काचि is evidently for काञ्चि which must have been written in MSS. as काञ्चि.

^२ All other Gāṇas contain चेदि which appears to be the correct reading.

^३ वारण—MS.

^४ औपकालिका, औपकालिकी—MS.

प्रस्थाद्यन्ताद् यकारोपान्ताद् धन्वार्थवाचिनश्च छविषये वुञ् भवति । मालाप्रस्थकः पैलुवहकः नान्दीपुरकः । रोपान्ताद् [३।२।३७] इति सिद्धेऽप्राचार्यं पुरान्तग्रहणम् । योपान्तात् । साङ्काश्यकः काम्पित्यकः । धन्वार्थात् । पारेधन्वकः । ऐरावतकः । छ इत्येव* । शैवपुरः ।

[धन्वयोपधाद् वुञ् । प्रस्थपुरवहान्ताच्च । पा० ४।२।१२१-१२२; प्रस्थवहपुरान्तयोपधधन्वार्थेभ्यो वुञ् । स० ४।३।५३]

रोपान्तेतः प्राच्यात् ॥३७॥

रेफोपान्तादिकारान्ताच्च प्राच्यादेशाच्छविषये वुञ् भवति । पाटलिपुत्रकः ऐकचक्रकः । काकन्दकः माकन्दकः । प्राच्यादिति किम् ? दान्ता(त्ता?)मित्रीयः । छ इत्येव । दाशपुरः ।

[रोपधेतः प्राचाम् । पा० ४।२।१२३, ईद्रोपधेभ्यः प्राचाम् । स० ४।३।५४]

जनपदेभ्यः ॥३८॥

जनपदवाचिभ्यश्छविषये वुञ् भवति । अभिसारकः । आदर्शकः । व्यक्तिभेदेषु बहुवचनादपवादविषयेऽपि भवति । अभिसारगर्तकः ।

[जनपदतदवध्योश्च । पा० ४।२।१२४, जनपदेभ्यस्तदवधिभ्यश्च । स० ४।२।५५]

बहुत्वविषयेभ्यः ॥३९॥

बहुत्वविषयेभ्यो जनपदेभ्यः शेषे वुञ् भवति । अङ्गेषु भव आङ्गकः । वाङ्गकः । व्यक्तिभेदेषु बहुवचनादपवादविषयेऽपि भवति । त्रैगर्तकः । विषयग्रहणं किम् ? वर्तनिषु भवः वर्तनः । अत्र हि देशभेदाद् बहुत्वम् ।

[अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । पा० ४।२।१२५, अवृद्धेभ्योऽपि बहुवचन-विषयेभ्यः । स० ४।३।५६]

कच्छाशिवक्तवर्तान्तात् ॥४०॥

* छ (=छे) इत्येव occurs under the next rule and also in the Hṛdayahārīṇī. छविषय० would make the meaning clear.

कच्छाद्यन्तादेशवाचिनः शेषे वुञ् भवति । भास्कच्छकः ।
कालाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । चाक्रवर्तकः ।

[कच्छाग्निवक्त्रगतोत्तरपदात् । पा० ४।२।१२६ । कच्छाग्नि-वक्त्र-
वर्तन्तेभ्यः । स० ४।३।५७]

धूमादिभ्यः ॥४१॥ [धूमादिभ्यश्च । पा० ४।२।१२७]

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषे वुञ् भवति । धूमकः । षाडाण्डकः ॥
धूम । षडाण्ड । शशादन । अर्जुनाव^१ । दाण्डायनस्थली । माहकस्थली^२ ।
राजगृह । राजस्थली । सत्रासाह । यवासाह । भक्षाली । मित्रकुल ।
अञ्जीकुल । मद्रकुल । द्वाहाव^३ । त्राहाव^४ । संस्थायी^५ । संस्थीय ।
वर्बर । गर्त । विदेह । आनर्त । पाथेयः । विदेहानर्तपाथेयानां
पूर्वेण सिद्धत्वाददेशार्थं वचनम् । माठर । घोष । शण्प । वल्ली ।
आराज्ञी । धार्तराज्ञी । अवयात्तीर्थे । कुलात्^६ सौवीरेषु । समुद्रान्नावि
मनुष्ये च । कुक्षि । द्वीप । अन्तरीप । अरुण । उज्जयनी । दक्षिणापथ ।
साकेत ।

[धूम-षण्ड-शशादनाऽर्जुनाव-राजग्रह-गर्त-सत्रासाह-साकेत-सांस्तीयाऽचयान्तरोप-
द्विभ्यः । तीर्थ-घोष-शण्प-मित्र-वर्चाऽरुण-कुक्षि-वर्बरोज्जयिनी-पल्ली-भक्षाली-
दक्षिणापथेभ्यः । द्वाहाव-त्राहावाऽजिकूल-मद्रकूलाऽराज्ञी-धार्तराज्ञी-पट्टार-माठर-
विदेहाऽनर्त-पाठेय-पाथेयेभ्यः । माहक-मद्रक-माष-घोष-राजाऽट्ट-मान-दाण्डायनेभ्यः
स्थल्याः । कूलात् सौवीरेषु । समुद्रान्नामनुष्ययोः । स० ४।३।५८-६३ कूलात्
सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । पा० ४।२।१२७ ग० सू०]

नगरात् कुत्साप्रावीण्ययोः ॥४२॥ [स० ४।३।६४]

नगराच्छेषे कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने वुञ् भवति । चौरा
हि नागरका भवन्ति । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति । कुत्साप्रावीण्ययो-
रिति किम् ? नागरा ब्राह्मणाः ।

[नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः । पा० ४।२।१२८]

^१ अर्जुनाव—MS.

^२ माहकस्थली—MS.

^३ द्वाहाव—MS.

^४ त्राहाव—MS.

^५ संस्थायी—MS.

^६ Kās. and SK. read कूलात्.

अरण्यात् पथिन्यायाध्यायहस्तिनरविहारेषु ॥४३॥ [स०
४।३।६५]

अरण्यात् पथ्यादिषु वुञ् भवति । आरण्यकः पन्था न्यायोऽध्यायो
हस्ती मनुष्यो विहारश्च । एतेष्विति किम् ? आरण्याः पशवः ।
[अरण्यान्मनुष्ये । पा० ४।२।१२९, पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति
वक्तव्यम् । भाष्यम्]

वा गोमये ॥४४॥ [स० ४।३।६६]

अरण्याद् गोमये वा वुञ् भवति । आरण्यको गोमयः, आरण्यः ।

[वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । पा० ४।२।१२९ भाष्यम्]

कुरुगुग्धरात् ॥४५॥ [० राभ्याम् । स० ४।३।६७]

कुरुगुग्धराभ्यां वुञ् भवति वा । कुरुषु भवः कौरवकः
कौरवः । [४८] कच्छादिपाठान्मनुष्यतत्स्थयोर्नित्यम् । कौरवको
मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् । यौगन्धरकः यौगन्धरः ।

[विभाषा कुरुगुग्धराभ्याम् । पा० ४।२।१३०]

वृजिमद्रात् कन् ॥४६॥ [० मद्राभ्यां कन् । स० ४।३।६८]

एताभ्यां शेषे कन् भवति । वृजिषु भवः वृजिकः । मद्रकः ।

[मद्रवृज्योः कन् । पा० ४।२।१३१]

कोपान्तादण् ॥४७॥

ककारोपान्ताद् देशाच्छेषेण भवति । ऋषिकेपु भव आर्षिकः ।
इक्ष्वाकुषु भव ऐक्ष्वाकः ।

[कोपधादण् । पा० ४।२।१३२, स० ४।३।६९]

कच्छादिभ्यः ॥४८॥ [० च । पा० ४।२।१३३]

कच्छादिभ्यो देशेभ्यः शेषेण भवति । काच्छः । सैन्धवः ॥ कच्छ ।
सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । शाल्व । कुरु ।
अनुषण्ड । द्वीप । अनूप । अजपाद । विरूपक । कुल्ल । रङ्ग ।

^१ आङ्गारः । चन्द्रमतेन । आन्तरीपः । आजवापः । द्वयं चन्द्रमतेन
गणरत्नमहोदधिः ।

[कच्छ-कुरु-सिन्धु-सिन्धुवन्त-गन्धारि-कुलूक-कम्बोज-कश्मीर-मधु-मद्-वर्ण-रङ्ग-
द्वीपाऽनूपाऽनुषण्ड-विजावकाऽजवाह-साल्वेभ्यश्च । स० ४।३।७०]

नृतत्स्थयोर्वुञ् ॥४९॥

कच्छादिभ्यो मनुष्ये मनुष्यस्थे च वुञ् भवति । काच्छको मनुष्यः ।
काच्छकमस्य हसितम् । सैन्धवको मनुष्यः सैन्धवकमस्य हसितम् ।

[मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । पा० ४।२।१३४, स० ४।३।७१]

शाल्वाद गोयवाग्वोः ॥५०॥ [ऽग्वोश्च । स० ४।३।७२]

शाल्वाद् गवि यवाग्वां च वुञ् भवति । शाल्वकी गोः, शाल्विका
यवागूः ।

[अपदातोः शाल्वात् । गोयवाग्वोश्च । पा० ४।२।१३५-१३६]

न पदातो ॥५१॥ [स० ४।३।७३]

शाल्वात् पदातो वुञ् न^१ भवति । शाल्वः पदातिर्न्रजति ।

गर्तान्ताच्छः ॥५२॥ [स० ४।३।७४]

गर्तान्ताच्छेषे छो भवति । वृकगर्तीयः श्वाविद्वर्तीयः । देशधि-
काराद् बहुचपूर्वान् भवति । बाहुगर्तः । न च सम्भवन्त्यां गतौ यथा-
कथञ्चिद् देशे वर्तमानस्य ग्रहणं युक्तम् ।

[गर्तोत्तरपदाच्छः । पा० ४।२।१३७ उत्तरपदग्रहणं बहुचपूर्वनिरासार्थम् ।
काशिका]

कटादेः प्राच्यात् ॥५३॥ [स० ४।३।७५]

कटादेः प्राग्देशाच्छेषे छो भवति । कटनगरीयः कटघोषीयः ।
प्राच्यादिति किम् ? काटनगरः ।

[प्राचां कटादेः । पा० ४।२।१३९]

कखोपान्तकन्थापलदनगरग्रामहृदान्ताच्छे ॥५४॥

ककारखकारोपान्तात् कन्थाद्यन्ताच्च छविषये छ एव भवति ।
बाधकबाधनार्थं आरम्भः । आरीहणकीयः आश्वत्थकीयः^२ । एणीकीयः^३

सौमुकीयः^१ । कोपान्तादणि प्राप्ते । खोपान्तात् । आयोमुखीयः
कौटिशिखीयः । रोपान्तेतः प्राच्यात् [३।२।३७] इति वुञि प्राप्ते ।
दाक्षिकन्धीयः । दाक्षिपलदीयः । दाक्षिनगरायः । माहकिग्रामीयः ।
माहकिहृदीयः । वाहीकग्रामात् [३।२।३४] इति ठञ्जिकयोः
प्राप्तयोरपवादः । छ इति किम् ? आर्षिकः माडनगरः ।

[वृद्धादकेकान्तखोपधात् । कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । पा० ४।२।
१४१-१४२, कखोपधकन्थापलदनगरग्रामहृदान्ताच्छे । स० ४।३।७६]

पर्वतात् ॥ ५५ ॥ [स० ४।३।७७]

पर्वताच्छेषे छो भवति । पर्वतीयः ।

[पर्वताच्च । पा० ४।२।१४३]

अनरे वा ॥ ५६ ॥ [स० ४।३।७८]

अमनुष्ये पर्वताच्छे वा भवति । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि ।
अनर इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्यः ।

[विभाषाऽमनुष्ये । पा० ४।२।१४४]

कृकणपर्णाद्भारद्वाजात् ॥ ५७ ॥ [स० ४।३।७९]

कृकणपर्णाभ्यां भारद्वाजदेशाभ्यां शेषे छो भवति । कृकणीयम्
पर्णीयम् । भारद्वाजाद् इति किम् ? कार्कणः पर्णः ।

[कृकणपर्णाद् भारद्वाजे । पा० ४।२।१४५]

गहादिभ्यः ॥ ५८ ॥ [ऽभ्यश्च । पा० ४।२।१३८]

गहादिभ्यो यथासम्भवं देशवाचिभ्योऽन्यवाचिभ्यश्च शेषे छो
भवति । गहीयः अन्तस्थीयः ॥ गह । अन्तस्थ । सम । विषम । उत्तम ।
अङ्ग । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । समानग्राम ।
एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्वग्र । इष्वनीक । दन्ताग्र ।
अवस्यन्दन । कामप्रस्थ । खाडायनि । काठेरणि । शौङ्गि । आसुरि ।
आहिंसि । आमित्रि । व्याडि । भौजि । आध्यश्वि । आग्निशर्मि ।

श्रौति^१। वाराटकि। वाल्मीकि। क्षैमधृत्वि। उत्तर। अनन्तर।
मुखपाश्वर्कात्तसो लोपश्च। मुखतीयः। पार्श्वतीयः। एकतीयः। स्वपर-
जनदेवराज्ञां कुक्* च। स्वकीयः। परकीयः। जनकीयः। देवकीयः।
राजकीयः^२।

[गहाऽन्तस्थ-सम-विषमोत्तमोत्तराऽन्तराऽनन्तराऽन्याऽङ्ग-वङ्ग-मगधेभ्यः। काम-
प्रस्थ-दन्ताग्राऽवस्पन्दनाऽऽग्निशर्मि-देवशर्मि-वाराटकि-वाल्मीक्याध्यश्वि-शैशिया-
ऽसुर्याऽनुशंस्याऽर्हिसिभ्यः। क्षैमवृत्ति-खाडायनि-काठेरणि-लाठेरणि-भौजि-वैजि-
व्याडि-शाडि-शौङ्गि-सौत्रि-सौमित्रासिन्त्रिभ्यः। इषोरप्रानीकाभ्याम्। एकाद-
वृक्षपलाशिकाभ्याम्। समानाच्च ग्रामात्। अधमोत्तमाभ्यां च शाखात्।
पूर्वपराभ्यां पक्षात्। एकमुखपाश्वर्केभ्यस्तसः। स्व-पर-जन-देव-राज्ञां कुक् च।
स० ४।३।८०-८९, जनपरयोः कुक्। देवस्य च। पा० ग० सू०। एकतसेऽर्चेति
चान्द्राः। स० तद्धित ४३८]

पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च ॥ ५९ ॥ [स० ४।३।९०]

पृथिवीमध्यस्य शेषे लो भवति मध्यमशब्दश्चादेशः। मध्यमीयः।

[गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः। पा० ४।२।१३८।१]

निवासस्य चरणेऽण् च ॥ ६० ॥ [स० ४।३।९१]

निवासस्य पृथिवीमध्यस्य चरणेऽभिधेयेऽण् भवति मध्यमश्चादेशः।
पृथिवीमध्यो निवास एषां त्रयाणां चरणानां माध्यमाः। निवासस्येति
किम्? पृथिवीमध्यादागतः मध्यमीयः कठः। चरण इति किम्? मध्य-
मीयः शूद्रः।

[चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण्। पा० ४।२।१३८।२]

वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ ६१ ॥ [काशिका ४।२।१३८ ग० सू०]

वेणुकादिभ्यः शेषे छण् भवति। वैणुकीयः। वैत्रकीयः।
औत्तरपदकीयः। माध्यमकीयः।

[वेणुक-वैत्रक-प्रस्थक-मध्यमकोत्तरपदकादिभ्यश्छण्। स० ४।३।९२]

^१ श्रौत्रि—MS.

^२ १।३।९६ वृत्त्यनुसारेणाकृतिगणोऽयम्।

* कुट्—MS., but in the Durgahā vṛtti we find under iv. 2.

138 : तथाच चान्द्रं सूत्रम्—“स्वपरजनदेवराज्ञां कुक् च” इति।

युष्मदस्मदोः खञ् युष्माकास्माकौ च ॥ ६२ ॥

युष्मदस्मदोः शेषे खञ् भवति युष्माकास्माकौ चादेशौ भवतः।
यौष्माकीणः आस्माकानः।

[युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च। तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ।
पा० ४।३।१-२, युष्मदस्मदोर्वा खञ् युष्माकास्माकौ। स० ४।३।९३]

अण् ॥ ६३ ॥ [अण् च। स० ४।३।९४]

युष्मदस्मदोः शेषे अण् भवति युष्माकास्माकौ चादेशौ भवतः।

यौष्माकः आस्माकः।

तवकममकावेकत्वे ॥ ६४ ॥ [स० ४।३।९५]

युष्मदस्मदोरेकत्वे वर्तमानयोस्तयोरेव खञ्णोस्तवकममकावादेशौ
भवतः। तावकीनः मामकीनः, तावकः मामकः। छस्तु तदादिपाठाद्
भवत्येव। युष्मदीयः अस्मदीयः, त्वदीयः मदीयः।

[तवकममकावेकवचने। पा० ४।३।३]

द्वीपादनुसमुद्राब् ज्यः ॥ ६५ ॥ [० द्रं ०। स० ४।३।९६]

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्ततः शेषे ज्यो भवति। द्वैप्यः। अनु-
समुद्रादिति किम्? द्वैपः द्वैपकः। [४८] कच्छादिपाठाद्गुञ्।

[द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। पा० ४।३।१०]

अर्धाद् यत् ॥ ६६ ॥ [पा० ४।३।४, स० ४।३।९७]

अर्धाच्छेषे यद् भवति। अर्ध्यम्।

परावराधमोत्तमादेः ॥ ६७ ॥ [० च। स० ४।३।९८]

पराद्यादेरर्धाच्छेषे यद्भवति। परार्ध्यम् अवरार्ध्यम् अधमार्ध्यम्
तमार्ध्यम्।

[परावराधमोत्तमपूर्वाच्च। पा० ४।३।५]

दिगादेष्ट्वञ् च ॥ ६८ ॥ [स० ४।३।९९]

दिक्छब्दादेरर्धाच्छेषे ठञ् भवति यच्च। पूर्वार्ध्यम् पौर्वार्धिकम्।
दक्षिणार्ध्यम् दाक्षिणार्धिकम्। परावरादेस्तु यदेव भवति पूर्वविप्रति-
पधादनुवृत्तेर्वा।

[दिक्पूर्वपदाट् ठञ् च । पा० ४।३।६]

ग्रामजनपदांशादण् च ॥ ६९ ॥

ग्रामैकदेशादर्धाज्जनपदैकदेशाच्च दिक्छब्दादेः शेषे ठञ् भवति अण् च । ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्धः पौर्वार्धिकः, दाक्षिणार्धः दाक्षिणार्धिकः । दिगादेरित्येव । बालेयार्धिकः ।

[ग्रामजनपदैकदेशादञ् ठञौ । पा० ४।३।७, ०दञ् च । स० ४।३।१००]

सपूर्वात् ॥ ७० ॥ [स० ४।३।१०१]

विद्यमानपूर्वार्धशब्दाच्छेषे ठञ् भवति । बालेयार्धिकः गौतमार्धिकः ।

[अर्धाद् यद्विधाने सपूर्वाट् ठञ् । पा० ४।३।१०१]

कालेभ्यः ॥ ७१ ॥ [स० ४।३।१०२]

कालवाचिभ्यः शेष ठञ् भवति । मासिकम् सांवत्सरिकम् । बहुवचननिर्देशाद् यथाकथञ्चिदपि काले वर्तमानाद्भवति । कादम्ब-पुष्पिकम् ब्रह्मिपलालिकम् ।

[कालाट् ठञ् । पा० ४।३।११]

शरदः श्राद्धे ॥ ७२ ॥ [स० ४।३।१०४]

शरदः श्राद्ध एव ठञ् भवति । शारदिकं श्राद्धम्, शारदमन्यत् । रुद्धेः पितृकार्यस्य ग्रहणं न श्रद्धावतः ।

[श्राद्धे शरदः । पा० ४।३।१२]

रोगातपयोर्वा ॥ ७३ ॥ [स० ४।३।१०५]

रोगे आतपे चार्थे शरदो वा ठञ् भवति । शारदिकः शारदो रोग आतपो वा ।

[विभाषा रोगातपयोः । पा० ४।३।१३]

निशाप्रदोषात् ॥ ७४ ॥ [० षाभ्याम् । स० ४।३।१०६]

एताभ्यां शेषे वा ठञ् भवति । नैशिकम् नैशम् । प्रादोषिकम् प्रादोषम् ।

[निशाप्रदोषाभ्यां च । पा० ४।३।१४]

श्वसस्तुट् च ॥ ७५ ॥ [पा० ४।३।१५, स० ४।३।१०७]

श्वसः शेषे ठञ् भवति वा तुडागमश्च । शौवस्तिकम्, श्वस्त्यम्, श्वस्तनम् ।

प्राह्मेप्रगेसायंचिरमसंख्याट् दुः ॥ ७६ ॥

प्राह्मे^१आदिभ्योऽसंख्याच्च शेषे दुर्भवति तुट् च । प्राह्मेतनम् प्रगेतनम् । निपातनादेकारः । सायन्तनम् चिरन्तनम् । निपातनान्मकारः । असंख्येभ्यः । दोषातनम् दिवातनम् । कालेभ्य इत्येव । स्वर्भवं सौवम् ।

[सायंचिरंप्राह्मेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुट् दुर्लौ तुट् च । पा० ४।३।२३, ० भ्यष्टुः । स० ४।३।१०८]

पूर्वाह्णापराह्णा वा ॥ ७७ ॥ [० ह्णाभ्यां वा । स० ४।३।१०९]

एताभ्यां शेषे दुर्वा भवति तुट् च । पूर्वाह्मेतनम् पौर्वाह्निकम् । अपराह्मेतनम् आपराह्निकम् । सप्तम्या बहुलम् [५।२।११] इत्यलक् । यदा तु पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्णतनः ।

[पूर्वाह्णापराह्णाद्वामूलप्रदोषावस्कराद् वुन् । पा० ४।३।२८]

परुत्परारिचिरात् ऋः ॥ ७८ ॥ [० चिरेभ्यस्तनः । स० ४।३।१११]

परुदादिभ्यः शेषे वा लो भवति । परुत्तनः परुत्तनः । परारितनः । चिरतनः चिरन्तनः ।

[चिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः । पा० ४।३।२३ भाष्यम्]

सन्ध्यादृतुनक्षत्रादण् ॥ ७९ ॥

सन्ध्यादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च शेषे अण् भवति । सान्ध्यम् सान्धिवेल्म् ग्रैष्मम् शैशिरम् । पौषम् तैषम् ॥ सन्ध्या । सन्धिवेला । अमावस्यार्थात् । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पौर्णमासी^२ । प्रतिपद् । संवत्सरात् फलपर्वणोः ।

[सन्धिबेलाद्युनक्षत्रेभ्योऽण् । पा० ४।३।१६, ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण् । सन्ध्या-सन्धिबेला-त्रयोदशी-चतुर्दशी-पञ्चदशी-षोडशस्यमावास्या-प्रतिपद्भ्यश्च । संवत्सरात् फलपर्वणोः । स० ४।३।११२-११४]

हेमन्ताइ वा तलोपश्च ॥८०॥ [स० ४।३।११५]

हेमन्ताच्छेष अण् वा भवति, तत्र तलोपश्च वा । हैमनम् हैमन्तम् हैमन्तिकम् ।

[हैमन्ताच्च । सर्वत्राण् च तलोपश्च । पा० ४।३।२१-२२]

वर्षाप्रारुढ्भ्यां ठगेण्यौ ॥८१॥ [स० ४।३।११६]

वर्षाभ्यः शेषे ठग् भवति प्रावृष एण्यः । वार्षिकम् प्रावृषेण्यम् ।

[वर्षाभ्यण्ठक् । प्रावृष एण्यः । पा० ४।३।१८, १७]

मध्यादिभ्यां मः ॥८२॥

मध्यादिभ्यां शेषे मो भवति । मध्यमः आदिमः । मध्यशब्द एव साम्प्रतिकेऽर्थे वर्तते । मध्या स्त्री नातिदीर्घा नातिह्रस्वा युक्त-प्रमाणेत्यर्थः । कथमधमः ? परावराधमोत्तमादेः [३।२।६७] इति ज्ञापकात् । अवम इत्यौणादिकः^१ ।

[मध्यान्मः । पा० ४।३।८, आदेशचेति वक्तव्यम् । काशिका । मध्यादः साम्प्रतिके । आदेशच मः । स० ४।३।११७-११८]

अग्रान्तपश्चादिमच् ॥८३॥ [० पश्चाद्भ्य इमच् । स० ४।३।१२०]

अग्रादिभ्यः शेष इमज् भवति । अग्रिमः अन्तिमः पश्चिमः ।

[अग्रादिपश्चाद् डिमच् स्मृतः । पा० ४।३।२३ भाष्यम्]

तृतीयस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

तत्र जाते प्रावृषण् ॥१॥

प्रावृड्शब्दात् सप्तम्यन्ताज्जाते ठब् भवति । प्रावृषि जाते

^१ Not provided for by the Cāndra up. di-sūtras.

प्रावृषिकः । कथं स्रुध्ने जातः स्रुध्नः, राष्ट्रियः, पारावारीण इत्यादि । शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । यद्येवमनियमात् 'तत्रास्ते तत्र शेते' इत्यपि सर्वत्राणादयो घादयश्च प्राप्नुवन्ति । न, तेभ्यस्तदर्थप्रतीतेः । बाधकबाधनार्थं तु जाताद्यनुक्रमणम् । कथं शारदका दर्भाः, शारदका मुद्गा इति । ऋत्वणन्तात् संज्ञायां कन् ।

[तत्र जातः । प्रावृषण् । पा० ४।३।२५-२६, स० ४।३।१२१-१२२]

पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्करात् कन्नान्नि ॥२॥

पूर्वाह्णादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो जाते संज्ञायां कन् भवति । पूर्वाह्निकः अपराह्निकः आर्द्रकः । केऽणः० [६।२।७०] इति ह्रस्वत्वम् । मूलकः प्रदोषकः अवस्करकः । नाम्नीति किम् ? पूर्वाह्णेतनः ।

[पूर्वाह्णापराह्णाद्रामूलप्रदोषावस्कराद् वुन् । पा० ४।३।२८, ०स्करेभ्यः कन् । स० ४।३।१२४]

पन्थकः ॥३॥

पथि जाते संज्ञायां कन्निपात्यते पन्थादेशश्च । पन्थकः ।

[पथः पन्थ च । पा० ४।३।२९, स० ४।३।१२५]

सिन्ध्वपकराद्वा ॥४॥

सिन्ध्वपकराभ्यां कन् वा भवति । सिन्धुकः सैन्धवः । कच्छादि-पाठादण् । अपकरकः आपकरः । नाम्नीत्येव सैन्धवको मनुष्यः ।

[सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । पा० ४।३।३२, ०भ्यां वा । स० ४।३।१२६]

अमावस्यार्थादश्च ॥५॥ [स० ४।३।१२७]

अमावस्यार्थवाचिनो जाते कन् भवति वा, अश्च वा । अमावस्यायां जातः, अमावस्यकः, अमावस्यः, अमावस्यः । अमा-वास्यकः, अमावास्यः, अमावास्यः । सन्ध्यादित्वादण् । नाम्नीत्येव । अमावास्यः ।

[अमावास्याया वा । अ च । पा० ४।३।३०-३१]

स्थानान्तगोशालखरशालाल्लुक ॥६॥ [स० ४।३।१२८]

स्थानान्तादिभ्यो जाते विहितस्य लुग् भवति । गोस्थाने जाते

गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशाले जातः गोशालः । लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणात् गोशालायां जातः गोशालः । एवं खरशालः ।

[स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । पा० ४।३।३५]

वत्सशालानक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥७॥

वत्सशालान्नक्षत्रेभ्यश्च जाते विहितस्य बहुलं लुग् भवति । वत्स-
शाले जातः वत्सशालायां वा जातः वात्सशालः । वत्सशालः ।
अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः ।
बहुलः (बहुला इति कृत्तिका उच्यन्ते) । एतेभ्यो लुगेव ।
क्वचिद्विकल्पः । मृगशिराः मार्गशीर्षः । अभिजित् आभिजितः ।
अश्वयुक् अश्वयुजः । शतभिषक् शतभिषजः । चित्रः चैत्रः । रेवतः
रैवतः । रोहिणः रौहिणः । स्त्रियां तु चित्रादिभ्यां लुगेव । चित्रा ।
रोहिणी । रेवती । ड्रापोरपि लुकि कृते पुनर्डाप् । गौरादित्वान् डीष् ।

[श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलालुक् ।
वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । पा० ४।३।३४,
३६-३७]

डिदण् ॥८॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलं डिदण् भवति । शतभिषजः । शतभिषः ।

[दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । पा० ४।२।७ भाष्यम् ।
शतभिषजोऽण् च डिद्वा । अनुराधा-स्वाति-तिष्य-पुनर्वसु-हस्त-विशाखा-बहुलाभ्यः ।
वत्सशालाऽऽभिजिद्-अश्वयुज्-मृगशिरश्चित्रा-रेवती-रोहिणीभ्यो वा । नित्यं स्त्रियां
चित्रादिभ्यः । शतभिषजोऽण् च डिद्वा । स० ४।३।१२९-१३२]

श्रविष्ठाषाढाच्छण् ॥९॥

एताभ्यां जाते छण् भवति बहुलम् । श्रविष्ठीयः श्रविष्ठः श्रविष्ठः ।
आषाढीयः आषाढः अपाढः ।

[श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् । पा० ४।३।३४।३, ०च । स० ४।३।१३३]

फलगुन्याष्टः ॥१०॥ [० ष्ट च । स० ४।३।१३४]

फलगुन्या जाते टो भवति बहुलम् । फल्गुनः फल्गुनी फाल्गुनः ।

केपाञ्चिदत्र यावन्नाम्नीत्येव । फाल्गुनः । कथं सृष्टे क्रीतो वा लघ्वो
वा कृतो वा कुशलो वा सम्भूतो वा भवो वा स्त्रीघ्नः राष्ट्रिय इति । शेषे
[३।२।१] इत्येव सिद्धम् । तथा हेमन्ते साधु हैमनमनुलेपनम् हैमन्तं
हैमन्तिकं वा । वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यः सुमनसः । शरदि पच्यन्ते
शरदाः शालयः । हेमन्त उप्ताः हैमना यवाः ।

[फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ । पा० ४।३।३४।२ कालात् साधुपुष्यत्पच्यमानेषु ।
उप्ते च । पा० ४।३।४३-४४, स० ४।३।१३७-१३८]

अश्वयुज्यामुप्ते वुञ् ॥११॥

अश्वयुजीशब्दात् सप्तम्यन्तादुप्ते वुञ् भवति । अश्वयुजका माषाः ।

[अश्वयुज्या वुञ् । पा० ४।३।४५, स० ४।३।१३९]

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥१२॥ [० न्ताभ्यां वा । स० ४।३।१४०]

एताभ्यामुप्ते वा वुञ् भवति । ग्रीष्मकं सस्यम्, ग्रीष्मम् ।
वासन्तकं वासन्तम् ।

[ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । पा० ४।३।४६]

कालादेयमृणम् ॥१३॥

कालेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो देये यथाविहितं ठञादयो भवन्ति यत्तद्देय-
मृणं चेत् । मासे देयमृणं मासिकम् । ग्रीष्मम् । ऋणमिति किम् ?
मासे देया भिक्षा ।

[देयमृणे । पा० ४।३।४७, देयमृणम् । स० ४।३।१४१]

कलाप्यश्वत्थयवबुसाइ वुन् ॥१४॥ [पा० ४।३।४८]

एतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः कालोपलक्षणेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन्
भवति । कलापिषु मयूरेषु देयमृणम्, अश्वत्थेषु फलवत्सु, यवबुसेषु वा
भवत्सु । कलापकम् अश्वत्थकम् यवबुसकम् ।

[कलाप्यश्वत्थयवबुसेभ्यो वुन् । स० ४।३।१४२]

ग्रीष्मावरसमाइ वुञ् ॥१५॥ [पा० ४।३।४९]

ग्रीष्मादवरसमायाश्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ् भवति । ग्रीष्मकम् आवरसमकम् ।

[ग्रीष्मावरसमाभ्यां वुञ् । स० ४।३।१४४]

संवत्सराग्रहायण्याष्टञ् च ॥१६॥

संवत्सरादाग्रहायण्याश्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति, वुञ् च । सांवत्सरिकम् सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् आग्रहायणकम् । यदा तु संवत्सरे देयमृणं फलं भवति तदापि [३।२।७९] सन्ध्यादिपाठादण् मा भूदिति ठञ्-ग्रहणम् । निशायां व्याहरति मृगः नैशः । नैशिक इति शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । अमृगोऽपि भवार्थे भवत्येव । यो हि निशायां व्याहरति स निशायां भवो भवति । त्रैशब्दं चेह साध्यम् । तथा निशा सोढास्य निशायामध्ययनं सोढमस्येति वा नैशो नैशिक इति ।

[संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च । व्याहरति मृगः । तदस्य सोढम् । पा० ४।३।५०-५२, स० ४।३।१४४-१४६]

दिगादिभ्यो भवे यत् ॥१७॥

दिगादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो भवे यद्भवति । दिश्यम् वर्ग्यम् ॥ दिश् । वर्ग । पूग । गण । पक्ष । धाय्या । मित्र । मेघा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । अदेहांशार्थः पाठः । मुख्यः जघन्यः । मेघ । यूथ । उदकात् संज्ञायाम् । उदकया रजस्वला । न्याय । वंश । अनुवंश । देश । काल । आकाश ।

[तत्र भवः । दिगादिभ्यो यत् । पा० ४।३।५३-५४, तत्र भवः । दिग्-वर्ग-पूग-गणोखा-मुख-जघन-वंशाऽनुवंश-देश-कालाऽऽकाश-पक्ष-साक्षिभ्यो यत् । आद्यन्तान्तर-रहः-पथ्यलीक-यूथ-न्याय-मित्र-मेघ-मेघा-धाय्याद्भ्यश्च । उदकात् संज्ञायाम् । स० ४।३।१४८-१५०]

देहांशात् ॥१८॥ [स० ४।३।१५१]

शरीरावयवाद् यद् भवति । दन्त्यम् ओष्ठम् ।

[शरीरावयवाच्च । पा० ४।३।५५]

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्हञ् ॥१९॥ [पा० ४।३।५६]

दृत्यादिभ्यो भवे ढञ् भवति । दातैयम् कौक्षेयम् कालशेयम् वास्तेयम् आस्तेयम् आहेयम् ।

[दृति-कुक्षि-कलशि-वस्त्यस्त्यहिभ्यो ढञ् । स० ४।३।५२]

ग्रीवातोऽण् च ॥२०॥ [स० ४।३।१५३]

ग्रीवाया भवेऽण् भवति, ढञ् च । भ्रवम् ग्रैवेयम् ।

[ग्रीवाभ्योऽण् च । पा० ४।३।५७]

गम्भीरपञ्चजनाब् अत्र ॥२१॥ [०जनाभ्यां० । स० ४।३।१५४]

गम्भीर-पञ्चजनाभ्यां भवे ञ्रो भवति । गाम्भीर्यः पाञ्चजन्यः । बहिर्देवाभ्यां तु पूर्वोण सिद्धम् ।

[गम्भीराब् ञ्रः । पा० ४।३।५८, बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च ञ्र इष्यते । श्लोकवार्तिकम् ४।३।६०]

चातुर्मास्यं यज्ञे ॥२२॥

चतुर्षु मासेषु भवे यज्ञे चातुर्मास्यमिति ञ्रो निपात्यते । चातुर्मास्यानि । चातुर्मासात् संज्ञायामण् न वाच्यः, शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धत्वात् । चातुर्मासी । आषाढी पौर्णमासी । कार्तिकी फाल्गुनी चोच्यते । लुगपि न भवति संज्ञाप्रतीतेः ।

[चातुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे । संज्ञायामण् । पा० ५।१।१४६-७, चातुर्मासाद् यज्ञे । संज्ञायामण् लुक् च । स० ४।३।१५५-१५६]

परिमुखादिभ्यः ॥२३॥

परिमुखादिभ्यो ञ्रो भवति । परिमुखं भवः परिमुख्यः । परिहनव्यः ॥ परिमुखम् । परिहनु । पर्योष्ठम् । पर्युलूखलम् । परिसीरम् । अनुसीरम् । उपसीरम् । उपस्थूणम् । उपकलापम् । अनुपथम् । अनुगङ्गम् । अनुतिलम् । अनुशीतम् । अनुसातम् । अनुपदम् । अनुयूपम् । अनुवंशम् । अनुमाषम् । अनुयवम् । विभक्तिपाठोऽसंख्यसमास-

प्राधान्यज्ञापनार्थः, तेनेह न भवति—परिगतं मुखम् परिमुखम्, तत्र भवः पारिमुखः ।

[ज्ञाप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंत्थानम् । पा० ४।३।५८।१, परेमुंल्लो-
हनूल्ललेभ्योऽव्ययीभावे । उपात् स्थूलाकलापाभ्याम् । अतोः पथि-पद-यूप-वंश-सीता-
तिल-यव-भङ्गा-माषेभ्यः । पर्युपानुभ्यः सीरात् । सं ४।३।१५७-१६०]

अन्तःपूर्वादादर्थः ठञ् ॥२४॥

अन्तःपूर्वपदात् तदर्थप्रधानाद् भवे ठञ् भवति । आन्तगहिकम्, आन्तर्वशिकम् । विभक्त्यर्थे यदसंख्यम्, [२।२।२] इति समासः । तदर्थदिति किम् ? अन्तःकरणे भवम्, आन्तःकरणम् ।

[अन्तःपूर्वपदात् ठञ् । पा० ४।३।६०, सं ४।३।१६१]

पर्यनुभ्यां ग्रामात् ॥२५॥ [सं ४।३।१६३]

पर्यनुपूर्वाद् ग्रामाद्भवे ठञ् भवति । पारिग्रामिकः आनुग्रामिकः । तदर्थदित्येव । परिगतो ग्रामः, तत्र भवः परिग्रामः ।

[ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् । पा० ४।३।६१]

समानात् ॥२६॥ [सं ४।३।१६३]

समानाद् भवे ठञ् भवति । सामानिकः ।

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते । श्लोकवार्तिकम् । पा० ४।३।६०]

तदादेः ॥२७॥ [सं ४।३।१६४]

समानादेर्भवे ठञ् भवति । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः ।

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते । श्लोकवार्तिकम् । ४।३।६०]

लोकान्तात् ॥२८॥ [सं ४।३।१६४]

लोकोत्तरपदाद्भवे ठञ् भवति । ऐहलौकिकः पारलौकिकः । अनुशक्तिकादीनाम्, [६।१।३०] इत्युभयपदादैश्च ।

[लोकोत्तरपदस्य च । श्लोकवार्तिकम् ४।३।६०]

अध्यात्मादिभ्यः ॥२९॥

अध्यात्मादिभ्यो भवे ठञ् भवति । आध्यात्मिकम् आधिदैविकम्, आधिभौतिकम् और्ध्वन्दैहिकम् । आकृतिगणोऽयम् ।

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते । श्लोकवार्तिकम् । अध्यात्माधि-
देवाधिभूतेहलोकपरलोकोर्ध्वदेहोर्ध्वन्दमादिभ्यश्च । सं ४।३।१६६]

जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः ॥३०॥ [पा० ४।३।६२, सं ४।३।१६७]

एताभ्यां भवे छो भवति । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्तात् ॥३१॥ [सं ४।३।१६८, ०च । पा० ४।३।६३]

वर्गान्ताद् भवे छो भवति । कवर्गीयः । चवर्गीयः ।

अशब्दे यत्खौ च ॥३२॥ [सं ४।३।१६९]

शब्दादन्यत्र भवे वर्गान्ताच्छो भवति, यत्खौ च । अर्जुनवर्गीयः । अर्जुनवर्ग्यः अर्जुनवर्गीणः । अशब्द इति किम् ? कवर्गीयः ।

[अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । पा० ४।३।६४]

मध्यान्मण्मीयौ च ॥३३॥ [सं ४।३।१७०]

मध्याद्भवे मण्मीयौ भवतः, छश्च । माध्यमः मध्यमीयः मध्यीयः ।

मध्यन्दिना उद्गायन्तीति तदुपचारात् ।

[ईयः कार्योऽय मध्यस्य मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ । श्लो० वा० ४।३।६०
मध्य मध्यं दिनं चास्मात् । श्लो० वा० ४।३।६०, दिनं मध्यं चास्य । सं ४।३।१७१]

ललाटाद्भूपणे कन् ॥३४॥ [सं ४।३।१७३]

ललाटाद्भूपणे कन्भवति । ललाटिका ।

[कर्णललाटात् कनलङ्कारे । पा० ४।३।६५]

कर्णात् ॥३५॥ [सं ४।३।१७३]

कर्णाद्भूपणे कन् भवति । कर्णिका ।

उपादेष्टक् ॥३६॥

उपपूर्वात् कर्णाद्भवे ठ् भवति । औपकर्णिकम् ।

[उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् । पा० ४।३।४०, प्रायेणोपादेष्ट । सं ४।३।७४]

जानुनीविभ्याम् ॥३७॥ [स० ४।३।१७५]

उपपूर्वाभ्यामेताभ्यां भवे ठग् भवति । औपजानुकम् औपनीविकम्
प्रायभवेऽपि भवे [१७] इत्येव सिद्धम् ।

[उपजानूपकणी पनीवेष्ठक् । पा० ४।३।४०]

तस्य व्याख्यानं च व्याख्येयनाम्नः ॥३८॥

षष्ठान्ताद् व्याख्यातव्यनाम्नो व्याख्यानं सप्तम्यन्ताच्च भवे यथा-
विहितमणादयो भवन्ति । सुपां व्याख्यानं सुप्सु वा भवम् सौपम् ।
तैङ्म् । व्याख्येयनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला ।
कथम् अश्वत्थाम्नि भवः अश्वत्थामा, कृष्णाजिने भवम् कृष्णाजिनम्,
सिंहाजिनम् । अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः अग्निष्टोमः, अग्निष्टोमस्य
व्याख्यानं कल्पः अग्निष्टोम इति ? तद्वदुपचारात् । अणादयोऽपि
तर्हि स्युः ? इष्यन्त एव तस्येदमिति विवक्षायाम् । त्रैशब्द्यं चेह साध्यम् ।
भवव्याख्यानयोयु गपदधिकारो बाधकबाधनार्थः ।

[तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । पा० ४।३।६६, तस्य व्याख्यान
इति कल्पे । भवव्याख्यानयोर्व्याख्यातव्यनाम्नः । स० ४।३।१७८-१७९]

बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठक् ॥३९॥ [पा० ४।३।६७, स० ४।३।१८०]

बह्वचो व्याख्येयनाम्नोऽन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति ।
पात्वणत्विकम् । नातानतिकम् । समासस्येत्यन्तोदात्तः । बह्वच इति
किम् ? सौपम् तैङ्म् । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायाः साहितम् ।
प्रादिस्वरेणाद्युदात्तः । उदात्तादयः स्वरा विसर्जनीयादिवत् प्रसिद्धाः ।

यज्ञेभ्यः ॥४०॥ [स० ४।३।१८१]

यज्ञवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति । आग्निष्टोमिकम्,
वाजपेयिकम्, पाञ्चोदनिकम्, दाशोदनिकम् । बहुवचनं सर्वयज्ञ-
परिग्रहार्थम् ।

[ऋतुयज्ञेभ्यश्च । पा० ४।३।६८]

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥४१॥ [पा० ४।३।६९, स० ४।३।१८२]

ऋषिवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ् भवति, अध्यायेष्वेवाभिधेयेषु
वसिष्ठस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः ।
वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्वेवेति किम् ? वासिष्ठी ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् ष्टन् ॥४२॥ [पा० ४।३।७०, स० ४।
३।१८३]

आभ्यां भवव्याख्यानयोः ष्टन् भवति । पौरोडाशिकः, पौरोडाशिकी ।
पुरोडाशिकः, पुरोडाशिकी ।

छन्दसो यत् ॥४३॥

छन्दसो भवव्याख्यानयोर्यद् भवति । छन्दस्यम् ।

अण् ॥४४॥

छन्दसो भवव्याख्यानयोरण् भवति । छान्दसम् ।

[छन्दसो यदणी । पा० ४।३।७१, स० ४।३।१८४]

ऋगयनादिभ्यः ॥४५॥

ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरण् भवति । आर्गयणः पादव्याख्यानः ॥
ऋगयन । पदव्याख्यान । छन्दोव्याख्यान । छन्दोनामन् । छन्दोभाषा ।
छन्दोविचिति । छन्दोविजिति । न्याय । निरुक्त । पुनरुक्त । व्याकरण ।
निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । क्षत्रविद्या । क्षत्रियविद्या । उत्पात ।
उत्पाद । संवत्सर । यज्ञ । चर्चा । श्लक्ष्ण । मूर्हत । निमित्त ।
उपनिषद् । शिक्षा ।

[अण् ऋगयनादिभ्यः । पा० ४।३।७३, ऋगयन-पदव्याख्यानोत्पातोत्पाद-
पुनरुक्त-निरुक्त-न्याय-निगम-व्याकरण-शिक्षोपनिषद्विभ्योऽण् । यज्ञ-चर्चा-क्रमेतर-
श्लक्ष्ण-निमित्त-मूर्हत-संवत्सरेभ्यश्च । क्षत्राङ्ग-क्ष-वास्तुभ्यश्च विद्यायाः । छन्दसो
मान-भाषा-विचिति-विजितिभ्यः । स० ४।३।१८६-१८९]

द्वजृद्गब्राह्मणप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट् ठक् ॥४६॥

द्वजृद्गब्राह्मणादिभ्यश्च भवव्याख्यानयोष्ठञ्
भवति । ऐष्टिकम् । चातुर्होतृकम् । आर्चिकम् । ब्राह्मणिकम् ।

प्राथमिकम् । आध्वरिकम् । पौरश्चरणिकम् । नामाख्यातिकम् ।
नामिकम् । आख्यातिकम् ।

[द्वजुद्ग्राहणकं प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातात् ठक् । पा० ४।३।७२,
द्वजुद्गु-ग्राहण-प्रथमाध्वर-पुरश्चरण-नामाख्यात-नामाख्यातेभ्यष्ठक् । स०
४।३।१८५]

आयस्थानादागते ॥४७॥

आयस्थानवाचिभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्य आगते ठग् भवति । शुल्कशालाया
आगतः शौल्कशालिकः । आतरिकः । आपणिकः । कथं सुधनादागतः
सौघ्नः राष्ट्रिय इत्यादि ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[तत आगतः । ठगायस्थानेभ्यः । पा० ४।३।७४-७५, तत आगतः
आयस्थानेभ्यष्ठक् । स० ४।३।१९०-१९१]

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥४८॥ [पा० ४।३।७६]

शुण्डिकादिभ्य आगते अण् भवति । शौण्डिकः । कार्कणः ॥ अण्-
ग्रहणमुदपानार्थम् ॥ शुण्डिक । कृकण । उदपान । स्थण्डिल । उपतीर्था
भूमि । तृण । पर्ण ।

[शुण्डिका-कृकण-स्थण्डिलोदपानोलप-तीर्थ-भूमि-तण-पर्णेभ्योऽण् । स० ४।३।
१९२]

विद्यायोनिस्म्वन्धाद् वुञ् ॥४९॥

विद्यास्म्वन्धाद् योनिस्म्वन्धाच्चागते वुञ् भवति । औपाध्यायकम्
शैष्यकम् मातामहकम् पैतामहकम् ।

[विद्यायोनिस्म्वन्धेभ्यो वुञ् । पा० ४।३।७७, स० ४।३।१९३]

ऋतः कञ् ॥५०॥

ऋदन्तादागते कञ् भवति । हौतृकम् । मातृकम् । विद्यायानि-
स्म्वन्धादित्येव । सावित्रम् ।

[ऋतष्ठञ् । पा० ४।३।७८, स० ४।३।१९४]

पित्रं वा ॥५१॥ [स० ४।३।१९५]

पितुरागत इत्येतस्मिन्नर्थे पित्रमिति वा निपात्यते । पित्रम्
पैतृकम् ।

[पितृग्रन्थ । पा० ४।३।७९]

नृहेतुभ्यो रूप्यः ॥५२॥ [स० ४।३।१९६]

मनुष्यवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्चागते रूप्यो वा भवति । देवदत्तरूप्यम्
देवदत्तम् । समाद्धेतोरागतः समरूप्यम्, समीयम् । [३।२।५८
गहादित्वाच्छः ।

[हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । पा० ४।३।८१]

मयट् ॥५३॥ [मयट् च । पा० ४।३।८२, स० ४।३।१९७]

नृहेतुभ्य आगते मयड् भवति । देवदत्तमयम् । सममयम् ।

गोत्रादङ्कवत् ॥५४॥ [पा० ४।३।८०, स० ४।३।१९८]

गोत्रे यो विहितस्तदन्तादागतेऽङ्क इवाणादयो भवन्ति । औपगवेभ्य
आगतम् औपगवकम् । वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । शाकलम् ।
शाकलकम् ।

वैदूर्यम् ॥५५॥

अयं शब्दो निपात्यते रत्नविशेषे विदूरादुत्पन्ने । कथम् हिमवतो
गङ्गा प्रभवति हैमवती, सुध्नं गच्छति पन्था दूतो वा सौघ्नः, राष्ट्रियः,
सुध्नमभिनिष्क्रामति द्वारम् सौघ्नम् । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
सौभद्र इति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति
—सुध्नं गच्छति सार्थः, सुध्नमभिनिष्क्रामति पन्थाः, सुभद्रामधिकृत्य
कृतः प्रासाद इति ? तस्य स्वमिति विवक्षायामिष्यत एव ।

[प्रभवति । पा० ४।३।८३, स० ४।३।१९९, विदूराज् जाग्रः । तद् गच्छति
पथिदूतयोः । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । पा० ४।३।८४-८६, वालवायो विदूरं
च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरोवदुपाचरेत् ॥ श्लोक-
वातिकम् । वालवायाज् जाग्रो विदूरं चास्य । तद्गच्छति० । स०
४।३।२००-२०२]

शिशुक्रन्दादीनधिकृत्य कृते ग्रन्थे छः ॥५६॥

शिशुक्रन्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ छो भवति ।
शिशुक्रन्दीयः यमसभीयः इन्द्रजननीयः सीतान्वेषणीयः ।

[अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । पा० ४।३।८७, स० ४।३।२०३ शिशुकन्द-यमसभ-
द्वन्द्वजननादिभ्यश्छः । पा० ४।३।८८, शिशुकन्द-यमसभेन्द्रजनन-प्रद्यम्नागमन-
सीतान्वेषणादिभ्यश्छः । स० ४।३।२०४]

चार्थानदेवासुरादीन् ॥५७॥

चार्थसमासेभ्यो देवासुरादिवर्जितेभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते
ग्रन्थ छो भवति । श्येनकपोतीयः । संवर्तमरुत्वतीयः । अदेवासुरादीनिति
किम् ? देवासुरम् रक्षोऽसुरम् गौणमुख्यम् । कथम् वासवदत्ता
बन्धुमती ? अभेदोपचारविषयत्वाद्विवक्षायाः । भैरवतीति नाभेदविवक्षा ।
कथम्—सुघ्नो निवासोऽस्य, सुघ्नोऽस्याभिजनः, सौघ्नः राष्ट्रिय इति ?
शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । पा० ४।३।८८।१ द्वन्द्वादेवासुररक्षोऽसुर-
गौणमुखादेः । स० ४।३।२०५, अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ।
पा० ४।३।८७।१, लुबाख्यायिकासु बहुलम् । स० ४।३।२०६]

सोऽस्याभिजनो गिरिभ्यः शस्त्रजीविषु ॥५८॥

प्रथमान्तेभ्यो गिरिविशेषेभ्योऽभिजनभूतेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे आयुध-
जीविष्वभिधेयेषु छो भवति । हृद्गोलः पर्वतोऽभिजन एषाम् हृद्गोलीया
आयुधजीविनः । भोजकटीयाः रोहितगिरीयाः । गिरिभ्य इति किम् ?
सांकाश्यकाः शस्त्रजीविनः । शस्त्रजीविष्विति किम् ? ऋक्षोदः
पर्वतोऽभिजन एषाम् ब्राह्मणानाम् आर्क्षोदाः । यत्र पूर्वैरुषितं सोऽभिजनः ।
यत्र सम्प्रत्युप्यते स निवासः ।

[सोऽस्य निवासः । अभिजनश्च । आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । पा०
४।३।८९-९१, स० ४।३।२०७-२०८ गिरिभ्यः शस्त्रजीविषु छः । स० ४।३।२०९
निवासाभिजनयोः को विशेषः ? निवासो नाम यत्र सम्प्रत्युप्यते । अभिजनो
नाम यत्र पूर्वैरुषितम् । भाष्यम् । ४।३।८९-९०]

शालातुरीयः ॥५९॥

शालातुरोऽभिजनोऽस्येत्येतस्मिन्नर्थे शालातुरीय इति निपात्यते ।

[तूदी-शालातुर-वर्मन्ती-कूचवाराड् ढक्छण्डञ्जकः । पा० ४।३।९४
सालातुराच्छण् । स० ४।३।२१०]

शण्डिकादिभ्यो ञः ॥६०॥ [पा० ४।३।९२]

शण्डिकादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्नर्थे ञो भवति ।
शण्डिक्यः ।

[शण्डिक-शङ्ख-सट-शक-सर्वकेश-सर्वसेन-रह-बोध-कुचवारेभ्यो ञः । स०
४।३।२११]

सिन्ध्वादिभ्योऽण् ॥६१॥

सिन्ध्वादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् भवति । सिन्धवः
वार्णवः ॥ सिन्धु । वणु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर ।
शाल्व । किष्किन्धा^१ । गन्धिक^२ । उरस । दरद् । तक्षशिला । वत्सो-
द्वरण । कौपेदुर^३ । काण्डवार । ग्रामणी । शकल^४ । छगलक । कंस ।
किन्नर । सङ्कुचित । सिंहकोष्ठ^५ । कर्ण । बर्वर । अवसान । ये तु
कच्छादिषु [३।२।४८] पठ्यन्ते तेषामणि सिद्धे वृज्जपवादार्थं वचनम् ।
जनपदिनां च वाहीकग्रामाणां ठञ्जिकयोरपवादार्थम् ।

[सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । पा० ४।३।९३, सिन्धु-गन्धार^६-कश्मीर-
मधुमत्-किष्किन्धोरस-शाल्व-वणु-गन्धिक-दरत्-कम्बोजेभ्योऽण् । तक्षशिला-
छगल-ग्रामणी-वत्सोद्वरण-काण्डवार-कौपेदुर-किन्नर-वर्वरावसान-कंस-सङ्कुचिते-
भ्योऽञ् । सिंहकोष्ठभ्यां कर्णकात् । स० ४।३।२१२-२१४]

तूदीवर्मन्तीभ्यां ढञ् ॥६२॥ [स० ४।३।२१५]

तूदीवर्मन्तीभ्यां सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् भवति । तौदेयः
वार्मन्तेयः ।

[तूदी-शालातुर-वर्मन्ती-कूचवाराड् ढक्छण्-ढञ्-यकः । पा० ४।३।९४]

तत्र भक्तिर्महाराजाट् ठक् ॥६३॥

तत्रति सप्तम्यन्तान्महाराजाट् ठग् भवति भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ।

^१ किष्किन्धि—MS.

^२ गन्धिक—MS.

^३ कौमोदुर—MS.

^४ सकल—MS.

^५ सिंह । कोष्ठ । MS.

^६ गान्धारि—L.

महाराज भक्तिरस्य माहाराजिकः । कथं सृष्टे भक्तिरस्य सौधनः ।
राष्ट्रीय इति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[भक्तिः । पा० ४।३।९५, स० ४।३।२१६ । महाराजाद् ठञ् । पा० ४।३।९७, ०ठक् । स० ४।३।२१७]

अचित्तादेशकालात् ॥६४॥ [स० ४।३।२१८]

अचित्तावाचिनो देशकालवर्जितात् तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । अपूपेषु भक्तिरस्य आपूपिकः । साङ्गुलिकः । अचित्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशकालादिति किम् ? सौधनः हैमनः ।

[अचित्तादेशकालाद् ठक् । पा० ४।३।९६]

वासुदेवाजुनात् कन् ॥६५॥

आभ्यां तत्र भक्तिरस्येत्येतस्मिन्नर्थे कन् भवति । वासुदेवकः अजुनकः ।

[वासुदेवाजुनाभ्यां वुन् । पा० ४।३।९८, स० ४।३।२१९]

गोत्राद् बहुलं वुञ् ॥६६॥ [स० ४।३।२२०]

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे बहुलं वुञ् भवति । औपगवकः, दाक्षकः । पाणिनीयः ।

[गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । पा० ४।३।९९]

क्षत्रियात् ॥६७॥ [स० ४।३।२२१]

क्षत्रियवाचिनस्तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे बहुलं वुञ् भवति । नाकुलकः साहदेवकः । पौरवीयः ।

जनपदवत् सर्वं तत्सरूपाद् बहुत्वे ॥६८॥ [स० ४।३।२२२]

बहुत्वे जनपदसमानरूपात् क्षत्रियवाचिनस्तत्र भक्तिरस्येत्यस्मिन्नर्थे जनपदवत् सर्वं भवति । अङ्गेषु वङ्गेषु वा जनपदेषु भक्तिरस्य आङ्गकः वाङ्गकः । तद्वदङ्गेषु क्षत्रियेषु भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सर्वमिति किम् ? प्रकृतिरपि जनपदवद् यथा स्यात् । मात्रे वाज्ये वा भक्तिरस्य । मद्रकः वृजिकः । तत्सरूपादिति किम् ? पौरवीयः ।

तृत् याध्याये तृतीयः पादः

बहुत्व इति किम् ? एकत्वद्वित्वयोरसरूपादपि यथा स्यात् । आङ्गे वाङ्गयोर्वा भक्तिरस्य आङ्गकः । क्षत्रियादित्येव । पञ्चालेषु ब्राह्मणेषु भक्तिरस्य पाञ्चालः । कथम् उशनसा प्रोक्तमौशनसम् बार्हस्पत्यम् पाणिनीयमिति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । पा० ४।३।१००]

तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीते ॥६९॥ [स० ४।३।२२३, २२७]

तृतीयान्तात् प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति । पिप्पलादेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा पैप्पलादाः । मैत्रायणीयाः । वेदमिति किम् ? पिप्पलादेन प्रोक्तं श्लोकं विदन्त्यधीयते वा ।

[तेन प्रोक्तम् । पा० ४।३।१०१, तदधीते तद्वेद । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । पा० ४।२।५९, ६६]

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥७०॥ [पा० ४।३।१०२, स० ४।३।२२८]

एतेभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोश्छण् भवति । तित्तिरिणा प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीते वा तैत्तिरीयः । वारतन्तवीयः, खाण्डिकीयः, औखीयः । वेदमित्येव । तित्तिरिणा प्रोक्तं श्लोकं वेत्त्यधीते वा ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां कल्पं च णिनिः ॥७१॥ [स० ४।३।२२९]

एताभ्यां तेन प्रोक्तं वेदं कल्पं च वेत्त्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति । काश्यपेन प्रोक्तं वेदं कल्पं च विदन्त्यधीयते वा काश्यपिनः । कौशिकिनः । ऋषिभ्यामिति किम् ? काश्यपीयः कल्पः । कल्पं चेति किम् ? काश्यपीया पुराणसंहिता ।

[काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । पा० ४।३।१०३]

शौनकादिभ्यः ॥७२॥ [० छन्दसि । पा० ४।३।१०६]

शौनकादिभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं वेत्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति ।
शौनकिनः वाजसनेयिनः ॥ वेदमित्येव । शौनकीया शिक्षा ॥ शौनक ।
वाजसनेय । शार्ङ्गरव । शापेय । शाण्डेय । खाडायन । स्कन्द ।
स्कम्भ । देवदर्श । रज्जुभार । रज्जुकण्ठ । कठशाठ । कषाय ।

[शौनक-शार्ङ्गरव-सापेय-शाण्डेय-वाजसनेय-खाडायन-कषाय-तल-स्तम्भ-स्कन्ध-
देवदर्श-रज्जुकण्ठ-कठ-शठेभ्यः । स० ४।३।२३०]

कलापिवैशम्पायनशिष्येभ्यः ॥७३॥

कलापिशिष्येभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्यश्च तेन प्रोक्तं वेदं वेत्यधीत
इत्येतयोरर्थयोर्णिनिर्भवति । तत्र कलापिशिष्याः हरिद्रु तुम्बुरु उलप
छगली च । वैशम्पायनशिष्याः आलम्बि पलिङ्ग कमल इति प्राच्याः,
श्यामायन कठ कलापीत्युदीच्याः, ऋचाभ आरुणि तण्ड इति माध्यमाः ।
साक्षाच्छिष्याश्चेह गृह्यन्ते न प्रशिष्याः, कलापिशिष्याणां पृथग्विधानात्,
कठशिष्यस्य च खाडायनस्य शौनकादिषु ग्रहणात् । हरिद्रुणा प्रोक्तं
वेदं विदन्त्यधीयते वा हारिद्रविणः । तौम्बुरविणः, आलम्बिनः, औलपिनः,
पैलिङ्गिनः, कामलिनः । श्यामायनिनः । आर्चीभिनः, आरुणिनः, ताण्डिनः ।

[कलापि-वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । पा० ४।३।१०४ हरिद्रु-तुम्बुरुल-
पाऽऽलम्बि-पलिङ्ग-कमल-श्यामायनर्चाभ-ताण्डारुणिभ्यः । स० ४।३।२३१]

कठचरकालुक् ॥७४॥ [पा० ४।३।१०७, स० ४।३।२३२]

एताभ्यां तेन प्रोक्तं वेदं वेत्यधीते इत्येतयोरर्थयोर्विहितस्य
णिनेरणश्च लग्नभवति । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः ।
चरकाः ।

कलापिनोऽण् ॥७५॥ [पा० ४।३।१०८, स० ४।३।२३३]

कलापिनस्तेन प्रोक्तं वेदं वेत्यधीत इत्यनयोरर्थयोरण् भवति ।
कालापाः । अनपत्ये च [५।३।१७७] इति प्रतिषधे प्राप्ते कलाप्यादी-
नाम् [५।३।१४०] इत्यन्त्याजादिलोपः ।

छगलिनो ढिनुक् ॥७६॥ [पा० ४।३।१०९, स० ४।३।२३४]

छगलिनस्तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थयोर्ढिनुग्
भवति । छगलेयिनः ।

कर्मन्दकृशाश्वभ्यां भिक्षुनटसूत्रमिनिः ॥७७॥ [स० ४।३।२३५]

एताभ्यां तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं च वेत्यधीत इत्येतयोरिनि-
र्भवति । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं च विदन्त्यधीयते वा कर्म-
न्दिनो भिक्षवः । कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रं विदन्त्यधीयते वा कृशाश्विनो
नटाः । वेदनाध्ययनयोः प्रत्येकं सम्बन्धप्रसिद्धेन याथासंख्यम् ।

[पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । कर्मन्दकृशाश्वदिनिः । पा०
४।३।११०-१११]

पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः ॥७८॥ [स० ४।३।२३६]

एताभ्यां तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं वेत्यधीत इत्येतयोरर्थयो-
र्णिनिर्भवति । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं विदन्त्यधीयते वा पारा-
शरिणो भिक्षवः । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रं विदन्त्यधीयते वा शैला-
लिनो नटाः ।

[पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः । पा० ४।३।११०]

पुराणर्षे ब्राह्मणम् ॥७९॥ [स० ४।३।२३७]

पुराणर्षिवाचिनस्तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्यधीत इत्येतयोरर्थयोर्णिनि-
र्भवति । शाट्टायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा शाट्टायनिनः ।
ऐतरेयिणः । पुराणग्रहणं किम् ? याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि याज्ञवल्कानि
ब्राह्मणानि । [३।२।२१] शकलादिपाठादण् । अस्मादेव वचनात् पुराण-
शब्दस्यापि साधुत्वम् ।

[पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पा० ४।३।१०५, पुरो नः । स० ४।३।११०]

कल्पे ॥८०॥ [स० ४।३।२३८]

पुराणर्षेस्तेन प्रोक्ते कल्पे णिनिर्भवति । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी
कल्पः । आरुणपराजी । योऽपि पैङ्गिनं कल्पं विदन्त्यधीयते वा तेऽपि
पैङ्गिनः । प्रोक्ताद्वि लुगुक्तः । पुराणर्षेरित्येव । आश्मरथः कल्पः ।

[आथर्वणिकस्येकलोपश्च । पा० ४।३।१३।१२, लुक् च वा । स० ४।३।२४०]

अथर्वणोऽण् वेदे ॥८१॥ [स० ३।३।२३९]

अथर्वणस्तेन प्रोक्ते वदेऽण् भवति । आथर्वणो वेदः । कथम् अथर्वा वेदः, वसिष्ठोऽनुवाकः, विश्वामित्र इति ? तेन प्रोक्ते तद्वदुपचारात् । कथं सुदाम्ना तुल्या दिक् सौदामनी हैमवती ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । कथं सुदाम्ना तुल्यदिक् सुदामतः हिमवतः । उरसा तुल्या दिक् उरस्त इति ? तत उपलभ्यते ततो भवतीति वा अवधावहागुहोः [४।३।६] इति तस् भविष्यति । उरसा एका दिक् उरस्य इति तत्समीपेऽपि भवस्तत्रेति शक्यते वक्तुम्, यथा गङ्गायां गाव इति । अतो देहांशाद् [१८] इत्येव सिद्धम् । पाणिनिनोपज्ञातम् पाणिनीयम्, शिवेन कृतो ग्रन्थः शैवः इति शेष [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । अग्रन्येऽपि तर्हि प्राप्नोति ? इष्यत एव, यथा इष्टकाभिः कृतः प्रासाद ऐष्टकः, नारदेन कृतं गीतं नारदीयम्, मनसा कृता मानसी कन्या । अथ तस्य स्वम् [८५] इत्यत्र भवति ? ततस्तद्विज्ञा कृतः प्रासाद इत्यत्रापि तस्य स्वमिति विवक्षायां भवत्येव, प्रतिषेधाभावात् । संज्ञायामपि मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकम्, गार्मुतम्, सारघम्, पौत्तिकम्, क्षौद्रम्, भ्रामरम्, वाटरमिति शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् ।

[तेनैकदिक् । तसिश्च । उरसो यच्च । उपज्ञाते । कृते ग्रन्थे । संज्ञायाम् ।

पा० ४।३।११२-११७, स० ४।३।२४२-२४७. See under 83.]

पुरुषात् कृते ढञ् ॥८२॥ [पा० ५।१।१० भाष्यम्]

पुरुषात् तृतीयान्तात् कृते ढञ् भवति । पौरुषेयम् ।

[सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ । पा० ५।१।१० पुरुषाद्वधे । पा० ५।१।१०।३, अत्यल्पमिदमुच्यते—पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद्वधविकारसमूहेन कृतेऽपि वक्तव्यम् । भाष्यम् । पुरुषाद् ढञ् । स० ४।३।२४९]

संज्ञायां वातपादञ् ॥८३॥

वातपात् तेन कृते संज्ञायां विषये अञ् भवति । वातपम् । संज्ञाया-
मिति किम् ? वातपीयम् ।

[संज्ञायाम् । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । पा० ४।३।११७, ११९, संज्ञायां मक्षिका-सरघा-गर्मुत्-पुत्तिकादिभ्यः । क्षुद्राभ्रमरवटरवातपादञ् । स० ४।३। २४७-२४८]

कुलालादिभ्यो वृञ् ॥८४॥ [पा० ४।३।११८]

कुलालादिभ्यस्तेन कृते वृञ् भवति । कौलालकम् वारुटकम् । संज्ञायामित्येव । कौलालम् ॥ कुलाल । वरुट । चण्डाल । निषाद । कर्मार । सेना । देवराज । पर्वद् । वधू । रुह । अनडुह । ब्राह्मण । कुम्भकार । श्वपाक । कथम् उपगोः स्वम् औपगवम्, राष्ट्रियमिति ? शेषे [३।२।१] इत्येव सिद्धम् । स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः [पा० ४। ३।२०।५] इति न वक्तव्यमन्यतोऽपि दर्शनात् । ऐन्द्रम् । बार्हस्पत्यम् । आग्नेयम् । कालेयम् । वारुणम् । पैशाचम् । आसुरम् ।

[कुलाल-कुम्भकार-कर्मार-वरुड-निषाद-चण्डाल-श्वपाकाऽनडुह-ब्राह्मण-परिवद्-
देवराज-कुरु-सेना-सैरन्ध्री-बन्धुभ्यो वृञ् । स० ४।३।२५०]

तस्य स्वं रथाद् यत् ॥८५॥

पष्ठान्ताद्रथात् स्वस्मिन्नभिधेये यद् भवति । रथस्य स्वम् रथ्यम् । रथस्य वोढा रथ्यः । द्विरथ्यः त्रिरथ्यः । रथस्य विशेषणत्वात् तदन्त-
विधिः । अनजादित्वान्न लुक् ।

[तस्येदम् । पा० ४।३।१२०, स० ४।३।२५१, रथाद् यत् । पा० ४।३। १२१, तद्वदिति रथयुगप्रासङ्गम् । ४।४।७६, रथाद् वोढरि यत् । स० ४।३।२५२]

यानादेरञ् ॥८६॥

वाहनपूर्वाद्रथात्तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थेऽञ् भवति । आश्वरथम् । रासभरथम् ।

[पत्तपूर्वादेञ् । पा० ४।३।१२२, पत्तादेरञ् । स० ४।३।२५५]

यानात् ॥८७॥

वाहनात् तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थेऽञ् भवति । आश्वम् रासभम् । वाह्य इति न वक्तव्यम्, शृङ्खलादावपि प्रतीतेः । आध्वर्यवम् पार्षदम्, इत्यणा सिद्धम् ।

[पत्ताद् वाहो । पा० ४।३।१२०।६, स० ४।३।२५६]

हलसीराट् ठक् ॥८८॥ [पा० ४।३।१२४, स० ४।३।२५८]

हलसीराभ्यां तस्य स्वमित्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । हालिकम्, सैरिकम् ।

चार्थाद्वैरे वुनदेवासुरादिभ्यः ॥८९॥

चार्थवृत्तेर्देवासुरादिवर्जितात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे वैरेऽभिधेये वुन् भवति । बाभ्रवशालङ्कायनिका । काकोलूकिका । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गम् । अदेवासुरादिभ्य इति किम् ? देवासुरम् । राक्षोऽसुरम् ।

[द्वन्द्वाद् वुन् वैरमर्थनिकयोः । पा० ४।३।१२५, वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । वा० १ द्वन्द्वाद् वैरे वुन्देवासुरादिभ्यः । स० ४।३।२५९]

विवाहे ॥९०॥ [स० ४।३।२६०]

चार्थात् तस्य स्वमित्यर्थे उद्वाहेऽभिधेये वुन् भवति । कुत्सकुशिकिका अत्रिभरद्वाजिका ।

नटाञ् नृत्ये ॥९१॥ [० नृत्ते । स० ४।३।२६१]

नटात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे नृत्येऽभिधेये ञ्रो भवति । नटानां स्वम् नाट्यम् । नृत्य इति किम् ? नटानां गृहम् ।

[छन्दोगौथिकयाज्ञिकबह्वचनटाञ् ञ्रः । पा० ४।३।१२९]

छन्दोगौथिकयाज्ञिकबह्वचाद् धर्मान्नायसङ्घेषु ॥९२॥ [० बह्वचभ्यो० । स० ४।३।२६२]

छन्दोगादिभ्यस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु ञ्रो भवति । छन्दोगानां धर्म आम्नायः सङ्घो वा छन्दोग्यः । औथिक्यः । याज्ञिक्यः । बाह्वच्यः । धर्मादिष्विति किम् । छन्दोगानां गृहं छन्दोगम् ।

[चरणादधर्मान्नाययोः । पा० ४।३।१२०।११. See under gr.]

आथर्वणः ॥९३॥

आथर्वणिकानां धर्म आम्नायः सङ्घो वा आथर्वण इत्यण् इकलोपश्च निपात्यते ।

[आथर्वणिकस्येकलोपश्च । पा० ४।३।१३१।२, ४।३।१३३ का०, आथर्वणिकादणिकलोपश्च । स० ४।३।२६३]

चरणाद् वुञ् ॥९४॥ [स० ४।३।२६४]

चरणवाचिनस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु वुञ् भवति । कठानां धर्म आम्नायः सङ्घो वा काठकः । पौष्पलादकः ।

[गोत्रचरणाद् वुञ् । पा० ४।३।१२६]

गोत्राददण्डमाणवान्तेवासिषु ॥९५॥ [स० ४।३।२६५]

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे दण्डमाणवान्तेवासि-वर्जिते वुञ् भवति । औपगवकः । अदण्डमाणवान्तेवासिष्विति किम् ? दाक्षा दण्डप्रधाना माणवा अन्तेवासिनो वा ।

[न दण्डमाणवान्तेवासिषु । पा० ४।३।१३०]

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥९६॥ [पा० ४।३।१३१]

रैवतिकादिभ्यो गोत्रेभ्यस्तस्य स्वमित्यत्रार्थे छो भवति । रैवतिकीय स्वापिशीयः ॥ रैवतिक । स्वापिशि । क्षेमधृत्वि^१ । गौरग्रीवि । औदमेघि । औदवापि । वैजवापि ।

[रैवतिक-स्वापिशि-क्षेमधृत्वि-गौरग्रीव्यौऽमेघ्यौऽदवापि-वैजवापिभ्यश्छः । स० ४।३।२६६]

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥९७॥ [पा० ४।३।१३१।१]

आभ्यां गोत्राभ्यां तस्य स्वमित्यत्रार्थे ण् भवति । कौपिञ्जलः हास्तिपादः ।

[का० ४।३।१३२ । कौपिञ्जलहास्तिपदाभ्यामण् । स० ४।३।२६७]

सङ्घाङ्घोषलक्षणेऽवञ्जविजः ॥९८॥ [स० ४।३।२६८]

अजन्ताद् यजन्ताद् इजन्ताच्च तस्य स्वमित्यत्रार्थे सङ्घादिष्वभिधेयेष्वण् भवति । वैदः सङ्घः अङ्घः घोषः ; वैदं लक्षणम् । मार्गः सङ्घः, अङ्घः, घोषः ; मार्गं लक्षणम् । दाक्षः सङ्घः, अङ्घः, घोषः ;

दाक्षं लक्षणम् । सङ्ख्यादिविविक्ति किम् ? ब्रैदानां गृहम् । गोत्रादित्येव । वातापीयः ।

[सङ्ख्यालक्षणेष्वञ्-यञ्-इञामण् । पा० ४।३।१२७]

शाकलाद्वा ॥१९॥ [पा० ४।३।१२८, स० ४।३।२६९]

शाकलात् तस्य स्वमित्यत्रार्थे सङ्ख्यादिविभक्तयेष्वण् वा भवति । शाकलेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा शाकलाः । तेषां सङ्ख्याः शाकलः शाकलकः अङ्को घोषो वा । शाकलं लक्षणम् शाकलकम् ।

वहेस्तुरिद् च ॥१००॥ [स० ४।३।२७०]

वहेयंस्तुशब्दस्तदन्तात् तस्य स्वमित्यत्रार्थेऽण् भवति तुश्चेडागमः । संवोढुः स्वम् सांवहित्रम् ।

[वहेस्तुरिदि च । पा० ४।३।१२०।८]

आग्नीध्रं शरणे ॥१०१॥

अग्नीधः शरणेऽभिधेये तस्य स्वमित्यत्रार्थे रञ् निपात्यते जश्त्वाभावश्च । आग्नीध्रं शरणम् ।

[अग्नीधः शरणे रञ् भं च । पा० ४।३।१२०।९, शरणेऽग्नीधो रञ् घश्च । स० ४।३।२७१]

समिध आधाने षेण्यण् ॥१०२॥ [स० ४।३।२७२]

आधीयतेऽनेनत्याधानं तत्र समिधः षेण्यण् भवति । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

[समिधामाधाने षेण्यण् । पा० ४।३।१२०।१०]

विकारे ॥१०३॥

पण्टान्ताद् विकारेऽभिधेये यथाविहितमणादयो भवन्ति । अश्मनो विकार आश्मः । [आश्मनः ।] भास्मनः । शेषे [३।२।१] इति सिद्धे पुनर्वचनं शेषिकनिवृत्त्यर्थम् । हालः सैरः ।

[तस्य विकारः । पा० ४।३।१३४, स० ४।४।१]

वृक्षौषधिभ्योऽंशे च ॥१०४॥

वृक्षेभ्य ओषधिभ्यश्चांशे विकारे चाणादयो भवन्ति । कारीरं काण्डम्, कारीरं भस्म । मौर्वं काण्डम्, मौर्वं भस्म ।

[अवयवे च (०वश्च-स०) प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः । पा० ४।३।१३५, स० ४।४।२]

प्राणिभ्योऽञ् ॥१०५॥

प्राणिभ्यो विकारेऽंशे चाञ् भवति । कापोतं मांसम्, कापोतं सक्थि । चापं मांसम्, चापं सक्थि ।

[प्रागिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४।३।१५४ उवर्णान्तानुदात्तादिप्राणिभ्योऽञ् । रजत-सीस-कंस-लोहोदुम्बर-वीध्रदारु-पोतदारु-विभीतक-रोहितक-त्रिकण्टक-कण्ट-कारिभ्यश्च । स० ४।४।६-७]

तालादिभ्योऽण् ॥१०६॥ [पा० ४।३।१५२]

तालादिभ्यो विकारावयवयोरर्थयोरण् भवति । तालं धनुः, तालमय-मन्यत् । बार्हिणः । तालाद् धनुषि । बर्हिन् । इन्द्रादृश । हन्द्रालिस ।

इन्द्रायुध । चाप । श्यामाक । पीयूषा । गवेधुका । [तालादण् धनुषि । इन्द्रादालिसादिसा (दृशा ?) युधेभ्यः । बर्हिण-चप-चमर-पीयूषा-गवेधुका-श्यामाकेभ्यः । स० ४।४।९-१०]

हेमार्थात् परिमाणे ॥१०७॥ [स० ४।४।११]

सुवर्णार्थात् परिमाणे विकारे चाण् भवति । हाटको निष्कः । जातरूपं कार्वाणम्, तापनीयम् । परिमाण इति किम् ? यष्टिरियं हाटकमयी ।

[जातरूपेभ्यः परिमाणे । पा० ४।३।१५३]

त्रपुजतुनोः षुक् ॥१०८॥ [पा० ४।३।१३८, ० च । स० ४।४।१२]

त्रपुजतुनोर्विकारे पुगागमो भवति, अण् तु सिद्ध एव । अत एव मयट् न बाधते । त्रापुषम् जातुपम् । त्रपुमयं जतुमयम् ।

मयडभक्षाच्छादने ॥१०९॥

प्रकृतिमात्राद्विकारेऽवयवे च भक्ष्याच्छादनवर्जिते मयड् भवति । अश्ममयम् करीरमयम् । दूर्वमयम् । अणादीनां मयटश्चोभयविधान-विकल्पः । अभक्षाच्छादन इति किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ।

[मयङ्, वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । पा० ४।३।१४३, स० ४।४।१३]

एकाचः ॥११०॥

एकाचो विकारे मयङ् भवति, पुनर्विधानान्तित्यम् । वाङ्मयम्, मृन्मयम् । अविकारे कथं गोमयमिति ? वा गोमय [३।२।४४] इति निपातनात् ।

[एकाचो नित्यं मयट्मिच्छन्ति । काशिका ४।३।१४४, नित्यमेकाचः । स० ४।४।१४, गोश्च पुरीषे । पा० ४।३।१४५, गोः पुरीषे । स० ४।४।१५]

छे ॥१११॥ [स० ४।४।१६]

छविषये, विकारावयवयोर्मयङ् भवति नित्यम् । आम्रमयम्, शालमयम् ।

[नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । पा० ४।३।१४४]

व्रीहेः पुरोडाशे ॥११२॥ [पा० ४।३।१४८, स० ४।४।१८]

व्रीहेः पुरोडाशविकारे मयङ् भवति । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहोऽन्यः ।

तिलयवपिष्टादसंज्ञायाम् ॥११३॥

तिलादिभ्यो विकारेऽवयवे चासंज्ञायां मयङ् भवति नित्यम् । तिलमयम् । यवमयम् । पिष्टमयम् । असंज्ञायामिति किम् ? तैलम् । यावकम् । पिष्टिका ।

[पिष्टाच्च । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । पा० ४।३।१४६, १४९, तिल-यवाभ्यामसंज्ञायाम् । पिष्टात् । स० ४।४।१९-२०]

शरादिभ्यः ॥११४॥

शरादिभ्यो विकारावयवयोर्मयङ् भवति । शरमयम् । दर्भमयम् ॥ शर । दर्भ । कुटी । तृण । सोम । बल्वज ।

[नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । पा० ४।३।१४४, शर-दर्भ-तृण-कुटी-सोम-बल्वजेभ्यः । स० ४।४।१७]

क्रीतवत् परिमाणात् ॥११५॥ [पा० ४।३।१५६, स० ४।४।२२]

परिमाणाद् विकारे क्रीत इव विधिर्भवति । निष्कस्य विकारः नैष्किकः । शत्यः शतिकः । साहस्रः । द्विनिष्कः द्विनैष्किकः ।

शम्याप्लुञ् ॥११६॥ [पा० ४।३।१४२, स० ४।४।२३]

शम्या विकारावयवयोः प्लुञ् भवति । शामीलः शामीली ।

उष्ट्राद् वुञ् ॥११७॥ [पा० ४।३।१५७, स० ४।४।२४]

उष्ट्राद्विकारावयवयोर्वुञ् भवति । औष्ट्रकः ।

उमोर्णाद् वा ॥११८॥

उमोर्णाभ्यां विकारावयवयोर्वुञ् वा भवति । औमकम् औमम् । और्णकम् और्णम् ।

[उमोर्णयोर्वा । पा० ४।३।१५८, उमोर्णाभ्यां वा । स० ४।४।२५]

एणीकोषाड् ढञ् ॥११९॥ [स० ४।४।२६]

एणीकोषाभ्यां विकारावयवयोर्ढञ् भवति । ऐणेयम् कौशेयम् । [एण्या ढञ् । पा० ४।३।१५९, विकारे कोषाड् ढञ् । पा० ४।३।४२।१]

पुरुषाद्वधे च ॥१२०॥ [स० ४।४।२७]

पुरुषाद्वधे विकारे च ढञ् भवति । पौरुषेयो विकारः, पौरुषेयो वधः ।

[पुरुषाद्वधे । पा० ५।१।१०।२, पुरुषाद् वध-विकार-समूह-तेनकृतेष्विति वक्तव्यम् । भाष्यम्]

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥१२१॥ [पा० ५।२।२३]

हैयङ्गवीनमिति निपात्यते ह्योगोदोहस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञा चेत् । हैयङ्गवीनम् । नवनीतं घृतम्, यत् सद्यः पक्वम् ।

[ह्योगोदोहस्य हिपङ्ग्वादेशः संज्ञायां तस्य विकारे । पा० ५।२।२३।१, ह्योगो-दोहात् खञ् हिपङ्ग्गुश्चास्य संज्ञायाम् । स० ४।४।२८]

पयसो यत् ॥१२२॥ [स० ४।४।३०]

पयसो विकारे यद् भवति । पयस्यम् । कथं गव्यम् ? गोरचि यत् [२।४।१५] इत्येव सिद्धम् ।

[गोपयसोर्यत् । पा० ४।३।१६०]

आप्यं वा ॥१२३॥

अप्शब्दाद् विकारे यद् वा निपात्यते दीर्घत्वं च । आप्यम्*
अस्मयम् ।

[अपो यञ् वा । स० ४।४।२९]

द्रोः ॥१२४॥ [द्रोश्च । पा० ४।३।१६१, स० ४।४।३१]

द्रुशब्दाद् विकारावयवयोर्यद् भवति । द्रव्यम् ।

माने वयः ॥१२५॥ [पा० ४।३।१६२, स० ४।४।३२]

द्रोः शब्दान्माने विकारे च वयो भवति । द्रुवयं मानम् । कथम्—
आमलक्याः फलम् आमलकम्, कुवलम् बदरमिति ? प्रकृत्यन्तरत्वात्
सिद्धम् । अण्मयटावपि तर्हि प्राप्नुतः ? न, तदन्तात् फलस्याप्रतीतेः ।
अन्यथा हि फलादपि वृक्षे स्याताम् । फलप्रतीतौ तु भवत्येव । वैणवम्
प्लाक्षम् नैयग्रोधम् ऐङ्गदम् काक्षतवम्^१ । बार्हतम् जाम्बवम् । जम्बु
फलमिति प्रकृत्यन्तरम्, जम्बूः फलमित्यभेदोपचारात् । तथा हरीतकी
कोशातकी द्राक्षा ब्रीहयः तिलाः मुद्गाः यवाः माषाः शालयः गोधूमाः,
यथा मुद्गैः शालीन् भुङ्क्त इति । तथा पुष्पमूलेष्वपि । मल्लिका
नवमालिका बृहती विदारी । क्वचिद् भेदः । पाटलानि कुसुमानि,
एरण्डानि मूलानि । क्वचिदुभयम् । शैरीषं कुसुमम्, शिरीषम् ।

[फले लुक् । प्लाक्षादिभ्योऽण् । जम्बवा वा । लुप् च । (लुप्-प्रकरणे
फलपाकशुषामुपसंहयानम् । पुष्पमूलेषु बहुलम् । वा । १-२) हरीतकादिभ्यश्च ।
पा० ४।३।१६३-१६७ । फले लुक् । प्लाक्ष-न्यग्रोधाऽऽवस्थेङ्गदी-वेणु-बृहती-शिष्ट-
कर्कन्धुभ्योऽण् । जम्बवा वा । लुप् च । हरीतकी-पथ्याऽऽल्लिका-चिञ्चा-द्राक्षा-
मृद्रीका-पिप्पली-कणा-कोशातकी इवेतपाक्यादिभ्यः । फलपाकशोषिभ्यश्च गोधूमा-
दिभ्यः । पुष्पमूलेषु मालती-शेफालिका-मल्लिका-नवमालिकाऽऽशुनती बृहती-
विदारी-हरीद्राभ्यः । न वरणपाटलैरण्डाल्वादिभ्यः । करवीराऽऽशोक-चम्पक-कदम्बा-
दिभ्यो लुक् । शिरीषेह्रीवेरादिभ्यो वा । स० ४।४।३३-४२]

* Not sanctioned by Pāṇini.

† One expected भवत एव.

^१ काक्षतवम्—MS.

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

कांस्यपारशवौ ॥१२६॥

एतौ शब्दौ विकारे निपात्येते । कंसार्थं कंसीयम् । तस्य विकारः
कांस्यम् । परद्वर्थं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः ।
[कंसीयपरशव्योर्यञ्जौ लुक् च । पा० ४।३।१६८, स० ४।४।४३]

न द्विः ॥१२७॥

विकारावयवयोर्द्विरणादयो न भवन्ति । कापोतस्य विकारः
कापोतः । कथं तर्हि कापोतो रसः कापित्यो रस इति ? विकारेऽपि
प्रकृतिशब्दो दृश्यते । तत्र विकारवृत्तेः प्रकृतेरुत्पत्तिर्भविष्यति ।
विकारविकारोऽपि वा विकार एव । अवयवावयवोऽपि वावयव एव ।
कथं द्रौवयम् । तस्य स्वमिति [८५] भविष्यति । कथं गौमयम् ? नैव
विकारात् ।

[न द्विरद्रुवय-गौमय-फलेभ्यः । स० ४।४।४४]

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

प्राग् यतष्ठक् ॥१॥

प्राग् यत्संशब्दनाद् [७६] येऽर्थास्तत्र ठग् वेदितव्यम् ।

[प्राग्ग्रहतेष्ठक् । पा० ४।४।१, स० ४।४।४५]

तेन जितं जयति दीव्यति खनति ॥२॥

तृतीयान्ताज्जितादिष्वर्थेषु ठग् भवति । अक्षैर्जितम् आक्षिकम् ।
शालाक्षिकम् । अक्षैर्जयति दीव्यति वा आक्षिकः । शालाक्षिकः ।
खनित्रेण खनति खानित्रिकः । कौहालिकः । देवदत्तेन जितम्,
अङ्गुल्या खनतीति न भवति तदर्थप्रतीतेः ।
[तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । पा० ४।४।२, तेन जितं करणात् ।
जयति दीव्यति खनति । स० ३।४।४६-४७]

संस्कृते ॥३॥

तृतीयान्तात् संस्कृतेऽर्थे ठग् भवति । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् मारीचिकम् ।

[संस्कृतम् । पा० ४।४।३, स० ४।४।४८]

कुलत्थकोपान्तादण् ॥४॥

कुलत्थात् ककारोपान्ताच्च तेन संस्कृते अण् भवति । कौलत्थम् । तैन्तिलीकम्, दार्दरूकम् ।

[कुलत्थकोपधादण् । पा० ४।४।४, स० ४।४।४९]

तरति ॥५॥ [पा० ४।४।५, स० ४।४।५०]

तृतीयान्तात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । औडुपिकः । गौपुच्छिकः ।

द्वज्ज् नौभ्यां ठन् ॥६॥ [स० ४।४।५२]

द्वज्जो नौशब्दाच्च तेन तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् भवति । घटिकः । प्लविकः । नाविकः नाविका ।

[नौद्वज्ज् ठन् । पा० ४।४।७]

चरति ॥७॥ [पा० ४।४।८, स० ४।४।५३]

तृतीयान्ताच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । घाण्टिकः । शाकटिकः । शार्ङ्गवेरिकः । भक्षणार्थमपि केचिद्वर्णयन्ति ।

[चरतिभक्षणे गतौ च वर्तते । काशिका ४।४।८]

पर्पादिभ्यः षठ् ॥८॥ [पा० ४।४।१०]

पर्पादिभ्यस्तेन चरतीत्यत्रार्थे षठ् भवति । पर्पिकः पर्पिकी । अश्विकः अश्विकी ॥ पर्प । अश्वत्थ । रथ । जाल । व्यास । व्याल । पाद । आकर्ष ।

[पर्पाऽश्वत्थ-रथ-जाल-व्याल-व्यास-पादेभ्यः षठ् । स० ४।४।५५]

श्वगणाद्वा ॥९॥

श्वगणात्तेन चरतीत्येतस्मिन्नर्थे षठ् वा भवति । श्वगणिकः श्वगणिकी, श्वागणिकः श्वागणिकी ।

[श्वगणाद् ठञ्, च । पा० ४।४।११, स० ४।४।५६]

वेतनादिभ्यो जीवति ॥१०॥ [पा० ४।४।१२]

वेतनादिभ्यस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । वैतनिकः वाहिकः ॥ वेतन । वाह । अर्धवाह । वेश । उपवेश । प्रेषण । मुख । शय्या । शक्ति । हय । उपहस्त । पाद । उपस्थान । धनुस् । दण्ड । धानुष्कः, दाण्डिकः, धानुर्दण्डिकः ।

[वेतन-वाहाऽर्धवाह-पाद-प्रेषण-मुख-शय्या-स्फिग्-वेश-शक्तिभ्यो जीवति । उपाद् देशवेशहस्तस्थानेभ्यः । व्यस्ताच्च धनुर्दण्डात् । स० ४।४।५७-५९]

वस्त्रक्रयविक्रयाद् ठन् ॥११॥ [पा० ४।४।१३]

वस्त्रादिभ्यस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् भवति । वस्त्रिकः क्रयिकः विक्रयिकः क्रयविक्रयिकः ।

[क्रयविक्रयाद् ठन् । वस्त्रात् । स० ४।४।६०-६१]

छश्चायुधात् ॥१२॥

आयुधात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे छो भवति ठश्च । आयुधीयः आयुधिकः आयुधिका ।

[आयुधाच्छ च । पा० ४।४।१४, स० ४।४।६२]

व्रातात् खञ् ॥१३॥ [स० ४।४।६३]

नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः सङ्घा व्राताः, तेषां कर्मापि व्रातम् । ततस्तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे खञ् भवति । व्रातीनः । [व्रातेन जीवति । पा० ५।२।२१]

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥१४॥ [पा० ४।४।१५]

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । ओत्सङ्गिकः ओद्वाहिकः ॥ उत्सङ्ग । उद्वाह । उत्तु(डु?)प । उत्पुट । पिटक । पिटाक ।

[उत्सङ्गोडुपोडुपोत्पुट-पिटक-पिटाकेभ्यो हरति । स० ४।४।६४]

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥१५॥ [पा० ४।४।१६]

भस्त्रादिभ्यस्तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन् भवति । भस्त्रिकः

भस्त्रिकी । भरटिकः भरटिका ॥ भस्त्रा । भरट । भरण^१ । शीर्षभार ।
अंसभार^२ ।

[भस्त्रा-भरट-भरण-शीर्षभाराऽंसभारेभ्यः ष्टन् । स० ४।४।६५]

विवधवीवधाद्वा ॥१६॥ [स० ४।४।६६]

विवधवीवधाभ्यां तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टन् भवति वा ।
विवधिकः विवधिकी । वीवधिकः वीवधिकी । वैवधिकः वैवधिकी ।

[विभावा विवधवीवधात् । पा० ४।४।१७]

अण् कुटिलिकायाः ॥१७॥ [पा० ४।४।१८, स० ४।४।६७]

कुटिलिकायास्तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् भवति । कौटिलिकः ।

निवृत्तेऽक्षदूतादिभ्यः ॥१८॥ [पा० ४।४।१९]

अक्षदूतादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् भवति ।
अक्षदूतेन निवृत्तम् आक्षदूतिकम् । जाङ्घाप्रहृतिकम् ॥ अक्षदूत ।
जङ्घाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमर्दन । गतागत । यातोपयात ।
गतानुगत ।

[अक्षदूत-गतानुगत-गतागत-यातोपयात-पादस्वेदन-कण्टकमर्दनेभ्यो निवृत्ते ।
जङ्घायाः प्रहृतप्रहाराभ्याम् । स० ४।४।६८-६९]

भावादिमप् ॥१९॥ [स० ४।४।७०]

भाववचनात्तेन निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे इमब् भवति । पाकिमम्
सेकिमम्, कुट्टिमम् ।

[भाव इति प्रकृत्येवम् वक्तव्यः कुट्टिमा भूमिः सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम् ।
पा० ४।४।२० भाष्यम्]

त्रेः ॥२०॥ [स० ४।४।७१]

त्रयान्तात् तेन निवृत्त इमब् भवति नित्यं पुनर्विधानात् । कृत्रिमम् ।
पक्वमम् ।

[कृत्रिमं नित्यम् । पा० ४।४।२०]

^१ हरण—MS.

^२ अंसहार—MS.

अपमित्य कक् ॥२१॥ [अपमित्यात् कक् । स० ४।४।७२]

अपमित्यशब्दान्निवृत्ते ऽण् भवति । आपमित्यकम् । कथं याचि-
तकम् ? कुत्सायां कन् भवति ।

[अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । पा० ४।४।२१, याचितात् कन् । स०
४।४।७३]

संसृष्टे ॥२२॥ [पा० ४।४।२२, संसृष्टम् । स० ४।४।७४]

तृतीयान्तात् संसृष्टे ऽण् भवति । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ।
पृष्पलिकम् ।

चूर्णादिनिः ॥२३॥ [पा० ४।४।२३, स० ४।४।७५]

चूर्णात् तेन संसृष्ट इति भवति । चूर्णेन संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः ।

लवणाल्लुक ॥२४॥ [पा० ४।४।२४, स० ४।४।७६]

लवणात् संसृष्टे विहितस्य लुग् भवति । लवणः सूपः, लवणा
यवागूः ।

मुद्रादण् ॥२५॥ [पा० ४।४।२५, स० ४।४।७७]

मुद्रात् संसृष्टेऽण् भवति । मौद्ग ओदनः । कथं दध्ना उपसिक्त
ओदनः दाधिकः सार्षिष्क इति । संसृष्टे [२२] इत्येव सिद्धम् ।

[व्यञ्जनेऽपसिक्ते । पा० ४।४।२६, उपसिक्तं व्यञ्जनेभ्यः ।
स० ४।४।७८]

ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ॥२६॥ [पा० ४।४।२७, स० ४।४।७९]

एभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् भवति । ओजसा
वर्तते ओजसिकः । साहसिकः । आम्भसिकः ।

तं प्रत्यनोरीपलोमकूलात् ॥२७॥

द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्यनुपूर्वेभ्य ईपलोमकूलेभ्यो वर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे
ऽण् भवति । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीया ।

आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः आनुकूलिकः ।

[तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । पा० ४।४।२८, तं प्रत्यनुभ्यामीपलोम-
कूलेभ्यः । स० ४।४।८०]

परेर्मुखपार्श्वार्त् ॥२८॥ [०पार्श्वार्थ्याम् । स० ४।४।८१]

परेः परार्थ्यां मुखपार्श्वार्थ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे
ठग् भवति । परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । पारिपार्श्विकः ।

[परिमुखं च । पा० ४।४।२९, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ।
काशि हा]

उञ्छति ॥२९॥ [पा० ४।४।३२, स० ४।४।८२]

द्वितीयान्तादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । बदराण्युञ्छति
बादरिकः । श्यामाकिकः ।

रक्षति ॥३०॥ [पा० ४।४।३३, स० ४।४।८३]

द्वितीयान्ताद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । समाजं रक्षति
सामाजिकः । सान्निवेशिकः ।

शब्ददर्शं करोति ॥३१॥ [पा० ४।४।३४, स० ४।४।८४]

शब्ददर्शनाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । शाब्दिकः ।
दार्दरिकः ।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥३२॥ [पा० ४।४।३४]

पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति ।
पाक्षिकः मात्स्यिकः । मार्गिकः । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य तत्पर्याय-
विशेषेभ्योऽपि । शाकुनिकः श्यैनिकः ; मैनिकः शाफरिकः ; हारिणिकः
सौकरिकः ।

[भित्तस्य तद्विशेषणानां च मत्स्याद्यर्थम् । पा० १।१।६८।८ । भित्तिर्देशः
कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् ?
मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति । मात्स्यिकः । तद्विशेषाणाम् । शाफरिकः
शाकुनिकः । पर्यायवचनानां न भवति । अजिह्वान् हन्तीति । अस्यैकस्य पर्याय-
वचनस्येष्ट्यते । मोनान् हन्ति मैनिकः । भाष्यम् । पक्षिमत्स्यमृगाख्यादन्ति ।
स० ४।४।८५]

परिपन्थं तिष्ठति च ॥३३॥ [स० ४।४।८६]

^१मात्स्यिक—MS.

परिपन्थाद् द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्तीत्यनयोरर्थयोष्ठग् भवति ।
पारिपन्थिकः । अस्मादेव वचनात् परिपन्थशब्दोऽपि साधुः ।

[परिपन्थं च तिष्ठति । पा० ४।४।३६]

माथान्तपदव्यनुपदाक्रन्दं धावति ॥३४॥ [०क्रन्दान् । स०
४।४।८७]

माथान्तात् पदव्यादिभ्यश्च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति ।
दाण्डमाथिकः शौल्कमाथिकः पादविकः आनुपादिकः आक्रन्दिकः ।

[माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । आक्रन्दाद् ठञ् च । पा० ४।४।३७-३८]

पदान्तप्रतिकण्ठाथ ललामं गृह्णाति ॥३५॥ [स० ४।४।८८]

पदोत्तरपदात् प्रतिकण्ठादिभ्यश्च गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति ।
पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । प्रातिकण्ठिकः आर्थिकः लालामिकः ।

[पदोत्तरपदं गृह्णाति । प्रतिकण्ठार्थललामं च । पा० ४।४।३९-४०]

गह्यं ॥३६॥ [गह्यम् । स० ४।४।८९]

द्वितीयान्ताद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे गह्योऽभिधेये ठग् भवति ।
द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

[प्रयच्छति गह्यम् । पा० ४।४।३०, यदसावत्पदं दत्त्वा बहु गृह्णाति तद् गह्यम् ।
भाष्यम् ।]

वृद्धेर्वृधुप् ॥३७॥ [स० ४।४।९०]

वृद्धेष्टक्सन्नियोगेन वृधुप् आदेशो भवति । वृद्धिं गृह्णाति
वार्धुषिकः ।

[वृद्धेर्वृधुषिभावः । पा० ४।४।३०।३]

दशैकादशकुसीदात् ष्ठन् ॥३८॥ [०कुसीदाभ्यां ० । स०
४।४।९१]

दशैकादशशब्दात् कुसीदाच्च गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् भवति ।
दशानामेकादशं गृह्णाति दशैकादशिकः दशैकादशिकी । कुसीदिकः
कुसीदिकी ।

[कुसीदवर्शैकादशात् ष्ठन् ष्ठचौ । पा० ४।४।३१]

धर्मो धर्मं चरति ॥३९॥ [स० ४।४।९२]

आभ्यां चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । धार्मिकः आधर्मिकः ।

[धर्मं चरति । पा० ४।४।४१, अधर्मान्च । ४।४।४१।१]

प्रतिपथमेति ठश्च ॥४०॥ [पा० ४।४।४२, स० ४।४।९३]

प्रतिपथाद् द्वितीयान्तादेतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति, ठश्च । प्रति-
पथिकः प्रातिपथिकः ।

समाजार्थात् समवैति ॥४१॥

समाजार्थाद् द्वितीयान्तात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति ।
सामाजिकः सामवायिकः सामूहिकः ।

[समवायान् समवैति । पा० ४।४।४३, स० ४।४।९४]

परिषदो णः ॥४२॥ [पा० ४।४।४४, स० ४।४।९५]

परिषच्छब्दात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ण्यो भवति । पारिषद्यः ।

सेनाया वा ॥४३॥ [पा० ४।४।४५, स० ४।४।९६]

सेनायाः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ण्यो वा भवति । सैन्यः सैनिकः ।
कथं सैन्यमिति ? चातुर्वर्ण्यादित्वात् ।

लालाटिककौक्कुटिकौ ॥४४॥ [स० ४।४।९७]

एतौ शब्दौ निपात्येते । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । ललाट-
दर्शनेन दूरावस्थानं लक्ष्यते तेनानुपश्लेषः कार्येषु चानुपस्थानम् ।
यः सेवकः स्वामिनः कार्येषु न प्रयुज्यते^१ स लालाटिकः । ललाटमेव
वा कोपप्रसादचिह्नसंलक्षणाय पश्यतीति लालाटिकः । कुक्कुटीम्
पश्यति कौक्कुटिकः । कुक्कुटीशब्देन कुक्कुटीपातो लक्ष्यते, तेन
देशस्याल्पता । योऽपि भिक्षुरविक्षिप्तदृष्टिः पादविक्षपदेशे चक्षुः संयम्य
गच्छति स कौक्कुटिकः । योऽपि वातथाविधमात्मानं तथाविधं सन्दर्शयति
[स] कौक्कुटिकः । कुक्कुटीति दाम्भिकानां चेष्टोच्यते । तामाचरति
कौक्कुटिकः । सोऽयमिति महानर्थभारो निपातनाल्लभ्यते ।

^१ Should we read सज्जते for प्रयुज्यते ?

[सञ्ज्ञायां ललाटकुक्कुटी पश्यति । पा० ४।४।४६]

परदारादीन् गच्छति ॥४५॥ [स० ४।४।९८]

परदारादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति ।
परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

[गच्छतौ परदारादिभ्यः । पा० ४।४।१४]

सुस्नातादीन् पृच्छति ॥४६॥ [स० ४।४।९९]

सुस्नातादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति ।
सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः सौखशायिकः सौखशय्यिकः ।

[पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः । पा० ४।४।१३]

प्रभूतादीनाह ॥४७॥ [स० ४।४।१००]

प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । प्रभूतम्
आह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ।

[आहौ प्रभूतादिभ्यः । पा० ४।४।१२]

माशब्द इत्यादिभ्यः ॥४८॥ [स० ४।४।१०१]

माशब्द इत्येवमादिभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । माशब्द
इत्याह माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः । कार्यः शब्द
इत्याह कार्यशब्दिकः । वाक्यादिदं ठको विधानम् ।

[ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंह्यानम् । पा० ४।४।११]

तस्य धर्म्यम् ॥४९॥ [पा० ४।४।७७, स० ४।४।१०२]

षष्ठान्ताद्धर्म्यमित्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । शुल्कशालाया धर्म्यम्
शौल्कशालिकम् । आपणिकम् ।

ऋमहिष्यादिभ्योऽण् ॥५०॥

ऋवर्णान्तान्महिष्यादिभ्यश्च तस्य धर्म्यमित्यस्मिन्नर्थेऽण् भवति ।
होतुर्धर्म्यम् हौत्रम् औद्गात्रम् नारम् । माहिषम् प्राजापतम् ॥ माहिषी ।
प्राजापति । विलेपिका । प्रलेपिका । अनुलेपिका । पुरोहित ।
मणिपाली । अनुवाक । यजमान । नर ।

[अण् महिष्यादिभ्यः । ऋतोऽञ् । पा० ४।४।४८-४९, नूनराभ्यामञ्-
वचनम् । ४।४।४९। ऋतोऽञ् । महिषी-प्रजावती-यजमान-नराऽनुचारक-
पुरोहित-होतृ-मणिपालीभ्योऽण् । व्यनुप्रेभ्यो लेपिकायाः । स० ४।४।१०५-१०६]

वैशस्त्रवैभाजित्रे ॥५१॥

विशसितुर्विभाजयितुश्च धर्म्येऽर्थेऽणि इटो णिचश्च लोपो निपात्यते ।
वैशस्त्रम् वैभाजित्रम् ।

[विशसितुरिडलोपश्च । विभाजयितुर्णिलोपश्च । पा० ४।४।४९।२,
विशसितुर्विभाजयित्रोरिणिणिलोपो च । स० ४।४।१०४]

अवक्रयः ॥५२॥ [पा० ४।४।५०, स० ४।४।१०७]

अवक्रीयतेऽनन्त्यवक्रयः । क्लृप्तकः पिण्ड उच्यते । तत्र षष्ठ्यन्ताट्
ठग् भवति । शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः । गौल्मिकः ।

तदस्य पण्यम् ॥५३॥ [पा० ४।४।५१, स० ४।४।१०८]

प्रथमान्तात् पण्यवाचिनोऽस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । अपूपाः
पण्यमस्य आपूपिकः ।

[तदस्य पण्यम् । पा० ४।४।५१, स० ४।४।१०८]

लवणाट् ठञ् ॥५४॥ [पा० ४।४।५२, स० ४।४।१०९]

लवणात्तदस्य पण्यमित्यस्मिन्नर्थे ठञ् भवति । लवणं पण्यमस्य
लावणिकः । स्वरे विशेषः ।

किसरादिभ्यः घृन् ॥५५॥ [पा० ४।४।५३]

किसरादिभ्यस्तदस्य पण्यमित्यत्रार्थे घृन् भवति । किसराः पण्यमस्य
किसरिकः । किसरिकी । नलदिकः । नलदिकी ॥ किसर । नलद ।
स्थगल । तगर । गुग्गुलु । उशीर । हरिद्रा । हरिद्रु । पर्णी ।

[किसर-तगरोशीर-हरिद्रा-गुग्गुलु-स्थगल-नलद-पर्णेभ्यः घृन् । स० ४।४।११०]

शलालुनो वा ॥५६॥ [स० ४।४।१११]

शलालुनस्तदस्य पण्यमित्यस्मिन् विषये घृन् वा भवति । शलालुकः
शलालुकः ।

[शलालुनोऽन्यतरस्याम् । पा० ४।४।५४]

शिल्पम् ॥५७॥

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन् विषये ठग् भवति यत्तत् प्रथमान्तं शिल्पं
चेत्तद् भवति । मृदङ्गः शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः पाणविकः । मृदङ्गवादनं
मृदङ्गशब्दस्तद्विषयत्वात् ।

[तदस्य शिल्पम् । पा० ४।४।५५, शिल्पमृदङ्गादिभ्यो वादनादिवृत्तिभ्यः ।
पा० ४।४।११२]

मड्डुकर्षरादण् वा ॥५८॥ [०राभ्यामण् च । स० ४।४।११३]

आभ्यां तदस्य शिल्पमित्यस्मिन् विषयेऽण् वा भवति । माड्डुकः
माड्डुकिकः । भार्भरः भार्भरिकः ।

[मड्डुकर्षरादन्यतरस्याम् । पा० ४।४।५६]

प्रहरणम् ॥५९॥ [पा० ४।४।५७, स० ४।४।११४]

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति यत्तत् प्रथमान्तं प्रहरणं
चेद्भवति । तोमरं प्रहरणमस्य तोमरिकः । धानुष्कः । पारश्वधिकः ।

शक्तियष्टोरीकक ॥६०॥

शक्तियष्टिभ्यां तदस्य प्रहरणमित्यस्मिन् विषये टीकग् भवति ।
शाक्तीकः याष्टीकः । शाक्तीकी याष्टीकी ।

[शक्तियष्टोरीकक । पा० ४।४।५९, नञ्स्नञीकक ह्युस्तरुणतलुना-
नामुपसंख्यानम् । ४।१।१५ भा०, शक्तियष्टिभ्यां टीकक् । स० ४।४।११६]

अस्तिनास्तिदिष्टमिति मतिः ॥६१॥ [स० ४।४।११६]

अस्त्यादिभ्य इति मतिरस्येत्यस्मिन् विषये ठग् भवति । अस्तीति
मतिरस्य अस्तिकः । नास्तिकः । दैष्टिकः । दिष्टं दैवम् ।

[अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः । पा० ४।४।६०]

शीलम् ॥६२॥ [पा० ४।४।६०]

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति यत्तत् प्रथमान्तं शीलं चेद्भवति ।
अपूपाः शीलमस्य तद्विषयत्वेन तदुपचारात्, अपूपभक्षणं वा तच्छब्दे-
नोच्यते । आपूपिकः शाष्कुलिकः ।

[शीलमपूपादिभ्यो भक्षणादिवृत्तिभ्यः । स० ४।४।११८]

छत्रादिभ्यो णः ॥६३॥ [पा० ४।४।६२]

छत्रादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषये णो भवति । छत्रं शीलमस्य छात्रः । छत्रमिव गुरोः सुखहेतुरित्यर्थः ॥ छत्र । शिक्षा । बुभुक्षा । भिक्षा । पुरोद । स्था । स्थाशब्दोऽन्तःप्रादिपूर्वो गृह्यते । अन्तःस्था संस्था अवस्था उपस्था । चुरा । उदस्थान । कृषि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । विशिखा ।

[छत्र-सत्याजन्त-विशिखाभ्यो गुरुपसदनादिवृत्तिभ्यो णः । अङ्गः स्थः । शिक्षा-भिक्षा-भक्षा-चुरा-तपः-कर्म-कृष्युपस्थान-प्ररोह-विश्वधादिभ्यः । स० ४।४।११९-१२१]

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥६४॥ [पा० ४।४।६३, स० ४।४।१२२]

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति, यत्तत् प्रथमान्तं कम चेदध्ययनविषये वृत्तं भवति । एकमन्यत् कर्म स्खलितरूपम् अध्ययने वृत्तम् अस्य एकान्यिक द्वैयन्यिकः । अध्ययन इति किम् ? एकमन्यत् कर्म स्खलितं गमने वृत्तमस्य ।

बह्वचपूर्वपदात् ठच् ॥६५॥ [पा० ४।४।६४, स० ४।४।१२३]

बह्वचपूर्वपदात् तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्यस्मिन् विषये ठज् भवति । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः ।

हिता भक्षाः ॥६६॥ [हितं ० । पा० ४।४।५५]

प्रथमान्तेभ्यो भक्षेभ्योऽस्येत्यस्मिन् विषये ठग् भवति हिताश्चेत्ते भवन्ति । अपूपा हिता अस्य आपूपिकः शाण्डुकलिकः ।

[हितं भक्ष्यं तदस्मै । स० ४।४।१२४]

दीयते नियुक्तम् ॥६७॥ [स० ४।४।१२५]

प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति, यत्तत् प्रथमान्तं नियोगतो दीयते चेत् । अग्रभोजनमस्य दीयते नियुक्तम् । आग्रभोजनिकः आपूपिकः ।

[तदस्मै दीयते नियुक्तम् । पा० ४।४।६६]

ओदनाट् ठट् ॥६८॥

ओदनात् तदस्य दीयते नियुक्तमित्यस्मिन् विषय ठट् भवति । ओदनिकः ओदनिकी । कथम् श्राणिकः श्राणिकी मांसौदनिकः मांसौदनिकी मांसिकः मांसिकीति ? पूर्वेण सिद्धम् । स्वरं तु वक्ष्यामः ।

[श्राणामांसौदनाट् ठिटन् । पा० ४।४।६७, श्राणामांसमांसौदनोदनेभ्य-
ष्टिकन् । स० ४।४।१२६]

भक्तादण् वा ॥६९॥ [भक्तादण् च । स० ४।४।१२७]

भक्तात् तदस्य दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषयेण् भवति वा । भक्तः भाक्तिकः ।

[भक्तादण्यतरस्याम् । पा० ४।४।६८]

तत्र नियुक्तम् ॥७०॥ [० क्तः । पा० ४।४।६९, स० ४।४।१२८]

सप्तम्यन्तान्नियुक्तमित्यस्मिन् विषये ठग् भवति । शौलकशालिकः दोवारिकः ।

अगारान्ताट् ठन् ॥७१॥ [पा० ४।४।७०, स० ४।४।१२९]

तत्र नियुक्तमित्यस्मिन् विषयेऽगारान्ताट् ठन् भवति । देवागरिकः ।

अदेशकालादधीते ॥७२॥ [स० ४।४।१३०]

प्रतिषिद्धदेशकालवाचिनः सप्तम्यन्तादधीत इत्येतस्मिन्नर्थे ठग् भवति । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चातुर्दशिकः । अदेशकाला-
दिति किम् ? सुधनेऽधीते पूर्वाह्णेऽधीते ।

[अध्यायिन्यदेशकालात् । पा० ४।४।७१]

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानाद् व्यवहरति ॥७३॥

कठिनान्तात् प्रस्तारसंस्थानाभ्यां च तत्र व्यवहरतीत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । वांशकठिनिकः प्रास्तारिकः सांस्थानिकः ।

[कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । पा० ४।४।७२, ० संस्थानेभ्यः ० ।
स० ४।४।७२]

निकटादिषु वसति ॥७४॥

निकटादेस्तत्र वसतीत्यस्मिन्नर्थे ठग् भवति । नैकटिको भिक्षुः ।
श्माशानिकः [आभ्यवकाशिकः] वार्धमूलिकः आवसथिकः ।

[निकटे वसति । पा० ४।४।७३, निकट-श्मशान-वृक्षमूलेषु वसति । स० ४।४।१३२, आवसथात् ष्टल् । पा० ४।४।७४, स० ४।४।१३३]

सतीर्थः ॥७५॥

समानतीर्थे वसतीति सतीर्थ इति निपात्यते ।

[समानतीर्थे वासी । पा० ४।४।१०७, समानतीर्थाद्यः । स० ४।४।१३४]

प्राग्घिताद्यत् ॥७६॥ [पा० ४।४।७५, स० ४।४।१३५]

प्राग्घिताद्येऽर्थास्तेष्वर्थेषु यद् वेदितव्यः ।

तद् वहति युगप्रासङ्गात् ॥७७॥ [० ज्ञाभ्याम् । स० ४।४।१३६]

युगप्रासङ्गाभ्यां तदिति द्वितीयान्ताभ्यां वहतीत्यस्मिन्नर्थे यद्
भवति । युगं वहति युग्यः प्रासङ्गः ।

[तद् वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४।४।७६]

धुरो ढक् च ॥७८॥ [स० ४।४।१३७]

धुरं वहतीत्यस्मिन् विषये ढग् भवति यच्च । धौरेयः धुर्यः ।

[धुरो यद् ढकौ । पा० ४।४।७७]

सर्वोत्तरदक्षिणादेः खः ॥७९॥ [स० ४।४।१३८]

सर्वादिपूर्वाया धुरस्तद्वहतीत्यस्मिन् विषये खो भवति । सर्वधुरं
वहति सर्वधुरीणः उत्तरधुरीणः दक्षिणधुरीणः ।

[खः सर्वधुरात् । पा० ४।४।७८ । ख इति योगविभागः कर्तव्य इष्ट-
संग्रहार्थः । उत्तरधुरीणः, दक्षिणधुरीणः । काशिका]

एकादेर्लुक् च ॥८०॥ [स० ४।४।१३९]

एकादेर्धुरस्तद्वहतीत्यस्मिन् विषये लुग् भवति यतः, खश्च । एक-
धुरः एकधुरीणः । कथं शकटं वहति शकटो गौरिति । शेषे
[३।२।१] इत्येव सिद्धम् । कथम् हालिकः सैरिक इति ? तस्य स्वम्
[३।३।८५, ८८] इति सिद्धम् ।

[एकधुराल्लुक् च । शकटादण् । हलसोराट् ठक् । पा० ४।४।८०-८१,
स० ४।४।१४०-१३१ पा० ४।४।७९]

नास्ति जन्याः ॥८१॥

संज्ञायां जनीशब्दाद्वधूवाचिनस्तद्वहतीत्यस्मिन् विषये यन्निपात्यते
बहुवचनञ्च । जनीं वहन्ति जन्याः नवोढाया ज्ञातिभृत्याः ।

[संज्ञायां जन्याः । पा० ४।४।८२, स० ४।४।१४२]

विध्यत्यकरणेन ॥८२॥ [स० ४।४।१४३]

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति न चेत् करणेन व्यधनं
भवति । पादौ विध्यन्ति शर्कराः पद्याः । उरस्याः कण्टकाः । अकर-
णनेति किम् ? चौरं विध्यति धनुषा । रिपून् विध्यति शक्त्या ।

[विध्यत्यधनुषा । पा० ४।४।८३]

धनगणं लब्धा ॥८३॥ [पा० ४।४।८४, स० ४।४।१४४]

धनगणाभ्यां लब्धरि यद्भवति । धनं लब्धा धन्यः, गण्यः ।

अन्नाणः ॥८४॥ [पा० ४।४।८५, स० ४।४।१४५]

अन्नाद् द्वितीयान्ताल्लब्धरि णो भवति । आन्नः ।

वशंगतः ॥८५॥ [पा० ४।४।८६, स० ४।४।१४६]

वशं गतेऽर्थे यद्भवति । वश्यः ।

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥८६॥ [पा० ४।४।८७, स० ४।४।१४७]

पदात् प्रथमान्ताद् दृश्यमस्मिन्नित्यस्मिन्नर्थे यद्भवति । पद्यः कर्दमः ।

मूलमस्यादृढम् ॥८७॥ [४।४।१४८]

मूलशब्दात् प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे यद् भवति, न तच्चेन् मूलं
[न चेत्तन्मूलं ?] दृढं भवति । मूल्या मापाः । मल्या मुद्गाः ।
इत्यमूलानां सुष्ठु निष्पन्ना इत्यर्थः ।

[मूलमस्यादृढं । पा० ४।४।८८]

धेनुः पयागार्हपत्यौ नास्ति ॥८८॥

एतौ शब्दौ संज्ञायां निपात्येते । क्षीरोपयोगाय दत्ताया धेनोर्यद्भवति
षुक् च निपात्यते । गृहपतिना संयुक्तेऽग्निविशेषे ज्यो निपात्यते ।

[संज्ञायां धेनुष्या । गृहपतिना संयुक्ते ऽयः । पा० ४।४।८९-९०, स० ४।४।१४९-५०]

मूलेनानाम्ये ॥८९॥ [स० ४।४।१५१]

मूलात्तृतीयान्तादनमनीयेऽर्थे यद् भवति । मूलेनानाम्यं मूल्यम् । अनाम्य इत्यत एव वचनाण्यत् । नाम्नीत्येव । मूलेनानाम्यं काष्ठम् ।

[नौबयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसममित-सम्मितेषु । पा० ४।४।९१]

वयसा च तुल्ये ॥९०॥ [स० ४।४।१५२]

वयसो मूलाच्च तृतीयान्तात् समेऽर्थे यद्भवति । वयसा तुल्यः वयस्यः । मूलेन तुल्यः मूल्यः पटः । नाम्नीत्येव । वयसा तुल्यो रिपुः ।

नौतुलाविषैस्तार्यसमितवध्येषु ॥९१॥ [स० ४।४।१५३]

नावादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यस्तार्यादिष्वर्थेषु यद्भवति । नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । तुलया समितं तुल्यम् । असमितमपि नाम्नीत्यधिकारात् [८८], दृष्टितुलया वा परिच्छेदात् । विषेण वध्यः विष्यः ।

सीतया समिते ॥९२॥ [स० ४।४।१५४]

सीताशब्दात् तृतीयान्तात् समितेऽर्थे यद्भवति । सीतया समितं सीत्यम् । द्विसीत्यम् त्रिसीत्यम् ।

[रयसीताहलेभ्यो यद्विधौ । पा० १।१।७२।१६, सपूर्वायाश्च । स० ४।४।१५५]

धर्मेण प्राप्ये ॥९३॥ [स० ४।४।१५६]

धर्मात् तृतीयान्तात् प्राप्येऽर्थे यद्भवति । धर्म्यः ।

पथ्यर्थन्यायाच्चानपेते ॥९४॥ [स० ४।४।१५७]

पथ्यादिभ्यो धर्माच्च पञ्चम्यन्तादनपेते यद्भवति । पथोजनपेतं पथ्यम् । अर्थ्यम् न्याय्यम् धर्म्यम् । नाम्नि [८८] इत्यधिकारात् क्रियापथादनपेते भेषजमेव पथ्यम्, न ग्रामपथात् ।

[धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । पा० ४।४।९२]

छन्दसा निमिते ॥९५॥ [पा० ४।४।९३, स० ४।४।१५८]

छन्दसस्तृतीयान्तान्निमितेऽर्थे यद्भवति । छन्दस्यः ।

उरसाण् च ॥९६॥

उरसस्तृतीयान्तान्निमितेऽर्थे अण् भवति, यच्च । औरसः पुत्रः उरस्यः ।

[उरसोऽण् च । पा० ४।४।९४, स० ४।४।१५९]

हृदयस्य प्रिये ॥९७॥ [०प्रियः । पा० ४।४।१५, स० ४।४।१६०]

हृदयात् षष्ठ्यन्तात् प्रियेऽर्थे यद्भवति । हृद्यः । वशीकरणमन्त्रेऽपि प्रियत्वकरणे वैदिकेऽन्यत्र च प्रियत्वमस्यैवेत्यनेनैव सिद्धम् ।

मतजनयोः करणजलयोः ॥९८॥

मतजनाभ्यां करणजल्पयोरर्थयोर्यद् भवति । मतस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः ।

[मतजनहलात् करणजल्पकषेष्णु । पा० ४।४।९७, मतात् करणे । जनान्जल्पे । स० ४।४।१६२-१६३]

हलस्य कर्षे ॥९९॥ [हलात् ० । स० ४।४।१६४]

हलात् षष्ठ्यन्तात् कर्षे भावे साधने वा यद् भवति । हल्यः । द्विहल्यः । विशेषणत्वात् तदन्तस्य विधिः ।

तत्र साधुः ॥१००॥ [पा० ४।४।९८, स० ४।४।१६६]

सप्तम्यन्तात् साधुरित्यस्मिन्नर्थे यद् भवति । कर्मणि साधुः कर्मण्यः शरण्यः सभ्यः । साधुः कुशलो योग्यो हितो वा ।

प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥१०१॥ [पा० ४।४।९९]

प्रतिजनादिभ्यस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये खञ् भवति । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । ऐदंयुगीनः ॥ प्रतिजन । इदंयुग । संयुग । परयुग । परकुल । अमुष्यकुल । सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन ।

[प्रति-पञ्च-महा-सर्व-विश्वेभ्यो जनात् खञ् । समिदंसाधुपरेभ्यो युगात् । परस्वामुष्यपरेभ्यः कुलात् । स० ४।४।१६८-१७०]

भक्ताणः ॥१०२॥ [पा० ४।४।१००, स० ४।४।१७१]

भक्तात् तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये णो भवति । भाक्तः ।

परिषदो ण्यश्च ॥१०३॥

परिषदस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ण्यो भवति णश्च । पारिषद्यः ।
पारिषदः ।

[परिषदो ण्यः । पा० ४।४।१०१, पर्वदो ण्यश्च । स० ४।४।१७२]

कथादिभ्यष्टक् ॥१०४॥ [पा० ४।४।१०२]

कथादिभ्यस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ठ्ग् भवति । काथिकः ।
वैकथिकः ॥ कथा । विकथा । विश्वकथा । वितण्डा । जनवाद । वृत्ति ।
संग्रह । गुण । गण । आयुर्वेद । गुड । कुल्माष । इक्षु । सक्तु ।
अपूप । मांसोदन । वेणु । संग्राम । सङ्घात । प्रवास । निवास ।
उपवास ।

[गुडादिभ्यष्टक् । पा० ४।४।१०३ कथायाष्टक् । विविश्वपूर्वायाश्च ।
जनेजनाभ्यां वादात् । वृत्ति-संग्रह-गण-गुणाऽयुर्वेद-वितण्डाभ्यश्च । गुडाऽपूप-सक्तु-
मांसोदन-कुल्माष-वेणुभ्यष्टक् । समो वाहि-घातक-प्राप्तेभ्यः । प्रत्युपेभ्यो वासात् ।
स० ४।४।१७३-१७९]

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् ॥ १०५ ॥ [पा० ४।४।१०३,
•स्वपतिभ्यो ढञ्, स० ४।४।१८०]

पथ्यादिभ्यस्तत्र साधुरित्यस्मिन् विषये ढञ् भवति । पाथेयः ।
आतिथेयः वासतेयः स्वापतेयः ।

समानोदरे शयितः ॥१०६॥

समानोदरात् सप्तम्यन्ताच्छयिते यद् भवति । समानोदर्यः । सोदर्यः ।

[समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । सोदराद्यः । पा० ४।४।१०८-१०९,
समानोदरे शयितो यत्, उदरे वा । स० ४।४।१८१]

इति चान्द्रे व्याकरणे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

5. *Historical Grammar of Apabhramśa*—by G. V. Tagare. Royal 8vo, pp. xviii + 454. 1948. Rs. 21/-. [D 8].
6. *Verbal Composition in Indo-Aryan*—by R. N. Vale. Royal 8vo, pp. xii + 324. 1948. Rs. 18/-. [D 9].
7. *Stone Age Cultures of Bellary*—by B. Subbarao. Royal 8vo, pp. viii + 62. Rs. 8/-. [D 12].
8. *Citations in Sābara Bhāṣya*—by D. V. Garge. Royal 8vo, pp. xii + 312. 1952. Rs. 16/-. [D 19].
9. *Rgvedic Legends through the Ages*—by H. L. Hariyappa. Crown 4to, pp. xxii + 123-330. Rs. 15/-. [D 30].
10. *Evolution of Malayalam*—by A. C. Sekhar. Crown 4to, pp. viii + 220. 1953. Rs. 16/-. [D 31].
1. *Nominal Composition in Indo-Aryan*—by G. V. Davane. [D 32]. (in press).
2. *The Judicial System of the Marathas* by V. T. Gune. [D 37]. (in press).
3. *Lingu* (in press) by M. G. [D 38].
4. *Patkar*. [D 38].
5. *Kulkarni*. [D 38].
6. *notes and* [D 38].
7. *aghavan*. [D 38].
8. *Kannada* [D 38].
9. *own 8vo*, [D 38].
10. *M. M.* [D 38].
11. *Rs. 5/-*. [D 38].
12. *he, with* [D 38].
13. *1952*. [D 38].

STORAGE

NOV - - 1968

8. *Nānārtharatnamālā* of Irugapa Daṇḍādhinātha, critically edited by B. R. Sharma. Royal 8vo. [L 26]. (*in press*).
9. *Nānārthamañjarī* of Rāghava, critically edited by K. V. Krishnamurthy Sharma. [L 27]. (*in press*).
10. *Liṅgānuśāsana* of Durgasimha critically edited by D. G. Koparkar, Royal 8vo, pp. xix + 87. Rs. 8/-. [L 29].
11. *Śālihotra* of Bhoja, critically edited by E. D. Kulkarni. Royal 8vo. pp. xxii + 70. 1953. Rs. 8/-. [L 33].
12. *Ekārthanāmamālā* and *Dvyaḥṣaranāmamālā* of Saubhari critically edited by E. D. Kulkarni. [L 34]. (*in press*).
13. *Cāndriavyākaraṇa*, edited by K. C. Chatterji, Part I, Demi 8 vo. pp. vi + 352, 1953, Rs. 12/-. [L. 35-1].

DECCAN COLLEGE HAND-BOOK SERIES

1. *Prehistory in India*. Four Broadcast Talks on Early Man—by F. E. Zeuner. Crown 8vo, pp. 39 + 16 plates. 1951. Rs. 2/8/-. [H 22].
2. *Archæology and Indian Universities*—by H. D. Sankalia. Demi 8vo, pp. 17. 1952. As. 8.